

અં થા પં ણુ

જેની પ્રબળ પ્રેરણાથી આ સાવાનુવાદ લખાયો અને છપાયો તથા આરંભથી અંત સુધી જેણે આ ગ્રંથનાં લેખન-પ્રકાશન માટે તમામ સાધનો હાજર કરી આપ્યાં, જેને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ભારે રુચિ અને પ્રીતિ છે, “આપણું અને આનંદમાં રહેવું” એ જેનો ઇશ્વરી સ્વભાવ છે, જે અન્યને સુખ પહોંચાડવા માટે યોતાતું કષ્ટ બૂલી જાય છે, જેનામાં માતૃભક્તિ અને ગુરુભક્તિ પર્ણ છે અને પરમાર્થમાં જેને અત્યંત પ્રીતિ છે તે “આનંદાત્મા”ને આ ગ્રંથ અર્પણ કરવામાં આવે છે.

ન્યોતિદેવી

પ્રસ્તાવના

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યે ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે ૧૮ પ્રકારમાં લખેલ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પર મહારાષ્ટ્રીય સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીએ (૧૬૦૦) લીધેલું મગદી ભાષામાં કાવ્ય લખ્યું છે. તેમાં વેદનાં ચાર મહાવાક્યોનું અને “સર્વ તત્ત્વ દ્વં દ્વય” તથા “યત્ કંચ જગદ્વિતીય દ્વય” તેમજ “જગન્મિથ્યા, દ્વયસત્ય” એ મિદાન-તોનુ એવું અદ્ભુત નિરૂપણ કર્યું છે, કે જે વાંચતાં ચોક્કસ અધિકારીને શાન્તિ અને તૃપ્તિનો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી.

ત્રીજી બુદ્ધિવાળા અને મંદ બુદ્ધિવાળા એમ બે પ્રકારના મુમુક્ષુઓની સ્થિતિને લક્ષમાં લઈને આ નિરૂપણ થયેલું છે. પ્રથમ વિભાગમાં આત્મા-અનાત્માનું, સત્ય-મિથ્યાના નિર્ણયનું અને ચાર મહાવાક્યોનું એવી અલૌકિક શૈલીમાં વિવેચન કર્યું છે કે, જે વાંચીને વિચારવાનું, ત્રીજી બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ જરૂર અભિપ્રાયનો નિશ્ચય કરીને કૃતાર્થ થઈ જાય; પરંતુ મંદ બુદ્ધિવાળાને જલદી અભિપ્રાયનો અનુભવ આવતો નથી. તેથી તેના માટે ખીજા વિભાગમાં સ્થિરતાનો તેમજ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો ઉત્તમ અભ્યાસ તથા તેને અતે ધ્યેયનો દૃઢિયી લયસાક્ષીનું જ્ઞાન, દસ્તામલકયત્ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. વૃત્તિનો લય થયા પછી “લયસાક્ષી બ્રહ્મ હું છું” એવો અનુભવ થયા વિના રહેતો નથી. “લયસાક્ષી”નું જ્ઞાન થયા પછી દેહબુદ્ધિનો ઘાત કરવા માટે અને બ્રહ્મબુદ્ધિને દૃઢ કરવા માટે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ બતાવ્યો છે.

આખરે જગતનો આકંઠર જેમનો તેમ ખડા રહેવા છતાં જગતભાવ કે વસ્તુભાવ ન સ્ફુરતાં બ્રહ્મભાવ જ સ્ફુરે અને સાધક પુદ્ગલ બ્રહ્મરૂપ જ થઈને રહે એવી સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી સમજાવી છે. અમે વધારે શું કહીએ ? અધિકારી મુમુક્ષુ જાતે આ અંધ વાચે-વિચારે અને અમારા કથનની ખાતરી કરે, એટલું જ કહેવું બસ છે.

આ લખનાર, મહારાષ્ટ્રીય ભાષાથી જેમ અન-

ભિન્ન નથી તેમ તે ભાષામાં નિપ્ણાન પણ નથી. ભાષારૂપી બુસ્સીનો ખ્યાલ નહિ રહેતાં અહીં તે કેવળ અંતરની ઉચ્ચ ભાવનાએ જ કામ કર્યું છે. આ શબ્દાનુવાદ નથી પણ ભાવાનુવાદ છે. આ પુસ્તકના અધ્યયનથી અમારા અંતરમાં શાન્તિ અને તૃપ્તિનો અનુભવ થતાં તે સુખલાલ ઘણાંને મળે એવા ઉદ્દેશથી જ મરાઠી ભાષાનો પ્રતિબંધ હટાવીને ગુજરાતી ભાષામાં આ ઉત્તમ વિવરણ મંથના ભાવનું અવતરણ કર્યું છે.

સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીનું નિરૂપણ પદમાં છે. તેનો ભાવાનુવાદ ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલ છે. અમારી બધું મુજબ ગુજરાતી ભાષામાં આ ભાવાનુવાદ પહેલો જ છે.

મંદ બુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુ જનો પર મહાન ઉપકાર કરનાર આ પ્રખર જ્ઞાની સંતશ્રી હંસરાજ સ્વામીનું વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર સંપાદન કરવા માટે અમે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પૂરતા પ્રમાણમાં મળ્યું નહિ. માત્ર થોડી વિગત મળી તે આ પ્રમાણે છે.

એગલાઈના પરભાણી ગામમાં સં. ૧૭૬૭ ની સાલમાં આ સાધુ મહાત્માના દેહનો જન્મ થયો હતો. પિતાનું નામ ગંગારામ પંત, અને માતાનું નામ રેણુકાબાઈ. હંસ સ્વામી પોતે પૂર્વાશ્રમમાં “નારાયણરાવ” એ નામથી એળખાતા એમની બુદ્ધિ એવી ત્રીજી હતી કે, ગમે તેવાં સૂક્ષ્મ અને જટિલ સિદ્ધાંતોના પણ તેઓ તુરત ઉકેલ કરી આપતા.

કુટુંબનિર્વાહ માટે એમને જિંદગીની શરૂઆતમાં જ નોકરી સ્વીકારવી પડી. એમનાં પત્ની લક્ષ્મીબાઈ એમને અતુકળ હતાં. પુષ્પવયે એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ પરંતુ થોડા જ સમયમાં પત્ની અને પુત્ર-બન્નેનો દેહાન્ત થતાં નારાયણરાવે નોકરી છોડી, અને એગલાઈમાં પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ લક્ષ્મણરાવના સંગમાં રહેવા લાગ્યા, તથા પરમાર્થતત્ત્વનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તેઓથી માહૂર થઈને ધારાશિવ પર ગયા ને ત્યાંથી પઢરપુર જઈ સંન્યાસ ગ્રંથણ

કર્થો. સંન્યાસાશ્રમમાં તેઓશ્રી “હંસરાજ સ્વામી”ના નામથી ઝોળખાતા પચાસ વર્ષની વયે સં. ૧૮૧૭ની સાલમાં પરાંડા ગામમાં તેઓ સમાધિસ્થ થયા આ પરાંડાકારી સંતે મરાઠી ભાષામાં અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે તેમા સ્વામી શંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ” તથા “મદ્યાચાર” સ્તોત્ર, એ બે ગ્રંથો ઉપરનું એમનું વિવરણ અગ્રસ્થાને બિરાજે છે.

હવે આલ્યો એક પ્રશ્ન. આ ઉત્તમ મરાઠી વિવરણ-ગ્રંથને ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રેરણા કોણે કરી ? તે છે એક “આનંદાત્મા”, જેનો ટૂંક પરિચય આ પ્રસ્તાવના પછી આપવામાં આવેલ છે તેઓશ્રીએ પોતાનાં માતૃશ્રી સાથે હરિદ્વાર પધારી “રામધામ”માં સુકામ કરેલા એક દિવસ જ્ઞાનગચ્છાં દરમ્યાન “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પરના હંસરાજ સ્વામીનાં અમલકારિક નિરૂપણની વિગત તેઓશ્રીએ મારા સુખથી સાંભળી, ને તુરત બોલ્યાં: “આપ તેનું ગુજરાતી કરશો ?” જવાબમાં મેં કહ્યું કે, “એ ઉપદેશને અમલ કરે એવા અધિકારી છોવા જ કયા છે ? ખાલી મહેનત શા માટે કરવી ?” તુરત વળતો જવાબ મળ્યો “અરે, એકસોમાંથી પાંચ અધિકારી તો મળશેને ? સેકડે પાંચ જણને લાલ થાય તો પણ બહુ છે આપ તેનું ગુજરાતી કરા, આપણે છાપાવીશું” આ કથનની મારા મન પર અમલકારિક અસર થઈ ને મરાઠીનું ગુજરાતી લખવાનું કબૂલ કર્યું. “આનંદાત્મા”ની પરમાર્થ વૃત્તિએ મને અદ્ભુત પ્રેરણા આપી લખવાના તમામ સાધનો મારી પાસે હાજર કર્યાં ને ભાગીરથી ગંગાના પવિત્ર તટ પર આવેલા “રામધામ”ના એકાન્ત સ્થાનમાં બેસી, બે મહિનામાં ૫૬૦૦ “ઝોલી”એના ભાવાનુવાદ લખી પૂર્ણ કર્યો સુયોગની વાત તો એ છે કે હરિદ્વારમાં આવેલા પૂન્યપાઠ સ્વામી ગચ્છેશ્વરનદજી તથા પૂન્યપાઠ સ્વામી સર્વાનંદજી મહારાજના પ્રસિદ્ધ “રામધામ”માં બેસીને આ ગ્રંથાનુવાદ લખ્યો અને અગ્રહાવાદમાં આવેલા એમના પ્રસિદ્ધ “વેદ મંદિર”માં બેસીને ગ્રંથનું છાપકામ કરાવ્યું ! છાપકામના તમામ ખર્ચને બોલો “આનંદાત્મા”એ

આનંદપૂર્વક ઉપાડી લીધો મને એ બાબતમાં ટોર્ષ વાતે મુંઝવણ પડી નથી

હવે બાકી રહ્યું આભારદર્શન : અમદાવાદમાં “જનકસ્થાણ” માસિકના કાર્યકર્તા શ્રીમાન ચંદુભાઈ પ્રતપતિને મારે સૌ પેટલાં આભાર માનવો જોઈએ પ્રેસની સગવડ પણ તેણે કરી આપી કાગળોની ખરીદી, પ્રેસમાં યૂફની લેવ-દેવ, યૂફશુદ્ધિ તથા કચર અને ત્રેવશી છાપકામ કરાવવા બાબત વખતો-વખત એમની સલાહ મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે છાપકામ ચાલુ હતું તે દરમ્યાન મારું શરીર ભારે બિમારીનો ભોગ થઈ પડ્યું. તે વખતે પણ કામ બધ પડવા નહિ દેતા સ્થિતિ સભાળી લીધી તે માટે શ્રી ચંદુભાઈનો તેમજ શ્રી નરહરિભાઈ દવેનો પણ હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું પૂનામાં આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” ગ્રંથની મહાર્ પૂજી ભાષામાં જેણે આવૃત્તિ છાપાવી હતી તે “ઇન્દિરા પ્રેસ”ના માલિક સ્વ ત્રણક હરિ આવટેના પુત્ર શ્રી. શંકર ત્રણક આવટેએ આ ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં છાપાવવાની અમને સહર્ષ પરવાનગી આપી છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ, અને પૂનામાં સુપ્રસિદ્ધ “ગુજરાત હિન્દુ લોજ”ના માલિક, રા. ભાઈ મફતલાલ રાવળ, કે જેણે પોતાનું કામકાજ છોડીને વારંવાર ઇન્દિરા પ્રેસમાં જઈ આ પરવાનગી-પત્ર લખાવી લાવવા માટે અમારા વતી મહેનત કરી છે તે બદલ અમે એમને ઉપકાર માનીએ છીએ. વળી રા મફતલાલભાઈએ પોતાના ખર્ચે આ પુસ્તકની પચીસ નકલ લઈ જિજ્ઞાસુ જનોને વિના મૂલ્યે આપવાની પણ ઉદારતા દર્શાવી છે એવી જ્ઞાનલહારી અન્ય સભ્યજનોને માટે પણ અનુકરણીય છે

અમદાવાદમાં રહેતાં બંહેનશ્રી હીરાબહેન મંગળલાલ મહેતાએ પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે મને ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી છે છાપકામને અગે મારો સુકામ “વેદમંદિર”માં હતો મને ટોર્ષ પણ વસ્તુની જરૂર પડે તો હીરાબહેન પોતાને ઘેરથી લાવીને તુરત હાજર કરે રસ્તાની મને માહિતી નહોવાથી પ્રેસમાં અગર એવા જ કામ માટે શહેરમાં જવું પડે તો હીરાબહેન પોતાનાં બધાં કામ પડતાં મૂકીને મારી સાથે

આવે સંત-સાધુઓની સેવામાં એમને બહુ પ્રીતિ છે આ શરીર ખીમાર પડી ગયું ત્યારે ઘણા સાધનો પોતાને ત્યાથી લાવીને બહુ પ્રકારે એવા કરી હતી અત્રે હું એમનો અને વિજયાબેનનો સહૃદય ઉપકાર માનું છું

“વેદમદિર”ના તેમજ સર્વના આત્મા ઝાગી સર્વાનંદજી મહારાજની અમોઘ કૃપાનું તો મારાથી વર્ણન જ નથી થતું આશ્રમમાં રહેવા-જમવા માટે તેઓશ્રીએ મને તમામ પ્રકારની અતુકુળતા કરી આપી શરીર લાયકર ખીમારીને લોગ થઈ પડ્યું ત્યારે

અનુભવી ડોક્ટરની સલાહ લઈ મૃત્યુની અણી પર આવેલા આ શરીરને બચાવી લીધું. વળી અમરભાવ પેદા કરે એવા ઉપદેશામૃતનું પણ વારંવાર પાન કરાવ્યું. આ સર્વ ઉપકારનો બદલો વાળવાનું મારી પાસે કોઈ સાધન હું જોતી નથી, માત્ર એ હાથ અને એક મસ્તકથી એમનાં પવિત્ર અરણ્યોમાં નમસ્કાર કરીને સતોષ માનું છું

આ અથ બુકસેલરને ત્યાં નહિ મળે ટપાલમાં પણ નહિ મોકલાય જિજ્ઞાસુ જનો પ્રાપ્તિસ્થાનો પર આવીને લઈ જાય અથવા કોઈ સાથે મગાવી લે.

પ્રાપ્તિસ્થાનો

૧ મિન્સેસ આનંદકુમારી સત
અપ્રકાશ બગલો, અંબકશેડ પોસ્ટ નાસિકે.

૨. માતાજી સાકરબાઈ તથા અબાબાઈ.
ગુજરાત ભવન, હરિદ્વાર (સુ. પી.)

૩ માતાજી જ્યોતિદેવી
રમાભવન, ગણેશઘાટ, હરિદ્વાર (સુ. પી.)

આ શરીરની વિષમ પરિસ્થિતિ થઈ જતાં મૂક સુધારનારે ઘણી સાધનાની રાખવા છતાં કોઈ કોઈ છાપબુલ રહી ગઈ છે તે સુધારીને વાચવા સુરુ વાચકોને અમારી વિનંતિ છે અથને અતે શુદ્ધિપત્રક પણ આપવામાં આવેલ છે તે વાચવાથી છાપબુલ, અશુદ્ધિ તથા અપૂર્તિ સુધારવાની વાચકોને સુગમતા પડશે.

“વેદમદિર”
અમદાવાદ-૧

}

જ્યોતિદેવી

પ્રેરક અને પ્રકાશકોના પરિચય

આ અંથનું અનુવાદન અને પ્રકાશન, એક પ્રબળ આત્માની પ્રેરણાનું ફળ છે. અમે એમને “આનંદાત્મા” ના ટૂંકા નામથી ઓળખીએ છીએ. એમનામાં રહેલા અતિ ઉત્તમ ઈશ્વરી ગુણ-સ્વભાવનો અમને જે અનુભવ થયો છે, તેનું પૂરું વર્ણન તો આપવાનો અત્રે અવકાશ નથી, પરંતુ અલ્પ પરિચય આપવો તો અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રેરણા-આજથી છ મહિના પર “આનંદાત્મા” પોતાનાં જન્મદાત્રી માતૃશ્રી સાથે પવિત્ર તીર્થક્ષેત્ર હરિદ્વારમાં આવેલ અને “રામધામ”માં મુકામ કરેલ. હું મેંશાં દિવસના પાછલા પહોરમાં વેદાન્તચર્ચાં તેમજ આત્મવિચાર કરવાનો અમારો નિયમ હતો. એક દિવસ આ અંથના અદ્ભુત નિરૂપણનું કથન મારા મુખથી સાંભળીને એમને પરમ સંતોષ થયો ને તુરત મને કહ્યું: “આપ એ મરાઠીનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરશો?” “કોઈવાર નાસિક આવીશ ત્યારે એકાન્તમાં બેસીને લખીશ, પણ એમાંનો ઉત્તમ ઉપદેશ સમજે અને આવ્યરણમાં લાવે એવા અધિકારી હવે. મળવા મુશ્કેલ છે.” મેં વળતો જવાબ આપ્યો. પણ મારી દીર્ઘસૂત્રતા અને અશ્રદ્ધા એમને ન ગમી. તુરત બોલ્યાં: “આપ નાસિક ક્યારે આવો ને ક્યારે લખો; એ તો લાંબો ગાળો થયો. અત્યારે અહીં “રામધામ”માં જ એકાન્તિક શાન્તિ છે. આપ એકાન્તમાં બેસી લખવાનું શરૂ કરો. એકસોમાં પાંચ હવે અધિકારી નીકળશે ને એટલાનું કડ્યાણ થશે તોપણ ઘણું છે.”

બસ, પછી તો ભાગવતી ભાગીરથીના તટ પર નીરવ સ્થાનમાં લખવાનું શરૂ થઈ ગયું. એમની પ્રબળ પ્રેરણાથી અંતરમાં અને કલમમાં એવું અદ્ભુત બળ આગળું કે, કદી નહિ ધારેલું એવું સાઠું લખાઈ ગયું. અત્યારે “આનંદાત્મા” દ્વારા એ છપાઈને પ્રગટ થાય છે. એ વાત એટલેથી રહી. હવે મૂળ વિષય પર આવીએ.

દિવ્ય સંસ્કારમયી માતા!

જે પુત્રીરત્નમાં આવી પરમાર્થપ્રિયતા અને હવેના કડ્યાણની ઉચ્ચ ભાવના છે, તે પુત્રીને જન્મ આપનારા માતાજીમાં કેવા દિવ્ય સંસ્કારો હશે! એ

કૈમુતિકન્યાય પ્રમાણે કાર્ય ૮૧ થી કારણની કલ્પના સહેજ થઈ શકે છે; માટે “આનંદાત્મા”ના પૂર્ણ પરિચયની પહેલાં સંસ્કારમૂર્તિ માતૃશ્રી ચમનકુંવરબાનો ટૂંક પરિચય આપવો આવશ્યક છે; કેમકે ઉચ્ચ સંસ્કારોના બળથી એમનામાં કેવું મહાન પરિવર્તન થયું છે અને કેવળ પ્રભુભક્તિને માટે જ તેઓશ્રીએ રાજવૈભવનો કેવી રીતે ત્યાગ કર્યો તે બાબતોને તેમાંથી બોધ મળી શકે તેમ છે.

માતૃશ્રી ચમનકુંવરબા એક વખત ગુજરાતના સંતરામપુર સ્ટેટનાં રાજમાતા હતાં સ્ટેટના પ્રતાપી મહારાજશ્રી જોરાવરસિંહજી કે સી.આર્.ઈ.એ સને! ૧૮૯૬થી ૧૯૪૬ સુધી એટલે પચાસ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પ્રજા પ્રત્યે એમને પોતાની સંતતિ સમાન ભાવ હતો, અને પ્રજાના મુખ માટે તેમણે કેવાં અને કેટલાં ઉદાર કાર્યો કર્યાં છે તે તો સંતરામપુરની પ્રજા જ પૂર્ણ રીતે કહી શકે તેમ છે. મહારાજશ્રીને સંતતિમાં એક પુત્રરત્ન રાજકુમાર પ્રવીણસિંહજી અને એક પુત્રીરત્ન રાજકુમારી આનંદકુંવરબા—“આનંદાત્મા” એમ બે સંતાન હતાં. ૧૯૪૬ના ડીસેમ્બરની ૨૨ તારીખે મહારાજશ્રી જોરાવરસિંહજીનો દેહાંતઃક્રમ થયા પછી ૧૯૪૭ના બંનેવારીમાં રાજકુમાર પ્રવીણસિંહજીને રાજતિલક કરી પિતાજીની રાજગાદી સુપરત કરવામાં આવી હતી.

સંસારમાં અનાસ્થા.

માતૃશ્રીના વિદ્યાભ્યાસ અને શાસ્ત્રાભ્યાસ નામ-માત્રનો હતો, પણ એમને શાસ્ત્રનું રહસ્ય બાળવાની બહુ જિજ્ઞાસા થતી. સાંસારિક દૃષ્ટિથી રાજવૈભવનાં મુખેની એમને કાંઈ કમી ન હતી, પણ માતૃશ્રીના અંતરમાં જોરજોરે એમ સંભળાતું કે: “આ બધો સ્વપ્ન જેવો ખોટો ખેલ છે. આ મુખ કાયમનું નથી. પ્રભુની ભક્તિ કરીએ તો જ કાયમને માટે સાચું મુખ મળે.” રાજનીતિ પ્રમાણે તેઓશ્રી બ્યહારમાં ચંત્રવત્ વર્તતાં, પણ અંતરમાં વિરક્તિ અને સંસાર પ્રત્યે અનાસ્થા રહેતી. શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની પૂજન-સેવામાં પોતાને બહુ પ્રીતિ હતી કદી પણ પૂજન-પાક ચૂકતાં નહિ. સાધુ-સંતોનાં દર્શનની બહુ ઇચ્છા થતી તેમજ સત્સાચોનાં શ્રવણની ઘણી યાદના રહેતી, પરંતુ રાણીવાસમાં

એણે-પદ્મિ વશવર્તી રહેવાનું હતું. આ સંજોગોમાં એમની આંતરિક ઇચ્છા અમલમાં આવતી નહિ. સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રમાણે શૃંગારાદિમાં એમને ન થતી પ્રીતિ કે ન રહેતી ધનસંપત્તિમાં રૂપદા. હૃદય શુદ્ધ, સરળ અને નિર્દોષ હોવાથી ભામિની ઘટનાઓના એમના આંતરમાં પહેલેથી અસ્પષ્ટ આભાસ જણાતો.

દૃષ્ટ સ્વપ્ન

સન ૧૬૪૬ના ડીસેમ્બરની એક રાત્રે માતૃશ્રીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. કોઈ અગમ્ય મુક્તાએ એમના પ્રત્યે કહ્યું: “આ શરીર પરના અલંકારો અને દ્વિમતી વસ્ત્રો ઉતારી નાખ ! સદૃઢ વસ્ત્રો ધારણ કર ! હિંમત રાખવી ! જરા પણ ગભરાવું નહિ ! તું ગંગાકિનારે જા !” આ સ્વપ્નમાં ભાવિ સૂચન હતું. બીજે જ દિવસે મહારાણાશ્રીને સંકેત તાવ આવ્યો. કોઈ ઉપચારો કામમાં ન આવ્યા. સ્વપ્નને ત્રીજે જ દિવસે એમનો યશસ્વી આત્મા અમરધામનિવાસી થયો ! પ્રભાતે શોકની સીમા ન રહી. રાજકુટુંબના શોકની તો વાત જ શી કરવી ! આ ઘટનાને દૃષ્ટ સ્વપ્નનો ચમત્કાર સમજીને માતૃશ્રી વિસ્મિત થયાં. અંતરમાં ભય તથા શોકને રથોને પ્રભુની યાદ અને હિંમત હતી.

એક વખત સ્વસુખથી માતૃશ્રીએ કહેલું કે “મહારાણ સા.ના દેહાવસાન પછી કેટલાય દિવસ સુધી રાજમહેલમાં કૃત્યા-પીટવાનું આવ્યું, પણ મને અંતરમાં સમજતું કે આ બધો લોકોને દેખાડવાનો ઉપર-ઉપરનો શોક છે. દિલની સાચી વેદના એ રૂઢનમાં નથી; તેથી હું તે ઢાંગમાં ભળતી નહિ. સુખ લાંછીને એક બાજુ મહેલમાં બેસી રહેતી ને મહારાણાશ્રીની આત્મશાન્તિ વાસ્તે અંતરમાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી.” સંગત મહારાણાશ્રીની યશસ્વી કારકિર્દી-પ્રદર્શક એક સ્મારકઅંચ છપાવીને પણ માતૃશ્રીએ પ્રગટ કરેલા છે.

મહારાણાશ્રીના અમલમાં રાજકુમારી આનંદ-કુવરબાનું લગ્ન, ગેય વયે લુણાવાસ સ્ટેટના સુવરાજશ્રી લાલસિંદેજ સાથે મોટા ખર્ચે અને ભારે ધામધૂમથી થયાં હતાં. કન્યાદાનમાં ધનસંપત્તિ આપવામાં મહારાણાશ્રીએ કાંઈ કરી ન રાખી. પરંતુ વિધાતા વામ-તેથી એક વર્ષમાં જ પ્યારી પુત્રીની સંભારણીવા મહાપત્તિ થઈ ગઈ ! સુવરાજશ્રી લાલસિંદેજનું શરીર નિવૃત્ત થઈ ગયા પછી શ્રી. આનંદકુવરબાને વ્યસુર

ગૃહમાં રહેવાનું પણ સમાસ થઈ ગયું. ત્યારથી તેઓશ્રી પિતાજીના રાજ્યમાં, શુભ સંસ્કારયુક્ત પોતાનાં જન્મદાત્રી માતૃશ્રીના સહવાસમાં રહેવા લાગ્યાં. શુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ તેઓશ્રીએ ખાનગી રીતે રાજમહેલમાં કર્યો છે, સ્કૂલમાં નહિ. ઉત્તમ સંસ્કારયુક્ત માતાની કૃપે જન્મેલ પુત્રી-રતનમાં દિવ્ય શુભો સ્વાભાવિક હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી પરંતુ તેમાંયે માતૃભક્તિ, શુરભક્તિ, નીતિ, ન્યાય, દયા, ત્યાગ, ઉદારતા, નિર્માનતા, સરલતા અને સહનનંદ આદિ ઉત્તમ ગુણ-લક્ષણો તો એમનામાં પ્રગટ છે, ને ત આમારું અનુભવેલું સત્ય છે, તથી તેનો ઉલ્લેખ હવે પછી અનુક્રમે થશે.

એકે વર્ષને અન્તે:

કુળપરંપરાની રૂઢિ પ્રમાણે એક વર્ષ શોક પાળ્યા પછી શોકવસ્ત્રો બદલવા માટે માતૃશ્રી પોતાના પિતાજીને ત્યા કનોડ ગયાં. ત્યાંથી થોડા વખતમાં પાછાં સંતરામપુર આવ્યાં અને પંદર દિવસની અંદર રાજમહેલમાં મુખો તથા સુખનાં સાધનોને ત્યાગ કરીને સન ૧૬૪૮ના એપ્રિલમાં તીર્થક્ષેત્ર નાસિક પંચવટીના તપોવનમાં જઈને રહ્યાં.

માતૃશ્રીએ હિંમતથી મંથાપીજનોને તથા પ્રભુ-જનોને કહી દીધું કે, “હવે મારે એક ભગવાનની ભક્તિ વિના બીજું કંઈ પણ કરવાનું નથી. વિનાશી સંસારનાં સ્વપ્નવત મુખો મેં જોઈ લીધાં. હવે હું પ્રભુને શરણે જાઉં છું. તે મારી રજા કરશે.”

મંથાપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે સત્યમાં રહીને ભગવાનને ભજો; પરંતુ માતૃશ્રીના અંતરમાં ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભાવના પ્રબળ બની હતી. ઉવટ મંથાપી-જનોને જેમ ભાવ્યું તેમ તેઓ બોલ્યાં, પણ માતૃશ્રીને નિશ્ચય અટલ રહ્યો. પુત્રીરતન “આનંદાત્મા”એ પણ મા માથે પ્રયત્ન કર્યું ! તીર્થક્ષેત્ર નાસિકમાં ગૌતમી ગંગાના તટ પર, માતૃશ્રીએ પોતાનાં પુત્રી “આનંદાત્મા” માથે સુકામ કર્યો. જેતે તમામ લૌકિક વ્યવહાર તથા લોકોને મગવાનું પણ બંધ કરી દીધું. વ્યાવહારિક કામકાજ “આનંદાત્મા”ને સોંપીને જેતે તે પ્રભુચિંતનમાં જ રત રહેતાં.

રાજકુમાર પ્રવીણસિંદેજ કે જેને: સંતરામપુર

સ્ટેટની ગાદી પર હતા, તેઓ માતૃશ્રીના વનવાસ-ગમન પછી ચાર મહિનામાં ૧૯૪૮ ના ઓગસ્ટમાં સ્વર્ગપાસી થયા ! માત્ર દોઢ વર્ષ તેઓશ્રીએ રાજ્ય ક ત્યાર પછી તો સમયાનુસાર હિન્દ સમસ્તમ રાજ્યપરિવર્તન પણ થઈ ગયું.

દોઢ વર્ષની અંદર પતિ તથા પુત્રના વિયોગના અસહ્ય દુઃખમાં એકમાત્ર ભગવાનના આધાર પર તેના પરની અચલ શ્રદ્ધાના ઝળંચી માતૃશ્રીએ તમામ સંકટોને સામનો કર્યો, ને સંસારના અનેક રંગ જોઈ, તેમા ફેવળ સ્વાર્થમય ભાવનાનું અવલોકન કરીને તેઓશ્રીએ પોતાના અંતરમાં વૈરાગ્યની ભાવના દઢ કરી.

તપોવનમાં એક વર્ષ જ માતમ હિંદમાં રહ્ય પછી તે તપોવનમાં જ એક મંદિરનો છણેદાર કરાવીને વિધિપૂર્વક લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી; પછી મંદિરની સન્મુખ માતૃશ્રીએ પોતાને માટે એક કુટિર બંધાવી ને હાલ ત્યાં જ નિવાસ કરી રહ્યા છે.

ભગવદ્ભક્તિ માટે જ પોતે રાજ્યસંપત્તિનો ત્યાગ કર્યે હતો. હવે આજે વખત એમના ચિત્તમાં ભગવાન જ રમી રહ્યા છે. લક્ષ્મીનારાયણ માટે વાઘા (ચિરાક) તથા શણભાર અને શીભની તમામ વસ્તુઓ પોતાને હાથે જ સીવીને તૈયાર કરે; હાથ અને મન તો પ્રભુની સેવામાં સોંપ્યાં. સીવવાનું કામ બંધ થાય ત્યારે જપમાળા ચાલુ થાય. કોઈ પાસે ધાર્મિક પુસ્તકો વચાવે ને પોતે શ્રવણ કરે. એ રીતે પોતે પ્રભુપરાયણ હોવન જાય છે. પ્રથમ તો પૌરાણિક કથાઓમાં એમની રુચિ હતી, પણ છેલ્લાં ચારેક વર્ષથી વેદાન્તશ્રવણની એમને ખૂબ લગની લાગી છે. વેદાન્તની પ્રક્રિયાઓ પોતાની જોળે ન સમજાય ત્યારે અન્ય શાસ્ત્રીઓ તથા સંતો પાસેથી સમજવાની મહેનત કરે, અને વેદાન્ત-શ્રવણે જ હવે તો વાંચે છે, તેમ જ સંત-સાધુઓની સેવા તથા એમના સંદર્પદેશી સાંભળવામાં જ એમને આનંદ આવે છે. આવી રીતે ઉચ્ચ સંસ્કારોના શાળથી અનેક પ્રતિકૃતતાઓને પાર કરીને પ્રભુપરાયણ થએલાં માતૃશ્રીને ક્રોડો આ પુસ્તકમાં આપવાનો અમરો પૂર્ણ આગ્રહ હોવા છતાં પોતે પોતાનો ક્રોડો આપ્યો નહિ. આત્મચિંતનથી કોઈપણ વસ્તુ એમને અધિક લાગતી જ નથી.

“આનંદાત્મા” ને-

માતૃશ્રીએ નાસિકમાં જ અંત્યક્રમશ: ૫૨ “હ્રદ પ્રકાશ” ખામક કુટિર બંધાવી આપી અને એમને ત્યાં જ રહેવાની ફરજ પાડી. તેનાં બે કારણો છે: એક તો એ કે, પોતાને પુત્રીમાં મોહ-મમતા ન થાય. (એ

સાથે રાજે તો પુત્રીમાં અસહિત અને પ્રીતિ દઢ થાય. માટે તમામ સંબંધોના ત્યાગ કરવાની ભાવના મનમાં સુખ્ય રાખી.) બીજું કારણ એ કે, સંસારવ્યવહારની જંગલોથી પણ અલગ રહેવાય ને ભગન તથા પ્રહસિતનમાં વિશેષ ન પડે. માતૃશ્રી દંકડારવ્ય (તપોવન)માં અને “આનંદાત્મા” તપોવનથી ત્રણ માઈલ દૂર અંત્યક્રમશ: ૫૨ “હ્રદ પ્રકાશ”-માં નિવાસ કરે છે. એમનામાં માતૃભક્તિ અનેક અને અપૂર્વ છે, “આપતું” એ ઈશ્વરનો શુભ છે. “જે આપે તે ઈશ્વર !” ઈશ્વર દાતા છે. આહક નથી. “આનંદાત્મા”માં એ ઈશ્વરનો શુભ પ્રગટ છે. “આપતું” એમને ખુબ ગમે. “કીર્તનજયેતિ” ખા છપાવીને ભાવિકોને વિનામૂલ્યે આપી છે નિરક્ષર અને નિરાધાર વિધવાઓને હાથઉદ્દોગ શીખવવા માટે ઉદ્યોગશાળાઓમાં મોકલાવે અને તેના ખર્ચ પેટે આપે ! અસહાય વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ તથા રોગીઓને તેમજ અનવચ્ચના અર્થીઓને યોગ્ય સહાયતા આપવા વખતે ઘણી વાર પોતે તંગ હાલત કબૂલ કરે પણ સહાયતા આપતાં અટકે નહિ. કોઈ ઉત્તમ જ્ઞાનપૂર્ણ ગ્રંથોની ખરીદી કરે ત્યારે એકાદ બે પ્રત ન લેતાં વિશેષ ખરીદે, ત્યારે કંઠી પૂછીએ કે આટલાં બધાને શું કરશે ? તો તુરત જવાબ મળે; “બીજને આપીશું. ભલે વાંચે ને સુખી થાય.” આ સર્વ એમના સ્વભાવની જ વસ્તુઓ છે.

સરખુ કરતાં નિર્શુભ તત્ત્વમાં એમને પ્રથમથી જ વિશેષ પ્રાપ્તિ છે. વેદાન્ત શાસ્ત્ર જ મોક્ષશાસ્ત્ર છે, એવો એમનો નિશ્ચય છે પૂ. માતૃશ્રીને વેદાન્તના સિદ્ધાન્તો સમજાવવા તેઓ વારંવાર પ્રયત્ન કરતાં પણ પ્રથમ માનું મન તેમાં લાગતું ન હતું. પછીથી તો તેઓશ્રી પણ વેદાન્તમાં પ્રીતિવાળાં થયાં અને નિર્શુભ લક્ષિતનું સ્વસ્થ સમજવા લાગ્યાં. ગુરુસેવા સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ-મનન એમને અમરભાવ પેદા કરનારું હાથ છે. એમ સર્વ વાતે તેઓશ્રી સાચાં વેદાન્તી છે. નિષ્કામ શુભ ક્રમેથી એમના શુદ્ધ અંત:કરણમાં શાન્તિ, ઉત્પતિ અને આનંદની અલક રહ્યા કરે છે, તેથી અમે એમને “આનંદાત્મા” કહીએ છીએ ને પોતે પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે હું “આનંદાત્મા” જ છું ! આ પુસ્તકના પ્રકાશક પણ તેઓ જ છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી, સર્વ સાધનોની સગવડ પણ “આનંદાત્મા”એ જ કરી છે, તેથી આ ગ્રંથ પણ એમને જ અર્પણ કરવામાં આવેલ છે. જ્યોતિદેવી

પ્રકાશકનું વક્તવ્ય

આ અર્થનું પકન-પાઠન આનંદદાયક છે. કેમકે તેમાં મતમતાંતરના અને વાદવિવાદના અંગકા નથી, પણ શુરશિષ્યનો સ્વાનુભવસિદ્ધ સવાદ છે.

ગીતાના જેમ અઢાર અધ્યાય અને મહાભારતનાં જેમ અઢાર પર્વ, તમ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યકૃત “લઘુવાક્યવૃત્તિ”ના અઢાર સ્તોકો પર હં સરાજ સ્વામીનું અનુભવસિદ્ધ અઢાર પ્રકારનું નિરૂપણ! હં સરાજ સ્વામીએ મંદપ્રજ્ઞ સુસુપ્તો પર દયા લાવીને સર્વ વેદાન્તસિદ્ધાન્તો ખોલી-ખોલીને વિસ્તારથી, શ્રુતિ, સુક્રિત અને અનુભવપ્રમાણથી સમભવેલ છે. એમનાં એકેએક નિરૂપણમાં અમને વિશેષતા માલૂમ પડી છે. શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભુદ્ધિવાળા સુસુપ્તજનો, એકાગ્ર ચિત્તે વાંચે-વિચારે અને અનુભવે તો અમારા કથનની સત્યતા સમભવ.

વેદોની અને સુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પ્રબળ કૌંથી કેવી રીતે થઈ અને તેમાં તે કેવી રીતે વ્યાપ્ત છે, એ નિરૂપણ તો અમને ધણું વિશેષતાયુક્ત લાગ્યું છે, અને મોટી સરસ તો વૃત્તિવ્યાસનો અભ્યાસ! “પચદશી” આદિ વેદાન્તત્રયોમાં “વૃત્તિવ્યાસિ” “ફલવ્યાસિ” આદિ શબ્દો અગે વાંચેલા, પણ તેમાં કોઈ ભેદી સમજણ પડી નહિ “વૃત્તિવ્યાસિ” એટલે વૃત્તિનો (પ્રજ્ઞા સાથે) સંબંધ. તેને જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા કહે છે, પરંતુ તે વૃત્તિને વ્યાપક પ્રજ્ઞામાં શી રીત વ્યાપ્ત કરવી અર્થાત્ પ્રજ્ઞાકાર થવાની વૃત્તિને શી રીતે તાલીમ આપવી એ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તો કેવળ હં સરાજ સ્વામીએ જ આ અથમા બનાવ્યો છે. વૃત્તિવ્યાસિના અભ્યાસરૂપ આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા એક અવિદ્યાબળનો નાશ કરીને છેલ્લે પોતે પણ ચેતન ગગનમાં હુપ્ત થઈ જાય છે તે વખતે અન્ય કોઈ પણ માધનેગની અપેક્ષા વગર સ્વયંપ્રકાશ ચેતન આત્મા જ એ વૃત્તિને લય દેખે છે, ને તે જ “લયમાદ્રી સચ્ચિદાનંદ આત્મા હું છું” એવો નિઃશ્યામક અનુભવ કરીને સાધક જીવ-સુકૃત થાય છે.

શ્રુતિનુ રહસ્ય અમનના માટે સાંસારિક વાસનાથી રહિત શુદ્ધ ભુદ્ધિની જરૂર છે. શુદ્ધ ભુદ્ધિમાં શુદ્ધ વિચાર પેદા થઈ શકે અને વિચારથી કુતર્ક નાથ થાય છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય પણ સ્પષ્ટ કહે છે કે : **અનુસિદ્ધિ વિચારેણ ન જ્ઞાનમ્** કોટિયિઃ અર્થાત્ વિચારથી જ આત્મવસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. કંઈકે કંઈકે કંઈકે તોપણ થતી નથી એ પરમાત્મા તરફ અર્પકરણને છુટકા હોય તો ભણવું કે તેમાં વિવેક-વેગમ્ અને શમ-દમાદિ સાધન સંપત્તિ છે. સાધન-

યુક્તને આ' મોક્ષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અમત્કારિક અસર કરશે, ને સાધક' ધન્ય થશે !

આ પ્રજ્ઞાવિદ્યા તો પ્રજ્ઞાર્પિઓની કામદુગ્ધ ગાય છે. અન્ય બુદ્ધિપ્રધાન અને પ્રાકૃત વિદ્યામાં સમર્થ જનો, છળ-લેદથી કદાચ એ પ્રજ્ઞાર્પિઓની ગાયને પોતાના સુકામ પર લઈ જઈને બાંધી રાખી શકશે પણ ગાય તેને દૂધ હોહવા નહિ દે અને દૂધ પીને તેઓ તૃપ્તિનો અનુભવ નહિ કરી શકે; કેમકે તે અનધિકારી છે. તે જ પ્રમાણે સાધનહીન છતાં પોતાને સર્વજ્ઞ માની બેઠેલાઓ, વેદાન્તત્રયો વાંચીને શાળિક જ્ઞાન દ્વારા વાચ્યશાની બનશે પરંતુ તેના સિદ્ધાન્તનો મર્મ સમજીને તેમાં સ્થિતિ (નિષ્ઠા) પ્રાપ્ત નહિ કરી શકે; કેમકે પ્રજ્ઞાવિદ્યારૂપી કામદુગ્ધા ગાયનું શાન્તિ-તૃપ્તિરૂપી દૂધ પીને અમરભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો તેને અધિકાર નથી. હું રોગી છું કે નીરાગી છું, એ જેમ માણસ પોતે જ પોતાના અનુભવથી જાણે છે, તેમ આ મોક્ષશાસ્ત્રમા મારી અગ્નિ અને પ્રીતિ છે, કે સાંસારિક પદાર્થોમાં છે? તે પણ મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિના અવલોકનથી જાણી શકે છે કેવળ શોખને ખાતર વેદાન્તશાસ્ત્રના પકનનો કશો જ અર્થ નથી. તત્ત્વ સમજવાની ખરી આધ્યાત્મિક ભૂખ લાગવી જોઈએ.

“પચદશી” અને “વિચારમાગ” આદિ વેદાન્તત્રયોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે, પણ આ અતિ ઉત્તમ અને આદરણીય મહારાષ્ટ્રીય અથના આજ પર્યંત અનુવાદ કેમ નહિ થયો હોય? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક થાય છે “લઘુવાક્યવૃત્તિ”ના અઢાર સ્તોકો પર હં સરાજ સ્વામીનું આ એક મરાઠી મહાકાવ્ય છે એમનું બીજું મહાકાવ્ય સ્વામી શંકરાચાર્યના “સદાચારસ્તોત્ર” પર લખાયું છે. તેમાં “સદાચારસ્તોત્ર” પરના મરાઠી કાવ્યોના ગુજરાતી ગદ્યમાં અનુવાદ છપાઈ ગયો છે, પણ આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” પરના મરાઠી મહાકાવ્યના ભાવનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ હજી સુધી કોઈ તરફથી થયું નથી. એક માત્ર મરાઠી ભાષાના પ્રતિગ્રંથ નડતેલ હંતો. પૂન્ય માતાજી ન્યેતિનેદીએ તે પ્રતિગ્રંથ હટાવીને ગુજરાતી ભાષામાં તેનો ભાવાનુવાદ કર્યો તે માટે અમારી સાથે ગુજરાતી વાચકો પણ એમના આભારી છે.

“હું પ્રકાશ” } “આનંદાત્મા”
નાસિક. } (રાજકુમારી સા, સંતરામપુર સ્ટેટ)

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	અધાર્પણ	૩	૨૫ દેહાદિ સંઘાતમાં અસ્તિ, ભાતિ,		
૪	પ્રસ્તાવના	૪	પ્રિયત્વ નથી, એ વિષે ન્યાય ...	૨૪	
૭	ગ્રેરક અને પ્રકાશકનો પરિચય ...	૭	૨૬ સત્ત્વ શુણ્ણી શાન્ત વૃત્તિ ને તેના વિકાર	૩૨	
૧૦	પ્રકાશકનું વક્તવ્ય	૧૦	૨૭ ઉદાસવૃત્તિનાં લક્ષણો ...	૩૨	
૧	શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષા	૧	૨૮ ધર્મ-ધર્મી	૩૫	
૨	અધિકારી શિષ્ય રવિદત્તને સ્વામીજી		૨૯ અષ્ટધા પ્રકૃતિ	૩૬	
	ઉપદેશ કરે છે.	૨	૩૦ જીવકૃત શુણ્ણોપ કલ્પના ...	૩૭	
૩	આત્માના પૃથક્પણા પર વિવેચન ...	૨	૩૧ જીવ અને ઈશ્વરનું રૂપ ...	૪૦	
૪	પંચીકૃતનું કોષ્ટક	૩	૩૨ સર્વમાં પ્રજ્વળની વ્યાપ્તિ ...	૪૩	
૫	સ્પષ્ટ ભૂતોમાંથી પેદા થયેલા પદાર્થોનું કોષ્ટક.	૪	૩૩ વેદોનું સ્વરૂપ	૪૩	
૬	વાસનાનું રૂપ	૪	૩૪ ઈશ્વરનું વસતિસ્થાન ...	૪૫	
૭	સૂક્ષ્મ દેહનાં સત્તર તત્ત્વોનું વિવેચન ...	૫	૩૫ ઈશ્વર અને જીવના કર્તાપણાની વિરુદ્ધતા	૪૬	
૮	અષ્ટધા પ્રકૃતિના સાધારણ-અસાધારણ		૩૬ મિથ્યા પદાર્થના ધર્મ	૫૧	
	કાર્યનું કોષ્ટક	૬	૩૭ લિંગદેહમાંના ધર્મી અને ધર્મ કયા		
૯	જડ-અચળગની રચનાનું વિવેચન ...	૭	તે કહે છે.	૫૨	
૧૦	પાંચભૂતોના ધર્મ, કર્મ અને શુણ્ણનું કોષ્ટક	૮	૩૮ પાંચ પ્રાકૃત વિકાર	૫૫	
૧૧	ઉપાધિમાં પ્રજ્વળની વ્યાપ્તિ	૯	૩૯ સહજ શુણ્ણ-દોષ કેવી રીતે થાય છે અને		
૧૨	આત્માનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ સર્વમાં કેવી		તેમાં આત્મા અલિપ્ત શી રીતે છે તે		
	રીતે વ્યાપ્ત છે	૯	કહે છે	૫૬	
૧૩	વિશ્વાભિમાન	૧૧	૪૦ વ્યાપારમાં શુણ્ણ-દોષ	૫૭	
૧૪	તૈન્મ અભિમાન	૧૧	૪૧ સ્વપ્નવ્યાપારનાં તત્ત્વો	૫૭	
૧૫	પ્રાજ્ઞ અભિમાન	૧૧	૪૨ પાંચ મહાભૂતોમાં રહેલા શુણ્ણ-દોષ ...	૫૭	
૧૬	કર્મ વિપાક	૧૨	૪૩ ધર્મીસના વ્યાપારથી અને શુણ્ણ-દોષથી		
૧૭	પંચભૂતોના વ્યાપારનું કોષ્ટક	૧૪	ચેતનજ્યોતિ અલગ	૫૮	
૧૮	જીવનો સંચરિતશ્રમ અને તે શ્રમની		૪૪ “હૃદય”નું પુનઃ વર્ણન	૫૯	
	નિવૃત્તિનો ઉપાય	૧૫	૪૫ પાંચ કોશરૂપી પક્ષીઓનું વિવેચન ...	૬૪	
૧૯	વિચાર	૧૬	૪૬ અરા દેહ કેટલા તેનો નિર્ણય ...	૭૦	
૨૦	ઉપદેશ	૧૬	૪૭ આત્મા અને ત્રણ દેહની અસાદૃશ્યતાનું		
૨૧	આત્મા કોણ અને આભાસ કોણ એ		કોષ્ટક	૭૨-૭૩	
	વિષે વિવેચન	૧૭	૪૮ આત્મા કેટલો પ્રસિદ્ધ છે તેનું વર્ણન ..	૭૪	
૨૨	આત્મા પ્રજ્વળ કેવી રીતે તે વિષે		૪૯ વ્યાપકપણા વિષે શ્રદ્ધાની અને ધર્મીસ		
	વિવેચન	૧૮	તત્ત્વોની અસામ્યતા	૭૬	
૨૩	અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં અનુભવ	૧૮	૫૦ સમાધિ-અભ્યાસ	૮૧	
૨૪	સત્ય અને મિથ્યા પદાર્થનું વિવેચન	૨૨	૫૧ બીજા અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અભ્યાસ	૮૨	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૫૨	અભ્યાસના ક્ષણ વિશે દૃષ્ટાન્ત	... ૬૨	૭૧	વૃત્તિનો અભ્યાસ ૧૬૮
૫૩	સામાન્ય અને વિશેષનો નિવેડો	... ૬૩	૭૨	વાક્યવૃત્તિનો અનુભવ ૧૭૦
૫૪	સ્વપ્નમાં સંધિનું વિવેચન ૬૭	૭૩	ત્રિધા પરિચ્છેદ ૧૭૩
૫૫	સ્વપ્નમાંની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનું વિવેચન	... ૬૯	૭૪	ત્રિવિધ લેદ	... ૧૭૩
૫૬	સમાધિમાં થતાં વિધ્નેનું નિરૂપણ	... ૧૦૫	૭૫	ત્રણ અભિમાનીઓનું વિવેચન	... ૧૭૭
૫૭	આકાશ અને સ્વસ્વરૂપમાં લેદ	... ૧૦૮	૭૬	અભિમાન કાઢવાનો ઉપાય ૧૭૭
૫૮	જીવનું રૂપ...	... ૧૧૬	૭૭	ત્રણ અભિમાનના નિર્ણયનાશની અવધિ	... ૧૭૮
૫૯	સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અથવા વિચારનું અગ	... ૧૨૩	૭૮	વિશ્વાભિમાન ગયો તેની નિશાની	... ૧૭૮
૬૦	બ્રહ્મવિચાર...	... ૧૨૬	૭૯	મારાપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની	... ૧૭૯
૬૧	શૂન્ય ખડન	... ૧૨૮	૮૦	હુંપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની	... ૧૮૦
૬૨	સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પનું પુન સ્પષ્ટીકરણ...	... ૧૩૮	૮૧	તેજસ્ અભિમાન મૂળમાંથી ગયો તેની નિશાની	... ૧૮૧
૬૩	મોક્ષરૂપ ચાર ઉત્તર અવસ્થાનું નિરૂપણ	... ૧૩૯	૮૨	પ્રાણ અભિમાન સમૂળો ગયાની નિશાની...	... ૧૮૨
૬૪	સમાધિના પ્રકારોનું વર્ણન	... ૧૪૬	૮૩	મૂલાજ્ઞાન	... ૧૮૨
૬૫	સહજ સમાધિ અને સહજ અવસ્થાનું વર્ણન	... ૧૪૯	૮૪	મૂલાજ્ઞાન સાથે પ્રાણ ગયાની અવધિ	... ૧૮૩
૬૬	અસંપ્રજ્ઞ સમાધિનું યથાર્થ નિરૂપણ	... ૧૫૨	૮૫	સુસુપ્તપણા, સાધકપણા અને સિદ્ધપણાની અવધિ	... ૧૮૩
૬૭	સવિકલ્પ સમાધિના પ્રકાર	... ૧૫૫	૮૬	જીવન્મુક્તોની સ્થિતિ	... ૧૮૫
૬૮	શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ	... ૧૫૬	૮૭	દેતનિવૃત્તિનો માર્ગ	... ૧૯૦
૬૯	સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ સમાધિ	... ૧૫૯		શુદ્ધિપત્રક	... ૧૯૧
૭૦	વૃત્તિના ખલનું વર્ણન	... ૧૫૯			

સ્વામી શંકરાચાર્યકૃત લઘુવાક્યવૃત્તિઃ

(હંસરાજ સ્વામીની મરાઠી ટીકાનો ભાવાનુવાદ)

મનુષ્યોને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય અને તેઓ જન્મ-મરણમાં કષ્ટમાંથી છૂટે તે માટે સ્વામી શંકરાચાર્યે અનેક બોધપ્રદ ગ્રંથો લખેલા છે. તેમાંનો આ “લઘુવાક્યવૃત્તિ” નામનો અદ્વાર શ્લોકનો ગુરુ-શિષ્યના સંવાદયુક્ત ગ્રંથ છે. તેમાં સ્વદત્ત નામનો એક શિષ્ય, સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે જઈને કહે છે કે:-

“હે ભગવન્! હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રના માયારૂપ ખાડામાં પડેલો છું તે ખાડામાં મમતારૂપી મધરીએ મને પકડેલો છે. તેના પંતમાંથી છૂટવા માટે મેં ધર્મ-કર્મ આદિ પુષ્કળ સાધનો કર્યાં, પરંતુ તેનાથી છૂટકારો ન થતાં તે સાધનોએ ઊલટી અવિધાને જ સહાયતા કરી. ચિત્તમાં શાન્તિ થાય તે માટે મેં જપ, તપ, પુરસ્કાર, વ્રત, અનેક પ્રકારનાં દાન, તીર્થયાત્રા, તપશ્વ, ઉપાસન, શાંતિપાઠ આદિ સાધનો કર્યાં, પણ તેનાથી ચિત્તમાં શાન્તિ ન થતાં, “મેં આટલાં સાધનો કર્યાં” એવું મારામાં ઊલટું અભિમાન વધ્યું. અને માળાપે “સ્વદત્ત” એવું આ શરીરનું નામ પાડ્યું તે જ મનુષ્ય શરીર હું છું એમ દૈદ થયું. વાસ્તવિક હું પહેલાં કેણુ હતાં? હાલ અહીં જન્મ્યો તે હું ક્યાંથી આવ્યો? અને મરણ પછી હું ક્યા ઠેકાણે જઈશ? એ બાબતની મને કંઈપણ ખબર નથી હું કેણુ છું એ બાબતની કંઈ જાણ થવાથી મેં પુષ્કળ સાધનો કર્યાં, પણ એથી કંઈ ન વળ્યું. પછી દેવ-દેવીઓને પ્રસન્ન કરવા માટે ભારે સંયમપૂર્વક મેં ભક્તિ કરી, ત્યારે તેઓએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન દીધું. પણ તેથી તો દેહબુદ્ધિ દૈદ થઈ, એટલે એ પણુ ઠીક ન લાગ્યું. પછી બીજા બધા દેવોને છોડીને હું સદાશિવને શરણે ગયો. શિવજીએ સ્વપ્નામાં આવીને કહ્યું કે: “હે સ્વદત્ત! ઊં, તું સંસારમયની ચિન્તા ન કર. તારી સર્વ ચિન્તા સ્વામી શંકરાચાર્ય નદ કરશે; માટે તું તેને શરણે જા. જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ કળિ-યુગમાં હું જ શંકરાચાર્યના નામથી પ્રગટ થયો છું,

તેથી શરણે આવેલા તને, જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને હું તારું અજ્ઞાન દૂર કરીશ.”

એ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં સાંભળેલા શ્રી શંકરના ભાષણનું, જાગ્યા પછી સ્મરણ થતાં, મને ભારે નવાઈ લાગી અને મનમાં થયું કે ત્યારે ખુદ શંકર મને સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે જવાનું કહે છે, તો હવે મારે વિલંબ ન કરતાં શરણે જવું.” (એવો નિશ્ચય કરીને તે સ્વામી શંકરાચાર્યને શરણે ગયો અને કહેવા લાગ્યો.) “હે સ્વામીજી! હું આપને શરણે આવ્યો છું. તો હે સદ્ગુરુ! આપ મારા સ્વીકાર કરો. આજનો દિવસ ઉત્તમ છે કે, મને આપનાં ચરણકમલ પ્રાપ્ત થયાં જન્મમરણરૂપ સંસારની ચિન્તા દૂર કરવા માટે ઘણા દિવસથી હું પ્રયત્ન કરતો હતો, પણ આપ જેવા સમર્થ ગુરુ વિના એ ચિન્તા દૂર થાય તેમ નથી; તેથી હું આપને શરણે આવેલો છું અને હું આપના ચરણમાં મારું શરીર, વાણી અને મન અર્પણ કરું છું આ મારા ભોલવામાં જે કંઈપણ કપટ હોય તો આપ સમક્ષ મારું મસ્તક તૂટી પડે! મારી વાણી આપના સિવાય બીજા કોઈની બે સ્તુતિ કરે તો મારી જીભ બગી જાય! અને મારું મન આપના સિવાય બીજા કોઈનું જ સ્મરણ કરે તો મારા પર પ્રહાસન પાપ લાગે!” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને શરણે આવ્યો છું, ને આપને સાક્ષાંત નમસ્કાર કરું છું. માટે હે ભગવન્! આપનું બિરદા રાખીને આપના આ હાસને ઉદ્ધાર કરો.”

શિષ્યના અધિકારની પરીક્ષા

આ શિષ્ય આર સાધનથી સંપન્ન હોય એમ લાગે છે, અને તેથી જ અધિકારી છે. વળી અધિકારી છે તેથી જ શરણે આવેલો છે એવું મન મિથ્યા વિષયોમાંથી હટી ગયું છે, તેથી તેને સત્ય અને મિથ્યાની સમજ પડી હોય એમ દેખાય છે, તેમજ નિત્ય શું અને અનિત્ય શું એ બાબતનો વિચાર

કર્મે હોય એવું લાગે છે પ્રજ્ઞા નાણવાની ઇચ્છા થઈ એ જ તેની મુગ્ધતા. અન્ય ભોગો પર અરુચિ થઈ એ જ એનો વૈરાગ્ય મનની અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ હટાવીને આત્માને જોળખવો એ જ અહીં શમ કહી શકાય તેની ઇન્દ્રિયોનો જે નિષ્ક્રમ એ જ દમ સર્વનો ત્યાગ કરીને આ શિષ્ય પ્રજ્ઞા તરફ વળ્યો છે એ જ ઉપરામતા. મુખદુઃખથી તે ડરતો નથી એ જ તેની તિતિક્ષા. સદ્ગુરુના વચન પર વિશ્વાસ એ જ તેની શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતા એ જ સંમાધાન. આ પ્રમાણે સાધનચતુષ્ઠયનાં લક્ષણો તેનામાં છે, માટે તે ઉપદેશનો અધિકારી છે.

અધિકારી શિષ્ય રવિદત્તને સ્વામીજી ઉપદેશ કરે છે

સાધનચતુષ્ઠય શિષ્યને પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ ગુરુ પ્રજ્ઞાનાને ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છા કરે છે તે પ્રમાણે આ શિષ્ય સાધનસંપન્ન હોવાથી તેને ઉપદેશ કરવામાં કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી જો તેની બુદ્ધિ મંદ હશે તો અભ્યાસ સહિત ઉપદેશ કરાશે; પછી વિશ્વાસપૂર્વક વૃત્તિનો ખલ કરશે, અર્થાત્ વૃત્તિને અભ્યાસની આદંત પાડશે તો એ અભ્યાસની દૃઢતાથી અપરોક્ષ અનુભવ થશે.

આ રીતે સર્વ પ્રકાર ધ્યાનમાં લઈને સ્વામીજીએ પોતાના હાથથી રવિદત્તને ઉઠાડીને કહ્યું : ‘રવિદત્ત ! તું નિર્ભય રહે તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે, પણ તારે એટલું કરવું ભેઈંશે કે, હું તને જે ઉપદેશ કરું તે દૃઢ શ્રદ્ધાથી અંતઃકરણમાં તારે ધારણ કરવો અને જેવો અભ્યાસ કરું તેવો વૃત્તિનો ખલ કરવો, એટલે તને દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.’

અપરોક્ષ એટલે પોતે સ્વતઃ નિરૂપે થઈ રહેવું
પરોક્ષ એટલે પોતે પોતાને જોળખવું

પરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે શરૂના વચનમાં પરોક્ષ વિશ્વાસ થવો ભેઈંજો. એ વિશ્વાસ યાને શ્રદ્ધા થશે તો જ આત્મતત્ત્વની જોળખાણ પડશે. પછી અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે વિચારની વજર પડશે અને અભ્યાસથી એ વિચાર વજર ઉપર ઘસે હમણાં તો હું તને પરોક્ષ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરું છું તે તું શ્રવણ કર અને તે દૃઢ કરવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કર :

‘હું કોણ છું ?’ એ નાણવાની ઉમેદથી તું આવ્યો છે, તો હવે મને જવાબ આપ કે તું કોણ છે ?

ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્યો છે એ ચારેયનો અર્થ એક છે—જીવ અને પ્રજ્ઞાની એકતા. તેમાં ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્ય ઉપદેશકારક છે

તેનો ગુરુ પાસે વિચાર કરીને સ્પષ્ટ રીતે સમજ લે અને પછી ‘અહં પ્રજ્ઞાસિમ્’ એ વાક્ય, અંતરવૃત્તિ દ્વારા દૃઢ કર, એટલે પછી તું તે પ્રજ્ઞા સહજ છે જ. તે સિવાય અહંકારથી માંડીને દેહપર્યંત સર્વ મિથ્યા છે. તે હું નથી. હું સ્વતઃસિદ્ધ પ્રજ્ઞાત્મા, એકરૂપ, અસંગ, અખંડ, ભેદરહિત છું, એમ દેહબુદ્ધિનો પ્રમાદ હટાવીને જોળખી લે ખસ એ જ ‘અહં પ્રજ્ઞાસિમ્’ મહાવાક્યનો અનુભવ છે. આ પ્રમાણે અનુભવ લેનારી જે વૃત્તિ, તે જ વાક્યવૃત્તિ. કાયિક, વાચિક, માનસિક, શાસ્ત્રીય અથવા લૌકિક, અનેક પ્રકારનાં જે કર્મો થતાં હોય તે ભલે થયા કરે, પણ તેને ખાતર આ વૃત્તિનો અભ્યાસ છોડવો નહિ

અભ્યાસ—હું પોતે સ્વતઃ પ્રજ્ઞા છું એ અર્થના અનુસંધાનું કદી પણ વિસ્મરણ ન થવું તે.

પ્રશ્ન—આત્મા પૂર્ણ પ્રજ્ઞા છે તેનું લક્ષણ શું ?
યથાર્થ રીતે જોળખ્યા વિના તેનું અનુસંધાન શી રીતે બની શકે ?

ઉત્તર—અહંકારથી માંડીને શરીરપર્યંત જે જે મિથ્યા પદાર્થો છે તેમાં આત્મા સેજભેગ થઈ ગયો છે, માટે તે બાળત પર વિવેચન થાય ત્યારે શરીરાર્થિકને મિથ્યા સમજીને તે દેહભાવનો ત્યાગ કરીશ ત્યારે જ ત્રિવિધ પ્રતીતિથી આત્મતત્ત્વ અલગ થઈ જશે.

આત્માના પૃથક્પણા પર વિવેચન

જોળાના મણકા (પાસ) કાઢી નાખીને જેમ દોરાને અલગ કરી લઈએ છીએ અથવા દોગ પર મણકા જોડાડી (પહેલી) દઈએ છીએ તેમ, શરીર, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયાદિમાંથી આત્માને અલગ કરીને જોળખી લેવો અથવા દેહ-ઇન્દ્રિયાદિને જોળખીને આત્માથી તેને ભિન્ન મમજી અલગ કરવાં. એ બધું નિરૂપણને વખને સમજાશે, એમ સ્વામી શંકરાચાર્યે કહ્યું ત્યારે રવિદત્તે પોતાની વૃત્તિને સાંપકરી. શરૂના મુખમાંથી શબ્દ માંભગનાં મધ્યે જ તેના અર્થ તરફ લક્ષ જતા લાગ્યું રવિદત્તની પેઠે સર્વ

સુમુકુળનોએ શુરુનાં વચન શ્રવણ કરવા સાવધ થવું
 નેઈએ મેઘ આતકને માટે વૃષ્ટિ કરે છે, પરંતુ તે
 પાણી સર્વને મળે છે, તેવી રીતે શંકરાચાર્યનું નિરૂપણ
 રવિદત્તાના નિમિત્તે છે, તે સર્વ અધિકારીઓના
 ઉપયોગમાં આવશે માટે હે સર્વ લોકો! તમે એ
 નિરૂપણ શ્રવણ કરો.

જે આતક ભૂમિ ઉપરનો આરે ખાવાનો છોડી
 દઈને મેઘ તરફ નેઈ રહે છે તે જ ખરે આતક છે.
 તેવી રીતે હે અધિકારી જનો! તમે દેહાદિક પદાર્થોનું
 અભિમાન મૂકી દો તો જ હું તમને ખરા અધિકારી
 માનું; અને તમે એવા બનશો તે વખતે જ તમને
 વચનોનું રહસ્ય સમજશે

આ સંસારમાંથી ખરેખર છૂટવું છે એમ જેને
 લાગતું હોય તેણે વિષયોના ત્યાગ કરવો; પછી સહ-
 જનાં તેને પરમાર્થ પ્રાપ્ત થશે (શંકરાચાર્ય સ્વામી
 રવિદત્ત પ્રતિ વાક્યવૃત્તિનું નિરૂપણ કરે છે તેમાં પ્રથમ
 બે શરીરનું વિવેચન એક શ્લોકાર્થ દ્વારા કરે છે તે,
 હે અધિકારી જનો! તમે સાવધાન થઈ શ્રવણ કરો)
 સ્પૃહો માંસમયો વેદઃ સુદમ સ્યાદ્દાસનામય ।
 જ્ઞાનકર્મેન્દિવ્યઃ સ્તાર્થે ધીઃ પ્રાણોત્તચ્છરીરગો ॥૧॥

અર્થઃ-સ્પૃહ હેહ માંસમય, અને સૂક્ષ્મ હેહ
 વાસનાત્મક, દસ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ અને મન-બુદ્ધિ,
 એ સત્તર તરવેનો છે તેમાં સ્પૃહ હેહ માંસમય કેવી
 રીતે તે કહું છું.

પંચીકૃતઃ-પાંચ ભૂતોના વિભાગ કરીને તે
 વિભાગ અમુક પ્રમાણમાં એકમેકને વહેચીને પછી
 જે સ્પષ્ટ ભૂતો થયાં તે સ્પષ્ટ ભૂતોને 'પંચીકૃત'
 કહે છે.

સ્પૃહ શરીર પંચીકૃતનું છે. ઈશ્વરે પોતાની દષ્ટિ-
 માત્રથી પ્રત્યેક ભૂતના બે બે સમાન ભાગ કરીને,
 એક ભાગ તે તે ભૂતમાં રાખીને, બીજા ભાગના
 ફરી સમાન ચાર ભાગ કરીને, તે ખાકી રહેલા ચાર
 ભૂતોમાંના પ્રત્યેકને એક-એક એમ વહેચીને, પંચી-
 કૃત કયું પંચીકૃતમાં કયા ભૂતના કયા ભાગ, કયા
 ભૂતમાં મળીને, કેવી રીતે તે તે ભૂતને સ્પષ્ટ બનાવ્યાં
 તે બાણવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપેયું છે

તે કોષ્ટકમાં જે ભૂત સ્પષ્ટ થયાં તેનો અર્થભાગ
 આમાં કયો છે તે બાણવા માટે તે ભાગની આગળ
 એકકાનો આંક મૂકેલો છે.

પંચીકૃતનું કોષ્ટક

ભૂતો	આકાશ	વાયુ	તેજ	જલ	પૃથ્વી	ભૂતોમાં આવેલા ભાગનો ધર્મ
આકાશનો ભાગ	૧૬ અંતઃકરણ	૬ વ્યાન	૬ શ્રોત્ર	૬ વાયા	૬ મજ્જ	સ્તબ્ધતા
વાયુનો ભાગ	૬ મન	૧૬ સમાન	૬ ત્વચા	૬ પાણિ	૬ સ્પર્શ	ચંચલતા
તેજનો ભાગ	૬ બુદ્ધિ	૬ ઉદાન	૧૬ ચક્ષુ	૬ પાદ	૬ રૂપ	ભાસકતા
જલનો ભાગ	૬ ચિત્ત	૬ પ્રાણ	૬ જિહ્વા	૧૬ ઉપસ્થ	૬ રસ	દ્રવતા
પૃથ્વીનો ભાગ	૬ અકંકાર	૬ અપાન	૬ ઘ્રાણ	૬ શુદ્ધા	૧૬ ગંધ	જડતા

ઈશ્વરની સત્તાથી માયાદેવીએ સ્પૃહ શરીરમાં પાંચ ભૂતોમાંથી જે પદાર્થો ઉત્પન્ન કર્યા તેનું
 કોષ્ટક આ નીચે આપેયું છે

૨૫૦૮ ભૂતોમાંથી થેલા થએલા પદાર્થોનું કોષ્ટક

પૃથ્વીમાંથી	જલમાંથી	તેજમાંથી	વાયુમાંથી	આકાશમાંથી
અસ્થિ	શુક્ર	ક્ષુધા	ચલન	કામ
માંસ	શોણિત	તૃષ્ણા	વલન	ક્રોધ
ત્વચા	લાળ	આગ્રસ	પ્રસરણ	લોભ
નાડી	મૂત્ર	નિદ્રા	આકુચન	મોહ
રોમ	સ્વેદ	મૈથુન	નિરોધન	લય

૨૫૦૮ પૃથ્વીમાંથી થયેલા અસ્થિ-માંસાદિ પદાર્થોમાં, જલમાંથી થયેલા શુક્ર-શોણિત આદિ મિલાવીને તે ભૂતકર્દ્મમાંથી સાંધેસાંધા હીંપી ગર્ભ તૈયાર કર્યો.

વાસનાનું રૂપ

એ તૈયાર થયેલા શરીરમાં, વાયુમાંથી થયેલા પ્રાણનો ચક્ષન-ચક્ષન આદિ વ્યાપાર થવા લાગ્યો. ત્યારબાદ ગર્ભ પૂર્ણ થવાથી પ્રાણી જન્મ્યો ત્યારે તેજ-માંથી થયેલાં ક્ષુધા-તૃષ્ણાને હીંપે તેનું પોષણ થવા લાગ્યું આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહ પાંચ ભૂતમાંથી થયો છે, માટે તેને ભૌતિક કહે છે. સ્થૂલ દેહ ભૂતોમાંથી થયો છે ખરો, પણ તેની ઉત્પત્તિ સ્ત્રી-પુરુષમાંથી છે. સ્ત્રીના રક્તમાં પુરુષનું વીર્ય મળતાંની સાથે જ તેના સાત પ્રકાર થયા. માટે તે સાત પ્રકારવાળા સાવચવ દેહને સમકોશિક કહે છે. અસ્થિ, નાડી, મજ્જા અને નખા એ સાતગણુ ધાનુ પુરુષના વીર્યની છે અને માંસ,

જેવી રીતે આકાશમાં વાયુ અને છે તેમ અધિષ્ઠાન પ્રકારમાં “અહ” સ્ફુર્તિ” થયે છે. સમષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય કરવાથી તે સ્ફુર્તિને “માયા” નામ દેવામાં આવે છે. એ જ સ્ફુર્તિ વ્યપ્તિ શરીરોમાં વિભક્ત થઈ એક પિંડમાં તાદાત્મ્ય પામી છે અને ત્રણે અવસ્થાઓનું અભિમાન લઈને ભેડી છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થામાં થનારાં કર્મો તે મેં કર્યા છે, માટે તે મારે લોગવવાં પડશે એવું અભિમાન જે ધારણ કરે છે તેને જ વાસના કહે છે. સુષુપ્તિમાં એ જ સ્ફુર્તિ અજ્ઞાનનું અભિમાન ધરે છે. ખરું જોતાં સુષુપ્તિમાં તે

સુષુપ્તિની વાત જવા દે, પરંતુ મરણ વખતે પણ તેનો લોપ નથી થતો. તે અનંત જન્મોમાં કરેલાં કર્મોનું અભિમાન માથે લઈને બેઠી છે. જેવી રીતે વારંવાર ગોળીને પાકું કરેલું તે આળે જન્મોમાં ન મંભારવા છતાં જેમ ભૂલાતું નથી, તેમ વાસનામાં અનંત જન્મોની મામતી જામેલી છે.

સંચિત—ન્યારથી એ અહં સ્ફુર્તિ પોતાના અધિષ્ઠાન, ચેતન સ્વરૂપથી જુદી પડી ત્યારથી જે જે કર્મો કર્યા તેનું અભિમાન, માથે લઈને બેઠી, તેને સંચિત કહે છે.

ન્યાં સુધી અધિષ્ઠાન—આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી એ સંચિત કર્મો બળવાનાં નહિ. તે ત્યારે ત્યારે, જેમ જેમ ભાગમાં આવે ત્યારે તે તે રીતે ભોગવવાં જ પડે છે. એક શરીરમાં એકસો યોગિનેટલાં પુણ્યપાપરૂપ કર્મો થાય છે તે કાંઈ એકી સાથ ભોગવવામાં આવતાં નથી; માત્ર એક શરીર નેટલાં ભોગવાય છે. એક દેહમાં કરેલાં એકસો યોગિનાં કર્મોમાંથી એક યોગિનાં કર્મોના ભોગ મળે છે ને નવ્વાણું યોગિનાં કર્મો બાકી રહે છે એક યોગિના એક યોગિનાં કર્મો ભોગવાય છે, તો તે યોગિમાં પાછાં એકસો યોગિનાં કર્મો થાય છે! તેમાંથી એક યોગિનાં કર્મો ભોગવવામાં આવે છે અને બાકીની નવ્વાણું યોગિનાં કર્મો સિલિકમાં રહે છે.

આ રીતે અનંત જન્મોનાં કર્મોના જે સંગ્રહ પડેલો છે તે વાસનામાં ગુપ્ત છે. તેને સંચિત કર્મો કહેવામાં આવે છે.

ક્રિયમાણુ—શરીરમાં આવ્યા પછી જે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેને ક્રિયમાણુ કર્મો કહેવામાં આવે છે.

પ્રારબ્ધ—શરીરના આરંભથી માંડીને અંત સુધી જે કર્મો ભોગવીને પૂરાં કરાય છે, અથવા સંચિત કર્મોના ભંડારમાંથી જે કર્મો એક શરીરના ભાગે આવે છે તેને પ્રારબ્ધ કહે છે. સંચિત, ક્રિયમાણુ અને પ્રારબ્ધ, એ તમામ કર્મોના કર્તાપણાનું અભિમાન લઈને અનંત કલ્પોથી બેઠેલી જે વાસનારૂપ અહંતા છે, તેને જ ‘સૂક્ષ્મ શરીર’ કહે છે. સૂક્ષ્મ દેહ વિના સ્થૂળ દેહ ગ્રહી શકતો નથી; માટે વાસનાને લીધે પ્રાણીને જન્મ-મરણ થાય છે. વાસનાથી દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રારબ્ધ કર્મો પૂરાં થતાં મરે છે. મર્યા

પછી બીજો દેહ ધારણ કરે છે. જેમ આગળના બે પગ ટેકવ્યા પછી જ બડમાંકડી પાછળના બે પગ ઉપાડે છે, તેમ વાસના બીજો નવો દેહ નક્કી કરે છે ત્યાર પછી જ જૂનો દેહ છોડે છે. આ પ્રમાણે અનંત યોગિમાં અનંત જન્મો થાય છે. તેની ગણતરી કેઈ પણ કરી શકતું નથી.

ત્યારે પોતાનું અજ્ઞાન નાશ પામશે અને સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે ત્યારે જ વાસના નષ્ટ થશે; એ સિવાય નાશ પામવાની નહિ. આ વાસનાને જો કલ્પ-પર્યંત અગ્નિમાં રાખો તો પણ તે બળવાની નહિ; અને કલ્પપર્યંત પાણીમાં ડુબાડી રાખો તો પણ તે પલંગવાની નહિ. વધારે શું કહું? એ વાસનાને હટાવવા માટે જ્ઞાન વિના બીજા હુલ્લેર ઉપાય કરો તો પણ તે નષ્ટ થવાની નહિ એવી જે દૃઢ વાસના તે જ આ સૂક્ષ્મ શરીર. એ સૂક્ષ્મ શરીર, કર્મનુંસાર પ્રાપ્ત થનારા જડ સ્થૂળ શરીરને પ્રવૃત્ત કરે છે.

સૂક્ષ્મ દેહનાં સત્તર તત્ત્વોનું વિવેચન

એક વૃત્તિના બે પ્રકાર: એક મન, બીજી બુદ્ધિ. સકલ્પ-વિકલ્પ કરનારી વૃત્તિને ‘મન’ કહે છે અને નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને ‘બુદ્ધિ’ કહે છે. મન અને બુદ્ધિમાં બલુવાની શક્તિ છે, તેને ‘જ્ઞાનશક્તિ’ કહે છે એ બંને સત્ત્વગુણની વૃત્તિઓ છે ને એ જ ભોક્તા છે. સત્ત્વગુણાત્મક વૃત્તિના વ્યાપારસંલેધી બીજા પાંચ પ્રકાર થયા છે.

શ્રોત્ર—કાનમાં આવીને જે વૃત્તિ કાન દ્વારા શબ્દ સાંભળે છે તેને શ્રોત્ર કહે છે.

ત્વચા—શરીરની આમટીમાં આવીને તે દ્વારા જે વૃત્તિ સ્પર્શને જાણે છે તેને ત્વચા ઇન્દ્રિય કહે છે **ચક્ષુ—**નેત્રમાં આવીને જે વૃત્તિ નેત્ર દ્વારા રૂપ જુએ છે તેને ચક્ષુ ઇન્દ્રિય કહે છે.

ગ્રીહવા—જીભ દ્વારા જે વૃત્તિ રસ જાણે છે તે ગ્રીહા ઇન્દ્રિય

દ્રાણુ—નાકમાં આવીને જે વૃત્તિ નાક દ્વારા સુગંધ-દુર્ગંધ લે છે તેને દ્રાણુન્દ્રિય કહે છે

મન અને બુદ્ધિ અંદરની ઇન્દ્રિયો છે, તેથી તેને અંતઃકરણ કહે છે જ્ઞાનેન્દ્રિયોને બહારની ઇન્દ્રિયો કહે છે, કેમકે તે મન-બુદ્ધિનાં બહારનાં કામ કરવાનાં

સાધનો છે. મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને જ્ઞાનના સાત પ્રકાર થાય છે, આ રીતે સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાન છે તેના તેા સાત પ્રકાર થયા. અંચળપણથી જે વ્યાપાર કરે છે તેને પ્રાણ કહે છે.

પ્રાણુ—સ્ફૂર્તિમાંથી જ્ઞાન તેા મન-બુદ્ધિ તરફ ગયું. પછી અજ્ઞાન રહ્યું. તે નાદી દ્વારા ફરવા લાગે છે ત્યારે તેને પ્રાણ કહે છે. વ્યાપારલેહથી પ્રાણના પાંચ પ્રકાર થયા છે: વ્યાન, સમાન, ઉદાન, પ્રાણ તથા અપાન.

વ્યાન—જે વાયુ આખા શરીરમાં રહીને નાદીઓ દ્વારા ક્રિયા કરી વૃત્તિ આપે છે તે વ્યાન.

સમાન—નાસિને ઠેકાણે રહીને જે વાયુ સાંધાઓને હલાવે છે તથા જે કેવળ પ્રાણ અને અપાનની ગાંઠ સમાન છે તે સમાન.

ઉદાન—કંઠમાં રહીને જે વાયુ ભૂખ-તરસ પેદા કરે છે તે ઉદાન.

પ્રાણુ—હૃદયમાં રહીને જે વાયુ ઉપર નય છે અને જેને લીધે જીવને સુખ થાય છે તે પ્રાણ.

અપાન—જે વાયુ નીચે નય છે અને મલત્યાગ કરે છે તે અપાન.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો—વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ એ પાંચેનું પ્રાણને લીધે ચલન થાય છે, તેથી તે પણ પ્રાણની જેમ ક્રિયારૂપ છે. તેમાં વાણી સિવાય બાકીની કર્મેન્દ્રિયો જ છે. પાંચમી વાણી તે ક્રિયારૂપ અને જ્ઞાનરૂપ એમ બે પ્રકારની છે, તેથી તે ક્યારેક જ્ઞાનેન્દ્રિય તરફ અને ક્યારેક કર્મેન્દ્રિય તરફ

અષ્ટધા પ્રકૃતિના સાધારણ-અસાધારણ કાર્યનું કોષ્ટક

શક્તિ	ગુણ	આકાશ	વાયુમાંથી	તિજમાંથી	જલમાંથી	પૃથ્વી-માંથી	પાંચેમાંથી એકસાથે
જ્ઞાનશક્તિ સાત પ્રકારની	સત્ત્વગુણ-માંથી	શ્રોત્ર	ત્વચા	ચક્ષુ	નિહા	દ્રાણ	મન-બુદ્ધિ
ક્રિયાશક્તિ દસ પ્રકારની	રજ્જેગુણ-માંથી	વાચા	હાથ	પગ	ઉપસ્થ	ગુદા	પાંચ પ્રાણ

સ્થૂલ શરીરની અંદર મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ રહે છે અને દમ ઇન્દ્રિયો શરીરના દમ ગોળાનાં ઓપાં રહે છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ, સ્પૃશ્ય દેહમાં રહ્યો છે અને તે સૂક્ષ્મ દેહ વાસનાનો

વળે છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે: પરા, પશ્યતિ, મધ્યમા અને વૈખરી. વૈખરી વાણી ક્રિયારૂપ છે. પરા અને પશ્યતિ વાણી જ્ઞાનરૂપ છે.

મન, બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ પ્રાણ; એ સત્ત્વ તત્ત્વોને લિંગદેહ કહે છે. આ સત્ત્વ તત્ત્વોને લિંગદેહ વાસનાનો ખનેલો છે. પરંતુ એ તત્ત્વો ભૂતોમાંથી થયાં છે, તેથી તેને ભૌતિક કહે છે. ભૂતોની દ્રવ્યશક્તિ તે તમોગુણ. ક્રિયાશક્તિ તે રજોગુણ અને જ્ઞાનશક્તિ તે સત્ત્વગુણ

તમોગુણની દ્રવ્યશક્તિ તે જ પાંચ વિપયો. એ વિપયો પાંચ ભૂતોમાંથી થયેલા છે. ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એ ભૂતોમાંથી થઈ નથી; તેથી લિંગદેહની ઉત્પત્તિ અપંચીકૃત છે. ત્રણ ગુણ અને પાંચ ભૂત મળીને થયેલી અષ્ટધા પ્રકૃતિએ જ ઉપરોક્ત સત્ત્વ ખચ્ચાં જણ્યાં છે. તેમાં સાધારણ અને અસાધારણ એવા બે પ્રકાર છે. ભુલંભુલં ભૂતોમાંથી જે ભુલં કાર્ય ઉત્પન્ન થયાં છે તેને અપંચીકૃત અસાધારણ કાર્ય કહે છે અને પાંચ ભૂતોમાંથી એકીસાથે જે કાર્ય ઉત્પન્ન થયાં તેને અપંચીકૃત સાધારણ કાર્ય કહે છે. એમ ભૌતિકના બે પ્રકાર: પંચીકૃત અને અપંચીકૃત. પંચીકૃત ભૌતિક સ્પૃશ્ય દેહ અને અપંચીકૃત ભૌતિક સૂક્ષ્મ દેહ. ત્રણ ગુણ અને પાંચ ભૂતોમાંથી સાધારણ અને અસાધારણ કાર્ય કયાં કયાં અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં છે તે બહુવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપેલું છે.

છે, તેથી વાગના ન્યાં જ્યે ત્યાં તે સત્ત્વ તત્ત્વો જ્યાંનાં. સુપૃષ્ઠમાં પ્રાણમાત્ર હોય છે અને બાકીનાં તત્ત્વો શૂન રહે છે. પ્રાણપ્રયાણ સમયે વાગના જે દેહ ધારણ કરે છે ત્યાં તે સત્ત્વ તત્ત્વો નય છે. જે વખતે

શરીરમાં પ્રાણ આવે છે તે વખતે મન, બુદ્ધિ ને ઇન્દ્રિયો પણ આવે છે અને પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા લાગે છે. એ પ્રમાણે સ્થૂઠ-સૂક્ષ્મ બન્ને શરીરનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ત્રીજું કારણશરીર કેવા પ્રકારનું છે તે કહેવામાં આવે છે.

અજ્ઞાનકારણ સાક્ષિ યોગસ્તેષાં વિમાસક :

વોધામાસો બુદ્ધિગતઃ કર્તાસ્વાત્પુણ્યપાપયોઃ ॥૨૧॥

અર્થ—અજ્ઞાન એ જ કારણશરીર, કે જેને પ્રકાશનારો સાક્ષી આત્મા છે અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબરૂપ વિકાર તે ગોધાભાસ છવ છે. તે પુણ્યપાપનો કર્તા છે અને દેહબુદ્ધિની અહંતા લઈને એ જ સુખદુઃખ ભોગવે છે. સ્થૂઠ-સૂક્ષ્મ શરીર ઉત્પન્ન થયાં તેથી તેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણશરીર અજ્ઞાન છે એમ કહ્યાવા લાગ્યું. જેવી રીતે અંધારામાં સર્પ ભાસ્યો તે દોરીને ન બાણવાથી ભાસ્યો એ ખુલ્લું છે.

સર્પભાસને લીધે જેમ દોરીને “ન બાણુ” મનાવા લાગ્યું, તેમ જો શરીરને લીધે અજ્ઞાન હોય એમ કહ્યાવા લાગ્યું. ન બાણુવાને જેમ રૂપ નથી તેમ અજ્ઞાનને પણ રૂપ નથી. અજ્ઞાન એટલે ન બાણુવું, નિજ રૂપનું વિસ્મરણ. એ વિસ્મરણ વિના જો દેહ ભાસવાના નહિ. એ અજ્ઞાન આત્માને પોતાને નથી. જેમ દોરીનું અજ્ઞાન દોરીને નથી, પણ તેને જોનારો જે ગૃહસ્થ, કે જેને મંદ અંધકારને લીધે દોરી બાણુવામાં આવી નહિ, તેને છે. સ્વસ્વરૂપ પ્રદામાં ન હોવા છતાં સ્ફૂર્તિરૂપી કૌતુક થયું ! તે જો ખરું હોત તો તેને ‘માયા’ એમ કોઈ ન માનત. થયું જ નથી; ને થયું હોય એમ કહી લીધું તે જ માયા.

સ્ફૂર્તિ એટલે ‘અહં’ પ્રદાસ્કરણ’ યાને વિનાકારણ પોતાને પોતાનું સ્મરણ જેમ વાયુનાં લહર આકાશને ન સ્પર્શતાં તેમાં જોડે છે તેમ સ્ફૂર્તિ, ચેતન સ્વરૂપને ન સ્પર્શતાં ત્યાંથી જ જોડે છે અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન પણ તેમાં જ છે. સ્ફૂર્તિમાં વૃત્તિ-જ્ઞાનને જ્ઞાન તથા સ્વરૂપના વિસ્મરણને અજ્ઞાન કહે છે. એમ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સ્ફૂરણમાં છે. સ્વરૂપમાં વૃત્તિ જ નથી, તો સ્મરણ-વિસ્મરણ ક્યાંથી હોય ? અને સ્મરણ-વિસ્મરણ નથી માટે તે જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી અતીત છે એમ સમજવું

સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાનપ્રકાશ છે તે ચિદ્રૂપ જેવો નથી. સૂર્યનો ઉદય થતાં પાણીમાં પ્રકાશ દેખાય છે તે કાંઈ સૂર્યના જેવો નથી; એ તો ઉપાધિને લીધે ભાસેલો ખોટો ભાસ છે. તેમ ચિદ્રૂપનું જ્ઞાન સ્ફૂરણમાં ભાસે છે તે આત્માના જેવું છે એમ માનવું નહિ, પણ એ સ્ફૂરણ ઉપાધિને લીધે ભાસેલો ખોટો ભાસ છે એમ સમજવું. સ્વરૂપમાં જ્ઞાન નથી, તો પછી અજ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

વિદ્યા—સ્ફૂરણમાં જે જ્ઞાન છે તેને વિદ્યા કહે છે.

અવિદ્યા—સ્ફૂરણમાં રહેલા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. અવિદ્યા આવરણશક્તિ અને વિદ્યા વિશેષશક્તિ છે.

આવરણશક્તિ—દોરીને જે ઠાંકનારી તે આવરણશક્તિ છે.

વિશેષશક્તિ—દોરીને ન સમજવા દેતાં દોરીને ઠેકણે સર્પ દેખાડે તે શક્તિને વિશેષશક્તિ કહે છે. સ્વરૂપને આવરણ કરનારી એવી જે અવિદ્યા તે આવરણશક્તિ અને સ્વસ્વરૂપને ન સમજવા દેતાં તેને ઠેકણે જગત દેખાડનારી એવી જે વિદ્યા, તે વિશેષશક્તિ.

કર્તા—વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થયેલ ઇન્દ્રિય, કે જેનો ચેતન જેવો ભાસ છે તે, કર્તા છે.

લોક્તા—અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબનારો અને જેનો ચેતન જેવો ભાસ છે તે સુખ-દુઃખનો લોક્તા છવ.

ત્યાં સુધી જો શરીર ઉત્પન્ન થયાં ન હતાં ત્યાં સુધી છવ શુભરૂપે અજ્ઞાન ગર્ભમાં સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ થઈ ને રહેલો. એ પ્રમાણે પ્રતિબિંબયુક્ત અવિદ્યા સર્વ જગતનું ઉપાદાનકારણ છે અને વિદ્યાસહિત ઇન્દ્રિય જગતનું નિમિત્તકારણ છે.

જડ—અજ્ઞાનનું જે જડપણું તેને જડ કહે છે. **ચંચળ—**વિદ્યારૂપ વિશેષને ચંચળ કહે છે.

જડ ચંચળની રચનાનું વિવેચન

પ્રથમ જ્ઞાન—અજ્ઞાનરૂપ સ્ફૂરણ; પછી તે સ્ફૂરણમાં રહેલા જ્ઞાનમાંથી સત્ત્વગુણ થયો. અને અજ્ઞાનનો તમોગુણ થયો. સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ મળીને રજોગુણ થયો ચેતનધન હોવા છતાં સ્ફૂરણ થયું એ જ તે સ્થાને છિદ્ર પડ્યું ! એ છિદ્રરૂપી અવકાશને આકાશ કહે છે.

વાયુ—સ્ફુરણુનું જે ચંચળપણું તેને વાયુ કહે છે.
તેજ—સ્ફુરણુ ભાસ્યું તેને તેજ કહે છે.

પાણી—મૃદુ સ્ફુરણુ તે જ પાણી.

પૃથ્વી—કંઠણુ અજ્ઞાન તે પૃથ્વી.

એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણ અને પાંચભૂત મળીને થનારી અથવા પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મરૂપે સ્ફુરણુમાં જ છે.

પછી તમેગુણમાંથી પાંચભૂત સ્પષ્ટ થઈને જુદાં જુદાં દેખાવા લાગ્યાં. શબ્દને માટે આકાશ થયું અથવા

અવકાશમાં શબ્દસ્ફુરણુ થયું. એ જ શબ્દવિષય તન્માત્રા આકાશ. સ્પર્શને માટે વાયુ અથવા વાયુમાં સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો અને તે જ સ્પર્શવિષય તન્માત્રા વાયુ. રૂપને માટે તેજ થયું. રૂપ જ ભાસકપણાથી ઉત્પન્ન થયું; માટે તે રૂપવિષય તન્માત્રાને તેજ સમજવું. રસને માટે પાણી થયું અથવા પાણીમાં રસ થયો તે જ રસવિષય તન્માત્રા પાણી સમજવું. ગંધને માટે પૃથ્વી થઈ અથવા પૃથ્વીમાં ગંધ પેદા થયો તે જ ગંધવિષય તન્માત્રા પૃથ્વી સમજવી.

પાંચ ભૂતોના ધર્મ, કર્મ અને ગુણનું કોષ્ટક

	આકાશનો	વાયુનો	તેજનો	પાણીનો	પૃથ્વીનો
ધર્મ	અવકાશ	ચંચળપણું	ઠંડન	દ્રવ્ય	કઠિનપણું
કર્મ	સહિદ્રતા	સર્વ સ્થળે વિહાર	પચન	ભીંજાવવું	ધારણ કરવું
ગુણ	શબ્દ	શબ્દ, સ્પર્શ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ	શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તન્માત્રા સહિત પાંચ ભૂતો એ જ તમેગુણની દ્રવ્યશક્તિ અસ્તરને રહેવા માટે ત્રિભુવનાભક રહેકાણુ, એ દ્રવ્યશક્તિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયું છે.

પાંચ ભૂત અને રમેગુણ તથા પાંચ ભૂત અને સર્વ-ગુણમાંથી થનારાંની ઉત્પત્તિ પ્રથમ કહેલી છે અને સત્તર તત્ત્વના સૂક્ષ્મ દેહનું વર્ણન પણ પહેલાં કર્યું. એમ પંચીકરણનો પ્રકાર પ્રથમ કહેલો છે.

જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉર્લિજ; એ ચાર પ્રકારનાં સ્થૂલ શરીરોમાં સૂક્ષ્મ શરીરોનો પ્રવેશ થતાંની સાથે જ ચલન ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બે કારણ છે; એક ઉપાદાનકારણ અને બીજું નિમિત્તકારણ અવિદ્યાસહિત જીવ ઉપાદાનકારણ છે અને વિદ્યાસહિત ધૃતિર નિમિત્તકારણ છે.

ઉપાદાન—તેમાંથી જ થાય, તેમાં જ રહે અને છેવટે તેમાં જ લય પામે તેને ઉપાદાન કહે છે.

નિમિત્ત—માત્ર હેજે અને ઇચ્છા કરે કે તુરત પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તેને નિમિત્ત કહે છે.

બ્રાન્તિથી દોરીનો જ સર્પ થયો, દોરી ઉપર જ ભાસ્યો, પછી દોરીમાં જ લય પામ્યો, તેમ અજ્ઞાનથી સર્વ થયું, અજ્ઞાનમાં રહ્યું અને છેવટે અજ્ઞાનમાં જ

લય પામે છે જેવી રીતે અજ્ઞાનસહિત દોરી, સર્પની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનસહિત અધિજ્ઞાન બ્રહ્મ, જગતની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાનકારણ છે. ધૃતિરની ઇચ્છાથી જગત ઉત્પન્ન થયું, માટે જગતની ઉત્પત્તિનું ધૃતિર નિમિત્તકારણ છે.

પહેલાં જે વિદ્યા અને અવિદ્યામાં પડેલાં બે પ્રતિબિંબની વાત કહી છે તે બન્નેનો ન્યાં સુધી વિદ્યા-અવિદ્યાની ઉપાધિમાં પ્રવેશ નહોતો થયો ત્યાં સુધી જુદાં ન હતાં, પણ અધિજ્ઞાન બ્રહ્મમાં એકત્ર હતાં પ્રવેશકાળે અજ્ઞાન સહિત ન્યારે પિંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જીવદૃતિ (જીવદૃષ્ટિ) ઉત્પન્ન થઈ. તે પહેલાંની ઇશાનથી પ્રવેશ સુધીની ધૃતિરસ્રષ્ટિ ધૃતિરે નિર્માણ કરી છે.

દૃષ્ટાંત-સમજો કે સ્થૂલ શરીર એ ઘડો છે. તેમાં સૂક્ષ્મ શરીર એ પાણી ન્યાંમુધી સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી પાણી તે સ્થૂલ શરીરરૂપી ઘડામાં રહેતું છે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રતિબિંબ જીવ છે. અજ્ઞાન સહિત એ જીવાભાસનો બે શરીરમાં પ્રવેશ

એ જ પિંડતાદાત્મ્ય. એમ શરીર સાથે એકતા કરીને તે બેઠેલા છે.

સૌથી પહેલાં જે જ્ઞાનઅજ્ઞાનરૂપ અહં પ્રથમ સ્ફુર્તિ હતી તે, જીવનો પિંડમાં પ્રવેશ થતાં તુરત શરીરમાં સ્પષ્ટ થઈ અને ત્યારે તે પોતાનું અધિષ્ઠાન ચેતન, જે નિઃ સ્વરૂપ છે તેને ભૂલી ગઈ, ને સામે જે કંઈ હતું તે ભેવા લાગી. તેને જ વાસનાત્મક વિશ્લેષ-શક્તિ કહે છે. એ વાસનાના સત્તર પ્રકારને જ સૂક્ષ્મ દેહ (લિંગદેહ) કહે છે. સ્થૂલદેહ એ લિંગ-દેહનું રહેકાણું છે. વાસનાવૃત્તિ. i પડેલા ચેતનના પ્રતિબિંબને જીવ કહે છે. એ જીવ નિઃ સ્વરૂપને ભૂલીને જે શરીરને ભેવા લાગ્યો. જેમ રૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તુરત જ દોરીનું ન જાણવાપણું (દોરીનું અજ્ઞાન) ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયું, તેમ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ જે શરીર દેખાવાથી આત્માનું અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું. તેને “કાર્યભૂમિ” કહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરરૂપી અજ્ઞાનનાં કાર્ય ઉપરથી અજ્ઞાન હોય એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે; ખાકી વાસ્તવિક અજ્ઞાનનું કોઈ સ્વ નથી. તેને સત્ કહેવું નહીં ખાતરી શકે; કેમકે જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે. તેમ તેને અસત્ પણ નહિ કહેવાય; કેમકે તેનું કાર્ય જે શરીર દેખાય છે. તેથી તે અજ્ઞાન સત્ નથી અને અસત્ પણ નથી; માટે તેને અનિર્વચનીય માનવું. એ અજ્ઞાન સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ શરીરની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે; માટે તેને કારણ કહે છે અને તે અજ્ઞાન નાશ પામે છે, માટે તેને શરીર કહે છે. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને કારણશરીર કહે છે. ખરું ભેતાં એ શરીર નથી. વાસ્તવિક શરીર તો જે જ છે. તેમાં સ્થૂલ શરીર એ રહેવાનું સ્થાન છે. તેમાં રહીને સૂક્ષ્મ શરીર વ્યવહાર કરે છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને જીવ, એ નિઃ સ્વરૂપ-અધિષ્ઠાન ચેતનમાં ઉપાધિરૂપે ભાસે છે.

શિષ્ય—આ ઉપાધિમાં મુખ્ય નિઃ સ્વરૂપ કયાં છે ? અને હોય તો તે કેવી રીતે રહે છે ?

ઉપાધિમાં પ્રદાની વ્યાપ્તિ

ગુરુ—એમ આકાશ ઘડા, કુલડ વગેરેમાં વ્યાપીને રહેલું છે, તેમ પ્રથમ, સ્પુરણથી માંડીને શરીર પર્યંત સર્વ જ વ્યાપીને રહેલા છે. પ્રથમમાં અસ્તિ, ભાતિ,

પ્રિય, એ ત્રણે લક્ષણો પ્રગટ છે. બે પ્રથમમાં અસ્તિ-પણું માયા નષ્ટ કરે, તો પછી તે માયા દેખાય કોના ઉપર ? અને પ્રથમમાં ભાતિપણું માયાએ નષ્ટ કર્યું હોત તો માયાનો વ્યવહાર કેવી રીતે થાત ? પ્રકાશ વગર વ્યવહાર થવાનો નહિ અને દેખાવાનો પણ નહિ. તેમજ પ્રથમમાં પ્રિયપણું (આનંદ) માયાએ આનંદાદિત કરેલ છે એમ બે માનીએ, તો તેના વ્યવહારમાં જે પ્રીતિ પેદા થાય છે તે કોની છે ? મૂળ અધિષ્ઠાન પ્રથમમાં પ્રિયત્વ છે, તેથી અહીં વ્યવહારમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપરથી એમ સમજવું કે પ્રથમમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ ત્રણ લક્ષણોના માયાએ લોપ કર્યો નથી. જેમ આકાશ ઘડામાં વ્યાપી રહેલ છે તેમ પ્રથમ પિંડમાં વ્યાપી રહેલ છે. આ કલ્પિત જગત જેના પર રહેલું છે તે જ પ્રથમમાં અસ્તિત્વ છે. જેના પ્રકાશથી સર્વ જગત દેખાય છે, ભાસે છે એ જ પ્રથમમાં ભાતિત્વ (ચિદ્રૂપણું) છે. અને જેને લીધે સર્વની અંદર પ્રિયતા છે તે જ આનંદરૂપ-પ્રિય લક્ષણયુક્ત પ્રથમ છે.

આત્માનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ સર્વમાં કેવી રીતે વ્યાપ છે તે હવે કહે છે

‘અહં પ્રથમ’ સ્ફુર્તિની વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક શક્તિ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે જ પ્રકાશ (જ્ઞાન)રૂપ સાક્ષી તારો આત્મા છે

જેને વાસના કહે છે, અર્થાત્ જેને વૃત્તિનામક અંતઃકરણ કહે છે, તે અંતઃકરણ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે પ્રકાશ (જ્ઞાન)રૂપ સાક્ષી તારો આત્મા છે.

અંતઃકરણ પંચક, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર અને ત્રણ ગુણ; એ બધાં જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા તેની ક્રિયા જેના પ્રકાશથી જાણવામાં આવે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

હાથ પગથી માંડીને મસ્તક પર્યંત અર્થાત્ નખથી શિખા પર્યંત જે કંઈ આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વ જેના પ્રકાશથી ભાસે છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

આ સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત-સમુદાય ઉત્પન્ન થયેલો છે તે જેના પ્રકાશથી ભાસે છે તે સાક્ષી જ્ઞાન-રૂપ તારો આત્મા છે.

૫) સર્વની ક્રિયા અને તમોણુની દ્રવ્યશક્તિ જે પંચવિધ, એ જેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે તે જ સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે.

સ્ફુરણથી માંડીને વિષયો પર્યંત જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે તે જેના પ્રકાશથી જણાય છે તે સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ તારો આત્મા છે. સર્વનો લય જેનારો તે જ સાક્ષી જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે.

સામાન્યરૂપે સર્વને પ્રકાશ આપે, જે ઉત્પત્તિ-સ્થિતિનું ભાન કરાવે અને જે સર્વનો લય બાણીને સ્થિત રહે, એવા દ્રષ્ટાની સ્થિતિનાં આ નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ નામ છે.

દ્રષ્ટા—જે દર્શને બાહ્ય છે તે દ્રષ્ટા.

સાક્ષી—જે ચંચળ આભાસને બાહ્ય છે તે જ સાક્ષી.

જ્ઞાસિ—લયસાક્ષીને જ્ઞાસિ કહે છે.

એમ ત્રણ પ્રકારનું જે જ્ઞાન છે તે એક જ છે.

આવશે. વળી આત્મા શરીરમાં નથી એમ માનીશું તો તે સાધકને પ્રાપ્ત થશે કેવી રીતે? જો પ્રાપ્ત ન થાય તો શ્રુતિ તથા અનુભવને બાધ આવે છે, માટે આત્મા સૂર્યની જેમ દૂર છે એવો સૂર્યના દેહાન્તનો ભાવ નથી; પણ જેમ સૂર્ય નિર્વિકારપણે સામાન્ય પ્રકાશ આપે છે તેમ આત્મા નિર્વિકારપણે સર્વને દર્શાવે છે. વ્યાપકપણા વિષે સૂર્યનું દેહાન્ત આપ્યું નથી, પણ નિર્વિકારપણા વિષે આપેલું છે. વ્યાપકપણા વિષે તો પ્રથમથી જ આકાશનું દેહાન્ત આપેલું છે. આકાશ જેમ સર્વ ઘડાઓમાં વ્યાપી રહેલું છે તેમ આત્મા દેહાદિક સર્વ પદાર્થોમાં નિર્વિકારપણે વ્યાપીને રહેલો છે. તે પોતાના પ્રકાશથી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય દર્શાવે છે, પરંતુ તેનો વિકાર લેતો નથી.

શિષ્ય—તો પછી વિકાર કોને થાય છે? પાપ-પુણ્યનો કર્તા કોણ છે?

ગુરુ—જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ વિશેષરૂપે ભાને

આત્મા જડ છે, તેથી તે જોઈ શકતો નથી. હું મને પ્રિય છું. આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી માટે અપ્રિય છે, અને હું પ્રિય છું. આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય (સત્, ચિત્, આનંદ) જે મુખ્ય આત્મા છે, તે આત્માનાં લક્ષણો જીવે પોતાનાં માની લીધાં અને પોતાનાં અમત્ જડ, દુઃખરૂપ લક્ષણો મુખ્ય આત્માને જોડાયેલાં! એવો અન્યોન્ય અધ્યાસ, જીવે અજ્ઞાનથી કટ્ટી લીધો. તેને જડચેતનની અધિ કહે છે. ચિદ્વાસના-જીવે આત્મરૂપતા પોતે લીધી અને પોતાની અનાત્મતા આત્મા ઉપર નાખી, તેથી એ અધિ પડી છે; પણ તેથી આત્માનું કાંઈ બદલાયું નથી. એ તો જેમનો તેમ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-રૂપ જ છે.

ચણ્ણાહીઓનો ઢગલો જોઈને કોઈ એવી કલ્પના કરે કે તે બળે છે, તો તેની કલ્પનાથી યુ ચણ્ણાહી-ઓનો ઢગલો બળી જશે? તેમ મૂર્ખ જીવે મુખ્ય આત્માને અમત્ જડ, દુઃખરૂપ માન્યો તેથી શું તે તેવો ધર્મ જશે? કદી પણ નહિ થાય. એ તો જેમનો તેમ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય જ રહેવાનો. એમને અસત્, જડ, દુઃખરૂપ જે માને છે તેને જ જન્મ-મરણની બંધા વળગે છે!

વિશ્વાલિમાન

જીવ અમત્ હોવા છતાં પોતાને મત્ માનીને અલિમાનથી સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ બે શરીરો માથે તદ્દૂપ થયો અને માંસમય સ્થૂલ શરીરનો સ્વભાવ જાણ્યા વિના તે 'શરીર જ હું છું' એમ માન્યું ને તેના ધર્મો પોતાને માથે લીધા! તે આ પ્રમાણે: હું જન્મ્યો, હું વધવા લાગ્યો, હું યુવાન થયો, પછી હું વૃદ્ધ થઈને મરીશ અને ફરી પાછો જન્મીશ. હું અમુક કુળમાં જન્મ્યો, હું અમુક આશ્રમમાં છું. અમુક મેળવીને હું વડીલાની સમાન સુખપૂર્વક રહેલો છું.

જીવ, ઇન્દ્રિયોના ધર્મો પોતાને માથે લ્યે છે તે આ પ્રમાણે: કાનથી અંબળાય નહિ તો 'હું બહેરો છું' એમ માને છે તેમજ આંખથી દેખાય નહિ તો 'હું અંધો છું' એમ માને છે. વળી 'હું જીવ વિનાનો છું' અથવા હું રસરૂપ છું, હું નાક વિનાનો

છું અથવા મારે નાક છે. હું સ્પર્શ જાણું છું અથવા મને સ્પર્શ મમળતો નથી. હું વાચાળ છું. હું ચાલાક છું. હું દાન આપનારો છું હું કામી, છુ. હું જ દરેક જ મલત્યાગ કરું છું. મારાથી શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ પણ નથી.

પ્રાણના ધર્મ તથા અંતઃકરણ પંચકના ધર્મ અલિમાનથી માથે લઈને જીવ કહે છે: મને ભૂખ-તરસ લાગે છે ત્યારે હું ખાઉં છું ને પીઉં છું, મેં અમુક માણસને વચન આપ્યું છે કે હું મારા સામર્થ્યથી તને બચાવીશ. હવે હું, તેની પ્રાણાન્તે પણ ઉપેક્ષાં નહિ કરું. મેં જે ગોળીને પાકું કર્યું હોય તે હું કદી પણ ભૂલતો નથી. મને કોઈ દિવસ આગમ ન આવે, મને કેટલી જાતના વિચાર થાય છે, તે મારા વિચાર હું જ જાણુ છું. મારો નિશ્ચય કેવો મહાત્! બીજાના નિશ્ચય તુચ્છ, સમ-જવા. હું ભારે સ્મરણશક્તિવાળો છું. હું કાંઈ ભૂલું નહીં. આ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીરના, ઇન્દ્રિયોના, પ્રાણના અને અંતઃકરણના ધર્મો, મૂર્ખ જીવ પોતાને માથે લઈને બેઠેલો છે.

જગૃતિમા દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણના ધર્મો-કર્મો વર્ણ, આશ્રમ અને લૌકિક વ્યવહાર, એ બધું ખરેખર હું જ કરું છું એમ જીવ માને છે. આ હું છું અને એ બધું મારું છે એવા અલિમાનનો બોલો લઈને બેઠો છે. તે છોડી, દેહો નથી, ને તેથી જગત્ત અવસ્થાના અલિમાની જીવને વિશ્વાલિમાન કહે છે.

તૈજસ અલિમાન

સ્વપ્નમાં સ્વપ્નદશ્યની મનમાં કલ્પના કરીને તેમાં એક 'હું છું' એમ દૃઢ સંસ્કારને લીધે જીવ પોતાને જીવે છે અને તેમાંના કલ્પિત દેહ 'તે હું જ છું' તથા બીજું કલ્પિત દશ્ય 'મારું છે', તેમાંથી કેટલાંક તો મને દુઃખ દેનારાં છે, એમ સ્વપ્નમાં અલિમાન લેનારો તે તૈજસ અલિમાની જીવ!

પ્રાજ્ઞ અલિમાન

સ્વપ્ન ગયા પછી જાગ-નિદ્રામાં પડે છે ત્યારે પણ જીવ હું પશું મૂકતો નથી. સુષુપ્તિમાંથી જાગ્યા પછી તે કહે છે—બીજા

કોઈ પણ સ્મરણ વિના, સુખ-દુઃખ લોગવ્યા વિના, કરું જાણ્યા વિના, વિષયોની ઇચ્છા કર્યા વિના, અને સ્વપ્ન દેખ્યા વિના આરામથી હું ઘણીવાર સુધી ગઈયો. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં તેણે અજ્ઞાનનો અનુભવ લીધો. જો તે વખતે ત્યાં ‘હું’પણું’ હાજર ન હોત તો જાગ્યા પછી ત્યાંના અજ્ઞાનનો અનુભવ તે કહી શકત નહિ. પણ કહે છે તેથી સમજાય છે કે અભિમાન કરનારો ત્યાં હતો જ; અને તે જ અજ્ઞાનનો અનુભવ કહેનારો પ્રાણાભિમાની જીવ!

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં ‘હું છું જ’ એવી જે દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે તે ચિદાભાસ જીવને થાય છે. એ સ્વાભાવિક અવસ્થાઓ સિવાય બીજી પ્રાસંગિક અવસ્થાઓમાં પણ જીવનું ‘હું’પણું’ ઓછું થતું નથી. કોઈ પ્રહારથી મૂર્છા આવી ગઈ. તેમાંથી સાવધ થયા પછી યાદ કરે છે કે, હું તો જાગે મૂઢ જેવો થઈ ગયો ને બધું ભૂલી ગયો હતો. આથી સમજાય છે કે ત્યાં ‘હું’પણું’ હતું મરણ વખતે ‘હું મરણ પામ્યો’ એમ કંપના કરે છે, તેથી તે વખતે પણ ‘હું’પણું’ ગયું નથી. સમાધિમાં સુષુપ્તિ અનુભવ કરે છે, ને તેમાંથી ઉત્થાન થયા પછી કહે છે: “કાંઈ પણ વિષયચિંતન થયું નહતું કેવળ સુષુપ્તિ હતો.”

આ પ્રમાણે સર્વત્ર ‘હું’પણું’ અભિમાન ધરનાર જીવ જ છે એમ મનજીવું

તે જીવ, શરીરની જે જે ક્રિયા થાય છે તે મેં કરી એમ માને છે. સ્નાનસંધ્યા, સ્વધર્મ, નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ, યજ્ઞ, હોમ, દાન, પઠનપાઠનાદિ ‘પુણ્યકર્મ’ કરનાર હું જ છું, શાસ્ત્રમાં નિર્ણય કરેલું કર્મ કર્યું એટલે મેં પાપ કર્યું એમ માને છે. તેમજ લૌકિક રીતે શરીર જેવો જેવો વ્યવહાર કરે તે પ્રમાણે પુણ્ય કે પાપ માનીને તે પોતાને માથે લઈ લે છે. ખરું જોતાં ચિદાભાસ (જીવ) કાંઈ જ કરતો નથી. કામ કરનારાં તો બીજાં છે, પણ ‘હું કરતાં છું’ એવી ન્યારે તેની બુદ્ધિ છે ત્યારે તે પાપ-પુણ્ય લોગવવાં જ એઈ એ.

શિષ્ય—ત્યારે ખરેખર કર્તા કોણ છે?

ગુરુ—શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, કર્મ અને અંતઃકરણ; એ પાંચનું મંડળ (પંચ) લેળું થાય છે ત્યારે કર્મ થઈ શકે છે. એ પાંચમાંનું એક જો

ગેરહાજર હોય તો બાકીનાં ચાર નકામાં! તેનાથી કર્મ ન થઈ શકે. ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક કર્તા કોને કહેવો? ત્યાં સુધી થનારું કર્મ ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાં સુધી બાકીનાં ચાર શું કરી શકે? દેહ જ ન હોય તો બાકીનાં ચાર શું કરે? દેહ તો કર્મનું અધિષ્ઠાન છે. તેના વિના કર્મ થાય જ શી રીતે? વળી એકલો દેહ પણ કશું કરી શકતો નથી.

ઇન્દ્રિયો ન હોય તો બીજાં ચાર પણ બ્યર્થ. વળી કેવળ ઇન્દ્રિયો પણ કાંઈ કરી શકતી નથી એકલા પ્રાણથી અથવા પ્રાણ સિવાય બાકીનાં ચારથી પણ કર્મ થઈ શકતાં નથી. એકલા અંતઃકરણથી અથવા અંતઃકરણ સિવાય બાકીનાં ચારથી કશું બની ન શકે. પણ એ પંચક ન્યારે એકત્ર થાય ત્યારે જ કર્મ થઈ શકે; તે સિવાય નહિ. આ પ્રમાણે બધાં ભુલું ભુલું હોવાથી કોઈનામાં કર્તાપણું દેખાતું નથી. છતાં વિના મનજે મિથ્યા અભિમાનથી જીવ ‘હું કરતાં છું’ એમ મક્કત માની બેઠો છે. શરીર કોને કહેવાય? પ્રાણ એટલે શું? મન એટલે શું? ઇન્દ્રિયો એટલે શું? કર્મ શું છે? જીવ કોને કહેવાય? એ બધું જાણ્યા વિના અમરતો બધાંને ‘હું’ માને છે. એવા તેના હું’પણુંને લીધે ઉપર દર્શાવેલા પંચકે કરેલાં કર્મ, તે મેં કર્યાં છે તેથી મારે તે લોગવવાં પડશે; મેં પુણ્ય કર્યાં તેથી મને સુખ મળશે, પાપ કર્યાં તેથી હું દુઃખી થઈશ. આ પ્રમાણે જે જે કર્મો થયાં તેનો કર્તા પોતે છે એમ જીવે દૃઢ રીતે માન્યું અને એ સંસ્કાર, દેહ પડી જાય તો પણ અંતરમાં બેઠેલા રહે છે. મરણ વખતે પાપપુણ્યના કર્તાપણુની દૃઢ વાસના લઈને મરે છે, તેથી પ્રાણી સારી-માઠી કોઈ પણ યોનિમાં જન્મે છે.

કર્મવિપાક

સ પથ સંસારે વર્તમેવ શાસ્ત્રો વદ્યેયસદા ।

હું’પણું ધરનારો ચિદાભાસ જીવ ન્યારે કર્મફલની આશા સહિત તે પ્રકારનું ચિંતન કરતો કરતો મરે છે ત્યારે તે નીચેના અથવા ઉપરના લોકમાં જન્મે છે. એમ સર્વ યોનિમાં ફરતો રહે છે પુણ્ય ઘણું થાય તો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને પાપ ઘણું થાય તો નીચે યોનિમાં જાય છે. અંતકાળે જે સ્મરણ હોય તેવો

બીજી દેહ મળે છે. એમ કર્મવશથી ફરીફરીને જીવનું જન્મ-મરણ થાય છે

સંસૃતિ—જન્મ-મરણને સંસૃતિ કહે છે.

પ્રાણી ગમે તે યોનિમાં હોય, પણ જન્મ-મરણ ન ચક્રતાં તે તેને ભોગવવાં જ પડે છે. ઉત્તમ દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી અધમ દેહ આવશે કે અધમ દેહ પ્રાપ્ત થયા પછી ઉત્તમ દેહ આવશે એ કોઈ નિયમ નથી કર્મનુમાર જ પ્રાણીનો જન્મ થાય છે. મનુષ્યથી માંડીને કીડા સુધી જંગમ અને વૃક્ષાદિ સ્થાવર પર્યંત સર્વ અધમ યોનિ. મનુષ્યથી માંડીને દેવપર્યંત ઉત્તમ યોનિ. ઉત્તમ-અધમ બન્નેનું આરંભસ્થાન મનુષ્ય શરીર છે તેથી મનુષ્ય એ મધ્યમ યોનિ છે. પુણ્ય-પાપ સમતોલ થયા વિના મનુષ્ય શરીર મળતું નથી અધમ એટલે મનુષ્યથી નીચેની યોનિ અને ઉત્તમ તે મનુષ્યથી ઉપર દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ એ સ્વર્ગવાસી તથા તેની ઉપર સત્યલોકવાસી સ્વર્ગથી માંડીને સત્યલોક સુધી વાસ થવો એ જીવની ઉત્તમ ગતિ છે, પરંતુ તેનું જન્મ-મરણ જીવંત નથી. મનુષ્યને સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારુપ્ય, અને સંશુષ્ણ સાયુજ્ય સુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તો પણ જન્મ-મરણ જીવંત નથી, તો પછી અધમ ગતિવાળાનું તો જીવે જ ક્યાંથી ?

જ્યાં સુધી અજ્ઞાન નષ્ટ થયું નથી અને સ્વસ્વરૂપનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી જન્મ-મરણ ચક્રવાનાં નથી. પ્રાણી જન્મતાં સાકાર પ્રગટ થાય છે અને મરતાં વાસનામા શુષ્ક રહે છે એમ બે લોકમાં આ જીવ ફરે છે પછી તે પ્રાણી દેવ, દાનવ, માનવ અથવા કીડા, ગાય, ઘોડા આદિ નીચ યોનિમાં હોય, પણ તે

સર્વ સ્વપ્ન અને જાગૃતિ એ બે અવસ્થામાં ફરે છે. અર્થાત્ જન્મ-મરણમાં ફરે છે. સંસૃતિ એટલે સંસાર. બે દેહનો વ્યાપાર. ક્યારેક સ્વપ્નમાં જાય ને ક્યારેક જાગૃતિમાં જાય. એ વ્યાપારના પાંચ પ્રકાર છે અને તે વ્યાપારમાં કામે લાગનારાં તત્ત્વો પણ પાંચ છે. પ્રથમ અપચીકૃત તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયેલાં તે જ પછી પચીકૃત થયાં; અર્થાત્ એકેકમાં પાંચ-પાંચ મળ્યાં અને દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યારે કંઈ વ્યાપાર થવા લાગે છે ત્યારે એકેકમાંથી એકેક નીકળે છે. એમ પાંચમાંથી પાંચ નીકળે એટલે એક વ્યાપાર થાય છે. એક-એક ભૂતના પાંચ-પાંચ ભાગ કરીને પાંચેને પચીકરણને વખતે વહેંચેલા તે ભાગ તે તે ભૂતમાંથી નીકળે ત્યારે તે બેનો ભાગ હોય તે તત્ત્વનો વ્યાપાર થાય છે. જેમકે પચીકરણને વખતે આકાશના અંતઃકરણ, વ્યાન, શ્રોત્ર, વાચા, શબ્દ, એ પાંચ ભાગ કરીને પાંચે ભૂતોને વહેંચેલાં તે જ ભાગ પ્રત્યેક ભૂતમાંથી નીકળે છે ત્યારે આકાશતત્ત્વના બોલાવું અને સાંભળવું એ બે વ્યાપાર થાય છે. એ જ રીતે બીજાં તત્ત્વોના વ્યાપારનું જાણવું, પ્રત્યેક ભૂતના બે વ્યાપાર. તેમાં એક જ્ઞાનરૂપ અને બીજી ક્રિયારૂપ હોય છે. જ્ઞાનરૂપ વ્યાપાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને ક્રિયારૂપ વ્યાપાર કર્મેન્દ્રિયોથી થાય છે. વ્યાપાર વખતે ચલન માટે વાયુનું કામ પડે છે. જ્ઞાન કરવા માટે અંતઃકરણ બેઠક. અને બન્ને વ્યાપારમાં વિષય બેઠક. એમ પાંચના સહકારથી એક તત્ત્વના બે વ્યાપાર થાય છે. તેમાં કોનો કયો વ્યાપાર કયા તત્ત્વમા મળીને થાય છે તે સ્પષ્ટ જાણવા માટે આ નીચે કોષ્ટક આપવામાં આવે છે.

પંચભૂતોના વ્યાપારનું કોષ્ટક

	વ્યાપારના પ્રકાર	વ્યાપારમાં લાગનારાં તત્ત્વો				
પંચ મહાભૂતો	જ્ઞાનરૂપ અને ક્રિયારૂપ વ્યાપાર	દેહ આકાશમાંથી નીકળ્યાં	શુભ અવિદ્યા વાયુમાંથી નીકળ્યાં	કંઈ વિદ્યા તેજમાંથી નીકળ્યાં	અંતઃકરણ સ્ફુર્તિ જલમાંથી નીકળ્યાં	મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર પૃથ્વીમાંથી નીકળ્યાં
આકાશનો	વ્યાપાર, સાંભળવું, બોલવું	અંતઃકરણ	બ્યાન	શ્રોત્ર	વાચા	શબ્દ
વાયુનો	વ્યાપાર સ્પર્શ, લેવુંદેવું	મન	સમાન	ત્વચા	પાણિ	સ્પર્શ
તેજનો	વ્યાપાર જ્ઞેવું, ચાલવું	બુદ્ધિ	ઉદાન	ચક્ષુ	પાદ	રૂપ
જલનો	વ્યાપાર ખાવું, રતિ	ચિત્ત	પ્રાણ	ગ્રિહા	ઉપસ્થ	રસ
પૃથ્વીનો	વ્યાપાર ગંધગુણ, મલવિસર્ગ	અહંકાર	અપાન	ધ્રાણુ	ગુદા	ગંધ
પંચ તત્ત્વોના વ્યાપારમાં ત્રણ શુભની ત્રણ શક્તિ અધિકાન છે ૧ જ્ઞાન શક્તિ ૨ ક્રિયાશક્તિ ૩ દ્રવ્યશક્તિ	સત્ત્વશુભી અંતઃકરણ પંચક (જ્ઞાનશક્તિ) લોકતા	રજોશુભી જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, કર્મેન્દ્રિય પંચક અને પ્રાણ પંચક એ ત્રણ પ્રકારની ક્રિયા શક્તિ, એ ત્રણ ભોગ ગ્રહણ કરવાના લોકતાના સાધનો છે.	તમોશુભી દ્રવ્યશક્તિ પંચ વિપય એ ભોગ્ય છે			

જ્ઞાનેન્દ્રિયો સત્ત્વશુભક છે, પરંતુ તે લોકતાના બહારનું જ્ઞાન કરવાનાં સાધન છે, માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ્ઞાનરૂપ નથી, પણ ક્રિયારૂપ છે

જ્ઞાનેન્દ્રિયો વટે જ્ઞેવું, સાંભળવું, સૂઘવું, સ્પર્શ કરવો, ખાવું વગેરે વ્યાપાર થાય છે, અને કર્મેન્દ્રિયેથી વિપયપંચક ભોગ્ય અર્થાત્ વ્યાપાર વિપય પંચકમાં જ થાય છે વિપયપંચકને ગ્રહણ કરવા માટે જ વ્યાપાર થાય છે, એ ગ્રિહાય થાય નહિ. લોકતા, સાધનો અને ભોગ, એ ત્રિપુટિ દ્વારા

હવ સુખદુઃખ ગ્રહણ કરે છે.

જાત્રિતિ—પ્રત્યક્ષ વિષયોમાં સ્વરૂપભોગ થાય તેને જાત્રિતિ અવસ્થા કહે છે.

સ્વપનાવસ્થા—પ્રત્યક્ષવિષયેન્દ્રિયવિના, મનથી કલ્પિત વિષયેન્દ્રિયનું અભિમાન લઈને સુખ-દુઃખ ભોગવે તે હવની સ્વપ્નાવસ્થા. આ બે અવસ્થામાં (લોકમાં) હવ કરે છે અને સુષુપ્તિમાં ગુપ્ત રહે છે. ત્યાં સુધી શરીર એ ત્યાં સુધી બે દેહોમાં—બે અવસ્થાઓમાં હવ કરે છે. મર્યા પછી ઉત્તમ અથવા અધમ યોનિમાં કરે છે. એમ અનંત કર્મફલના ભોગને લીધે હવનું ભ્રમણ છટું નથી.

જેમ પ્રવાહમાં પડેલો કીડો એક આવર્તમાંથી બીજા આવર્તમાં જઈ પડે છે, ને શણવાર પણ વિસામે મળતો નથી, તેમ હવ એક દેહ મૂકી બીજે ધારણ કરે છે ને બીજે મૂકી ત્રીજે ધારણ કરે છે.

આ હવ અજ્ઞાનને લીધે જ્યારથી પોતાના અધિષ્ઠાન પ્રદ્વંધી અલગ થયો અને ‘હું હવ છું’ એમ માની બેઠો ત્યારથી તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડ્યો તે એક નિમિષ પણ વિસામે ન લેતાં સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ ભોગવતો કીડા પ્રમાણે ભ્રમણ કરે છે દૈવ્યોગે કીડા નીતતટ પર આવતાં જોયો, ને તેણે દયા કરીને તુરત બહાર કાઢી લીધો ત્યારે તે, જેવી રીતે વૃક્ષની છાયા નીચે જઈ વિશ્રાંતિ પામ્યો, તેમ હવને સદ્ગુરુ મળશે ત્યારે તે અભિન્ન પણ સ્વસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામશે. પરંતુ પૂર્ણ હૃદય શુદ્ધિપૂર્વક શરણે આવવું જોઈએ; પછી તેનું સંકટ સદ્ગુરુ જ્ઞાનથી નષ્ટ કરશે. (તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી જન્મમૃત્યુના પ્રવાહમાંથી કાઢી લેશે પછી તેને સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનું નહિ.) સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અભિન્ન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અભિન્ન જ્ઞાન વિના બીજાં કરોડો સાધનોથી પણ હવનો આ જન્મ-મરણરૂપ પ્રવાહ નષ્ટ થતો નથી. હે રવિદત્ત ! અમારું એ મત્સ્ય વચન કહી પણ અપ્રમાણ થનાર નથી. એવી ગુરુની વાણી સાંભળીને રવિદત્તે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. વારંવાર પ્રદક્ષિણ કરી આંખમાં આંસુ આવ્યાં કંઈ બનતું ગયો. એક શબ્દ પણ નીકળે નહિ. આખરે ગદ્ગદ વાણીથી બોલ્યો: ‘ઉદાર કરો, મારો ઉદાર કરો. છોડાવો,

છોડાવો આ ભવપાશથી ! બીજા કોઈ પ્રાર્થના હું બળતો નથી.’

‘જય જય ગુરુ ! કૃપાધન કરુણાસાગર ! મુજ દીનનો સ્વીકાર કરો. ઉપેક્ષા ન કરશો. હું શરીર, વાણી અને મનથી આપને શરણે છું. ઉચિત હોય તે કરો.’ એટલું કહીને ફરી સાષ્ટાંગ કરી ચરણમાં પડ્યો. શંકરે તેને તુરત ઉઠાડી ગાઢ આલિંગન આપી કહ્યું: ‘હે, રવિદત્ત ! તું ડર નહિ, ડર નહિ. તારો આ ભવભય હું નષ્ટ કરીશ. તું કોણ છે તે તારું સ્વરૂપ હમણાં જ તને જ્ઞાનથી લેટાડું છું.

‘હે રવિદત્ત ! હવ પ્રવાહમાં પડ્યો એમ જો ઉપર કહ્યું તે તને ખરું લાગ્યું, પરંતુ જો તે ખરા પ્રવાહમાં તણાતો હોય તો જ્ઞાનનો આપ પણ તેને કાઢી ન શકત પ્રવાહમાં વહી જતા જેવો દેખાય છે તે પ્રાન્તિથી કેવી રીતે વહી જતો જતો દેખાય છે તે હવે તને સ્પષ્ટ બતાવું છું.

હવનો સંસ્કૃતિ ભ્રમ અને તે ભ્રમની નિવૃત્તિનો ઉપાય

એક મોટી બાંડી નદી વહેતી હતી. તેને કાંઠે એક મોટું વૃક્ષ હતું. વૃક્ષ પર એક પુરુષ સ્થિર થઈ બેઠો હતો. થોડીવાર પછી તેણે નીચે પાણીમાં જોયું. ‘તો, ‘વૃક્ષસંહત હું પાણીમાં પડ્યો છું’ એમ તેને દેખાયું. પોતે વૃક્ષ પર અચળ છે તે પોતાને ભૂલી ગયો ને પાણીના પ્રવાહમાં કંપી રહેલું અચળ પ્રતિબિંબ તે જ હું છું એમ માની લીધું, ને ‘હું પડ્યો રૂ, પડ્યો ! કોઈ મને જલદી કાઢે. હું પ્રવાહમાં વહ્યો જઈ છું, એ શું તમે જોતા નથી ?’ એમ બૂમો પાડે છે. તેવી રીતે વિકારોમાં રહેલા છતાં દેહાદિ વિકારોથી દૂર, સત્તર તરવો (સૂક્ષ્મ શરીર)રૂપી પાણીમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જોનારા દૃઢસ્થ આત્માઓ, તે પ્રતિબિંબ હું છું એવી કલ્પના કરી; અને ‘આ હું હવ, જન્મમરણના પ્રવાહમાં વહેતો જઈ છું’ તે કયા સાધનથી, કેવી રીતે તેમાંથી છૂટીશ ! કોઈ દયાળુ દેવ હશે તે જ કૃપા કરીને મને તારશે.’ ઇત્યાદિ કામ્ય કર્મરૂપ ભ્રમ-ખરાડથી દેવને વિનંતિ કરે છે. હવે જો તે ખરેખર પ્રવાહમાં પડ્યો હોત તો દેવ તેને પ્રવાહમાંથી કાઢત; પણ તે ખરી રીતે પડેલો જ નથી. વૃક્ષ પર બેઠેલો

પાણીમાં પડયો નહીં. અમરતો જ ખૂંચે પાડે છે એમ માનીને જેમ લોકો તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ આ જીવની દેવ ઉપેક્ષા કરે છે. વૃક્ષ પર બેઠેલાના ખૂંમળાડાને હસી કાઢીને તેનું મન મનાવવા માટે લોકો નદીમાં લેવાંદાની મીઠદી નાખીને પડેલાની શોધ કરે છે! તે પ્રમાણે જીવના ઉદ્ધાર માટે વેદવાણી પુષ્કળ સાધનો કહે છે. તે અનેક પ્રકારનાં સાધનો ઉદ્ધાર કરશે એમ માનીને કચેરા કટપ સુધી કર્મો કરતો રહે તોપણ જ્ઞાન વિના જીવનો મોક્ષ થવાનો નહિ. વૃક્ષ પર બેઠેલો જો ખરેખર પડયો હોત તો તેને કાઢવા માટે કંઈ પણ ઉપાય ચલાવત; પણ હું પ્રવાહમાં પડ્યો, એમ તેણે બ્રાન્તિ(ભૂલ)થી માની લીધું છે.

તેને છોડાવવા માટે જ્ઞાન વિના ખીચું કોઈ સાધન નથી. એ જ રીતે બ્રાન્તિથી ‘હું જીવ છું’ એમ માનેલું છે, તેને સુક્ષ્મ થવા માટે જ્ઞાન વિના ખીચું સાધન નથી. અને એ જ્ઞાન આપવા માટે એક શુરુ વિના ખીજ દેવ-દેવી આદિ કોઈપણ સમર્થ નથી. દેવ પણ જ્યારે મનુષ્ય શરીર ધારણ કરીને શુરુપદ સિદ્ધ કરે છે ત્યારે જ જ્ઞાન આપી શકે છે. માટે સદ્ગુરુ વિના ખીજ દેવાદિ કોઈપણ જ્ઞાન આપી શકે તેમ નથી. આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપનારને ‘સદ્ગુરુ’ કહે છે અને તે સિવાય બાકીનો ખીજો ઉપદેશ કરનાર ‘શુરુ’ કહેવાય છે. એવા શુરુ સુક્ષ્મ તો કરી શકતા નથી, પણ જીવતા બંધનમાં નાખે છે; માટે એવા ઉપદેશને શરણે જવું નહિ. આત્મજ્ઞાન દ્વારા જે સુક્ષ્મ કરે તેને જ શરણે જવું જોઈએ. પછી તે સદ્ગુરુ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી જીવને છોડાવી લે છે; પરંતુ તે બાળતોના તેનામાં વિચાર હોવો જોઈએ. વિચાર હશે તો જ જ્ઞાનથી છુટશે અને તે વિચાર નહિ હોય તો શુરુ તેને અનધિકારી સમજી ઉપેક્ષા કરી દેશે.

વિચાર

વિચાર આ જ હોવો જોઈએ કે ઘણા મોટા પરિઘમથી જે આજ પર્વત જે કર્મો કર્યા તેનું શું ફળ પ્રાપ્ત થયું? આડ પર બેઠેલાને નદીમાં શોધવા માટે લોકો કંઈ માટે છે તે આડ પર બેઠેલો જીવે છે અને પડેલો મળ્યો નહિ તે પણ પોતે જીવે છે. તેમ જે પુષ્કળ સાધનો કર્યા પણ છુટ્યો હોઈ એમ મને લાગતું નથી. ‘નદીના પ્રવાહમાંથી મને કોઈ કાઢો કે

કાઢો!’ એમ આડ પર બેઠેલો ખૂંચે પાડે છે તો પણ તેને કાઢવા માટે જેમ કોઈ હોયતું નથી, તેમ ચાત-દિવસ દેવનું ભજન કરવા છતાં દેવ મને મળતા નથી. આડ પર બેઠેલો જો ખરેખર પાણીમાં તણાતો હોત તો તે રહત અને ખૂંચે પાડત શી રીતે? તેમ જો હું અજ્ઞાન (જડ વસ્તુ) હોત તો મારો ઉદ્ધાર કરો-ઉદ્ધાર કરો એવા ઉચ્ચાર શી રીતે કરત? પડેલો પોતે પોતાને જોઈ શકે નહિ, પણ આ આડ પર બેઠેલો તો પાણીમાં પડેલાને બરાબર જુએ છે તેથી તે પોતે પડ્યો નથી પણ આડ પર જેમનો તેમ બેઠેલો છે એમ તેણે જાણવું. આને જ વિચાર કહે છે. આ વિચાર જીવે એમ કરવો જોઈએ, કે અંતઃકરણથી માંડીને શરીર સુધી સર્વને હું જાણું છું તો હું જન્મ-મૃત્યુના પ્રવાહમાં તણાયો શી રીતે? જો તણાતો હોત તો હું મને પોતાને દેખત નહિ. તેમજ હું મનાદિ પદાર્થોને જોઈ છું તેથી એ મન આદિ હું નથી એમ મને લાગે છે. પણ હું અમુક છું એમ મારું રૂપ મને દેખાતું નથી, તો તે બતાવનાર સદ્ગુરુ છે જ એવો નિશ્ચયપૂર્વક જેના અંતરમાં વિવેક-વિચાર હશે તેને સદ્ગુરુ ઉપદેશ કરશે, અન્યને નહિ.

ઉપદેશ

વૃક્ષ ઉપર બેઠેલો વૃક્ષ ઉપર જ હોવા છતાં, જે હું પડ્યો એમ માને છે તેને કોઈ સાચેસાચું કહે, કે “તું પડ્યો નથી તારી જગા ઉપર જ બેઠેલો છે,” તો તેને તે સાચું લાગતું નથી; પણ જીવટો એમ માને છે કે હું પડેલો છું છતાં મને આ નિર્દય લોક કાઢતાં નથી. તેમ હું શરીર છું, ને હું જન્મું છું-મરું છું એવું જેને લાગે છે, તેને સાચા અને શુરુ કહે છે, કે ‘તું શરીર નથી.’ તો આત્મા છે.’ ત્યારે તે મૂર્ખ જીવ શાસ્ત્રનું અને શુરુનું વચન માનતો નથી, તેના શો ઉપાય છે? એવા મૂર્ખની શુરુ ઉપેક્ષા કરે છે; કેમકે તે ચોક્કસ અધિકારી નથી. હે રવિદત્ત! તું કદાચ શંકા કરીશ કે તે મદ્ગુરુ જે બુદ્ધતાને જોવા છતાં કાંઈ નહિ અને અંતરરૂપી વ્યાધિ જેને પકડેલો છે તેને જે છોડાવે નહિ, તે શું બોધા નિર્દય કહેવાય? તો તે વિષે કહું છું તે ધ્રુવજ કર. વૃક્ષ પર બેઠેલો જો ખરેખર પ્રવાહમાં પડ્યો હોય ને તેની ઉપેક્ષા જો કરે તો નિર્દય કહે, પણ વૃક્ષ ઉપર

ઝેડેલો વૃક્ષ ઉપર જ છે, પડ્યો નથી; છતાં 'પડ્યો છું,' એમ માને છે તો તેની ઉપેક્ષા કરવામાં કોઈ દોષ નથી. તેમ આત્મા સર્વવ્યાપક હોવાથી પરિપૂર્ણ અમંગ છે. તેને જન્મ-મરણ કદી પણ સ્પર્શ કરતાં નથી ને સુખ-દુઃખમાં તે લેખાયમાન થતો નથી. માત્ર તેણે બ્રાન્તિથી માની લીધું કે, મને જન્મ-મરણ લાગેલાં છે તે છૂટતાં નથી. પણ મહાયુગ તો તેની અસ્રવ સ્થિતિ બોલે છે અને કહે છે કે વાસ્તવિક જન્મ-મરણ કોઈને છે જ નહિ. ખરેખર જૂટેલો હોય તો કાઢે. ખરેખર બંધાયેલો હોય તો તેને છોડાવે; પણ તેમ ન હોય ને અમસ્તું કોઈ માને, તો તેની ઉપેક્ષા જ થાય. કોઈને પણ બંધન નથી ને કોઈને જન્મ-મરણ પણ નથી, છતાં મૂર્ખ લોક અમસ્તા જ માની બેઠા છે. તેની ઉપેક્ષા કરવામાં કયો ગાંધ છે? મહાયુગ એમની સખત ઉપેક્ષા કરે તો પણ તેનામાં નિર્દયતા સંભવતી નથી. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળના જ્ઞાની મહાત્માઓ ખરા અધિકારીનો જ અંગીકાર કરે છે અને બીજાની ઉપેક્ષા કરે છે. તું કહાય એમ કહીશ કે, તેને ચોગ્ય હોય એવાં બીજાં સાધનો બતાવવાં; તો તે બાબતમાં કહું છું તે સાંભળ. વૃક્ષ પર ઝેડેલો હું પડ્યો એમ માને છે, માટે તેને કાઢવા નારુ મૂર્ખ લોક લેખાઈની મીઠી નાખીને પાણીના પ્રવાહમાં શોધ કરે છે, પણ જે સમજદાર છે તે મીઠી નાખીને શોધ કરવાનું કબૂલ કરતા નથી. કેમકે મત, તપ, અનુષ્ઠાન, દાન, તીર્થાટન, યજુયાગ, પુરસ્કાર, પ્રતિમાની પૂજા અને ભજન : એવાં અનેક પ્રકારનાં સાધનો મોક્ષમાં ઉપયોગી નથી. અનેક શાસ્ત્રો, પુરાણો અને વેદ ઉપર કહેલાં સાધનો કરવાનું કહે છે, પરંતુ તે અર્થવાદ છે. એના વડે જીવ બંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી એમ જ્ઞાની બોલે છે. તેથી તે સાધનો કરવાનું સુસુકુને જ્ઞાની કદી પણ કહેતા નથી. અને જે સુસુકુ ન હોય તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા નથી. ઉપર કહેલાં સાધનો તો સર્વ કોઈ કરે છે, તો તે કરવાનું કહેવામાં શી વિશેષતા છે? હા; જો મત, તપ ઇત્યાદિ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરે તો ચિત્ત-શુદ્ધિ થાય છે. જે સર્વ કર્મોથી છૂટે છે તે અંતર-શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે જ મહાયુગને શરણે જઈને તેના સુખથી પ્રજ્ઞા અને આત્માની એકતા બતાવ-

નારા વેદાન્તાનું શ્રવણ કરે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે વેદાન્તાના શ્રવણ સમાન બીજું કોઈ પણ સાધન નથી.

વૃક્ષ પર ઝેડેલો ગૃહસ્થ પોતાને નદીમાં પડ્યો એમ દેખે છે, તેને એક જ વચન કહેવાનું, કે 'તું પ્રવાહમાં પડ્યો નથી; વૃક્ષ ઉપર જ જેમનો તોમ સ્વસ્થ છે.' તેમ અધિકારી શિષ્યને પણ 'એક સંવિદ્યાનંદ પ્રજ્ઞા છે' એવા પરાક્ષ વાક્યથી જ્ઞાન થતું નથી; માટે તે પરાક્ષ વાક્ય નહિ કહેતાં 'તું પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞા છે' એવું જે વેદાન્તાનું મહાવાક્ય છે, તે જ મહાવાક્ય પર વિવેચન કરીને યુગ શિષ્યના અંતરમાં દૃઢ કરે છે. 'તું પ્રજ્ઞા છે' એવું જે અપરાક્ષ વાક્ય છે તેનાથી જ જ્ઞાન થાય છે.

પછી મહાજમાં અધિકારીનું અજ્ઞાન નાશ પામવાથી તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે અપરાક્ષ વાક્ય તેને માન્ય થાય (તેના અંતરમાં કબૂલ થાય) તે માટે તેનું વિવેચન થવું જોઈએ. જો તેમ નહિ થાય તો વાક્ય બ્યર્થ જ્યે ને શિષ્ય પાખંડી બનશે; કેમકે તે શરીરને આત્મા માને છે. માટે એ જ્ઞાન નથી, પણ અધિક અજ્ઞાન જ વધ્યું છે એમ સમજવું; એથી તે છૂટતો નથી પણ ઊલટો દૃઢ બંધનમાં પડે છે. એવો પાખંડી શિષ્ય કરોડો કટ્ય સુધી પણ મુક્ત થતો નથી. માટે જેને ખરેખર પોતાનો ઉદ્ધાર કરવો હોય તે સુસુકુએ વિચાર કરવો અને સર્વ આભાસથી ભૂદા ખરા આત્માને ઓળખવો. વૌષામાસાત્ શુદ્ધવૌષો વિવિચ્યેત્ અતિયત્નતઃ

અર્થાત્ વિચાર કરીને બોધાભાસથી ભૂદા શુદ્ધ બોધને વિચારપૂર્વક અહણ કરો. તે શુદ્ધ બોધ જ પ્રજ્ઞાત્મા છે અને બોધાભાસ અનાત્મા છે આ વિષય પર એક વાર થયેલું વિવેચન સમજવામાં ન આવે તો વારંવાર વિવેચન થવું જોઈએ. અને તે માટે જ સ્લોકમાં અતિયત્નતઃ એ વાક્ય મૂકેલું છે. હવે તે વિવેચન કેવા પ્રકારનું છે તે કહું છું. આવધાન મનથી હે રવિ-દત્ત ! તું તે શ્રવણ કર.

આત્મા કોણ અને આભાસ કોણ

એ વિષે વિવેચન

વૃક્ષ પર ઝેડેલો તે સુખ્ય બિંબ, જે પ્રવાહમાં

દેખાય છે તે પ્રતિગિંળ. એ એમાં એક સત્ય, બીજું મિથ્યા. જે દેખાય તે યોદો વૃક્ષ પર બેઠેલાને, હું પ્રવાહમાં પડ્યો એમ દેખાય છે તે યોદો છે. અને વૃક્ષ પર રહેલા છતાં જે દેખાતો નથી પણ બીજાં બધાંને દેખે છે તે પ્રવાહમાં પડેલા પ્રતિગિંબથી જ્યોદો છે. તેમ સ્ફુર્તિથી લઈને શરીર પર્યંત જેટલાં તત્ત્વો છે તે સર્વ તેના બાહ્યનારાને દેખાય છે, માટે તે મિથ્યા. અને જે સાધન વગર પોતાના પ્રકાશથી સર્વને બાહ્ય છે તે, જરા પણ કોઈના બાહ્યવામાં આવતો નથી અને તે પોતે પોતાને પણ જોતો નથી તે જ આત્માપ્રજ્ઞ આ સર્વથી વિલક્ષણ છે તે શરીરથી થયેલાં પુણ્ય, પાપ, અને જન્મમરણથી લેપાયમાન થતો નથી. માટે પ્રતિગિંબરૂપ જે આભાસ-છવ, તે જ કર્તા ભોક્તા છે એ મિથ્યા દેખાતો આભાસ ત્રણ કાળમાં પણ સાચો નથી. અને તે આભાસને દેખનારો ત્રણે કાળમાં સત્ય છે. ને એ જ સત્ય આત્મા આપણે છીએ. તે ત્રિવાલ્ય બાકીનાં દૈંદ્રિયોદિ આપણે નહિ એવું સમજીને દેહ હોવા છતાં પ્રજ્ઞરૂપ થઈને રહેવું.

શિષ્ય—આત્મા પ્રજ્ઞ શી રીતે ?

ગુરુ—સાવધાન થઈને સાંભળ બન્નેનાં લક્ષણ હવે કહું છું.

આત્મા પ્રજ્ઞરૂપ કેવી રીતે તે વિષે વિવેચન

સદ્રૂપ—‘દે પલુ’ (અસ્તિ.) માયાને લીધે જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે. તેમાં અદ્વિતીયપણાથી જે રહે છે અને ત્રણે કાળમાં જેનો નાશ નથી થતો તે સદ્રૂપ.

જેમ ખરા વિના યોદોને રહેવાની બીજ કોઈ જગ્યા નથી, તેમ સૃષ્ટિરૂપ પ્રમને ભાસવા માટે સદ્રૂપ વિના બીજું કોઈ સ્થાન નથી. સૃષ્ટિ પહેલાં સદ્રૂપ હોય છે. સૃષ્ટિ છે ત્યારે પણ સદ્રૂપ છે જ અને સૃષ્ટિના લય પછી પણ તે જ છે. જેમ માટી ઘડાની પહેલાં હતી, ઘડો છે ત્યારે પણ માટી છે અને ઘડો ભાંગ્યા પછી માટી જ બાકી રહે છે. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિના આદિ, અંત અને મધ્યમાં બાકી રહે છે જ અવિનાશી સદ્રૂપ પ્રજ્ઞ. જેમ સદ્રૂપ ત્રણે કાળમાં અવિનાશી છે તેમ જ્ઞાન (ચિદ્રૂપ) પણ ત્રણે કાળમાં અવિનાશી છે.

ચિદ્રૂપ—જ્ઞાનપ્રકાશ. માયા હોય ત્યારે તેને પ્રકાશ આપવો, માયા નાશ પામે ત્યારે તેને જોવી અને ‘તે નથી’ એવો અનુભવ કહીને શૂન્ય સાક્ષીરૂપે જે એક બાકી રહે તે જ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ.

આનંદરૂપ—જે સુખદુઃખ વિના સદા પ્રકાશમાન છે તે આનંદરૂપ પ્રજ્ઞ.

સ્ફુરણમાં સુખ દુઃખ છે. જ્યાંસુધી સુખ દુઃખ હોય ત્યાં સુધી આનંદરૂપતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સત્, ચિત્ અને આનંદ એ ત્રણ લક્ષણ જેનામાં છે તે જ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ છે. અને તે જ નિર્વિકારરૂપ કૃતસ્થ આત્મા.

આ કૃતસ્થ આત્માનાં પણ એ જ લક્ષણો પર્વાય શબ્દોથી છે, માટે આત્મા, શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવપ્રમાણથી પ્રજ્ઞ છે. આત્માનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ લક્ષણો છે. તે સત્, ચિત્, આનંદ શબ્દોનાં બીજાં પર્વાય નામ છે. અસ્તિ તે જ સદ્રૂપ ભાતિ તે જ ચિદ્રૂપ અને પ્રિય તે જ આનંદરૂપ. આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, એ ત્રણ લક્ષણોનો આત્મા તે જ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા—પ્રજ્ઞ. અહીં નામ વિના બીજો ભેદ નથી. સૂર્ય અને ભાતું એ નામમાત્ર ભેદ છે, પણ વસ્તુ એક જ. તેમ આત્મા અને પ્રજ્ઞ એક જ છે વારુ, હવે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં કેવી રીતે અનુભવ થાય છે તે સદૃષ્ટાન્ત કહું છું.

અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનો પિંડમાં અનુભવ

અસ્તિ—હું સતદિવસ છું જ છું. હું છું કે નહિ ? એવો સંશય કોઈને કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી ગમે તે કોઈ મનુષ્યને કહીએ કે તું છે કે નથી ? તો તે કહેશે, કે ‘હું છું’, છતાં નથી એમ શી રીતે કહું ? ‘હું નથી’ એમ કહેતાં શું મને શરમ ન થાય ? અને લોક હાંસી કરીને મને પાગલ ન કહે ? જરૂર કહેશે. તેથી ‘હું છું.’ એ જ ખરું છે આ પ્રમાણે પોતાનું અસ્તિ(છ)પણું જે સર્વમાં વ્યાપી રહેલું છે તે વિષે કોઈને પણ સંશય નથી આ અસ્તિરૂપે આત્મા. આ આત્માનું અસ્તિપણું બ્રહ્મ-તિમાં છે, તેમ સ્વપ્નના ભાસ દેહમાં પણ છે અને સુષુપ્તિમાં પણ છે.

ગાઠ નિદ્રામાં પણ ‘હું નથી’ એમ કોઈને લાગતું નથી; કારણ કે હું જાગેલો હતો એ અનુભવ સર્વને છે. એ સુષુપ્તિમાં અસ્તિપણું

ભાતિ-જ્ઞાનથી શબ્દ માલગુ છુ ત્વચાથી અર્થ
ઓગણુ છુ શબ્દ અને અર્થ એ બે વિષય બુદ્ધિ
છે, પણ બન્નેને બાણના (જ્ઞાન) એક જ છે જે જ્ઞાન
શબ્દ-અર્થ બંને છે, તે જ જ્ઞાન રૂપ, સ્મ, ગંધને
પણ બાણ છે, જ્ઞાન માલગે છે પણ બેતો નથી આખ
બુદ્ધિ છે પણ માલગતી નથી એમ ઇન્દ્રિયો એક
મેકના ધર્મ અલગુ કરતી નથી, પણ પાચેને બાણ
ના જ્ઞાન એક જ છે તેને કદી પણ લોપ નથી
એ જ જ્ઞાને કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયા બાણી અને પાચ
જડ વિષયોને બાણનાર પણ તે જ જ્ઞાન છે બાણતિ
ના પુરુષ વ્યાપાગ છે, ને તે વ્યાપારના પાચ પ્રકાર
છે તે સવિસ્તર જ્ઞાન જ બાણ છે જે જ્ઞાન બાણતિ
બાણ છે તે જ જ્ઞાન સ્વપ્ન બાણ છે સ્વપ્નનો
બાણનાર કોઈ ખીજે નથી બે ખીજે હોત તો સ્વપ્ન
ગયા પછી બાણતિમા તેનું સ્મરણ ન થાત પણ
સ્મરણ થાય છે તેથી બન્ને અવસ્થામા જ્ઞાન એક જ
છે સ્વપ્નમા જે વિષયો ભાને છે તે કપિત છે,
પ્રત્યક્ષ નથી એ કપિત વિષયો ભામરૂપે ઉત્પન્ન
થાય છે સ્વપ્નમા વિષયો પાચ જ છે પોતાને દેહ
અને લોહના દેહ ક પીને બુદ્ધિ છે તે જ્ઞાન
જ્ઞાન એક જ છે જે જ્ઞાનથી સ્વપ્ન અને બાણતિ
બાણમા આવે છે તે જ જ્ઞાન સુષુપ્તિને બાણ છે
સુષુપ્તિમા જ્ઞાન નથી એમ કદાચ કોઈ કહેશે, પરંતુ
નહિ, તેમા પણ જ્ઞાન છે તે વિષે આગળ પર વર્ણન
કરીશ. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે જાણે અવસ્થામા
જ્ઞાન એક જ છે

જીવને નિત્ય બાણત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એમ
ત્રણ અવસ્થા થાય છે તે ત્રણેને એકલું જ્ઞાન પોતાના
પ્રકાશથી બાણ છે તેમજ નૈમિત્તિક, મૂર્છા, સમાધિ
વગેરે અવસ્થા છે તેને પણ તે જ જ્ઞાન બાણ છે
અસુક એક વાત, જ્ઞાનના બાણમા વિના રહેલી કે
બનેવી અમે ત્રણ લોકમા સામાની નથી અને જોઈ
પણ નથી જે જ્ઞાને સૂર્યના પ્રકાશમા દિવસને બાણ્યો
તે જ જ્ઞાને સૂર્ય ન હોતો ત્યારે રાત્રીને બાણી જે
જ્ઞાને આજ બાણ્ય છે જે જ્ઞાન આવતી કાલે બાણશે
કાલનું જ્ઞાન વાગી ને આજનું જ્ઞાન તાણુ એમ નહિ,
પણ બન્ને દિવસનું જ્ઞાન એક જ છે જે ગિવારે તે જ
એમવારે અને જે જ્ઞાન પૂર્ણિમાને દિવસે તે જ જ્ઞાન

ખીજને દિવસે રહે છે જે જ્ઞાન શુદ્ધપદમા તે જ
કૃષ્ણપદમા મોબુદ્ધ છે
બાગ મહિની, માઠ મવત્તર એ માત્ર કાળના
અનેક નામે છે પરંતુ મો વર્ષ થાય તો પણ જ્ઞાન
એક જ છે જે જ્ઞાન ગર્ભના કપ્ટો બાણ છે, તે જ
જ્ઞાન જન્મને બાણ છે બાવપણ, યુવાની અને વૃદ્ધા
વસ્થાને એ જ જ્ઞાન બાણ છે દેહ જન્મે છે ત્યારથી
તે મરે છે ત્યાં સુધી જે જ્ઞાન બાણ છે તે જ જ્ઞાન
ખીજે દેહ થયા પછી તેને બુદ્ધિ છે જે દેહની
જે મધ્ય સધિ તે સધિને પણ એ જ જ્ઞાન
બાણ છે એમ અનંત દેહોમા એ જ જ્ઞાને બાણ્ય
અધિક શુ કહેવું? અનંત ક પો ગયા પણ તેમા જ્ઞાન
એક જ છે નિત્યકરુપ, નિત્યકરુપની સધિ તેમજ
મહાકરુપ અને મહાકરુપના લય, એક જ્ઞાન જ બાણ છે
આ પ્રમાણે સાધન-સાહિત્ય વિના જે સદા પ્રકાશમાન
ત્રિકાલાબાધિત જ્ઞાનપ્રકાશ છે તે જ એક ચિદ્રૂપ તેનો
કદી પણ નાશ નથી એ અવિનાશી ચિદ્રૂપ તે જ સદ્રૂપ
બન્ને લક્ષણમા જરા પણ લેહ નથી એ રીતે સદ્રૂપ
તે ચિદ્રૂપ તેના અસ્તિ ભાતિ પર્યાય નામ છે હવે
ત્રીજી આનંદરૂપ પ્રિય લક્ષણ કહું છું સર્વને સર્વ
પ્રિય લાગે છે તે પ્રીતિ કોને માટે થાય છે? એ પ્રશ્નનો
વિચાર કરતા સમજાય છે કે તે પોતાને માટે છે પોતાના
સિવાય બાકીના સર્વ પદાર્થ પર ખરી પ્રિયતા હોત તો
વારવાર તેના પર અભાવો ન થાત પોતાને એક વાર
અપ્રીતિ બપને છે એટલે સર્વ લોગ્ય પદાર્થની ઉપેક્ષા
કરે છે યુગ્મ સ્ત્રી પર પ્રેમ કરે છે, પણ ક્ષણમા ક ટાળી
ને તેને દૂર હટાવે છે પછી તે પ્રાર્થના કરે તો પણ
કઈ સાબળતો નથી, એમ છતાં તે ગાહુ જ આશ્રક
કરીને છગ કરવાનો આરભ કરે ત્યાર તે ત્રાસ પામે
છે તેવી જ રીતે ઝીને લોગની ઇચ્છા નહાય છતાં
બાળકરે લોગ કરવામા આવે તો તેના ચિત્તમા પ્રિયતા
ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ તે ન્યારે લોગની ઇચ્છા
કરે છે ત્યારે તે લોગ તેને પ્રિય થાય છે બાલકને
પ્રિય માનીને માળાપ તેને સુબન કરે છે, પણ પુત્ર
સુબનના ત્રામથી ક ટાળીને રહે છે માળાપ પોતાનું રક્ષણ
કરે છે તેથી પોતાને નિમિત્તે તે પ્રિય લાગે છે જે
પોતાની ઉપેક્ષા કરે તેના પોતાને પ્રીતિ થતી નથી
ભાર્મ, મિત્ર, સ્વજન, પણ, રામ્ય, ધન દત્યાદિ સર્વ
લોગ્ય પદાર્થો પોતાને માટે પ્રિય હોય છે પોતાનું અ

પ્રાક્ષણ્યપણું જાય ને પ્રાક્ષણ્યપણું વધે તે માટે વેદશાસ્ત્રને બાધ્યાસ કરે છે. પોતે સુખી થાય તે માટે અતિપ્રેમથી દેવનું ભજન કરે છે. પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શૂનનાં ચરણમાં પ્રીતિ કરી શ્રવણાદિ સાધનો કરે છે. આ પ્રમાણે જનગૃતિથી લઈને મોક્ષ પર્યંત સર્વ પ્રીતિ પોતાને માટે છે.

લોચ્ય પદાર્થોમાં પ્રીતિ દેખાય છે તે ઉપર-ઉપરની છે; તે વાસ્તવિક પ્રીતિ જ નથી. જ્યાં સુધી પોતાને કામ હોય ત્યાં સુધી બીજા પર પ્રીતિ કરે છે. તે કામ પૂરું થયું કે પછી પ્રીતિ પણ પ્રથમ જેવી ન રહી. માટે એવી પ્રીતિને ઉપર-ઉપરની પ્રીતિ કહે છે. એ ઉપર-ઉપરની પ્રીતિ ખોટી છે. તે બદલાય છે, અને નષ્ટ થાય છે. કોઈ પણ નિમિત્ત વિના પોતાને પોતાની પ્રીતિ સહજ છે. ‘હું કેટલો પ્રિય છું!’ એવું સ્ફુરણ પણ થતું નથી એમ સ્મરણ વિનાની નિરિચ્છ અકૃત્રિમ ને પ્રીતિ છે તે જ ખરી પ્રીતિ. તે સિવાય બીજા પર પ્રીતિ કર્યોના જે ભાવ પેદા થાય છે તે પ્રીતિ કૃત્રિમ છે. જે કૃત્રિમ છે તે નાશ પામે છે એમ સમજવું.

રાગ—સ્ત્રી તેમજ પુત્રપરિવાર પર જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને રાગ કહે છે

ધૃત્તિ—અપ્રાપ્ત વસ્તુ પર જે પ્રીતિ તેને ધૃત્તિ કહે છે. અર્હા—યજ્ઞ-આગાદિક કર્મમાં જે પ્રીતિ તેને શ્રદ્ધા કહે છે.

મેધા(ભક્તિ)—શુરુ અથવા દેવમાં જે પ્રીતિ, તેને મેધા(ભક્તિ) કહે છે

એમ ચાર કારણને લીધે પ્રીતિને જુદાં જુદાં એ ચાર નામ પ્રાપ્ત થયાં છે જેને કારણવશાત્ જુદાં જુદાં નામ મળે છે તે પ્રીતિ કૃત્રિમ છે એમ સમજવું. એવી પોતાની પ્રીતિ નથી તે ભાવ-અભાવમાં સરખી જ હોય છે. માટે આત્મપ્રિયતા અકૃત્રિમ છે. જે ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રીતિ નાશ પામે છે, માટે ઉત્પન્ન થનારી પ્રીતિ ખરી નહિ. જે ઉત્પન્ન ન થતાં સ્વાભાવિક હોય તે જ નિર્દોષ પ્રીતિ છે. અને તે પ્રીતિ આત્માથી જુદી નથી. આત્માને માટે જ, વૃત્તિથી માંડીને શરીર સુધી એ પ્રીતિ છે

શરીર ઉપર જે પ્રીતિ છે તે વ્યર્થ છે એ વાત હું પછી કહીશ. અત્યારે તો પુત્રાદિક પર જે મમત્વરૂપ પ્રીતિ છે તેના નિવેધ કર્યો, અને અકૃત્રિમ આત્મ-

પ્રિયતા સમજાવી એને જ આનંદ કહે છે. ‘આનંદ’ એ સ્વસ્વરૂપનું ત્રીજું લક્ષણ છે. તે કલ્પાંતે પણ નાશ નહિ પામતાં પૂણ્યપણું રહે છે આ પ્રમાણે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા, તે જ નિશ્ચિદાનંદ પરમાત્મા છે. એનાથી જુદાં નામરૂપને જ્ઞાતિ કહે છે

જે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તે પાણીમાં પડેલા આભાસને દેખે છે, માટે એ બેઠેલો જ સ્વાભાવિક પ્રિય છે. પાણીમાં પડેલો પડછાયો દેખાય છે પણ તે ખોટો છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો જીવે છે તેથી પડછાયો પણ જીવે છે. હોય એવું દેખાય છે, પણ એવું જીવું ખોટું છે. મને કાંઠો, એવી પ્રીતિ કાંઈ આભાસને નથી થતી વૃક્ષ પર બેઠેલાનું અસ્તિત્વ છે, તેથી તેના જેવી આભાસની ક્રિયા દેખાય છે વૃક્ષ પર બેઠેલો આંખ ઉઘાડીને જુલો છે ત્યારે આભાસ આંખો ઉઘાડીને જીવે છે. હોય એવું દેખાય છે તે પ્રમાણે સંવિદ્યાદાનંદ ચેતનમૂર્તિ આત્માનું પ્રતિબિંબ વૃત્તિમાં પડ્યું તે જ વિદ્યાભાસ જીવ સુખ્ય આત્માના અસ્તિ (છે)પણુને લીધે જીવમાં પણ તે લક્ષણ દેખાવા લાગ્યું. આત્માનું ત્રિરૂપ લક્ષણ આભાસ જીવમાં ભાસ્કું તેથી જીવ જાણતો હોય એમ મનથી માન્યું. તેમજ વિના સમજે આત્મપ્રિયતા પણ આભાસમાં આરોપિત થઈ. અર્થાત્ આત્માનું પ્રિય લક્ષણ અજ્ઞાનથી આભાસમાં માન્યું. માટે સુમુખ્યે આ વિષયમાં સ્વાનુભવથી વિચાર કરીને, જે સુખ્ય આત્મા છે તે જ હું છું એમ નક્કી કરીને બીજા જીવાભાસને ત્યાગ કરવો.

આ હું, જીવ સહિત વૃત્તિના ઉજ્જલ-રૂપને જાણું છું. માટે જેના ઉજ્જલ લય થાય તે હું નહિ વૃક્ષ પર બેઠેલાએ મનથી જાણવું કે, પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ હું નથી. કારણકે આ હું, વૃક્ષ પર બેઠેલો તો વૃક્ષ પર રહીને આંખથી પડેલાને દેખું છું. હું જો પડયો હોત તો દેખાત શી રીતે ? હું દેખું છું માટે પડેલો તે હું નહિ જોયો અહીં વિચાર જ થયો જોઈ એ અજ્ઞાનથી જે થયું તેને હટાવવા માટે જ્ઞાન જ જોઈ એ તેથી અહીં અંતઃવૃત્તિના વિચાર વિના બીજો પ્રયત્ન ઉપયોગી નથી વૃક્ષ પર બેઠેલો પાણીમાં પડયો હોય એમ જે દેખાય છે તે પડછાયોને શોધવા માટે પાણીમાં ત્રીંદડી નાખીને જોવું એ જેમ વ્યર્થ છે તેમ જીવને શોધવા માટે જ્ઞાન વિના બીજા અનેક પ્રકારનાં સાધનો વ્યર્થ છે.

એક વાર વિચારથી ન મનભય તો ફરી-ફરીને વિચાર કરવો અને જ્ઞાન દેહ થાય ત્યાં સુધી શુરુસુખથી શ્રવણ-મનન કરવું તત્ શાસ્ત્ર, મહાશુર અને સદ્ વિચાર, એ ત્રણે મળે તો પણ વારંવાર વિવેચન કરવું જોઈએ. અધિકાર ન હોય તો બાળપૂર્વક લાવવો, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરવો અને સ્વાનુભવપૂર્વક ઉપદેશ આપે એવા સદ્ગુરુ શોધવા.

સુમુક્તુ ન્યારે પૂર્ણ અધિકારી થાય છે ત્યારે પૂર્ણ જ્ઞાની શુરુ મળે છે પૂર્ણ જ્ઞાની શુરુ અને પૂર્ણ અધિકારી સુમુક્તુ હોય તો તેણે આત્મા-પરમાત્માની એકતાનું પ્રતિપાદન કરનારા તેમજ અભેદ-જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરાવનારા સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું. સદ્-શુરુસુખથી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને પોતે વિચાર-પૂર્વક વિવેચન કરવું, તેને જ પ્રયત્ન કહે છે. વિવેચન એટલે મુખ્ય આત્મા અને આભાસ બન્નેનું પૃથક્કરણ કરવું, અને મુખ્ય આત્મા જ હું છું, એવો સદેહ નિશ્ચય કરવો.

આભાસ દેખાય છે પણ તે મિથ્યા છે અને આત્મા દેખાતો નથી છતાં તે છે જ. એવા ઉપદેશથી તીવ્ર બુદ્ધિનો શિષ્ય આત્મપ્રાપ્તિ કરી લે છે, પણ મંદ બુદ્ધિવાળાને અનુભવ આવતો નથી, માટે તેણે વારંવાર શ્રવણ-મનન કરવું જોઈએ.

હવે તે જ્ઞાનાસ કયાથી કયા સુધી છે તે કહું છું. **યો જાગૃત્ સ્વપ્નચૈરેવ ધૌધામાસ વિદ્વન્ના અર્થઃ**—સ્થૂળ સહિત જાગૃતિ, સૂક્ષ્મ દેહ સહિત સ્વપ્નપ્રાપ્તિ, એ બે અવસ્થાને આભાસવિદગ્ધન કહે છે. **આભાસ**—ગોટો ભાસ. પાણીમાં પડેલુ પ્રતિબિંબ તે આભાસ.

જીવ—આભાસ. જડ શરીરને જિવાડે છે, માટે તેને જીવ કહે છે.

સ્થળ દેહ—જાતક, પાંચ ભૌતિક, પચીકૃત, અનનમય, હસ્ત-પાદ-નખથી મસ્તક પર્યંત જે કોશ તે જ સ્થૂળ દેહ.

સૂક્ષ્મ દેહ—અપચીકૃત મત્તર તત્ત્વો તે જ સૂક્ષ્મ દેહ.

સ્થૂળ દેહ વગર સૂક્ષ્મ દેહ ભોગ્યપદાર્થ ગ્રહણ કરી શકતો નથી અને સૂક્ષ્મ દેહ વગર જડ સ્થૂળ દેહ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. સ્થૂળ દેહમાં રહીને સૂક્ષ્મ દેહ

વિષય ગ્રહણ કરે છે. તે વ્યાપારનાં બે નામ છે. સ્વપ્ન અને જાગૃતિ.

જાગૃતિ—અંતઃકરણની વૃત્તિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઠર-વાગ્દેથી નીકળીને બહારના પદાર્થો પાસે આવે છે ત્યારે જીવ ભોક્તા બને છે અને તે અવસ્થાને જાગૃત અવસ્થા કહે છે.

સ્વપ્નાવસ્થા—પ્રત્યક્ષ પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયો ન હોવાથી માત્ર સંસ્કાર દ્વારા જીવ સાથે બુદ્ધિ જ સર્વની કલ્પના કરે છે, ત્યારે ત્યાં પણ જીવ ભોક્તા બને છે ને તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે.

જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બે વેપાર સર્વ જીવોને થાય છે.

ચિદાભાસ—જીવ મિથ્યા છે પણ 'પ્રાન્તિથી પોતાને સત્ય માને છે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એ જે મુખ્ય આત્માનાં લક્ષણ છે તે ચિદાભાસે પોતાનાં માન્યા જેમ બિંબના લક્ષણ પ્રતિબિંબ પોતાનાં માને તેમ ! ચિદાભાસનાં લક્ષણ અસત્ જડ દુઃખ છે, તે લક્ષણો તેણે મુખ્ય આત્માને લગાડ્યાં અને જે શરીરમાં પ્રતિબિંબિત આભાસ-જીવ, દેહઇન્દ્રિયાદિ સર્વ સંયુદ્ધાય હું જ છું એમ માનીને મૂર્ખ બેઠો છે. એટલું જ નહિ પણ દેહઇન્દ્રિય આદિ સઘાત પર આત્માના અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણનું આરોપણ કર્યું ! ને એ જ તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે.

વિદગ્ધન—મૂળ વસ્તુને વિપરીત-શિષ્ટી માનવી તેને વિદગ્ધન કહે છે. આત્માનું અસ્તિ (છે) લક્ષણ દેહઇન્દ્રિયાદિ પર લગાડ્યું તે આ રીતે. હાથ છે. પગ છે. પેટ, કંઠ, મસ્તક છે નખ છે. વાળ છે. કાન છે. ત્વચા છે. આંખ, જીભ અને નાક છે. વાણી છે. ઉપસ્થ, શુદ્ધ છે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન છે. ઉદાન છે. સમાન છે. ઉપ-પ્રાણવાયુ છે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર હું જ છું. શુભ છે. વૃત્તિ છે એમ સર્વને જીવ અસ્તિરૂપે ભુલે છે એ જ તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે, તેમજ આત્માનું ભાતિ (જાણવું) એ લક્ષણ દેહસંઘાત પર લગાડ્યું તે આ રીતે અધારામાં હાથ જાણે છે. પગ ચાલવાનું જાણે છે. ઉદર, કંઠ અને આંગળાં પણ જાણે છે. નખથી શિખા સુધી બધાં જ જાણે છે. દૃષ્ટિ, ઉપર-નીચે, આગળ-

પાછળ બધું જાણે છે. કાન શબ્દ જાણે છે. ત્વચા સ્પર્શ જાણે છે. નેત્ર રૂપ ઓળખે છે. જીભ રસ જાણે છે. નાક ગુણધ-દુર્ગંધ જાણે છે. વાયા બોલવાનું જાણે છે. હાથ દેવાલેવાનું જાણે છે. ઉપસ્થ મૈથુન ક્રિયા અને શુદ્ધ મલવિસર્ગ ક્રિયા જાણે છે. ગ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન અને સમાન જાણે છે. પાંચ ઉપગ્રાણ પણ જાણે છે. અહંકાર બધાંને જાણે છે. ચિત્ત ચિંતન કરવાનું જાણે છે. બુદ્ધિ નિશ્ચય કરવાનું જાણે છે. શુષ્ક જાણે છે. વૃત્તિ જાણે છે. એમ બધાંય જાણે છે તેમાં કોઈપણ બધુયા વિના રહેતું નથી. એમ સર્વને ભાતિરૂપે જુએ છે એ જ જીવન વિપરીત જ્ઞાન છે. હવે દેહસઘાતની ક્રિયામાં સુંદરતારૂપી આત્માનું 'પ્રિય,' એ લક્ષણ કેવી રીતે આરોપિત કર્યું તે વિપરીત કહાણી હવે આવે છે.

હું કેટલો સુંદર છું ! મારા કાન બહુ સારી રીતે સાંભળે છે. ત્વચા સ્પર્શ ઉત્તમ પ્રકારે જાણે છે આખ સ્પષ્ટ જુએ છે જીભ બહુ સારો રસાદ લે છે. નાક સારી વાસ લે છે વાયા સરળ બોલે છે. હાથ દેવા-લેવાનું કામ સારું કરે છે. પગ સીધા ચાલે છે. શુદ્ધ-ઉપસ્થ સારાં છે, ગ્રાણ સારા છે. અહંકાર ઉત્તમ છે. ચિત્ત બહુ સાવધાન રહે છે. બુદ્ધિ સારો નિશ્ચય કરે છે. મન સારું છે. શુષ્ક સારા અને સમ છે મારું કરવું, વર્તવું અને આચરવું બધું જ મારું છે ! એ રીતે જાતનનો સારો-નરસો સર્વ વ્યાપાર સુંદર જ છે એમ જીવ માને છે તે તેનું વિપરીત જ્ઞાન છે.

સ્વપ્નમાં કદિપત દેહેન્દ્રિયાદિમાં આત્માનું અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણ આરોપિત કરે છે તે આ રીતે : સ્વપ્નમાં પ્રથમ મનથી ભાસ દેહ કલ્પે છે. પછી તે 'છ' (અસ્તિ) એમ માને છે વળી તે હર્ષ-રોષાદિ જાણે છે એમ માને છે અને તે દેહના સર્વ અવયવો સુંદર છે-સારાં છે એમ માને છે એ જ જીવનું વિપરીત જ્ઞાન છે. જેમ વૃક્ષ પર બેઠેલો, પાણીમાં પડેલો આભાસ હું છું એમ ભૂલથી માનીને 'મને કાંઈ રે, કાંઈ' એમ કહે છે. તેમ જીવ, વૃત્તિથી મંદીને શરીર સુધી સર્વ હું જ છું એમ માનીને, 'મને બધાંમાંથી છોડવો રે-છોડવો,' એમ કહે છે તે વિપરીત જ્ઞાન નથી તે બીજું શું ?

સત્ય અને મિથ્યા પદાર્થનું વિવેચન અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય, કે જે ત્રણેકાણમાં સમાન છે તે પ્રદ્ધ-આત્મા સત્ય છે. અને જેનો અસત્ જડ, દુષ્પ્રરૂપ સ્વભાવ હોવા છતાં પોતાના પર અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા લગાડી, તે આભાસ-જીવ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે વેદાન્તમાં સત્ય અને મિથ્યા એ બે જ પદાર્થ પ્રમાણ છે; ત્રીજો નથી.

છતાં કોઈ એમ માને કે ત્રીજો પદાર્થ છે, તેો તેનો બન્નેમાં સમાવેશ થાય છે જેમકે, આત્મા, પ્રદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ, દ્રષ્ટા, સાક્ષી, અદ્રશ્ય, અલેદ, આદિ નામ અનેક પ્રકારના છે, પણ આત્મા એક જ છે. એ પ્રમાણે માયા, શુષ્ક, વૃત્તિ, અંતઃકરણ, ગ્રાણ અને દેહાદિ મળીને મિથ્યા પદાર્થ એક !

વિવેચન—સત્ય અને મિથ્યાને અલગ કરવાં. સત્યનું સત્યપણું અકલ્પ કરવું અને મિથ્યાનો ત્યાગ કરી મુખી થવું.

શરીર નાશ પામે છે. ઇન્દ્રિયો નાશ પામે છે. ગ્રાણ નાશ પામી જાય છે. મન સ્વતઃ લઘુ-લઘુમાં નાશ પામે છે. પાણી સાથે જેમ પ્રતિબિંબનો નાશ થાય છે તેમ વૃત્તિ સાથે જીવ નાશ પામે છે આ રીતે જેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય તે સત્ રૂપ (આત્મા) શી રીતે થશે ? તે સદ્રૂપ ધર્મ શકે નહિ, માટે મિથ્યા ઉપર જે અત્યંત અસ્તિયજ્ય છે તે કાઢીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મિથ્યાનો વિચાર કરવો અને તે મિથ્યા આભાસને મૂકીને 'હું' કૃતસ્થ આત્મા છું" એવો નિશ્ચય કરવો.

વૃક્ષ પર બેઠેલા વિના જેમ પાણીમાં પડેલા આભાસનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ આત્મા વિના જીવનું અસ્તિત્વ નથી. દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ સંધ 'ભંગ' છે એમ અજ્ઞાની જીવને લાગે છે, પણ એ જીવનું જેના પ્રકાશ વડે થાય છે તે આત્મા, દેહાદિ મંધથી અલગ છે. જડ શરીર જીવનું હોત તો ગાદ નિદ્રામાં પોતાને પડખે ત્રી છે કે સર્પ છે એ જીવનું પણ તેને ખરપર પડતી નથી; માટે દેહ જીવનું નથી પાંચ જાનેન્દ્રિયો હોવા છતાં મુખમાં પોતાનો વેપાર કરતી નથી. તેમ કર્મોન્દ્રિયો પણ પોતાનો વેપાર કરતી નથી માટે ઇન્દ્રિયો જીવનું નથી કર્મોન્દ્રિયોમાંથી વાળી વડે કદી-કદી

સુષુપ્તિમાં બકવાદ કરે છે, પણ તેનો અર્થ કાંઈ નથી. તેમાં જ્ઞાનપૂર્વક શબ્દ નથી. તેથી વાચ્ય પણ બાળ્યતી નથી. પ્રાણ સુષુપ્તિમાં ચાલ્યા કરે છે, પણ શરીર ઉપરથી કોઈ વચ્ચે ઉતારીને લઈ જાય તો તેને ખબર પડતી નથી. માટે પ્રાણ પણ બાળ્યતો નથી. અંતઃકરણ પંચક પણ પર-પ્રકાશિત છે. તે પોતાની મેળે કશું બાળ્યવા મમર્થ નથી. ચરમાંથી સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ જેમ આંધળાને માટે ચરમાં વ્યર્થ છે, તેમ આત્માના પ્રકાશ વિના અંતઃકરણની વૃત્તિ વ્યર્થ છે. વૃત્તિ એક વસ્તુ પર લાગે છે ત્યારે તેની પામે બીજી અનેક ચીજો પડેલી હોય તેને વૃત્તિ બાળી શકતી નથી. માટે તે પર-પ્રકાશિત. તેમજ વૃત્તિ વિષય તરફ ગઈ એમ સાક્ષીએ જોયું. તે પોતાના સાક્ષી તરફ પાછી ફરીને જુએ છે ત્યારે વૃત્તિ વિષયને ગ્રહણ કરતી નથી, પણ હાથગીને જડ પદાર્થ પર પટકાઈ પડે છે અને આ અમુક પદાર્થ છે એવો નિર્ણય કરી શકતી નથી, માટે તે જડ છે એમ અનુભવ થાય છે. કાર્ય પરત્વે એક વૃત્તિના ચાર પ્રકાર થયા છે : મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર.

મન—મન કલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે કે નથી ? એવો સંશય કરનાર તે મન.

બુદ્ધિ—અમુક છે અથવા નથી એવો નિશ્ચય કરનારી તે બુદ્ધિ વૃત્તિ.

ચિત્ત—દેખેલા અને સાંભળેલા પદાર્થોના છંદ લઈને ચિંતન કરે તે ચિત્ત.

અહંકાર—કરવા ન કરવાનું અભિમાન લેનાર તે અહંકાર.

મૂળ વૃત્તિ પર પ્રકાશ; એમ પહેલાં વર્ણન કરેલું છે. તે ઉપરથી તે વૃત્તિના ચાર પ્રકાર પણ સહેજે પર-પ્રકાશિત છે, માટે તેના ત્રણ ગુણ કે જેના કામાદિક ધર્મ છે તે પણ પર-પ્રકાશ અને જડ છે.

જો સૂર્ય આકાશમાં ન હોય તો દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડે નહિ. તો પછી તે પ્રતિબિંબની ઝળઝળ ભીંત પર શી રીતે પડે ? તેમ આત્મા ન હોય તો વૃત્તિમાં જીવ કેવી રીતે ભાસે ? વૃત્તિમાં જીવ નહિ ભાસે તો પછી તે વિષય કેવી રીતે બાળ્યશે ? આ રીતે બાળ્યવા વિષે જીવ સમર્થ નથી, માટે તે પર-પ્રકાશિત.

એમ ન બાળ્યનારામાં દેહધી લઈને જીવ પર્યંત સર્વ સંધ છે. તે બાળ્યતો હોય એમ લાગે છે એ જ વિપરીત જ્ઞાન ! વૃક્ષ પર બેઠેલાના હાથ-પગ હાલવા લાગ્યા, નેત્ર ફરકવા લાગ્યા, ગર્દન ડાલવા લાગી તે પ્રમાણે પાણીમાં પડેલા આભાસના પણ હાથ-પગ હાલવા લાગ્યા, નેત્ર ફરવા લાગ્યા અને ગર્દન ડાલવા લાગી. એમ તેની સર્વ ક્રિયા વૃક્ષ પર બેઠેલાની ક્રિયા પ્રમાણે જ થવા લાગી તે પ્રમાણે આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈને પછી જીવ, મન, બુદ્ધિ વગેરેને પ્રકાશે છે. માટે તે સંધ અને જીવ ચિદ્રૂપ નથી અને પ્રિય પણ નથી. શ્રીપુત્રાદિ સર્વનું પ્રિયપણું પોતાને માટે છે. તેથી સર્વ અપ્રિય અને પોતે (આત્મા) એક પ્રિય એમ પ્રથમ ઠરાવ્યું હવે જીવ પણ અપ્રિય ઠરશે.

શિષ્ય—આપણે દેહ એ જ આત્મા છે એમ માનવું; કારણ કે શાસ્ત્રમાં આભાસને આત્મા કહે છે, તેથી દેહને આત્મા માનવામાં હરકત શી છે ?

ગુરુ—અનાત્માને આત્મા માનવો એ દેહાત્મવાદી આર્વાકનો મત છે. તે મત યુક્તિ અને અનુભવથી ખોટો ઠરાવવામાં આવેલ છે અને તે આ રીતે : દેહ જો આત્મા હોય તો તે પ્રિય લાગવો જોઈએ. અને તે દેહના નખ તથા વાળ પણ પ્રિય લાગવા જોઈએ હવે જો તે પ્રિય હોત તો કોઈપણ નખ તથા કેશને કાપી નાખત નહિ; પણ કાપી નાખે છે તેથી તે પ્રિય નથી. એક આંગળીને કારણ જો આખો હાથ સડતો હોય તો તુરત આંગળી કાપી નાખે છે. માટે આંગળી પરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. આંખે દેખાતું જ થાય ને જો વેદ કહે કે હાથ તોડી નાખશો તો આંખે દેખાશે. ત્યારે હાથ કાપે છે ! તેથી હાથ પરની પ્રીતિ પણ ખોટી સમજાવી. એ પ્રમાણે આંખ-કાન આદિ અવયવ તેમજ પ્રાણને પણ નષ્ટ કરે છે, તેથી તેના પરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. કોઈ તો અપકીર્તિને કારણે ઝેર ખાઈને જીવ કાઢી નાખે છે, તેથી જીવ ઉપરની પ્રીતિ ખોટી સમજાવી. અપકીર્તિ એ મનની કલ્પના છે, તેથી પ્રાણ કરતાં મન વધારે પ્રિય. તે મન ધ્યાન-સમાધિ વખતે વ્યથા સંકલ્પ કરે છે ત્યારે કહે છે, કે આ મન મફતનો ત્રાસ આપે છે.

એથી અંતઃકરણ ઉપરની પ્રીતિ પણ જોટી સમ-
જાય છે. વૃત્તિની પ્રીતિ જોટી છે. તેા તેમાં પડેલા
પ્રતિબિંબ જીવની પ્રીતિ પણ જોટી છે ! કારણ કે
વૃત્તિ નષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રતિબિંબ-જીવ પણ
નાશ પામે છે.

આ પ્રમાણે આત્મા સિવાય સર્વ અપ્રિય છે.
એકમાત્ર આત્મા જ પ્રિય છે.

સ્ફૂર્તિથી માંડીને તણખલા સુધી જે કઈ ઉત્પ-
ન્ન થયું છે તે ઈશ્વરે બનાવ્યું છે તેના પર જીવ,
પ્રિય, દ્રેષ્ય અને ઉપેક્ષ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની કલ્પના
કરે છે. જેમકે એક મણિ છે, તે ત્રણ જણની મત-
લાખ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની થાય છે, તે આ રીતે:
જેને એ મણિ મળે છે તેને પ્રિય લાગે છે. જેને ન
મળે તે દ્રેષ્ય કરે છે અને જેને કશી ગરજ નથી
એવો જે ઉદાસીન તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે. ત્યારે
એ ત્રણમાં ખરી કલ્પના કઈ ? એક કલ્પનાને વખતે
ખાકી રહેલી બે કલ્પના વ્યર્થ થાય છે, માટે એ
વ્યભિચાર સમજવો. જેમાં વ્યભિચાર હોય તે સર્વ
જોટું સમજવાનું.

એ તો એક વસ્તુ પર ત્રણ જણની કલ્પના
કહી. હવે એક વસ્તુ પર એક જણ ત્રણ પ્રકારની
કલ્પના કેવી રીતે કરે છે તે કહું છું. વાદ્ય રહેલો
દ્રેષ્ય છે. તેને દૂરથી જતો જીવે છે ત્યારે ઉપેક્ષ્ય,
અને તે જ વાદ્ય પાળેલો હોય તો તેને પંપાળે છે.
માટે તે પ્રિય

પહેલાં પરચર અને ઘાસ ઉપેક્ષ્ય હોય છે.
ગરજ પડે ત્યારે તે પ્રિય લાગે અને પરચરની ઠેસ
લાગે તો તે જ દ્રેષ્ય થઈ જાય છે. પ્રથમ સી-
પુત્રાદિ પ્રિય હોય છે. અનુકૂળ ન હોય તો તે જ
દ્રેષ્ય થાય છે અને કહું માને નહિ તો ઉપેક્ષ્ય થઈ
પડે છે. એ જ ન્યાય સ્વૂળ દેહધી માંડીને વૃત્તિ
પર્યંત સર્વને લાગુ પાડી જીવે. ઉપર કદા પ્રમાણે
જેમાં વ્યભિચાર હોય તે અપ્રિય છે એમ સમજવું.
આત્મામાં વ્યભિચાર નથી માટે તે પ્રિય છે. આત્મામાં
પ્રિયવજ્રાની વૃત્તિ જ જીતી નથી, તે પછી તે દ્રેષ્ય-
ઉપેક્ષ્ય શી રીતે લાગે ? વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાને લીધે
જ ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારની કલ્પના થાય છે.
આત્મામાં તો વૃત્તિ સંહિત-નિર્વૃત્તિક સુખ છે. તેને

બિચારી વૃત્તિ શી રીતે ગ્રહણ કરે ? વૃત્તિ ગ્રહણ
કરી શકતી નથી માટે અવિનાશી પ્રિયતમ કેવળ
એક આત્મા જ છે.

હે સ્વિકૃત ! તું કહ્યું એવું અનુમાન કરીશ કે
આત્મા લોકોના જાણવામાં આવતો નથી તેથી તે
ઉપેક્ષ્ય અને વિષ ખાઈને પ્રાણ દે છે, તેથી તે દ્રેષ્ય
કહેવાય તો તેના ઉત્તરમાં જે કહું છું તે શ્રવણ
કર. લોકો આત્માની ઉપેક્ષા કરે છે પણ પોતાને
સુખ થાય એવું જે લાગે છે તેનું મૂળ આત્મા જ
છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો જ પાણીમાં પડેલો દેખાય છે,
માટે તે બેઠેલો સલામત રહેલો જોઈએ પાણીમાં
પડેલો આભાસ મરણ કે જીવો તેની કાંઈ ગરજ નથી.

સર્વ દેહાદિ સઘ હું છું એમ લાગે છે, તેથી
જ મારા વિના ખીજો કોઈ આત્મા નથી એમ માને
છે, અર્થાત્ દેહાદિ સંઘની પ્રીતિને લીધે આત્માની
ઉપેક્ષા કરે છે, પણ આત્મા કોઈ એક મારાથી જુદો
છે ને મને તેની ગરજ નથી એમ માનતો નથી.
જો એમ માનશે તો આત્મપ્રિયતા કોને થશે ? વિષ
ખાઈને પ્રાણ દે છે અને મને ધિક્કાર હો એમ કહે
છે. પણ લોકોમાં અયકીર્તિ ન થાય એવું જે લાગે
છે તે અકૃત્રિમ પ્રિયતા કોની છે ? 'તમે ગાદુ સારા
હો. હું તો હાન છું તુચ્છ છું' એમ જે બોલે છે
તે બોલતું ઉપર-ઉપરનું છે. અંતરમાં પોતાને હીન
અને તુચ્છ નથી માનતો; પણ પોતે પોતાને સારો
જ માને છે. આ વાતને સુમુખે પૂરો વિચાર કરવો
અને આત્મા પ્રિય, દ્રેષ્ય કે ઉપેક્ષ્ય નથી પણ પ્રિય-
તમ છે એમ સમજવું. આવું ન્યાયપૂર્વક નિરૂપણ
કરવા છતાં પણ જો મૂર્ખજન મમને નહિ તો તેમાં
ગુરુ-શાસ્ત્ર શું કરે ? સુખ્ય આત્મા જ અસ્તિ, બાતિ.
પ્રિય છે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ અસ્તિ, બાતિ, પ્રિય નથી. છતાં
અજ્ઞાનીને, શરીરોદિ 'હે, 'એ જ જાતો છે અને
એ જ પ્રિય છે એવું જે લાગે છે તે તેની વિપરીત
સમજ છે.

દેહાદિ સંઘાનમાં અસ્તિ, બાતિ, પ્રિયત્વ
નથી, એ વિષે ન્યાય

જાગૃતિમાં સ્થૂત દેહ અસ્તિ, બાતિ પ્રિય હોય
એમ લાગે છે. પણ તે દેહસ્વપ્નમાં કયાં હોય છે !

સ્વપ્નમાં તો બીજો દેહ કંઈપીને, 'એ જ દેહ હું છું' એમ માને છે ને કલ્પિત વિષયોને લીધે સુખદુઃખ ભોગવે છે. સ્વપ્ન દેહ બિજાનામાં પડ્યો છે તે મર્યો કે જીવનો છે, એ વાતનું સ્મરણ નથી. હવે સ્થૂળ દેહનું અસ્તિ, ભાત, પ્રિયપણું સ્વપ્નના ભાસ-દેહ પાસે ગયું તેથી તે દેહ સ્વપ્નપદાર્થોને જોવા લાગ્યો. સ્થૂળ દેહ નિસ્તત્ત્વ થઈ પડ્યો છે. તેની ત્વ-આને કદિન કે સુલાયમ કાંઈ જ સમન્વતું નથી. એ વખતે શરીર પર સર્પ વિંટાઈ જાય તો લય લાગતો નથી; પણ સ્વપ્નના ભાસદેહને વાધે પકડ્યો હોય તો મોટી ધૂમ પાડીને રહે છે. જો સ્થૂળ દેહનું પ્રિયત્વ ખરું હોત તો સર્પ વીંટી લીધા ત્યારે તેની ઉપેક્ષા ન થાત અને તે દેહ જાણતો હોત તો, પોતાને સર્પ વિંટાયો છે એમ પોતાના પ્રકાશથી જાણત. વળી તેનું અસ્તિપણું ખરું હોય, તો તે અસ્તિપણું સ્વપ્નદેહમાં શા માટે આવે? જ્યારે સ્થૂળ દેહનું અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયપણું સૂક્ષ્મ દેહમાં ગયું ત્યારે સ્થૂળ દેહ અસત્, જડ, અપ્રિય (દુઃખરૂપ) કાંઈ પરોક્ષ જોવા થઈ પડ્યો. જો એ જ આત્મા હોત તો તેનો પરોક્ષ સમાન ત્યાગ કરવામાં ન આવત પણ ત્યાગ કરાય છે માટે આ સ્થૂળ દેહ અનાત્મા છે, ને હું નિર્વિકારી આત્મા છું. હવે સ્વપ્નના કલ્પિત દેહમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-ત્વ આવ્યું. ત્યારે તે સૂક્ષ્મ દેહ હું છું, અને મેં કલ્પિત પદાર્થો જોયા. તેમજ એ સૂક્ષ્મ દેહ જ પ્રિય છે એમ માન્યું. આ સૂક્ષ્મ દેહ પણ સ્થૂળ દેહ પ્રમાણે જ અસત્, જડ, દુઃખરૂપ છે એમ હવે ઠરાવવામાં આવે છે.

જેમ સ્થૂળ દેહ સ્વપ્નમાં નથી તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સુષુપ્તિમાં નથી. ત્યાં કેવળ અજ્ઞાન રહે છે અને શુદ્ધ જ્ઞાન, તે અજ્ઞાનને પોતાના પ્રકાશથી દર્શાવે છે. સુષુપ્તૌ તદ્વચે ઘોષઃ શુદ્ધો જાદ્યયં પ્રકાશતે ॥ જે અજ્ઞાનમાંથી બે દેહ ઉત્પન્ન થયા તે અજ્ઞાનમાં જ તે લય પામે છે. રથેન પક્ષી લક્ષણ માટે જેમ દૃશ્ય દિશામાં ભટકીને વિશ્રાન્તિ માટે પોતાના ઘેંસલામાં પાંખ સંકેતીને પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સાથે જીવ જાગૃત, સ્વપ્નમાં કીડા કરીને સુષુ-દુઃખથી થાકેલો, વિશ્રાન્તિ માટે અજ્ઞાન તરફ આવીને, જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિને મન-બુદ્ધિમાં આકર્ષીને, વિષયોનો ત્યાગ

કરી અજ્ઞાનમાં લીન થાય છે. ઇન્દ્રિયો મનમાં આવવાથી વિષયો શૂન્યવત્ થાય છે. અને શરીર પણ મૃતકની જેમ ચેષ્ટારહિત થઈને પડે છે. પરંતુ પ્રાણ હાલતો રહે છે; તેથી તે મરેલ નથી પણ જાંઘી ગયો છે એમ કહે છે. પરંતુ હું જાંઘી ગયો છું એમ જાણવાને ખબર પડતી નથી; તેમજ પ્રાણ હાલે છે કે નહિ તેની પણ તેને ખબર નથી.

મન-બુદ્ધિ એકત્ર થયા પછી કંઈક કલ્પના બેઠે છે ત્યારે તેને સ્વપ્નભાસ કહે છે. તે સ્વપ્નભાસ ગાઢ નિદ્રામાં નષ્ટ થાય છે. જાગૃતિ જતાં જ સ્વપ્ન આવે છે અથવા ગાઢ સુષુપ્તિ થાય છે; અને તે વખતે બુદ્ધિ કલ્પિત વિષયોને છોડી, સુષુ-દુઃખ ન સ્મરતાં અજ્ઞાનમાં મળે છે. આ પ્રમાણે ગાઢ સુષુપ્તિમાં બે દેહ, તેના વ્યાપાર, અને તેના વ્યાપારનાં સાધનો પણ નહિવત્ થઈ જાય છે.

અર્થાત્ મનાદિક વૃત્તિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, દેહ, કર્મેન્દ્રિયો, તેમજ પ્રત્યક્ષ કે ભાસ વિષયો; એ તમામ નહિ જોવાં થઈ જાય છે માત્ર એક આત્મા જ બાકી રહે છે; પરંતુ એ વખતે અજ્ઞાન હોય છે, તેથી તે સ્થિતિને સુષુપ્તિ કહે છે. પ્રથમ પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન બે દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ થયું. એ બે દેહની ઉપાધિ સુષુપ્તિમાં જાય છે પણ અજ્ઞાન જતું નથી. જેમ ઘાસ ઉપર-ઉપરથી તો નષ્ટ થઈ ગયું, પણ તેનું બીજ ભૂમિમાં રહેવાને લીધે વર્ષાઋતુમાં તે પાછું પ્રથમની જેમ જાગી નીકળે છે.

વૃક્ષ પર બેઠેલો જ્યારે આંખ બંધ કરે છે ત્યારે પાણીમાં યડેલો આભાસ તેને દેખાતો નથી; પણ તે વખતે છે, પણ 'ખોટું' છે એમ ન જાણવાથી, આંખ જાગડયા પછી તે માને છે કે હું પડ્યો! તેમ નિઃસંકલ્પ અજ્ઞાન બીજરૂપે રહેલું છે; માટે જાગ્યા પછી પ્રથમની પેઠે વિપરીત ભાવ લઈને બેઠે છે. અર્થાત્ વૃત્તિને નિજભાવનું અજ્ઞાન છે તે નષ્ટ થતું નથી. જે વિસ્મરણ-રૂપ વિશેષ વૃત્તિ જાગૃત-સ્વપ્નના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત હતી, તે જ અવિદ્યાવૃત્તિ સુષુપ્તિમાં સામાન્યરૂપે રહે છે; પણ તે અમુક જ પ્રકારની છે એમ તેનું અસ્તિ-ત્વ કહી શકાતું નથી. માત્ર અનુમાનથી જાણવામાં આવે છે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી તે અવિદ્યા છે. વારુ, હવે એ મૂઠ વૃત્તિરૂપ સુષુપ્તિના કારણ-

દેહમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા આવી! એ કેવી રીતે આવી તે કહું છું.

અજ્ઞાન છે, ભાસ છે અને પ્રિયત્વ પણ તેમ જ છે; તેથી સુપુત્રિમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બન્ને દેહ નિસ્તત્ત્વ થાય છે. નિસ્તત્ત્વ એટલે 'નહિ'પણુ'. એ 'નહિપણુ' એ દેહમાં આવ્યું. જે નથી તે કહી પણ નથી જ પછી એ વધ્યાપુત્ર સમાન એ દેહની પ્રીતિ કોને થવાની છે? મંદ અધકારમાં જેમ સર્પ દેખાયો અને ગાદ અધકારમાં નહિવત્ થયો, તેમ જ્ઞાન્તિથી એ દેહ છે એમ લાગ્યું તે ગાદ નિદ્રામાં બન્ને દેહ નષ્ટપ્રાય: થયા. પ્રથમ સ્થૂળ દેહ જાગૃતિ સહિત સ્વપ્નમાં નષ્ટ થયો ને પછી સૂક્ષ્મ દેહ સ્વપ્ન સહિત સુપુત્રિમાં નષ્ટ થયો, ત્યારે બન્ને દેહની અસત્ જડ, હુ અરૂપતા તેમજ અપ્રિયતા સ્વાભાવિક રીતે જ દેખાઈ આવી! જો એ દેહ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય (આત્મા) હોય તો તેનો નાશ કેમ થાય? પરંતુ નાશ થાય છે તેથી તેને નાશવાન સમજવા. એમ એ દેહ અસત્ સાબિત થયા પછી સુપુત્રિમાં જે જ્ઞાન કોઈના સમજવામાં આવતું નથી તેનું વિવેચન કરી સમજાવું છું.

બોધ: શુદ્ધો જ્ઞાદયં પ્રકાશતે ।

અજ્ઞાન રહિત, શુદ્ધ જ્ઞાનધન, જે સામાન્ય ચેતન, તે અજ્ઞાનને પ્રકાશિત કરે છે. તે આત્માનું શુદ્ધ જ્ઞાન હું પછી કહીશ. અત્યારે તો સુપુત્રિમાંનું જ્ઞાન કહું છું. સુપુત્રિમાં વૃત્તિનો લય આત્માએ પોતાના પ્રકાશથી જાણ્યો છે.

તે સુપુત્રિમાં તે લયનો વખત જાણ્યો ન હોત તો જાગ્યા પછી તેની સ્મૃતિ ન શાત, પરંતુ 'અમુક વખત વૃત્તિનો લય થયો હતો' એવી સ્મૃતિ થાય છે તેથી તેણે અનુભવ લીધો છે. માટે જ જાગ્યા પછી યાદ કરે છે. તે વખતે વિશેષ વૃત્તિ ન હતી, પણ સામાન્ય વૃત્તિથી અજ્ઞાનને જાણ્યું છે, ને એ જાણ્યોલા અજ્ઞાનનો જાગૃતિમાં વિશેષ વૃત્તિ દ્વારા અનુભવ કહે છે. જેવી રીતે કોઈ માણસ પોતાના વિચારમાં નિમગ્ન હોય ને તેની પાસે થઈને કોઈ જાણ ત્યારે તે વિશેષરૂપે જોતો નથી, તેથી તે અમુક જ વ્યક્તિ છે એમ તેના સમજવામાં આવતું

નથી, પણ આંખો ઉઘાડી હોવાને લીધે તેણે સામાન્યરૂપે જોયું હતું, તેથી તેને કોઈ પૂછે, કે 'અહીં થઈને અમુક જણ ગયો લાલ?' ત્યારે તે કહે છે કે કોઈ ગયું ખરું, પણ કોણ ગયું તે જાણ નથી. હવે તેણે 'કોઈ ગયું' એમ જ કહ્યું, તે સામાન્યરૂપે જોયા વિના નથી કહ્યું સામાન્યરૂપે જોયું છે તેથી જ યાદ કરીને 'કોઈ ગયું' એમ કહે છે. જે અનુભવેલી વાત હોય તે જ કહી શકાય છે. ન અનુભવેલી વાત કહેવાય નહિ; એ અનુમાન છે. પણ તે ખરું છે. નહીં પૂર આવે છે ત્યારે, ઉપરવાસ વરસાદ પડ્યો છે એ અનુમાન જેમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનનો અનુભવ સુપુત્રિમાં લીધો છે તેથી તે વખતનું સ્મરણ કરે છે. સામાન્યરૂપે જે લય જોયો હતો તે જાગ્યા પછી યાદ આવ્યો. માટે અજ્ઞાનનો અનુભવ શુદ્ધ સાક્ષીએ લીધો છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

શિષ્ય-સર્વના લય સાથે સાક્ષીને લય પણ થાય!

ગુરુ-સાક્ષીનો લય જોનારો બીજો કયો સાક્ષી છે?

શિષ્ય-લય થયો તેનો માક્ષી જ નથી!

ગુરુ-એમ કહેવું નહિ! સર્વનો લય શુદ્ધ સાક્ષી ચેતન જુએ છે, પણ સાક્ષીનો લય કોણે જોયો તે હું મને કહે

શિષ્ય-જેમ સર્વના લયનું અનુમાન કર્યું, તેમ સાક્ષીના લયનું પણ અનુમાન કરવું!

ગુરુ-તો જેવો સામાન્ય સાક્ષી સર્વનો લય જોવા રહ્યો, તેવો તે સાક્ષીનો લય જોવા બીજો કોણ રહ્યો તે બતાવ! હીવો અને નેત્ર હોય ત્યારે સર્વ પદાર્થો જોઈ શકાય છે અને હીવો કરી જાય ત્યારે નેત્ર અધકારને જુએ છે નેત્ર અધકાર જોયું ત્યારે જ 'ખરેખર હીવાનો લોપ થયો' એમ કહી શકાય છે. તેમ નેત્રનો લોપ થયો કોણે જોયો તે કહે જોઈએ? સાક્ષીના લયનું અનુમાન કરે તો સાક્ષીના જે સાક્ષીનું અનુમાન કર્યું તે આ સાક્ષી કે બીજો? નેત્રનો લોપ તે જ નેત્ર જુએ છે કે કોઈ બીજું નેત્ર જુએ છે? તેમ સાક્ષીનો લય સાક્ષી પોતે જુએ છે કે બીજો કોઈ ચિદ્રૂપ જુએ છે? જે સાક્ષીનો લય

સાક્ષીએ પોતે જોયો હોય તો પોતાના દેખતાં પોતે મર્યા।' એવો ન્યાય થયો.

આંખે પોતે જ પોતાનો નાશ જોયો, એમ કહેવું બની શકે નહિ. કદાચ તું કહેશે કે બીજા જ્ઞાન વડે આ જ્ઞાનનો નાશ થયો. તો તે જ્ઞાન કયું? આંખનો લોપ બીજા આંખે જોયો, તો તે આંખ કઈ? હે રવિદત્ત! એવું બીજું જ્ઞાન જ નથી, કે જે જ્ઞાનનો લય દેખે. અને એમાં બીજાં નેત્ર જ નથી, કે જે નેત્રનો લોપ જુએ. આ ઉપર દશવિદ્યા વિશ્વધને લીધે સાક્ષીનો લય માનવામાં આવતો નથી. માટે સુષુપ્તિમાં સર્વનો લય જોનાર જ્ઞાન જ સાક્ષી છે.

શિષ્ય—સાક્ષીનો લય નથી, તો તેના અસ્તિત્વનો અનુભવ કેમ નથી થતો?

ગુરુ—જેવું સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અનુભવ લીધો તે જ તું સાક્ષી! સુષુપ્તિમાં વૃત્તિ ન હોવા છતાં પોતાના અજ્ઞાનનો અનુભવ કરીને કહે છે, તે અનુભવનાર સાક્ષી તું જ છે. એવો લય-સાક્ષી જે તું તે તને અજ્ઞાન થાતું? તું તો અજ્ઞાનનો પ્રકાશક છે! જે જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશનો સુષુપ્તિમાં લોપ નથી, તેનો જગૃત-સ્વપ્નમાં તો લોપ નથી જ નથી. એ પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં જોનો નાશ નથી તે જ પ્રકાશરૂપી જ્ઞાન સ્વતઃ સદ્રૂપ છે અને તે જ ચિદ્રૂપ પણ છે, અને આનંદરૂપ પણ છે જે એ વાત હવે કહું છું.

પહેલાં મિથ્યાત્માનો નિષેધ કરીને મુખ્યાત્મા જ પ્રિય છે એમ કહ્યું. તે જ આત્મા સુષુપ્તિમાં દેવો સુખી છે તે કહું છું. જગૃતિમાં જે સુખ-દુઃખ થાય છે, તે કેવળ સંકલ્પને લીધે જ થાય છે. તેમજ સ્વપ્નમાં પણ સંકલ્પને લીધે સુખ-દુઃખ થાય છે. સુષુપ્તિમાં સંકલ્પ નથી હોતો, તેથી ત્યાં સુખ-દુઃખ પણ નથી; કેવળ નિજ સુખ છે.

નિજ સુખ—જે સુખ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને નાશ પામે નહીં તેને નિજ સુખ કહે છે.

વૃત્તિમાં જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો નાશ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. નિજ સુખને વૃત્તિ અહણુ કરી શકતી નથી, તેથી તેનો અનુભવ આવતો નથી; પરંતુ તે અનુભવરૂપ સુખ તો જેમનું તેમ જ છે. તેનું જે સદ્રૂપ તે જ ચિદ્રૂપ જ્ઞાન અને તે જ આનંદ-

રૂપ આત્મા. એ રીતે આત્માનાં અસ્તિ, ભાંતિ, પ્રિય એ ત્રણે લક્ષણો એક જ અધિક્કારમાં ભુલ્યાં નથી.

શિષ્ય—જડ પદાર્થોને સુખ-દુઃખ નહિ હોય. તેનું અસ્તિપણું પણ તેમાં રહે છે, તેથી જડમાં નિજ સુખ છે. લાકડાં, પથ્થર, માટી વગેરેમાં આનંદ પણ છે.

ગુરુ—જડને સુખ-દુઃખ નથી એમ જોલણું જ અસ્થાને છે. જે જે વિકારી નામ-રૂપ પેદા થયાં છે તે સારાં હો કે ખરાબ, તેને સુખ-દુઃખ નથી એમ લાગે છે; પણ તે સુખ-દુઃખરૂપ જ છે. તે જડને કોઈ ફાટ છે, તોડ છે, ફેંકે છે અથવા તેની પૂર્ણ કરે છે. એ જ તેને સુખ-દુઃખ છે.

શિષ્ય—પણ તેને સુખ-દુઃખનો અનુભવ નહો થતો.

ગુરુ—જો તે જડને સુખ-દુઃખનો અનુભવ ન હોય તો નિજ સુખનો અનુભવ તો હોય જ કયાંથી? અને તેમાં નિજ સુખ છે એમ તે શી રીતે જાણ્યું? તેમાં હર્ષ કે ગ્લાનિ કોઈ જોયું?

શિષ્ય—તો પછી જાંઘી ગયેલા મનુષ્ય સુખી છે એમ કયા શિદ્ધ પરથી અનુમાન કરવું?

ગુરુ—તેનું સુખ હર્ષ-ખેદ વિના પ્રકુલિત દેખાય છે. તેથી સુષુપ્તિમાં વૃત્તિ રહિત નિજ સુખ છે. જડમાં હર્ષ-ખેદ નથી અને નિજ સુખમાં પણ નથી. અગર જો જડમાં નિજ સુખ હોય તો તે કોણ પ્રાપ્ત કરશે? જીવ સુખમાં મળે ત્યારે સુખી થાય. સર્વ કોઈ સુખમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે. એ બાંધોના અનુભવ છે. કેમકે જાગ્યા પછી કહે છે કે હું દેવો સુખી હતો! તેને કોઈબળપૂર્વક ઉઠાડે છે તો તે ઉઠાડનારો તેને વેરી જેવો લાગે છે અને હું સુખમાં હતો તે મારું સુખ ગયું એમ કહી વ્યાકુળ થાય છે. જાડયા પછી ક્ષણભર એ સુખની લહેર આવે છે, ને પછી જાગત થાય છે. જ્યાં અસ્તિત્વ-પણું છે ત્યાં સુખ છે એમ તું માને છે, પણ જડ-ચેતન સર્વમાં સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેમાંથી નિજ સુખનો લોપ થાય છે. સુષુપ્તિમાં સુખ-દુઃખ ન હોવાથી કેવળ નિજ સુખ રહે છે. ઊંઘ આવવા માટે શય્યા આદિ સુખ દેનારાં સાધનો છે એમ તું માનતો હશે, પણ તે પ્રથમ વૃત્તિને, 'હું સુખી' એમ અહણુ કરવા માટે-માનવા માટે ઉપયોગી થાય છે. એ સાધનનો બીજો કોઈ ઉપયોગ નથી. કેમકે ગાઠ-નિદ્રામાં

વૃત્તિ તેને ભૂલી જાય છે અને નિઃ સુખમાં તે મળી જાય છે. તે વખતે શય્યાદિ સુખ શા હિસાબમાં? ગાઠ નિદ્રામાં કઠિન કે મૃદુ બિસ્તરાની દરકાર નહીં કરતાં વિશ્રાન્તિ માટે મનુષ્ય સરજી પડે ત્યાં ઊંધે છે. માટે સાધન વિના પણ સુખસિમાં સુખ છે, જેની રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રી, પતિ સાથે સુખ ભોગવે છે તે વખતે તે અંદર-બહારના વ્યાપાર જાણ્યો નથી. તેમ વૃત્તિ, જાગૃત અને સ્વપ્નના વ્યાપાર છોડીને એક આત્મ-સુખમાં સમરસ થાય છે. સુખસિમાં અજ્ઞાન છે તેથી, 'વૃત્તિ સુખસિમાં સુખ લે છે' એમ કહેવામાં આવે છે. પણ જાતે અજ્ઞાન ન હોત તો એમ બોલવામાં આવત જ નહીં.

જાગૃત અને સ્વપ્નનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો સુખસિમાં આવ્યાં. જાગૃત-સ્વપ્ન બન્ને અવસ્થા સુખસિમાં ન રહી એટલે તેનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો પણ ગયાં! જેનાં લક્ષણ નષ્ટ થાય તે અવસ્થા ખરી શી રીતે મનાય? અને જો બન્ને અવસ્થા ખરી નથી, તો ભ્રાન્તિથી માનેલાં તેનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો પણ ખરાં શેનાં? વૃક્ષ પર બેઠેલાએ પોતાને પાણીમાં પડેલો જોયો, પણ શું તે ખરેખર પડયો છે? તેણે આંખો ઘંધ કરી એટલે પાણીમાં પડેલો દેખાતો નથી, ને પોતે અસલ જોમને તેમ બેઠેલો છે. પણ જોવા લાગ્યો કે તુરત પોતે પડેલો દેખાય છે. પણ તેથી શું તે ખરેખર પડયો છે? નહીં જ. તે રીતે જાગૃત અને સ્વપ્નનો વ્યાપાર સુખસિમાં હોતો નથી; તો પછી તે અવસ્થા હોય ત્યારે તેને વ્યાપાર ખરો શી રીતે મનાય? એ હિસાબે સ્વપ્ન-જાગૃત અવસ્થા ખરી રીતે થઈ નથી અને ભાવિમાં થનાર પણ નથી; તો પછી સુખસિ પણ ખરી શી રીતે થશે? વિચારને અંતે જ્યારે કાર્ય જ બોલું છું કે, તો તેનું કારણ ખરું કયાથી હોય? જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ બે સુખસિનાં કાર્ય છે. તે કાર્ય બોલું છું તો તેનું કારણ (સુખસિ) ખરું કયાંથી હોય? સ્વપ્ન અને સૂક્ષ્મ એ બે દેહરૂપી કાર્યને લીધે તેનું કારણ શરીર (અજ્ઞાન) છે એવી દ્રવ્યના કહેલી; પણ વિચાર કરતાં તે કાર્ય જ બોલું છું કે તે તેનું કારણ અજ્ઞાન, કે જે અનુમાનથી માનેલું છે તે ખરું

શી રીતે થવાનું? જ્યારથી "શરીર હું છું" એમ માન્યું ત્યારથી પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું છે એમ સમજવું. હવે જેના અભિમાનથી આત્માનું વિસ્મરણ થયું છે તે બે, સ્વપ્ન-સૂક્ષ્મ શરીરનું અભિમાન મૂંઝી દીધું, કે પછી અજ્ઞાન રહેવાનું નહીં. વૃક્ષ પર બેઠેલાને પોતે પાણીમાં પડયો છે એવી જો ભ્રાન્તિ જ થતી નથી, તો પછી તેનામાં પોતાની અસલ સ્થિતિનું અજ્ઞાન રહેશે શી રીતે? તેમ જો દેહ અને તેની બે અવસ્થા ખોટી ઠર્યાં પછી અજ્ઞાન રહેવાનું નહીં જ; અને વૃત્તિ, અપરોક્ષ સમજી જાય છે કે, આપણે અજ્ઞાનથી અલગ છીએ. પછી જો દેહ રહેશે તોપણ તે મિથ્યા લાગશે શુરુ-શાસ્ત્રના વચનમાં વિવાસ રાખીને 'જો દેહ મિથ્યા છે' એમ માન્યું, ને તે મિથ્યા છે જ; તોપણ પોતાના અનુભવ વિના મિથ્યા થતા નથી. તેથી તેના મિથ્યાપણાને સ્વાતુલ્ય, જાગૃતિમાં આવવો બેઠેલો; તેમજ પોતે આત્મા જ છે એવો અનુભવ પણ આવવો બેઠેલો. એ અનુભવ આવશે ત્યારે જ દેહનું 'હુંપણું' મૂળમાંથી જશે.

ત્રણે કાળમાં જે એકસમાન રહે છે તે જ સત્ય આત્મા છે અને ક્યારેક હોય ને ક્યારેક ન હોય તે મિથ્યા અનાત્મા છે. એક અવસ્થાને વખતે બીજી બે અવસ્થા રહેતી નથી, માટે અવસ્થા ખોટી છે. આત્મા ત્રણે કાળમાં, અવસ્થાથી અલગ અદિતીય-રૂપે રહે છે તેથી તે સત્ય છે. અસત્, જડ, દુઃખ-રૂપ વૃત્તિથી માંડીને શરીર પર્યંત ભાસી રહેલો જે જીવાત્મા, તે પણ અનાત્મા છે અને સુખ્ય કેવળ એક બ્રહ્મ-આત્મા જ છે આ પ્રમાણે સત્ય અને મિથ્યા એ બે પદાર્થનું નિરૂપણ કરી પૃથક્ પતાવી આપ્યા, તે પર સુમુક્ષુએ પ્રીતિપૂર્વક વારંવાર વિચાર કરવો.

શિષ્ય-સત્ય અને મિથ્યા, એમ બે પદાર્થ અલગ કયાં તેમાં અજ્ઞાન કેને થયું? વૃક્ષ પર બેસનારો અને પાણીમાં બાસનારો, એ બે જ છે. તેમાં વૃક્ષ પર બેઠેલાને વિસ્મરણ થયું; જે પાણીમાં પડયો છે તે પડછાયો તો ખરો છે જ નહીં, તેથી તેને સ્મરણ કે વિસ્મરણ-બન્ને નથી. એથી સમજાય છે કે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તેજ પોતે,

પોતાને ભૂલી ગયો! વગી મૃગ શરીર જડ છે તેમા અચળ પાણી જેવો મૃદ્ધ દેહ છે ને તેમા પડેલુ પ્રતિબિમ્બ-છવ પલુ મિથ્યા દોષાથી તેનુ બાણવું ખડુ નથી એટલે તેને વિન્મનગુ થયુ નથી પણ એ અજ્ઞાન, નિર્વિદ્યા દુઃસ્થ આત્માને જ થયુ! આત્મા પોતે પોતાને ભૂલે, ને છવ તરફ ભેઈકેલુ કે 'હુ છવ છુ!' એ રીતે આત્માને અજ્ઞાન થયુ! પોતાની મમજલુ પ્રમાણે ગિણે ઉપર મુગળ શકા કરી ત્યારે) ગુરુ—વૃક્ષ પર બેઠેલાને વિન્મુનિ થઈ ખરી, પરંતુ પ્રથમ પોતે જેવા છે તેવા, આખ ઉગડતા અને મીચતા અધારમા પોતાને દેખતા નથી તોપણ નખથી ગિણા પર્યંત 'આ હુ' એમ પોતાને બાણ છે એવા સામાન્ય દ્રષ્ટાને વિશેષ દ્રષ્ટા કહેવા વ્યર્થ છે નખથી ગિણા પર્યંત પોતાને બાણુડ, એ જેવુ સામાન્ય, અને આખો ઉગડીને જે જેવુ, તે જેવુ વિશેષ. એવા એકદેગી દેખનારાને વિન્મનગુ થયુ છે આત્મામા સ્મરણ-વિન્મનગુ બાળને મિથ્યા છે વૃક્ષ પર બેઠેલો છે તે એ બાળુ બુલે છે તો પળ તે બેઠેલાને પોતાનુ વિન્મનગુ નથી થયુ જે પાળે પોતાને ભૂલી ગયો હોય તો કીડી ચંકા ભરે છે તેની કાને ખમર પડે છે?

“હુ ખડો! મને કાકા” એમ કહે છે તે પોતાને ભૂલે દોત તો “કાકે” એમ બોલત નહી અને ગોવે છે, તેથી તેના લોપ નથી અને વિકાર પણ નથી તેમ જ પાણીમા પડેલા આભાનને સ્મરણ નથી અને વિન્મનગુ પલુ નથી પરંતુ વચમા રીતુ ઉત્પન્ન થયુ! અને તે પરનારુ ગરણ છે જેનામા વૃત્તિનુ સ્કરણ નથી, ને જે વૃત્તિના અભાવને બાણે છે, તેમા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન છે એમ કોણુ ઠી શંકે? એ આત્મામા ન હોના છતાં મ્હુરણ થયુ એ જ માયા એ મ્હુરણ, દોરીમા મર્ષ દેખાય તે પ્રમાણે જોડુ ઉત્પન્ન થયુ! જેવડુ સ્વરૂપ છે તેવડુ મ્હુરણ થડ હોત તો તેને સ્વરૂપ જ માનવામા આવત, પણ આ તો સમુદ્રમા જેવી લકરી, તેવી સ્વરૂપમા માયા! ને તે પણ વધ્યાપુત્રની મા જેની મિથ્યા! જે થઈ નથી ને ભાવિમા થનાર પણ નથી તે જ માયા!

એક-એકથી દસગણુ એવા સાત પ્રજ્ઞાડ તે માયા બી-નુ અડ! એવી જ પૃથ્વી પાણીમા એક ભાગમા

છે એવી પૃથ્વીથી દસગણુ પ્રજ્ઞાડ-અના છે તેમા સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ આદિ સર્વ વનેવા છે બધા મગીને આ ભૂગોળના માત કીપ છે તે માત કીપમા એક જ બુદ્ધોપ છે તેમા નાના-નાના નવખડ છે તેમાના એક ભવત ખડમા નાના-નાના શહેર અને ગામ છે તે ગામોગાના એક ગામમા એક ઘર, તે ઘર જેવડુ શરીર નથી એના શરીરમા સ્ફુર્તિરૂપ વૃત્તિનો પ્રકાર ઉત્પન્ન થયો મનુષ્યના દેહ વસ્તા કીડીનો દેહ નાનો છે તેમા પાગુ તેટલી જ વૃત્તિ પેલા થઈ! એ પ્રમાણે સ્ફુર્તિ પ્રજ્ઞથી માડીને કીડી સુધી વિભાગ પામેલી છે તે વૃત્તિ, તેટલા જ દેહને 'હુ' માનીને બેડી! ને તે વૃત્તિમા જ જ્ઞાન-અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા સ્ફુર્તિનુ પરિચિન્નપાપુ સ્વરૂપના એક ભાગમા જ છે

પ્રજ્ઞાતમાનુ સ્વરૂપ એટલું જોડુ છે કે, આકાશ પણ તેમા 'સમુદ્રમા રાઈ' સમાન છે સ્વરૂપનો અત જ લાગતા નથી તોપણ આકાશના દષ્ટાન્તથી સમબંધ્ય કે આકાશ પ્રમાણે તે વ્યાપ્ત છે જેમ આકાશ વિનાની કાઈ ખાવી જગ્યા નથી, તેમ પ્રજ્ઞા પારપૂર્ણ ભરવા છે આત્મા જ્ઞાનધન છે આકાશ શબ્દગુણી અજ્ઞાન છે માટે આત્મા અને આકાશમા ફેરફાર છે આકાશ પોકળ આત્મા ધનદાર આકાશ અવકાશરૂપ ભાત છે પ્રજ્ઞા નિરાભાસ જે પદાર્થ આપણને દેખાય છે ત ધન લાગે છે, માટે આપણે આકાશને પોકળ કહીએ છીએ અકીતહી પદાર્થ પડ્યા હોય ને વચમા કાઈ ન હોય-અમસ્તુ પોકળ-પણુ દેખાય તેથી તેને પોકળ માન્યુ, પરંતુ આકાશ પોકળ નથી અવકાશ જે કયાંય ન હોય તો જ તેને પોકળ માનવામા આવે જે સર્વવ્યાપક છે, તેમા અવકાશ કયાંથી? અવકાશ નથી માટે આકાશ પૂર્ણ વ્યાપક છે તેવો જ પ્રજ્ઞાતમા સઘન છે આકાશ અને આત્મા, એ બન્નેનો અત બોવામા આવેતો નથી આકાશમા પવતની કપના કરી તે પવતમા આકાશ છે અને તેની બહાર ડેલુ આકાશ છે તેનો અત જ લાગતો નથી તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞમા એક પ્રજ્ઞાડ ઉત્પન્ન થયુ તેમા આત્મા ભરેનો છે, અને બહાર અમર્યાદ વ્યા પેલા છે આકાશમા મઠ ઉપાધિને લીધે આકાશ અદર-બહાર છે એમ બોલવામા આવે છે આકાશમા મઠ અને

મઠમાં આકાશ. એ રીતે પ્રજ્ઞામાં પ્રજ્ઞાંડ અને પ્રજ્ઞા
ડમાં પ્રજ્ઞા મઠમાં જેમ બુદ્ધા બુદ્ધા ઘડા અને તે ઘડાની
અંદર-બહાર આકાશ, ને તે મઠમાં પણ આકાશ
ભરેલું છે, તેમ પ્રજ્ઞાંડમાં અનેક પિંડ અને તે પિંડની
અંદર-બહાર આત્મા છે. દેહમાં આત્મા ને આત્મામાં
દેહ જેવું પિંડમાં તેવું પ્રજ્ઞાંડમાં. જેમ ઘટમાં અને
મઠમાં આકાશ એક છે, ને તે વિના એક રાધના
દાણુ જેટલી જગા પાણુ ખાલી નથી. એવડા મોટા
આત્મામાં સાકાર દેહ ને તે દેહમાં સ્ફૂર્તિ. અર્થાત્,
સ્ફૂર્તિ એટલી નાની હોવા છતાં સર્વ જગતની કલ્પના
કરતી થઈ ને તેથી સર્વની ઉત્પત્તિનું એ જ કારણ
બની તેને જ માયા કહે છે તે એટલી નાની છે છતાં
આખા પ્રજ્ઞાંડને આવરણ કરે છે. આત્મા કેટલો ને
કેવડો છે તે માયા બાણુની નથી, પણ આત્મા તે
માય ને બાણુ છે તેમજ તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા
લયને પણ આત્મા બાણુ છે બ્યારે તે ઉત્પન્ન નહોતી
ઘઈ ત્યારે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ન હતાં. સ્વયંપ્રકાશ
એકમાત્ર આત્મા જ હતો. હવે જ્ઞાન-અજ્ઞાન ડોને
લગાડ્યું ? માયા-સ્ફૂર્તિને જ લગાડ્યું એ જ્ઞાન-
અજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થતાંની સાથે તેમાં આત્મા વ્યાપીને
આવેદ્ર તે જ આત્મા બાણુ છે; ચંચળ સ્ફૂર્તિ બાણુતી
નથી સ્ફુરણ બેઠે છે કે તુરત એ સર્વદ્રષ્ટા આત્મા
બાણુ છે પરંતુ તે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો તથા સ્ફૂર્તિના
ચંચળપણનો ઉત્પત્તિ તેમજ નાશ થાય છે, માટે
તેને સગલ પ્રજ્ઞા (માયાવિશિષ્ટ પ્રજ્ઞા) માનો. તેને
જ પ્રકૃતિ-પુરુષ કહે છે ચંચળપણું તે પ્રકૃતિ અને
બાણુવાપણું તે પુરુષ તેને જ અર્ધમાત્રો નૈશ્વર્ય અને
શિવશક્તિ પણ કહે છે

પ્રકૃતિપુરુષ બન્નેનો પરસ્પર સંતોષ છે અને તે
એકબીજાનાં સહાયક પણ છે. એમ બે પ્રકારની એક
સ્ફૂર્તિમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન આવ્યું. સ્ફુરણને બાણુનાડું
જ્ઞાન તે સ્ફુરણ જેટલું જ ઉત્પન્ન થયું, ને તે કહે-
વાયું જ્ઞાન, અને બાકીનું જે બાણુના વિનાનું રહ્યું, તે
ન બાણુના કંઈ અજ્ઞાન. ન્યાં સુધી પ્રકૃતિપુરુષ બન્ને
નહોતાં થયાં ત્યાં સુધી બાણુનાર-ન બાણુનાર કોઈ ન
હતું. સ્ફુરણનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તે સાથે સ્વરૂપનું
અજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયું ! એ રીતે એક સ્ફૂર્તિમાં
બે વિકાર પેદા થયા. સ્ફુરણ (સંકટ)થી જે બે ઉત્પન્ન

થયું તે બધું જડ, ચંચળ અને મિથ્યા છે. અને
સ્ફુરણ જેના પર ભાસ્કું તે અધિષ્ઠાન, અધિકારી
આત્મા સત્ય છે. શુદ્ધ આત્મામાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન બન્ને
નથી. સ્ફૂર્તિમાં જ છે ને તે જગતની ઉત્પત્તિનું
કારણ છે. જ્ઞાન-અજ્ઞાન એ વૃત્તિનો વિકાર છે. આત્મામાં
જ્ઞાનનો વિકાર નથી તો અજ્ઞાનનો વિકાર કયાંથી હોય ?
માટે શુદ્ધ આત્મા નથી જ્ઞાની કે નથી અજ્ઞાની;
પણ એ બન્નેથી વિદક્ષણ છે. જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા એ
એક વૃત્તિના બે વિકાર છે. સ્ફૂર્તિમાં જે જ્ઞાન તે જ
વિદ્યા. તેને વિદ્યેય-શક્તિ કહે છે શુદ્ધ આત્માનું
તેમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું તેનું નામ ઈશ્વર. તે સર્વનો
નિયંતા (નિયમમાં રાખનાર) છે. સ્વરૂપને ન બાણુવા-
રૂપી જે અજ્ઞાન સ્ફૂર્તિમાં છે તેને અવિદ્યા કહે છે.
તે જ આવરણશક્તિ છે. શુદ્ધ આત્માનું તેમાં પ્રતિ-
બિંબ પડ્યું તેને છવ કહે છે. તે જ મુખ-દુઃખ
ભોગવે છે, જન્મે છે અને મરે છે. ઉપર કહેલી મૂળ
સ્ફૂર્તિ જ પોતાના અધિષ્ઠાન આત્માને ભૂલી ગઈ છે.

શિષ્ય—મૂળ અર્ધપ્રજ્ઞાસ્ફૂર્તિ જ સ્વરૂપને ભૂલી
ગઈ છે તો તેમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો ઈશ્વર સર્વજ્ઞ
શી રીતે હાઈ શકે ?

ગુરુ—વિદ્યા ઉપાધિને લીધે ઈશ્વર પ્રજ્ઞાથી
માંડીને કીડી સુધી સર્વ કલ્પિત પદાર્થોને બાણુ છે,
માટે તે સર્વજ્ઞ એક પ્રજ્ઞા સિવાય બાકી ને કંઈ
ઉત્પન્ન થાય છે તે ઈશ્વર બાણુ છે.

શિષ્ય—પ્રજ્ઞા પૂર્ણ છે. તેને ઈશ્વર નથી બાણુતો,
તો છવ શી રીતે બાણુશે ?

ગુરુ—સ્ફુરણમાંથી ત્રણ ગુણ થયા એ ત્રણ ગુણના
અંશરૂપે ઈશ્વરે માકાર દેહ કારણ કર્યા પછી જગતજ,
અંડજ, સ્વેદજ અને ઉર્લિજ—એ ચાર તથા પાંચમી
માનાસિક ગોત્રિ થઈ. પ્રજ્ઞા દેવથી માંડીને કીડી સુધીની
આ સાકાર રહિ ઉત્પન્ન થઈ. એ બધા આકાશમાં
ઈશ્વરે છવરૂપે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિશેષ જ્ઞાન અને
અજ્ઞાન બન્ને પ્રગટ થયાં. વિષ્ણુ તથા શંકરને સ્વ-
સ્વરૂપની એકતાનું જ્ઞાન પોતાની ગેરે થયું. તેઓ
ઉત્પન્ન થયા તે સાથે જ, શુદ્ધ કે શાશ્વત્તા ઉપદેશ વિના
“હું” પ્રજ્ઞા છું” એમ પાતાનું નિર્વિકાર સ્વરૂપનો
નિશ્ચય થયો; એથી તેઓ જ્ઞાનવાન છે. એમનામાંથી

અજ્ઞાન મૂળગુણ નીકળી ગયું. ત્યાર પછી તેઓ સૃષ્ટિનાં ઉત્પત્તિ, પાત્રન અને મંહાર આદિ કાર્ય કરવા લાગ્યા. તેથી તેઓ નિત્યસુખ દેહવાય છે પછી ગુરુગુપ્તથી નિઃશ્વયપૂર્વક જ્ઞાનનો અનુભવ થયો તેને જીવનસુક્રિત કહે છે. તે માટે જે વિચારવાન માધક ગુરુગુપ્તથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે તેનું મર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ જાય છે અને અધિષ્ઠાનબ્રહ્મમાં તેની એકતા થઈ જાય છે જે વૃત્તિમાં અજ્ઞાન આચ્યું તે જ વૃત્તિને જ્ઞાન થયું! તે જ્ઞાનનું સ્ફુરણ પણ બાધ થાય ત્યારે કેવળ એકલા આત્માગમ ધારી રહે છે

કેઈપણ પદાર્થ જોઈએ છીએ ત્યારે પ્રથમ તેનું અજ્ઞાન હોય છે, પણ તે અસુક પદાર્થ છે એમ વૃત્તિએ જાણ્યું કે તુરંત અજ્ઞાન ગયું! અર્થાત્ અજ્ઞાન નાશ પામ્યું ને પદાર્થનું જ્ઞાન થયું. પછી તે વૃત્તિજ્ઞાન પણ હટી જાય છે ને પદાર્થ માત્ર ધારી રહી જાય છે વૃત્તિનો એ સ્વભાવ છે તે રીતે વૃત્તિની બહિર્મુખતા હટીને ત્યારે અંતર્મુખતા થાય છે ત્યારે સ્વરૂપાકાર થયેલી એ વૃત્તિમાથી નિર્ગમ્ય અજ્ઞાન જતુ રહે છે ને વૃત્તિને જ્ઞાન થાય છે તે વિશેષ જ્ઞાન પણ હટી જાય છે ત્યારે કેવળ બ્રહ્માત્મા ધારી રહે છે એ જ અભિનૃતા, ને એને જ જીવનસુક્રિત કહે છે માટે જીવ અપરોક્ષ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે તેમા મદદ નથી આ નિરૂપણ એક વખત માંભાગવાથી સમજાય નહીં તો વાર-વાર શ્રવણ કરવું. તેમજ મનન અને નિદિધ્યાસન વારંવાર કરવું. સુમુખીએ રાત-દિવસ પ્રયત્નપૂર્વક એ રીતે અભ્યાસ કરવો

એ પ્રમાણે ગુરુગુપ્તથી વચન સાંભળી રવિદત્તે દર વતપ્રણામ કર્યા અને પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. રવિદત્ત—અહો, હું ધન્ય છું કે બધું છોડીને આપને શરણે આગ્યો હવે હું કૃતકૃત્ય થયો છું, એ કહેવું કોઈ રીતે અપ્રમાણ નથી કામધેનુના પાછડુ કદી ભૂખ્યાં રહેતાં નથી તેમ મારા સદ્ગુરુ પ્રમત્ત છે તો હવે મને સંકટ શાનું? મારી બુદ્ધિ મંદ હશે તો વારંવાર શ્રવણ તેમજ અભ્યાસ દાગ, ગુરુદ્રુપાથી મને ઐક્ય-જ્ઞાન થશે મારે ચિંતા શી છે? શું પૂછવું ને શું ન પૂછવું એની મને કાઈ ખબર નથી, તોપણ ગુરુરૂપ માતા, શિષ્યરૂપ પુત્રને મહાવાક્યરૂપ અલંકારથી શબ્દગારે છે, બાળક હક કરીને ભગતેભજતો

અલંકાર ભજતે જ સ્થાને પહેરવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે અલંકાર પહેરવાનું તે સ્થાન ન હોવા છતાં જેમ માતા બાળકનો મનોભાવ પૂર્ણ કરે છે, તેમ આપ પણ મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી મારો મનોરથ પૂર્ણ કરો બંધન અવસ્થા સ્વપ્નમાં નથી રહેતી ને સ્વપ્નાવસ્થા સુષુપ્તિમાં નથી રહેતી અરે, સુષુપ્તિમાં તો બંધન-સ્વપ્ન બંને નથી તેથી અવસ્થા મિથ્યા. અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા ત્રણે અવસ્થામાં મહિમાવાન છે, તેથી તે જ સત્ય છે નામરૂપમા વાસ્તવપણું નથી. બંધનમાં અને સ્વપ્નમાં સામાન્ય પ્રકાશ આત્મા છે પણ વિશેષરૂપે પ્રકાશનારી જે બીજી વૃત્તિ છે, તે સામાન્ય પ્રકાશને ઢાંકે છે. સુષુપ્તિમાં વિશેષ પ્રકાશ નહીં રહેતાં સામાન્ય પ્રકાશ રહે છે, પરંતુ વૃત્તિને તેનો અનુભવ નથી જ્યાં સુધી વૃત્તિને અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી અજ્ઞાન શી રીતે જાય? પ્રાન્તિ પ્રીતિ નહીં ત્યાં સુધી વિપરીત ભાન પણ હટે નહિ એ રીતે બંધન અને સ્વપ્ન, એ બંને અવસ્થામા વિશેષ પ્રકાશન લીધે વૃત્તિ આત્માને બાણી શક્તી નથી સુષુપ્તિમાં સ્વાનુભવના નેત્ર હોવા છતાં તેનો કાર્ષ્ણ્યયોગ નથી એમ ત્રણે અવસ્થામા વૃત્તિને આત્માનો અનુભવ થતો નથી, તો તે અનુભવ થશે ક્યારે? (એવી રવિદત્તની વાણી સાંભળીને સ્વામી શંકરાચાર્યના મનમાં ઘણો હર્ષ થયો અને જોડ્યા)

ગુરુ—તે બહુ સારો પ્રશ્ન કર્યો છે, ભલા! હવે સાવધાન થઈને એકાગ્રતાથી આ નિરૂપણ શ્રવણ કર બંધનમાં જ સચ્ચિત્તન તને ખતાવું છું. જાગરેપિ ધિયસ્તૂર્ણો માવઃ શુદ્ધેન માસ્યતે। બંધન અવસ્થામાં સ્થિરતા હોય અને શુભોના કેઈપણ વિકાર ન હોય ત્યારે સામાન્ય આત્મસ્વરૂપ શુદ્ધભાવે ભાસે છે જેને ઉદાસવૃત્તિ કહે છે તે શુભોનો વિકાર ન હોય ત્યારે માધી શકાય છે. માટે પ્રથમ શુભોના વિકાર કહું છું સત્ત્વ, રજઃ, અને તમેજીવ્ય અતઃકલ્પમાં આવે ત્યારે એક વૃત્તિના ભુદા-ભુદા ત્રણ ભાવ થાય છે. એક શુભ આવે છે ત્યારે બીજા બે જાય છે (બે જોછા થાય છે) એ ત્રણ શુભોના ત્રણ લક્ષણવાળી વૃત્તિઓ પણ ત્રણ છે. રમેજીવની ધોરવૃત્તિ, સત્ત્વજીવની શાન્ત વૃત્તિ અને તમેજીવની મૂઢ વૃત્તિ જે વૃત્તિને લીધે જીવનું જન્મ-મરણ છૂટતું નથી, તે ધોરવૃત્તિનો પ્રકાર કહું છું.

કામ—અમુક પદાર્થ મને ભોઈ એ જ. જે મળ્યું નથી તે મને મળે. ભોઈયું અને માંગણીયું હોય તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એવી ઇચ્છાને કામ કહે છે.

ક્રોધ—તે ઇચ્છામાં કોઈએ પ્રતિજ્ઞા કર્યો, તો તે નાનો હોય કે મોટો હોય પણ તેને વેરી સમજીને તેને ‘માડુ’ એવો જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ક્રોધ કહે છે.

લોભ—પ્રારબ્ધયોગે જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો કદી પણ નાશ ન થાય, એમ માનીને બહુ પ્રેમથી સંચક કરે છે તેને લોભ કહે છે એ કામ, ક્રોધ અને લોભ ત્રણે જીવને બળપૂર્વક જન્મ-મરણમાં ઘસડીને કલ્પના અંત મુખી બંધનમાં નાખે છે.

મોહ—કાંઈ પણ સૂઝવા ન હે તે મોહ.

મંદેહ—ઘણા સંશયને મંદેહ કહે છે.

હુરાયહ—યથાર્થ વચન નાને નહીં તેને હુરા-અહ કહે છે.

મદ—પોતાને જ સારા અને મુંઢર માને તે મદ.

પ્રીતિ—સ્વજનમાં આસક્તિ તે પ્રીતિ.

નિશ્ચક, દંભ, મત્સર, દ્રેષ, કીડા, વિહાર, વિષયા-સક્તિ, નટનાટ્યમાં પ્રેમ, કામના, અસૂચ, નિરસાર, ફલેષ્ઠા, પ્રપંચમાં તત્પરતા, ભય, લગ્ન, નિદ્રા, પ્રયત્ન, શોક, સાક્ષિપતા, કૃતજ્ઞપણું, આજ્ઞા, મૈત્રી બહુ લાભણું, દાન, કર્મ, ધર્મ ઇત્યાદિ સારાં યા નરસા પ્રપંચનાં લક્ષણો, એ રજેશુભની ધોરવૃત્તિ.

તમેશુભની મૂઢ વૃત્તિ તો નિર્ચક છે. તે નથી પ્રપંચ, નથી પરમાર્થ કે નથી લૌકિક વૃથા આયુધ્યની ઘાતક છે. તેનો વિકાર, મદા આગમ, પ્રમાદ અને નિદ્રામાં સમય બગાડવો.

સત્ત્વશુભની શાન્ત વૃત્તિ ને તેના વિકાર : હ્રમ, સિતિહ્રા, દયા, શાન્તિ, વિગ્નિત, શ્રદ્ધા, શ્રમ, દમ, શ્રવણ, મનન, વિવેક, સુસુધુતા, પરમાર્થ, સર્વ સંસારત્યાગ, સત્સંગમાં પ્રીતિ, સત્શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા અને સર્વજનોમાં આત્મભાવ.

સત્ત્વશુભની એ શાન્ત વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સુખ આપે છે, અને તે નાશ પામે ત્યારે દુઃખ થાય છે. તેથી એ વૃત્તિ કેવળ સુખ નથી પણ એ વિકાર

જ છે. શાંત વૃત્તિ રજેશુભ-તમેશુભને નષ્ટ કરે છે અને પરમાર્થ-જ્ઞાન વધારે છે. તે ઉત્પન્ન થઈને જુદી રહે છે, ને લય કાળે સુખમાં મળે છે. સત્ત્વશુભની એ શાન્ત વૃત્તિમાં કેવળ નિર્વિકાર સુખ નથી.

એ પ્રમાણે ત્રણ શુભના ત્રણ પ્રકાર. ત્યાં સુધી ત્રણ શુભની વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી તે સુખદુઃખ કે છે, અને તે છે ત્યાં સુધી આત્મસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. ઉપર કહેલી ત્રણ વૃત્તિ ત્રિવાય એથી ઉદાસવૃત્તિ છે. તેમાં સહજ સમાન વૃત્તિની સ્થિતિ છે. જેમાં ત્રણ શુભ ઉત્પન્ન થાય નહીં, એવી સહજપણે રહેનારી તે જ ઉદાસવૃત્તિ.

ઉદાસવૃત્તિનાં લક્ષણો—ધન્વિયોના વિષયોનું વિસ્મરણ, વિવેકાદિને પણ મન સ્પર્શ ન કરે, આગસ ન થતાં સાવધાન રહેવું. જડ નહીં એવી સ્તબ્ધતા. વિદ્યેષ ન થતાં સ્થિર રહેવું. ઉદાસપણું પણ ન સાંભરે. એ ઉપર કહેલી ઉદાસ વૃત્તિમાં (સામાન્ય વૃત્તિમાં) નિજાત્મસુખ સહેજે પ્રગટે છે. તે વખતે અનુભવ કરનાર બીજી વૃત્તિ નથી હોતી પણ તદાકાર વૃત્તિગોચર જે સુખાકારતા, તે તે ઉદાસવૃત્તિ અનુભવે છે. ત્યાં ‘એ જ સુખ’ એવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે તુરત તે સુખ હટી જાય છે.

ત્યાં તો સુખરૂપ જ થઈને ગેહવાનું છે. તે સુખનું સ્મરણ થવા લાગે કે તુરત વૃત્તિ, એ સુખથી જુદી પડી જાય છે. મોટે તે સુખ, સામાન્ય વૃત્તિ દ્વારા મોનપણે જ અંતરમાં અનુભવવાનું છે.

વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ કે તુરત મનન થવા લાગે છે. તે આ રીતે ‘હું કેવો સુખી હતો!’ એમ તે સુખ-માંથી યોગ્યતા વૃત્તિ ઊઠે છે. પાણી ઉપર થઈને વાયુ જાય ત્યારે તેની શીતગતા કંઈક દૂર સુધી પહોંચે છે. તે પ્રમાણે સુખરૂપ અધિષ્ઠાનમાંથી વૃત્તિ નીકળે છે તે સુખાકારે નીકળે છે. વૃત્તિ બીજે પદાર્થ પકડે છે ત્યારે નિજ સુખનો ભોખ થાય છે. જેમ વાયુ બહુ દૂર જાય તેમ શીતગતા જતી રહે છે, તેમ જો વૃત્તિ ઊઠીને પાછી તે જ સુખમાં લીન થાય, ને બીજા પદાર્થનું અવકાશન ન કરે તો નિજ સુખનો ભોખ ન થાય. જો વાયુ પાણી ઉપર જ ફરે તો તેની શીતગતા નષ્ટ નથી થતી, તેમ વૃત્તિ, વારંવાર સુખમાંથી ઊઠે ને

પાછી તેમાં લીન થાય તો તે સુખ ઓછું થાય નહીં; પણ એનો અભ્યાસ કરવો એટલે એને તો જ સાધક-ને અનુભવ આવશે. એ અભ્યાસ હું પછી કહીશ. હાલ તો કહેવાતું એ કે જગતમાં જ્યારે શુદ્ધિ-વૃત્તિમાં ખરેખર ઉદાસપણું આવે છે ત્યારે આત્મ-સુખનો અનુભવ થાય છે. વૃત્તિ શુણ્ણાકાર થઈ તે સુખ વિસારે પડે છે. આ પ્રમાણે શુણ્ણો વિકાર ધરીને છવ સુખ-દુઃખથી ઝૂરે છે તેથી તેની સમાન વૃત્તિ ન રહેતાં શુણ્ણાકાર જ થાય છે.

શિષ્ય—પહેલાં આપે સત્ત્વશુણ્ણી શાન્તવૃત્તિ નાશ પામે છે ત્યારે તેનું સુખ પણ જાય છે, માટે તે વૃત્તિ વિકારી છે એમ ઠરાવ્યું; હવે ઉદાસવૃત્તિમાં સ્વાત્મસુખ હોય છે પણ તે વૃત્તિનો યે નાશ થાય છે; તો સત્ત્વશુણ્ણી શાન્તવૃત્તિમાં અને ઉદાસવૃત્તિમાં ફરક શો છે?

ગુરુ—એ બેમાં મોટો ફરક છે. શાન્તવૃત્તિમાં સહજ થતું સુખ, અને તે સુખનો અનુભવ કરનારી વૃત્તિ; એ બે જુદાં રહે છે, એકતા પામતાં નથી કેમકે વૃત્તિ, ‘હું સુખી છું’ એમ વિચારથી જાણે છે, માટે તે સુખ અનુભવ્યરૂપ નથી; પરંતુ વૃત્તિના અનુભવ પૂરતું જ તે સુખ માનવામાં આવે છે. ને તેથી તે સુખ પણ ક્ષણિક અને વિકારી સમજવું કેમકે માનેલું સુખ ગયા પછી વૃત્તિ પાછી દુઃખ પામે છે તેથી જ શાન્તવૃત્તિમાં સુખ છે એમ જ્ઞાની માનતા નથી. શાન્તવૃત્તિ જેવી ઉદાસવૃત્તિ નથી. તે સુખને છોડીને વેળાની ન રહેતાં સુખમાં મગી જાય છે. ‘હું સુખી છું’ એવું પણ તે દર્શાવતી નથી, અને હું તે સુખાકાર થઈ છું એવો અનુભવ પણ પતાવતી નથી, પણ તે સ્થિર રહી સુખમાં એકરૂપ થાય છે. બાદ ઉત્થાન થયા પછી તે હોવાયમાન થાય છે, પણ શુણ્ણોનો વિકાર ન લેતાં ફરી તે જ સુખમાં મળે છે. એ રીતે ઉદાસવૃત્તિ પોતે જુદાપણથી સુખનો અનુભવ કરતી નથી. માટે તે વૃત્તિને નિર્વિકારી સમજવી. એથી એ ઉદાસવૃત્તિ પુનઃ તદાકાર થતાં જ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. પણ કેમકે-કેમકે વાર તે વિકાર પામે છે ત્યારે સુખનો નાશ નથી થતો પણ વૃત્તિનો જ નાશ થાય છે. ઉદાસવૃત્તિમાં નિજ સુખ અખંડ ભરેલું છે. તે તો જેમનું

તેમ જ છે. માત્ર વૃત્તિ, એકતા છોડીને સુખ-દુઃખમાં લાગે છે ત્યારે તે સુખાકાર અથવા દુઃખાકાર થાય છે. તે વૃત્તિ નિજ સુખને છોડે નહીં તો, સહેજે ત્રણ શુણ્ણોના વિકારરૂપી બાધા તેને નડવાની નહીં. માટે જે નિજ સુખ સુખસિમાં અખંડ ભરેલું છે, તે જગતમાં ઉદાસવૃત્તિમાં અખંડ ભરેલું હોવાથી વૃત્તિની એકતા થતાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદાસવૃત્તિ, એ જગત અને સુખસિનું મધ્યસ્થાન છે. જ્યાં ગાઢ નિદ્રા પણ નહીં ને જગતિ પણ નહીં, ત્યાં વાસનામાં (ઉદાસવૃત્તિમાં) નિજાત્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે. ગાઢ સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ છે. જે વખતે જગતિ અને ગાઢ નિદ્રા ન હોય તે વખતે જે વાસનાનંદ હોય છે તે જ ગાઢ સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ બને છે. માટે વાસનાનંદનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે જગતકાળમાં ઉદાસવૃત્તિ લાંબા વખત સુધી સ્થિરતા પામે તો જે લીનપણથી સુષુપ્તિમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સુખ જગતિમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઉદાસવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે.

શિષ્ય—જેમ ઉદાસવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ છે, તેમ સત્ત્વશુણ્ણી શાન્તવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ કેમ નહીં?

ગુરુ—શાન્તવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ નથી, પણ પરંપરાથી છે અર્થાત્ શાન્તવૃત્તિ જ્યારે ઉદાસવૃત્તિ બને છે ત્યાર પછી તેનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ થાય છે. એમ તો પરંપરાથી ધોરવૃત્તિનું પરિણામ પણ પ્રજ્ઞાનંદ છે; તો પછી શાન્તવૃત્તિનું પરિણામ પ્રજ્ઞાનંદ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું? શાન્તવૃત્તિમાં તો વિચાર છે તેને લીધે સહજમાં તે ઉદાસવૃત્તિ થઈ જવાથી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થશે. તેમ રમેશશુણ્ણી ધોરવૃત્તિમાં સ્થિરતારૂપ ઉદાસવૃત્તિનું લક્ષણ આવશે ત્યારે તે ઉદાસવૃત્તિમાં પછી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રગટ થશે. રમેશશુણ્ણી ધોરવૃત્તિમાં અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છારૂપી જે કામના છે તે કામના, પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયા પછી શાન્ત થાય છે અને વૃત્તિમાં સુખરૂપતા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ‘મને આ કેવો મોટો લાભ થયો! નહીં થવાનું તે મને પ્રાપ્ત થયું!’ એવો હર્ષોદ્ગાર, વૃત્તિએ

અહણ કર્યો. એ હર્ષેદ્દગાર બ્યારે વધારે વખત રહીને પછી થઈ પડે છે ત્યારે પદાર્થ સામે હોવા છતાં પણ વૃત્તિમાં સ્થિરતા (ઉદાસીનતા) આવે છે. ઉદાસીનતા આવી કે તેમાં પ્રહ્લાનંદ પ્રગટ થઈ શકે છે, પણ એવા પ્રકારનું પરિણામ થવું કેવળ અઘટિત છે. કારણ કે ઘણીવાર સુધીના હર્ષેદ્દગાર સ્થિર થવાને લીધે વૃત્તિમાં બ્યારે ઉદાસીનતા આવી, ત્યારે તે વાસનામાં (ઉદાસવૃત્તિમાં) ઉદ્દગાર વિના જ સુખાકારતા લાગે છે; અને તે સુખાકારતા લાગવાથી જે આનંદ થાય છે તે પ્રહ્લાનંદ નથી અને વાસનાનંદ પણ નથી; તેને તો વિષયાનંદ કહે છે. આ વિષયાનંદ જાગૃત-સ્વપ્ન બન્ને અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાસવૃત્તિમાં વાસનાનંદ પ્રગટ થાય છે અને સુષુપ્તિમાં પ્રહ્લાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે એ ત્રણ પ્રકારના આનંદનો જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં અનુભવ થાય છે.

પુષ્કળ સુખો હોવાને લીધે આનંદનાં પણ પુષ્કળ નામ છે. પરંતુ એ સર્વનો સમાવેશ વિષયાનંદ, વાસનાનંદ અને પ્રહ્લાનંદ એ ત્રણમાં જ થઈ જાય છે ચોથો આનંદ ત્રિલોકીમાં પેદા જ નથી થયો.

અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ, નિજનંદ અને પરમાનંદ; એ સર્વનો સમાવેશ એક પ્રહ્લાનંદમાં થઈ જાય છે. સહજનંદ તે જ વાસનાનંદ વિદ્યાનંદ, રાત્યાનંદ આદિના વિષયાનંદમાં સમાવેશ થાય છે શાન્તવૃત્તિના વિદ્યાનંદને વિષયાનંદ કહે છે કારણ કે શાન્તવૃત્તિ સુખ અહણ કરે છે પણ તે વૃત્તિ, વિષય (પદાર્થ) સમજીને (આત્માનંદ) અહણ કરે છે, માટે તેને વિષયાનંદ કહે છે. હવે આ ત્રણ પ્રકારના આનંદ ત્રણ દૃષ્ટાન્તથી સમજાવવામાં આવે છે

૧. ઓત્રિય ૨. બાલાનંદ ૩. રાત્યાનંદ. ઓત્રિય એટલે જ્ઞાની તેનું જ્ઞાન અને પ્રહ્લાત્મા એકસમાન છે જેમ આત્માના સુખનો લોપ નથી તેમ જ્ઞાનીના સુખનો પણ લોપ નથી. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનીનું તેમજ આત્માનું સુખ ત્રિપુટી સ્થિત છે. તેથી આત્મારૂપે જ થઈને રહેલા જ્ઞાનીનું સુખ અને પ્રહ્લાનંદ એક-મમાન જ છે. જ્ઞાનીના સુખને પ્રહ્લાનંદની અને પ્રહ્લાનંદને જ્ઞાનીના સુખની જે ઉપમા આપી છે તે કેવળ સમજાવવા માટે છે. બાકી દૃષ્ટાન્ત-સિદ્ધાન્ત એક જ છે.

બાળક પેટપૂર્ણ સ્તનપાન કરી-તૃપ્ત થઈને કોમળ બિછાના પર સૂવે છે ત્યારે તે સહજ હસે છે. ખડું ભેતાં તેને હસવાનું કાંઈ કારણ નથી. વિધિ-નિયમ નથી. હર્ષ-શોક નથી તેમજ વૃત્તિજન્ય ભૂખ-તરસ પણ નથી; છતાં કેવળ મહજ સ્વાનંદથી અને આશ્ચર્યથી હસે છે બાળકનો સહજાનંદ અને જાગૃતનો તૃણીભાવ (મૌનાનંદ) બન્ને એકસમાન છે.

ચક્રવર્તી મહારાજ સર્વ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરે છે, તેથી તેને બીજું કાંઈ કરવાનું રહ્યું નહીં, ને જે મેળવવાનું હતું તે મળી ગયું; તે આનંદને વિષયાનંદ કહે છે, ને રાત્યાનંદ પણ તે જ છે વિષયાનંદ અને વાસનાનંદ, પરિણામે પ્રહ્લાનંદમાં મળી જાય છે, માટે તે બન્ને વ્યર્થ છે મિથ્યા છે. અને ત્રીજો પ્રહ્લાનંદ સત્ય છે. રાત્યાનંદનું સુખ ભેદિએ છીએ તો કોઈ શત્રુ બ્યારે રાતને પીડે છે ત્યારે રાત્ય-સુખ નષ્ટ થાય છે અથવા સ્વર્ગના દેવતાનું સુખ ભેતાં પૃથ્વીના રાજાનું સુખ તુચ્છ લાગે છે તે રીતે વાસનાનંદ અને સહજનંદ પણ બાળક માટે થાય ને બ્યારે મનથી સુખ-દુઃખને જાણે છે ત્યારે વ્યર્થ થાય છે, પરંતુ જ્ઞાનીનો પ્રહ્લાનંદ તો અનુદ્રૂળ-પ્રતિદ્રૂળ સ્થિતિમાં પણ કાયમ આનંદરૂપ જ રહે છે. તે આનંદનો નાશ થતો નથી. કારણકે જ્ઞાનીને એક વખત અભિસ જ્ઞાન દદ થયા પછી ગમે તે બ્યારે કરે છતાં ત્રણ કાળમાં પણ તેના આનંદનો નાશ થતો નથી. કેમકે તે આનંદરૂપ છે, એ નિરૂપણ હવે કરું છું

જ્ઞાની શ્રીમંત હોય કે ભિખારી હોય, એકલો હોય કે ઘણા લોકોની સાથે હોય, તૃપ્ત હોય કે ઉપવાસી હોય તોપણ તે આનંદરૂપ! વસ્ત્રાલંકારથી ભૂષિત હોય કે ઉઘાડો હોય, પલંગ પર સૂતો હોય કે ઉકરડા પર પડ્યો હોય, શહેરમાં હોય કે જંગલમાં હોય તોપણ એ તો આનંદરૂપ! ગમે તે વર્ણ-આશ્રમ, ધર્મ, કર્મ, અવસ્થા, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશમાં પણ જ્ઞાનીનો આનંદ યોગ્ય નથી થતો તે આનંદરૂપ જ રહે છે

વાસનાનંદ અને વિષયાનંદ પદોષ્ટ છે અને તે નાશ પામે છે પરંતુ વિચાર અને અજ્યામયી એ પણ પ્રહ્લાનંદમાં છે. મળે વિવેક વૈરાગ્યનાં માધનથી વિષયોના બ્યારે ત્યાગ કરવામાં આવે અને વિચારથી

પદાર્થ સમજવામાં આવતા નથી; માટે મનબુદ્ધિ-
ત્મક કલ્પનારૂપ જે વૃત્તિ, તે બે પ્રકારે એક જ કલ્પના
કરે છે. અર્થાત્ તે અન્યથા નામ-રૂપ કરે છે. પરંતુ
તે વૃત્તિ પ્રકાશ રહિત જડ છે. તે કોઈ ને પણ પ્રકાશી
શકતી નથી જેવી રીતે બહુ શીતળ પાણી કોઈ ને
દગાડતું નથી; તેમ વૃત્તિ પોતે અન્યથા છતાં પ્રકાશ-
હીન છે. તે જ્યારે જ્ઞાનમંપન્ન થાય છે ત્યારે સર્વ
પદાર્થને જાણે છે.

પાણી જાતે ઠંડું છે પણ જ્યારે તે દગાડે છે
ત્યારે તે અગ્નિના સંગથી ગરમ થયું છે એમ સમ-
જાય છે. તેમ જડ સ્વભાવની બુદ્ધિ અનેક પદાર્થ
જાતાવે છે, તેથી તે ચેતન દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી છે
એમ સમજવું ચેતનનો પ્રકાશ લઈને પછી તે બુદ્ધિ,
આભાસયુક્ત થઈ જુદી-જુદી કલ્પના કરે છે બુદ્ધિમાં
ચેતન જેવું ભાસતું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેનું કલ્પિત
ગોધાભાસ 'જીવ' એવું નામ છે તાપરૂપ અગ્નિ પાણીને
તાપાવે છે ત્યારે તે ઉષ્ણતાને ઉષ્ણાભાસ કહે છે તેમ
કલ્પિત જીવ, કલ્પનાને લીધે 'ગોધાભાસ' જીવ કહે-
વાય છે. જેમ ગરમ થયેલું પાણી શરીરને દગાડે છે ને
ફેલાવા લાગે છે તથા અવયવમાં જલન થાય છે, તેમ
આભાસયુક્ત બુદ્ધિ નામ-રૂપ ફેલાયતી કલ્પના કરે છે.
અગ્નિને ઠંડાણે આત્મા સમાજે, પાણીને ઠંડાણે બુદ્ધિ,
ને તેમાં ઉષ્ણાભાસતુલ્ય જીવાભાસ. ચેતનપ્રભા સ્વયં-
પ્રકાશ છે. બુદ્ધિ પર-પ્રકાશ છે, ને તેમાં પડેલા આભાસ
(જીવ) ખોટો છે.

શિષ્ય—જીવમાં જેવી જીવદૃ' જતાવવાની શક્તિ
છે તેવી ગરમ પાણીમાં ક્યાં છે ?

ગુરુ—સૂર્યનાં કિરણોએ પાણી તપાવ્યું. અને
પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું, તેના ભીંત પર ચક્રચક્રિત
પડછાયા પડ્યા, તેથી ભીંત વિશેષ પ્રકાશના લાગી
આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશમાં સ્થળ શરીરરૂપી ઘડો
રાખેલા છે. તે ઘડામાં બુદ્ધિરૂપી પાણી ભરેલું છે.
પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ તે જીવાભાસ છે. તે પ્રતિ-
બિંબરૂપ જીવાભાસ એ ખોટાં અનેક નામ-રૂપ જતા-
વ્યાં; જેમ પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબે ભીંતને ચક્રચક્રિત
કરી જતાવી તેમ ! જેવી રીતે સૂર્ય, તેવી રીતે આત્મા
પ્રકાશક છે. તે મામાન્ય રીતે ગર્વને પ્રકાશિત કરે છે.

જળપ્રભા સમાન આભાસયુક્ત બુદ્ધિ, અનેક નામ-
રૂપ જાતાવે છે. તેમાં એક આત્મા-પ્રજ્ઞા સત્ય છે અને
બુદ્ધિ તથા જીવાભાસ જનને મિથ્યા છે. ત્રણેનું સ્પષ્ટ
રીતે જુદાં જુદાં દૃષ્ટાન્ત સહિત નિરૂપણ કર્યું; તેમાં
બુદ્ધિએ કઈ કઈ કલ્પના કરીને અનેકપાણું જતાવ્યું
તથા તે કલ્પનામાં દ્રષ્ટા-આત્મા જેવી રીતે રહેલા છે
તે હવે કહી જતાવું છું

રૂપ-રસ આદિ સર્વ ઈધિરચ્ચિત પદાર્થો પર
બુદ્ધિ શુણ્ણદોષનું આરોપણ (કલ્પના) કરે છે. એ બુદ્ધિનો
વિકાર છે, પરંતુ તેની ક્રિયાને તેમજ સર્વ પદાર્થોને
પણ જ્ઞાનરૂપ આત્મા પ્રકાશ આપે છે. તમામ વ્યવહાર
બુદ્ધિનો છે, પણ તે આભાસરૂપ જીવના પ્રકાશ વિના
થતો નથી રૂપ-રસ વગેરે સર્વ પદાર્થ પ્રથમ ઈધિર-
ચ્ચિત હોય છે. તેને શ્રુતિ ઈક્ષણથી પ્રવેશ પર્વત
કહે છે ઈક્ષણ એટલે જોવું. એ માયાવી ઈધિર નજર
કરી કે તુરત તેની ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થઈ !

અષ્ટધા પ્રકૃતિ—પાંચ ભૂત અને ત્રણ શુણ્ણ
મળીને આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ થઈ.

સ્થળ-સૂક્ષ્મ શરીરરૂપે એ અષ્ટધા પ્રકૃતિરૂપી
અવિદ્યા જ આવેલી છે. પૃથ્વી, પાણી આદિ પાંચ
ભૂતોમાંથી નામ-રૂપ થયાં. જે ભૂતોમાંથી થાય તેને
ભૌતિક કહે છે

* તે ભૌતિકમાં લોચ્ય અને લોકતાના સંબંધથી
અન્યથા અને જડ એમ બે અલગ પદાર્થ છે જડરૂપે
જરાયુજ, અંડજ, સ્વદેજ અને ઉલ્લિજ—એ ચાર
ખાણી, કે જે જુદાં-જુદા આકારમાં પ્રજ્ઞાથી માંડીને
તણખજા સુધી નાનાં-મોટાં પેદા થયા તે જ જગત.
ભૂતોમાંથી જે થયું તે પ્રથમ-શરૂઆતમાં બધું કહેલું
છે. તે સ્થળ પંચીકૃતમાં સૂક્ષ્મ અપંચીકૃત મળ્યું ત્યારે
તે, જોઈને ઈધિરે વિચારું કે આ બધાં જડ છે. માત્ર
વિના તેઓનું હલન-ચલન થાય તેમ નથી; માટે મારે
તેમાં પ્રવેશ કરવો. એવું મનમાં લાવીને ઈધિર પોતાનું
મૂળ સ્વરૂપ છુપાવીને જીવરૂપે ચાર ખાણી (ચેતિ)-
માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સર્વનો વ્યાપાર થવા લાગ્યો.
એ બધા વ્યાપાર જીવનો સમજવો તે પહેલાંનું બધું
ઈધિરે જનાવેલું છે.

આકાશમાંથી શબ્દ-વિષય, વાયુથી સ્પર્શ-વિષય,

તેજશી રૂપ, પાણીથી રસ અને પૃથ્વીથી ગંધ, એમ પંચવિધાત્મક પંચભૂતમાં, ભૌતિકરૂપ ચાર ખાણીમાં અને પ્રકૃતિ માંડીને તણખલા સુધી સર્વ પદાર્થમાં એ પાંચ જ વિષય છે. સર્વ સાકારરૂપ નેત્રનું દૃશ્ય થયું. તેથી 'લોકમાં' 'રૂપાદિ' એમ કહેલું છે. કારણકે જ્યાં રૂપ હોય ત્યાં બીજા ચાર વિષય હોય જ.

રૂપને ઓળખવા માટે જીવે નામની કલ્પના કરીને આ અમુક એમ ખાદી અમથાં નામ કરાવ્યાં. જ્યાં રૂપ છે ત્યાં શબ્દ, સ્પર્શ રસ અને ગંધ પણ છે. બધાંએ ત્યાં વસવાટ કર્યો તેથી તેને ભૌતિક કહે છે. શરીરમાં ઓત્રને માટે શબ્દ, ત્વચાને માટે સ્પર્શ, ઘસુને માટે રૂપ, જીભને માટે રસ અને દ્રાણને માટે ગંધ. એ પાંચ પ્રકારના ભાવ જીવે કલ્પેલા છે. ઈશ્વરસ્થિત પદાર્થોમાં એ પાંચ વિષય મોજૂદ છે. સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પતાળ તેમજ ઉપર-નીચે જેટલાં પ્રદેશો છે તે સર્વમાં પાંચ ભૂતો વિનાનું એક આણુ-પરમાણુ પણ ઘાટી નથી. અને પાંચ ભૂતો સિવાય છઠ્ઠો પદાર્થ પ્રદેશમાં છે જ નહિ. પાંચ ભૂતો અને તેમાંથી થયેલા ભૌતિક પદાર્થો પણ પ્રદેશમાં જ રહેલ છે. એ બધું રૂપાદિ વિષયાત્મક દૃશ્ય ઇશ્વરે બનાવ્યું છે. અને તે આળાધિત તેમજ બધેમોક્ષથી અતીત છે. તે ઈશ્વરસ્થિત જગત કોઈને બાધતું નથી અને છોડાવતું પણ નથી. પરંતુ તેના પર બંધનરૂપ કલ્પના જીવ કરે છે. રૂપ-રસાદિ સહજ નિર્માણ થયેલાં છે. તેના પર જીવ હોય અને ગુણ હોય છે, તેથી જીવ બંધનમાં પડે છે.

ગુણદોષાદિ વિકલ્પાનુદિગા. ક્રિયા.

જીવકૃત કોટલે બુદ્ધિએ કરેલા વ્યાપાર આદિ નામ-લેહ કલ્પેલા છે. તે કેવા પ્રકારના છે એ જાણીને સુમુકુએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે માટે અહીં તેનું વર્ણન કર્યું છે. અમુક સાડું છે ને અમુક ખરાબ છે, એમ ગુણ-દોષાત્મક કલ્પના જીવે કરેલી છે.

જીવકૃત ગુણદોષ કલ્પના-આ વસ્તુ પ્રિય, આ અપ્રિય; આ સુખકર ને આ દુઃખકર; આ ઉપયોગી, તે અનુપયોગી; આ પુણ્યાત્મક, તે પાપાત્મક; આ સ્વાદ્ય, આ અસ્વાદ્ય; આ વંદનીય, આ નિંદનીય; આ

હોંચ આ નીચ; આ સફળ, આ નિષ્ફળ; આ મોટું આ નાનું; આ સુંદર, આ કુરૂપ; આ શ્રીમંત, આ ગરીબ; આ સત્તાતીય આ વિજ્ઞાતીય; આ ચંચળ, આ બડ; આ સ્ત્રી, આ પુરુષ, આ નપુંસક. આ પોતાનું, આ પરાયું; આ સગાં મારાં ને બીજાં પાર-કાનાં; આ હું, આ તું, આ તે આ સ્વામી, આ સેવક; આ રાજા ને આ બીજા રક; આ ધર્મી છે; આ અધર્મી છે; આ કીટો ખરાબ, અધમ, પતંગાદિ મધ્યમ, આ પાનકીડા કેટલા ઉત્તમ છે! કાગડા અધમ; ચિડિયા મધ્યમ, પોપટ ઉત્તમ. કૂતરા અને ડુકર અધમ, ઘોડો-ખરબર મધ્યમ; ગાય, હારણ ઉત્તમ. આ ભંગી અધમ, શૂદ્ર ગોપાલ આદિ મધ્યમ, બ્રાહ્મણ ઉત્તમ. આ દૈત્ય અધમ, આ પિતર-ગંધર્વાદિ મધ્યમ; આ યક્ષાદિ અધમ, ઇન્દ્રાદિ દેવ મધ્યમ, આ વિષ્ણુ આદિ દેવ ઉત્તમ એવી આ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની જીવ-કલ્પના છે.

શિષ્ય-એ જીવે ઉત્પન્ન થયું તેની તેવી કલ્પના કરી તેમાં હોય શાનો?

ગુરુ તે પદાર્થ તેવા થયો છે ખરો, પણ તેના પર ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ કલ્પના કરવી એ ગુણ-દોષ છે. ઈશ્વરસ્થિત પાણી એક જ હોવા છતાં તણાવનું પાણી અધમ, નદીનું પાણી મધ્યમ અને ભાગીરથી ગંગાનું પાણી ઉત્તમ; એ જ ગુણદોષ. પ્રેતાગ્નિ અધમ, સહજ અગ્નિ મધ્યમ, અને હોમાગ્નિ ઉત્તમ; એ જ ગુણદોષ. કર્કશ વાયુ અધમ, સમાન વાયુ મધ્યમ, મંદ-શીતળ વાયુ ઉત્તમ; એ ગુણદોષકલ્પના. વાદળોથી છવાયેલું આકાશ અધમ, થોડાં વાદળો ફૂટે તે આકાશ મધ્યમ, સ્વચ્છ આકાશ ઉત્તમ; એ ગુણદોષ. ઉપર ભૂમિ અધમ, માધ્યમ ભૂમિ મધ્યમ, પવિત્ર ભૂમિ ઉત્તમ; એ જ ગુણદોષ. કુશામ અધમ, શામ મધ્યમ, શેષ ઉત્તમ; એ ગુણદોષ. આ માડું તે ઉત્તમ; આ મધ્યમ તે મધ્યમ. આ ખરાબ તે ખરાબ બુદ્ધિ ઉત્તમ, બુદ્ધિ ન મધ્યમ, કુદિન અધમ. કુમુદૃત અધમ, સુદૃત મધ્યમ, સુમધૃત ઉત્તમ; એ ગુણદોષકલ્પના. અરે! કેટલું કહેલું? આખી ધરણી લખું તોય પૂરું થાય તેમ નથી આ ગુણદોષ તો મેં માત્ર દેકામાં જ સમજાવેલ છે. સાડું અને ખરાબ; એ ગુણદોષકલ્પના, મનુષ્યાદિ

સર્વ પ્રાણી પર, દૈત્ય, રાક્ષસ, દેવ, પિતર, ગંધર્વ અને યક્ષ પર તુણ-પાપાણ આદિ સર્વ વસ્તુ પર, કર્મ-ધર્મ-આશ્રમ શુણુ વિદ્યા અને અવિદ્યા પર જીવ કરે છે.

શિષ્ય-વેદમાં જ શુણુદોષ વણુવેલ છે, તો તેમ કહેવામા જીવને શો વાંધો છે ?

ગુરુ-વેદનું વચન હોવા છતાં પોતાને ન રૂચે તેના જીવ ત્યાગ કરે છે ને પોતાને ગમતું હોય તે ગ્રહણ કરે છે તો પછી વેદવચનનો આધાર બતાવવાનો શો ઉપયોગ ? શુણુદોષ બેવા તે દોષ, ન બેવા તે શુણુ. આમ છે, તો શુણુ લઈને જીવ નિર્દોષ કેમ નથી થતો ? તે નિર્દોષ થતો નથી, માટે જીવમાં દોષ છે જ કેમકે વેદ કહે છે કે શુણુદોષ બેવા નહીં, ને તે વચન જીવ ગ્રહણ કરતો નથી.

શિષ્ય-વેદમાં નિષેધનાં વચન થોડા છે, અને સ્વીકારના વચન પુષ્કળ છે, તેથી તેમ કરવામાં દોષ નથી

ગુરુ-‘પોતાના ગોત્રનો માણસ મરે તો સૂતક આવે’ એમ કોઈ એકાદ ઠેકાણે વાક્ય હોવાથી તે રાત-દિવસ સર્વના ધ્યાનમા ને મનમાં રહે છે, પણ ‘જીવ બ્રહ્મા છે’ એ બાબત સેંકડો વાક્યો હોવા છતાં કોઈ માનતું નથી. એથી સિદ્ધ થયું કે મનુષ્ય પોતાને ગમતું શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે. તેવાઓનું શાસ્ત્રાનુસાર વર્તન કેવી રીતે થશે ? જો શાસ્ત્રાનુસાર નહીં વર્તે તો દોષ લાગશે જ. શુણુદોષકલ્પના એ તો જાણે એક જીવકૃત, પણ બીજી, તે શુણુદોષથી હુષ્શીક માને છે, એ જ છુદ્ધિની વિશેષ કલ્પના, અને તેનું નિર્માણ કરનાર પણ જીવ જ છે.

પ્રથમ ઈશ્વરનિર્મિત નેટલી ભોગ્ય વસ્તુઓ છે તેના પર જીવ કલ્પના કરે છે. જેમકે બાપે કન્યા ઉત્પન્ન કરી, તે પતિની ભોગ્ય બની. તેમ ઈશ્વરે સર્વ સૃષ્ટિ કરી, તે જીવના ભોગ માટે ઉપયોગી થઈ. ઈશ્વર એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી તેના પર ફેટલી કલ્પના થઈ તે જો, અને તેમાં ખરી કોની માનવી ? ભાઈ કહે મારી બહેન, દીકરા કહે મારી મા, પતિ કહે મારી સ્ત્રી, દિયર કહે મારી ભાણી, માળાપ કહે મારી દીકરી, જન્માઈ કહે મારી સાસુ,

વેવાઈ કહે મારી વેવાણુ; એમ એક સ્ત્રી પર અનેક પ્રકારના નાતાની કલ્પના થઈ, તો પણ તે જુદી-જુદી ન થઈ. એકની એક રહી, પણ નાતેદાર તેને ‘મારી’ માનીને બેઠા, તેથી તેને પ્રેમનું દંઠ બંધન પડ્યું પછી તે સ્ત્રી મર્યા પછી તેઓ રડે છે અને પોતે પણ સુખ-દુઃખથી ક્ષીણ થઈને મરે છે. અજ્ઞાનથી વામનાની બેડી પડી તે છૂટતી નથી. તેને લીધે મર્યા પછી તેને ઊંચ-નીચ યોનિમાં જન્મ લેવો પડે છે.

શિષ્ય-જીવે તો અમથી કલ્પના જ કરી છે, પણ ઈશ્વરનિર્મિત વસ્તુ પર બીજી વસ્તુ તો પેદા નથી કરીને ? અને તો પછી તે કલ્પનામાત્રથી સુખ-દુઃખમાં કેવી રીતે પડે ?

ઉત્તર—(જીવકૃત) ઈશ્વરે માસમથી સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી તે સર્વ ઈન્દ્રિયગોચર હોવાથી જીવે વાસનાથી અંતરમાં બીજી મનોમથી સ્ત્રી કલ્પી લીધી તેનું સ્મરણ થતાં જ તે મનની કલ્પનામાં ખડી થાય છે. તે વખતે માસમથી સ્ત્રી પાસે હોય કે ન હોય અથવા મરી જાય તેનું તે સમયે સ્મરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી માસમથી સ્ત્રી આખથી જોવી અને મનોમથી સ્ત્રી મનથી સભારવી; તે યાદ કરેલી સ્ત્રી મનમા ભાસ્યા પછી તે ક્યારે મળશે એવી તાલાવેલી થવી, એ અતઃકરણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એમાંથી નથી સ્ત્રીસુખ પ્રાપ્ત થતું કે નથી પરમાર્થ સુધરતો. માત્ર એટલું જ નહીં, પણ તેનું સ્મરણ કરતાં મરે છે તો ફરી-ફરી જન્મ-મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. માંસમથીએ તે અર્ધી જ બાપેલો પણ મનોમથીને લીધે તે પર-લોકમાં પણ બંધન પડ્યું ! માટે ઈશ્વરનિર્મિત સૃષ્ટિથી જુદી, મનોમથી જે જીવનિર્મિત સૃષ્ટિ છે તે બહુ જ બંધન કરનારી છે જેવી કલ્પિત જીવસૃષ્ટિ કહી તેવી જ પ્રત્યક્ષ જીવસૃષ્ટિ પણ છે તે એ, કે ઘાસ-પચ્ચળાં મકાનો, મારીમાં કે ધાતુના વાસણો, મોટા કારીગરો દ્વારા તૈયાર કરાવેલાં તેમજ કલ્પનાથી અનેક પદાર્થો તૈયાર કરેલા તેમાં નેટલા ઈશ્વરનિર્મિત છે તેટલા નિર્ગાંધ છે, પરંતુ મનોમથી સૃષ્ટિની પ્રીતિ, જીવને બંધનરૂપ કેવી રીતે છે તે કલ્પના સહિત કહું છું. કોઈ એક ગૃહસ્થનો પુત્ર પરદેશમાં હતો. તે ત્યાં સુખરૂપ હતો. છતાં કોઈ હુસ્ના માણસે આવીને કહ્યું,

કે 'તમારો પુત્ર અમુક સ્થાને હતો તે મરણ પામ્યો છે.' અથવા પુત્ર ખરેખર મરી ગયો હોય ને તેના મરણની ખબર ન મળી હોય ત્યાંસુખી ઘરમાં બધાં સુખચેતન કરે છે. એ ઉપરથી સમન્વય છે કે પુત્રનું મૃત્યુ દુઃખકારક નથી, ને તેનું જીવનું સુખકારક નથી; પણ સુખદુઃખ દેનારી મનની કલ્પના જ છે. મનથી કંઈ કલ્પના કરીએ ત્યારે સુખદુઃખ થાય છે, ને કલ્પના ન કરી તો પદાર્થ હોવા છતાં કંઈ સુખદુઃખ થતું નથી. જો, સુષુપ્તિમાં કોઈ માણસની આગળ-પાછળ અથવા બંને પડખે પ્રમંગલોપાત્ર ત્રી કે મર્પ—એમાંથી કોઈપણ નજીકમાં હોય, પરંતુ એક કલ્પના ન હોવાને લીધે ત્રીથી સુખ અને મર્પથી દુઃખ પણ થતું નથી. માટે મનોમયી જીવસૃષ્ટિ બંધન-કારક છે અને ઈશ્વર-સૃષ્ટિ નિર્ગાંધક છે. એ માટે બાધક, જીવદૈત હડાવીને સુખી થાય છે. જીવ-સૃષ્ટિની પચકાપટ એ જ છે કે જીવદૈતની પૂરેપૂરી હાનિ થવી જોઈએ; ઈશ્વર-સૃષ્ટિની હાનિ કરવી નહીં; પણ તેમાં મિથ્યા દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ સાચું માનો તો બાધક, અને મિથ્યા જુઓ તો નિર્ગાંધક. ઈશ્વરની મિથ્યા સૃષ્ટિમાં શુરુ અને શાસ્ત્ર તથા સાધક પણ આવી જાય છે. પરંતુ શુરુ અને શાસ્ત્ર વિના સાધકને તરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી, માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ સારુ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, અને અપરોક્ષ જ્ઞાન દહ થયા પછી તે પણ આયો-આપ નિવૃત્ત થઈ જશે.

જીવસૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે: એક શાસ્ત્રીય, બીજી અશાસ્ત્રીય. અર્ક પ્રજ્ઞાસ્મિનો અનુભવ અને શ્રવણાદિ 'સંપત્તિ' એ શાસ્ત્રીય એવા પ્રકારની જીવસૃષ્ટિથી જીવને સુદૃઢ મળે છે. માટે એ સૃષ્ટિ કામની છે, પરંતુ અશાસ્ત્રીય સૃષ્ટિ બાધક છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. અશાસ્ત્રીય સૃષ્ટિના પણ બે પ્રકાર છે: એક મંદ અને બીજી તીવ્ર. કામ-ક્રોધાદિક દંદ તે તીવ્ર અને મનોરાજ્યાદિક તે મંદ

જાંચ-નીચ લાવનારૂં કલ્પના તે મનોરાજ્ય એ મનોરાજ્યરૂપી કલ્પના, જીવને કામના-ઈચ્છા દ્વારા પીડા આપે છે, માટે એ તીવ્ર સૃષ્ટિ સાધક છે. ક્રોધી જેવી જોઈએ. જાંચનીચ-લાવનારૂં જો કલ્પના, તે વિવિધ પ્રકારનાં જાગૃતિનાં વિષયસુખ અને અર્ક

પ્રજ્ઞાસ્મિનો અનુભવ, એ મોક્ષ દેનાર સુખ છે. એ પ્રમાણે જાગૃતિથી મોક્ષ પર્યંત જીવસૃષ્ટિની રચના કહી, અને તેમાં કઈ સૃષ્ટિ અર્કજીવ કરવા યોગ્ય તથા કઈ તજવા યોગ્ય છે તે પણ કહ્યું. તેમજ ઈશ્વરસૃષ્ટિ, ઈશ્વરજીવી પ્રવેશ પર્યંત જે રૂપરમાદિ વડે પ્રખ્યાત છે તે પણ સ્પષ્ટ કહી બતાવી.

જ્ઞા: મતે. ક્રિયા વિપર્યે. સાધે ચિત્તિ: માસયંતિ ॥

જીવ રૂપરમાદિ પદાર્થ પર, યાને દૃશ્ય પર અનેક પ્રકારની બ્રાન્તિરૂપે અને પ્રિય, દ્રેષ્ય, ઉપેક્ષરૂપે મનો-રાજ્યાત્મક કલ્પના કરે છે તે જીવસૃષ્ટિ અને રૂપ-રમાદિ તે ઈશ્વરસૃષ્ટિ. આ બધાંને શુદ્ધ ચેતન આત્મા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે. જેમ સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી પદાર્થમાત્રને તેમજ અનેક ગ્રંથિજીવ અને ચોરસ આકારના મંદને, તે મંદની બીજોને, અને મંદમાં રાખેલા પાણી ભરેલા ઘડાઓને, તે ઘડામાં પડેલા પ્રતિબિંબને તથા તેની સૂર્ય જેવી જ બીંત પર પડેલી અજઞ્ઞી (પ્રતિછાયા) ને, બધાંને એક સાથે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ સ્વયંપ્રકાશ ચેતન-આત્મા, આ સ્થાવર-જંગમ પ્રજ્ઞાંકરૂપી મંદને, તેની રૂપ-રમાદિ બીજોને, અને પ્રજ્ઞાંકરૂપી મંદમાં રાખેલા ચાર ખાણીરૂપી ઘડાઓને તથા તે સ્થૂળ શરીરમાં ભરેલા લિંગદેહરૂપી પાણીને, તથા તેમાં પડેલા આત્માના પ્રતિબિંબરૂપ જીવને તેમજ રૂપરમાદિ વિષયોરૂપી બીંત પર પડેલી અજઞ્ઞી (પ્રતિછાયા) ને ચેતન-આત્મા એકીસાથે પ્રકાશિત કરે છે.

અથવા માંસમય સ્થૂળ દેહ તે મંદ. તેમાં અવિદ્યા—માયા તે ઘડો તે ઘડામાં બુદ્ધિવૃત્તિનું સત્તર પ્રકારરૂપી પાણી ભરેલું છે તેમાં આત્મારૂપી સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તેને ચિદાભાસ જીવ કહે છે. એ જ જીવનું સ્વરૂપ છે તે ચિદાભાસ રૂપ જીવની રૂપરમાદિ પર અજઞ્ઞી (પ્રતિછાયા) પડે છે, તેથી તે જાંચ-નીચ લાવના કરે છે.

ઈશ્વરે પ્રથમ રૂપ-રમાદિ ઉત્પન્ન કર્યાં. તેના પર જીવે વિપરીત કલ્પના કરી તેને, તથા બુદ્ધિ અને જીવને આત્મા પ્રકાશિત કરે છે. જેવી રીતે સૂર્ય બીંત, મંદ, ઘટ, પાણી, તેમાં પડેલ પ્રતિબિંબ તથા તેની બીંત પર પડેલ અજઞ્ઞી (છાયા)ને એક

સાથે પ્રકાશે છે તેમ સ્થળ દેહક, તેમાંની અવિદ્યા, બુદ્ધિ, તેમાં દેખાતો ચિદાભાસ તથા રૂપરસાદિ પર જીવે કરેલી કલ્પનાઓ સહિત જેટલું ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય, તેનું કારણ અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાન; એ સર્વને સામાન્ય ચેતન-આત્મા પ્રકાશિત કરે છે.

મૂળ માયાથી માંડીને તણખડા સુધીના પદાર્થ, ત્રણ શુભ, પાંચ ભૂત, ઈશ્વર અને ઈશ્વરે કરેલું બધું આત્માના પ્રકાશથી જ ભાસે છે; તેમજ બુદ્ધિથી માંડીને વિષયો સુધીની કલ્પના અને વિવિધ પ્રકારના મનોમય વ્યાપાર આદિ જીવજનિત પદાર્થોને તથા જીવને, એક માત્ર આત્મા જ પ્રકાશિત કરે છે. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનથી ખાલી ભાસેલા આભાસને આત્મા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે.

આ શ્લોકના નિરૂપણમાં સત્ય અને મિથ્યાને અલગ કરેલ છે. તેમજ ઈશ્વર તથા જીવે કરેલી સૃષ્ટિ સ્પષ્ટ કરી બતાવી. વળી સામાન્ય ચેતન તથા આભાસને અલગ કરીને, અજ્ઞાનકાળમાં પણ ચેતન-આત્માનો લોપ નથી થતો એમ સાફ કહી બતાવ્યું.

શિષ્ય—વેદ અને શાસ્ત્ર ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા કે જીવે કર્યા? એ મને સમજવો. (ત્યારે ‘બહુ સાડુ’ કહી કૃપાળુ શ્રીગુરુ યથાર્થ વચન બોલવા લાગ્યા.)

ગુરુ—જીવ સાકાર નથી તો પછી ઈશ્વર સાકાર શી રીતે હોય? જીવ અને ઈશ્વરનું ખરું સ્વરૂપ ન સમજીને તેને સાકાર માને છે. સાકારમાં પુરુષત્વ આવ્યું, તેમાંથી શ્વાસ ઉત્પન્ન થયો અને તે શ્વાસમાંથી વેદ ઉત્પન્ન થયા; એ જગતનું બોલવું વિરોધી છે. જીવ પુરમાં રહેલો છે તેથી તેને પુરુષ કહે છે. પરંતુ તે શ્વાસથી રહિત છે, અને લોક તો વેદની ઉત્પત્તિ શ્વાસમાંથી થઈ એમ માને છે પરંતુ એથી તો ‘વેદ અપૌરુષેય છે’ એ વચનને બાધ આવે છે માટે શ્વાસથી વેદની ઉત્પત્તિ થઈ એ અજ્ઞાનીઓની કલ્પનાને માનીશ તો તને અનુભવ આવવાનો નહીં અને શ્રુતિને બાધ આવે છે, માટે લોકોનું માનવું મૂઢી હેવું અને અનુભવમાં આવે તે ગ્રહણ કરવું, તે સાદું. સ્વાનુભવ પ્રમાણે અહીં વર્ણન કરુ છું તેમાં પ્રથમ જીવ કોને કહેવો? ઈશ્વર કોને કહેવો? અને વેદ કોને કહેવાય તે કહું છું. પ્રથમ તને જીવ અને ઈશ્વરનું રૂપ કહેલું

છે પરંતુ તે સારી રીતે તારા સમજવામાં આવ્યું નથી માટે ફરીથી તેનું રૂપ કહું છું

જીવ અને ઈશ્વરનું રૂપ

વૃત્તિરૂપ માયા ઉત્પન્ન થઈ તે બે પ્રકારે વિભાજ

પામી. એક વિદ્યા જ્ઞાનરૂપ, બીજી અવિદ્યા અજ્ઞાન-રૂપ અવિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે જીવ, અને વિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે ઈશ્વર અવિદ્યા-ઉપાધિને લીધે જીવમાં વિપરીત ભાવ આવ્યો. પછી બુદ્ધિવૃત્તિના વિકાર જે સત્તર પ્રકાર, તેના સૂક્ષ્મ દેહ થયો.

બુદ્ધિવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો તે બુદ્ધિ જેવો છે એમ માનવામાં આવતું નથી તો પછી જીવ, સત્તર પ્રકારનો થયો એ કેવી રીતે માનવામાં આવશે? જો જીવ સત્તર પ્રકારનો છે એમ માનવામાં આવતું નથી તો પછી તે સત્તરની ક્રિયા જીવની છે એમ શી રીતે માનવામાં આવશે?

બુદ્ધિના સત્તર વિકાર છે. તેમાં પાંચ પ્રાણ જડ રૂપે વહન કરે છે, ત્યારે તે પ્રાણને શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શ્વાસ જીવના શી રીતે ઘર્ષ શકે? જીવે અજ્ઞાનને લીધે દેહ સહિત સર્વમાં તાદાત્મ્ય કરેલું છે. તે ત્રણ અભિમાનીઓનું વર્ણન હું પછી કરીશ. અત્યારે નો બગૃતિથી ભ્રમ પડે તો જીવે કરેલી કલ્પનારૂપ સૃષ્ટિનું વર્ણન કર્યું વારુ, જીવનું રૂપ ચેતનના જેવું છે પરંતુ તે ચેતન નથી માત્ર ચેતનનું પ્રતિબિંબ છે, અને તે બુદ્ધિવૃત્તિથી પણ દુદો છે એમ નાધકે સમજવું જોઈએ. હવે વિદ્યામાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તે ઈશ્વર; તે ઈશ્વર કાંઈ વિદ્યા જેવો નથી વિદ્યાવૃત્તિના વિકાર સાથે ઈશ્વર વિકાર પામતો નથી. માત્ર એટલું જ કે વિદ્યાઉપાધિને જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ બનાવીને રહેવું સત્તર પ્રકારના હિરણ્યગર્ભમાં ઈશ્વરનો નિવાસ છે તો પણ તે સર્વનો વિકાર તેને લાગતો નથી. એવા ઈશ્વરને શ્વાસ કે સંકલ્પ છે એમ તેના પર આરોપ નાખી શકાય નહીં; અને તો પછી તે વેદ શી રીતે ઉત્પન્ન કરશે? શ્વાસ એ પ્રાણનો ધર્મ છે અને કલ્પના એ જીવનું રૂપ છે. ઈશ્વરનું રૂપ તો કેવળ સ્ફુર્તિરૂપ છે. તે સ્ફુર્તિ ઘટે પાંચ ભૂત અને ત્રણ

ગુણ થયા. તેમાંથી જડ અને ચંચળ બન્ને થયા, કે જે જીવ અને ઈશ્વરથી ભુદા છે પ્રથમ પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થયા, તેને સ્વયંભૂવ કહે છે; પણ તેના આકાર જેણે ઉત્પન્ન કર્યો તે સ્વયંભૂ છે, અને જે અગ્નિનીઓની શરીર પર દષ્ટિ છે તે સાકાર પ્રજ્ઞાદેવને સ્વયંભૂ કહે છે, પરંતુ તે સ્વયંભૂ નથી. અર્ધપ્રજ્ઞાસ્ફુર્તિ માયાની છે. તે માયાના ચંચળપદ્મામાં જ્ઞાન-ચેતનની વચ્ચે છે, તેમાં જ 'હું બહુરૂપે યાદ' એવી બહુપણની ઇચ્છા રહે છે. તે નિર્કર્તૃક ઇચ્છા હોવાને લીધે ત્યાં મનનો સંકેત નથી; પણ એકલી નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ છે. તે ઇચ્છા વડે સર્વ થયું. માયાસ્ફુર્તિ સહિત જ્ઞાન-ચેતન અને ઇચ્છાશ્રીજ સહિત જે સ્ફુરણ, તેને વિશેષ સ્વયંભૂસ આદિનાસાયણ કહે છે. તે નાચાણની ઇચ્છા ચતાંગી સાથે જ ભૂતો અને ગુણ ઉત્પન્ન થયાં. પછી ચંચળ અને જડ ઉત્પન્ન થવાને લીધે પ્રજ્ઞાદેવનો સ્થળદેહ ઉત્પન્ન થયો. તે સ્થળદેહમાં ઈશ્વરે જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ચંચળ-જડ ક્રિયાવાન થયાં. દેહનો આલક પ્રાણ છે. અને પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરવા માટે મન છે. તે મનના સંકેતમાં આભાસરૂપ જીવ છે. તેમજ બુદ્ધિમાં નિર્વિકલ્પ હેતુરૂપ ઈશ્વર છે. તે સર્વને પ્રેરણા કરે છે. એ પ્રમાણે માયા સહિત ઈશ્વર અને સંકેત સહિત જીવ, એ બન્નેએ સાકાર, મધ્યાણુ દેહમાં નિવાસ કર્યો. એટલે સમુદાય મળ્યો અને દેહમાં પ્રાણ પ્રગટ થયા ત્યારે નાદ સહિત વર્ણરૂપે શબ્દ-ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દશુણ્ય આકાશનો છે, પણ તેને ચલન પામવા માટે વાયુ ભેદીએ. તેના પર તેજની મદદ ભેદીએ. અને તેના પર પાણીનું દ્રવ્ય ભેદીએ. તેમજ ચલનનો આધાર પૃથ્વી પણ ભેદીએ. એટલાં મળે છે ત્યારે જ અવાજ સાથે વર્ણાત્મક શબ્દ બંધે છે. પ્રથમ નાદરૂપથી સામાન્ય ધ્વનિ થયો. તે જ અક્ષર. તે અક્ષરમાંથી પચાસ માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. અક્ષર, ઉક્ષર મળે ત્યારે શ્રોત્રી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં મહાર મળે ત્યારે ઈન્દ્રિય થાય. પહેલી અર્ધપ્રજ્ઞારૂપ જે નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ તે જ પ્રાણ. અને તેમાં મનનો સંકેત મળતાં તે જડરૂપમાં આવી. પ્રાણ બહિર્ગામી સાથે જ સોડ અક્ષર બહિર્ગામી, તેમાં તે 'અર્ધપ્રજ્ઞ' રૂપ નિર્વિકલ્પ હેતુ મળ્યો, ને તેને લીધે સોડ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. એ જ પ્રણવ. સકાર શક્તિબીજમાં અક્ષર ઉક્ષર

મહાર મળ્યા. એટલે દેહરૂપાધિને લીધે ચંચળપદ્માને પ્રકાર થવા માંડ્યો. આના ધ્વનિમાં જે ચંચળ વિશેષ જ્ઞાન, તેને અર્ધમાત્રા કહે છે. તે અર્ધમાત્રાનો ઉચ્ચાર ન થતાં કેવળ નાદરૂપે હોય છે. અર્ધમાત્રાની જેમ બીજી ત્રણ માત્રામાં નાદ તો હોય છે, પરંતુ તે માત્રાનો ધ્વનિ ભુદો હોય છે. ધ્વનિમાં કેવળ જ્ઞાન છે, તે ગિન્દુ પ્રમાણે છે, એવી કલ્પના કરવી. આ પ્રમાણે અર્ધમાત્રા, ગિન્દુ એ હકાર અને પહેલી ત્રણ માત્રાનો સકાર.

અક્ષર, ઉક્ષર, મહાર, અર્ધમાત્રા અને ગિન્દુ મળીને પ્રણવનાં પાંચ અંગ છે. પરંતુ તેના સોડ એવા જે જ અક્ષર છે. એ જ પ્રણવપચાંગ. પ્રણવપચાંગ એ જ સ્વયંભૂ વેદ. તેને એકાક્ષર પ્રજ્ઞા કહે છે. આ વેદ મોક્ષ દેનાર છે. બહુરૂપે તેને વેદ કહે છે. જ્ઞાન વેદમાં છે. તે ત્રિવાચ બીજા અશ્વત્થેને 'વેદ' એમ કહેવું વ્યર્થ છે. તોપણ શબ્દ વિના જીવને અર્થ બજારમાં આવતો નથી તેથી શબ્દોચ્ચાર થવા માટે પચાસ માત્રા ઉત્પન્ન કરી

અ ધી અઃ સુધી સોળ સ્વર. ક ધી મ સુધી પચ્ચીસ સ્પર્શ-વ્યંજન, કેમકે તે સ્પર્શ કરીને બંધે છે ય ધી મ સુધી સાત ઉચ્ચાર. અને હ તથા ક્ષ એ મૂળધી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. એમ ભુદો ભુદો પચાસ અક્ષર થયા. તે બધામાં અન્વયથી પ્રણવની વ્યાપ્તિ છે, અને તે કેવી રીતે છે તે હવે કહું છું. અક્ષરનો ઉચ્ચાર, અક્ષર વગર થતો નથી. અક્ષરનું હેખાણું ઉક્ષરના ભાગકણના વિના થતું નથી. તેમજ મહાર વિના દૃશ્યભાસ થાય નહીં; તેથી સર્વ અક્ષરોમાં ત્રિગાત્રક સ્ત્રીકારની વ્યાપ્તિ છે. પ્રણવની વ્યાપ્તિ સર્વ પચાસ અક્ષરોમાં છે, તેથી તેને પણ વેદ માનો. એ વેદ સાકાર પ્રજ્ઞાજીના અંતર્યાસમાંથી ઉત્પન્ન થયા.

પરા, પદ્યંતિ, મધ્યમા અને વૈષર્ણી; એ ચાર વાચ્યા, વેદોનાં ચાર સ્થાનમાં છે. તે ચારે સ્થાનમાંથી એકીસાથ ઉચ્ચાર થયો. તે અક્ષરની આગળપાછળ લગાવવાથી અનંત શબ્દો થાય છે. માટે વેદને 'અનંતા વેદ' એમ કહે છે આ વેદ સાકાર પ્રજ્ઞાજીએ ઉત્પન્ન કર્યો નથી, પણ તે તેના પ્રાણનું પરિણામ

છે. ખરું જોતાં પ્રાણ પણ વેદને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. સંકલ્પવાળા જીવમાં કર્તાપણું નથી, તેથી તે પણ વેદ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી; માટે આ વેદ સ્વયં ઈશ્વરે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

જે એકનું એક બતાવે છે તે માયાવી ઈશ્વરને શિવશક્તિનારાયણ કહે છે. તેણે જ વેદ ઉત્પન્ન કર્યા. ખરું જોતાં અજ્ઞાનને લઈને એ ઉત્પન્ન કરવું માયાનું જ છે, પરંતુ તે જડ હોવાને લીધે એ કર્તાનો આરોપ આભાસરૂપ ઈશ્વર પર કરે છે. જેમકે બુદ્ધિએ જે જે સંકલ્પો કર્યા તે બધા જીવે કર્યા એવો આરોપ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે નનું કે મોટું જે કંઈ માયાએ કરેલું તે ઈશ્વરે કર્યું એમ માને છે. એ રીતે શબ્દ પ્રજ્ઞમહિત સૃષ્ટિના ઉત્પન્નકર્તા પ્રજ્ઞા ઉત્પન્ન થયા. તે પ્રજ્ઞાએ જ્યારે જીવરૂપે કલ્પના કરી ત્યારે અનંત પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થઈ.

પથુ, પદ્મી, કૃતરાં, કીડા વગેરે સ્વાવર જંગમાત્મક જેટલાં યુગલ, તે બધાં અજ્ઞ જીતે કલ્પનાથી આપો-આપ ઉત્પન્ન થયાં પછી મૈથુન-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, એટલે પ્રત્યેક યુગલમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ; પરંતુ તે પહેલાં એકમાથી જ થઈ અર્થાત્ તે સંકલ્પમાંથી થઈ, માટે તેને માનસિક સૃષ્ટિ કહે છે.

શિષ્ય—કોઈ લોક કહે છે કે એકથી એક જ થાય માનસિક સંકલ્પ એકલા પ્રજ્ઞાજી કરે છે માટે તેને ઈશ્વર માનવા વળી તે સર્વના કર્તા થયા છે. એ તેને સકાર જીવ રૂપે કર્તા માનીએ તો મોટો વિરોધ આવે છે, કેમકે અત્તથી માડીને તુણ સુધી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે બધું ઈશ્વરનું કરેલું છે, એમ આપ પ્રથમ કહી ચૂક્યા ને હવે જીવે કરેલું છે, એમ કહો છો તે શી રીતે સમજવું?

ગુરુ—માનસિક સૃષ્ટિ ઈશ્વરે કરી, પણ મૈથુન સૃષ્ટિ જીવની છે તોપણ સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી ઉત્પત્તિ થાય એ જીવની પોતાની સત્તાની વાત નથી. એ તેની સત્તા પ્રમાણે થતું હોત તો સંતતિ ન થાય ત્યારે તરફડે શા માટે? મૈથુન રાતદિવસ કરવાથી તો ઘડી સંતતિ થતી મેષ્ઠી, પણ જીવની સત્તાથી કર્યું જ થતું નથી સ્ત્રીપુરુષનું મૈથુન થાય છે પણ સૃષ્ટિ પેદા કરવાનું કામ જીવનું નથી, પરંતુ ઉત્પન્ન

થનારના પ્રારબ્ધનો જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે ઈશ્વરની સત્તાથી મૈથુન-સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ખરી રીતે જોઈએ તો રક્ત-રેત એટલે શું? તેમાંથી સાકાર દેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે શું? અને તે દેહમાં પ્રાણ તથા જીવ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, એ બારે અનન્યબીની વાત છે અને એ ઉત્પન્ન કરવાનું જીવના બાપથી પણ બની શકે તેમ નથી. હા, જીવસંકલ્પ પ્રજ્ઞાનો છે પણ તે પ્રમાણે કરવાનું તેના હાથમાં નથી. એ તે સ્વાભાવિક હોત તો 'શું કરવું?' એમ કહીને ગભરાત શા માટે? એકવાર દુષ્ટ પ્રજ્ઞ પેદા થઈ તે પ્રજ્ઞાની સાથે જ મંથુન કરવા તૈયાર થઈ ત્યારે પ્રજ્ઞાને ભાગતાં ભોંય ભારે પડી! આખરે તે દ્રુપિત દેહનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેમાંથી સ્ત્રી અને પુરુષ, એમ બે આકાર પેદા થયા તે જ સ્વાયંભુવ મનુ અને તેની સ્ત્રી શતરૂપા.

પ્રજ્ઞાએ સંકલ્પ કર્યો ત્યારે સર્વ પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ એ સત્તા પ્રજ્ઞાની નહીં પણ એ સામર્થ્ય ઈશ્વરનું જ છે. પ્રજ્ઞાએ પોતાની સત્તાથી પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ કરી શકતા હોય તો એ તેને હુઃખરૂપ કેમ લાગે? પ્રથમ જે વખતે દુષ્ટ પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે પ્રજ્ઞાને એમ લાગ્યું કે પ્રજ્ઞ ન થઈ હોત તો સાડું હતું, ને તેથી તેમને ઘણો ખેદ થયો હતો પછી મનુ વગેરે સૃષ્ટિની વૃદ્ધિ કરનાર ઉત્પન્ન થયા ત્યારે પ્રજ્ઞાને સંતોષ થયો આ ઉપરથી પ્રજ્ઞાનું પરાધીનપણું સિદ્ધ થાય છે. 'અચુક થાઓ' એવો પ્રજ્ઞાએ જ્યારે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે ઈશ્વરે તે ઉત્પન્ન કર્યું. જેમ નાનું બાળક કોઈ વસ્તુ માટે હઠ કરે છે ત્યારે માતા તે પૂર્ણ કરે છે. જે જે થનાર હતું તેની પ્રજ્ઞાએ કલ્પના કરી ત્યારે ઈશ્વરની સત્તાથી તે તે ઉત્પન્ન થયું, પણ જે ન થનાર હોય તેનો સંકલ્પ કે, તો પ્રજ્ઞા ગમે તેટલ ઘાંત પીસે તો પણ ન થાય' એ બાળક, દેવા ચોચ વસ્તુ માટે હઠ કરે તો માતા તે પૂર્ણ કરે, પણ એ તે ન દેવા લાયક વસ્તુ માટે હઠ કરે, તો તે પૂર્ણ કરતી નથી પણ જીવની બાળકના મુખ પર તમાચો મારે છે.

શિષ્ય—કોઈ લોક કહે છે કે શું પ્રજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરનાં આવડતું નથી? તે સર્વ કંઈ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

ગુરુ—જે પેદા થયા યેન્ય હનું તે થયું; ન થયા યેન્ય તે ન થયું. એ બધું થવાનું તેના હાથમાં રોત તે માનનિક પ્રવ્રત એકવાર પેદા થયા પછી બંધ થઈ ગઈ? નેના સંકેપ પ્રમાણે જ થયા કરવ. પણ યનું નથી, તેથી સર્વના ઉત્પત્તિની પ્રજ્ઞા નથી. મૈથુનિક અને માનનિક, નેટલી યુદ્ધિ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરી તેના પર જે ભક્તિભૂતી ભાવના, કરાના તે દેવદૃષ્ટિ અને તુલ્ય-પાણુ આદિ જે પ્રત્યક્ષ છે તે ઈશ્વરદૃષ્ટિને.

પ્રત્યક્ષ યુદ્ધિ, માયાની ઈશ્વરે માયા દ્વારા કરી. અને કદિપન યુદ્ધિ છવે કરી 'પુત્રકામ પ્રત્યાય' એવી પ્રજ્ઞાએ ન્યારે કરવાના કરી ત્યારે ઈશ્વરે સર્વ પ્રવ્રત ઉત્પન્ન કરી. પછી તે પ્રવ્રત પ્રજ્ઞા સમક્ષ જામી રહી. હે સ્વિકૃત! પહેલાં જે પ્રવ્રતરૂપ વેદ કહ્યા તેનું જ આ પરિણામ છે. સર્વ માનનિક અથવા મૈથુનિક ઊંચ-નીચ, નાની-મોટી યુદ્ધિ એક પ્રવ્રતરૂપ દ્રવ્યની બનેલી છે અને તેમાં પ્રવ્રત દેવી રીતે વ્યાપક છે તે હવે કહું છું.

સર્વમાં પ્રવ્રતની વ્યાપ્તિ

સર્વનો સૂક્ષ્મ રૂપ જે દેખાય છે તે અકારમાત્રા. સર્વનો સૂક્ષ્મ રૂપ જે ચલન પામે છે તે જ ભાસરૂપ ઉદારમાત્રા. સર્વ પોતાને બળુતા નથી ને તે અગ્રા-નને લીધે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ એ રૂપ ઉત્પન્ન થયા તે જ અગ્રાન બ્રહ્મરૂપ મકારમાત્રા. એ રૂપ ઉત્પન્ન થયા પછી જેણે પ્રવ્રતિ ભેદ જે જ વિપરીત જ્ઞાન. જ્ઞાનના સામાન્ય અને વિશેષ એવા જે પ્રકાર છે. એ પ્રકાર પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડી સુધી સર્વમાં છે. તેમાં વિશેષ પ્રકારને અર્ધમાત્રા કહે છે. અને સામાન્ય જ્ઞાનને ણિન્દુ માને છે. એમ સર્વ સદૃષ્ટિમાં પંચાંગી પ્રવ્રતની વ્યાપ્તિ છે. માટે સર્વ વેદરૂપ જ છે. પહેલાં કહેલા મોડું એ જે અશ્વરોને પ્રવ્રતરૂપી વેદ, ક્રીડીથી લઈને પ્રજ્ઞા સુધી ત્યાં પ્રાણવાયુ ચલન પામે છે ત્યાં મોડું શબ્દ કહે છે. દેવ, ત્યાગ, માનવ આદિ જે જે સાકાર રૂપ થયા તેમાં આત્મામહિત શબ્દ પ્રજ્ઞ ઉત્પન્ન થયા; અર્થાત્ તેમાં વૈષ્ણવી વાણી ઉત્પન્ન થઈ. મનુષ્યરૂપ સિવાયના બીજા પ્રાણીઓના રૂપમાં પણ, પશુવૃત્તિ અને મધ્યમા વાણરૂપ પ્રવ્રત ઉત્પન્ન થયા.

આગળ-પાછળ માત્રા ભોજનાથી ચાનંત શબ્દો થાય છે, અને એ અનંતરૂપ વેદ મનુષ્ય-રૂપમાં રહે છે.

વેદોનું સ્વરૂપ

વેદ એ પ્રકારના: એક પ્રાણરૂપ અને બીજો શબ્દરૂપ. પ્રાણરૂપ વેદ જે મેં ક શબ્દરૂપે છ તે મનુષ્ય નિવાયનાં ઈતર શરીરમાં છે. તન લીધે પ્રવ્રતિ-નિવ્રતિ સ્પષ્ટ નથી થતી. પશુ-શરીરમાં પરાધીનપણે ફક્ત આહાર, નિદ્રા અને મૈથુન, એ ત્રણ વ્યાપાર થાય છે.

મનુષ્ય શરીરમાં માત્રા ઉત્પન્ન થયા પછી તે વૈષ્ણવી વાણી સ્પષ્ટ થયા બાદ તેના શબ્દ ભોજના થયા. એમ પ્રવ્રતિનાવૃત્તિ-દર્શક શબ્દરૂપ વેદ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રગટ્યા; માટે મનુષ્યરૂપ ઉત્પન્ન અને તારાવ-યાના ઈતર રૂપ પરાધીન હોવાથી તે નિદ્રાપયોગી અને નિદ્રુષ્ટ. મનુષ્યરૂપે જ કેવળ પ્રવ્રતિ-નિવ્રતિનું ધર જ છે. એ મનુષ્યરૂપે જ ભગવાતથી મેક્ષપત્ત જે કરવા ઈચ્છે તે કરી શકે.

પ્રવ્રતરૂપ વેદ જ સર્વના પ્રેરક ઈશ્વર છે. અને એ જ ઈશ્વરમાથી શબ્દરૂપ વદ થયલા છે. હે સ્વિકૃત! તે પ્રશ્ન કર્યો હતા કે જ્યાં પ્રવ્રતિ-નિવ્રતિરૂપ રચના છે તે માર્ગપ્રદર્શક વેદનાં રચના કેણું કરી? જવાબ કરી એમ માનાંજ, તા ત સામંધ્ય-હીન છે. અને ઈશ્વર કરી એમ માનાંજ તા તન કાર્ક પ્રયાગન નથી, ત્યારે આ રચનાના વાર્તાવક બને કર્યા થયા તે ક્યાં રીત? તે હવે કહું છું. જટલી માનાંસક પ્રવ્રત પણ યજ્ઞ તમાથી પશુ આદિ પાત-પોતાના વ્યાપારમાં લાગ્યા અને મનુષ્યપ્રાણીના જે રહી, તે પ્રજ્ઞાજ સામે જામી થઈ ન પ્રાવ ના કરવા લાગી કે: હું દેવ! આપ જ અમારા માતા-પિતા, ધાતા, સ્વામી છા. માટે અમાર શું કરવું, શું ન કરવું, ક્યાં રહેવું, શું ખવું, શું ગાવું અને મનમાં મૈથુ ધ્યાન ધરવું ત કહા તમે જ કહોશો તે કરીશું. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞદેવે સર્વેનું બોલવું સાંભળીને વિચાર કર્યો કે: શું કરવું, શું ન કરવું એમાનું કશું આ બધા બળુતા નથી તત્ત્વને માર શું કહેવું! આ બધું કરવાની સામર્થ્યશક્તિ કાની

છે, એ ન જાણનાં મને જ એ તો કર્તા માને છે. હવે જો તેને પ્રવૃત્તિ જ કરવાનું કહ્યું તો નિવૃત્તિ શી રીતે સમજશે? અને જો નિવૃત્તિ જ કહ્યું તો પછી ઉત્પત્તિ શી રીતે થશે? એવી પ્રશ્નાણને રજોશુભને લીધે પ્રાન્તિ પડી, ત્યારે ને મૂંઝવણથી એમ જ સ્થિર થઈ બેસી ગયા. તેમને કશી સૂઝ ન પડી. તે વખતે અંતરમાંથી જ્ઞાનમય શબ્દોનો ઓધ પ્રગટ થયો! એ પ્રશ્નાની ગ્રેરણા ન હતી. કેમ કે જીવની કલ્પના તો ખૂબી ગઈ, તેથી એ અંતરમાં રહેલા માયાવી ઈશ્વરની ગ્રેરણા સમજવી ભેઈએ. મન-બુદ્ધિ ન હોવા છતાં ઈશ્વરમાંથી વેદ ઉત્પન્ન થયા. સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ મન ન હોવાને લીધે જીવપણું બંધ થયું. ત્યાં કોઈ યોજના તેને સૂઝી નહીં. જેમ બાંધતો મનુષ્ય બાંધમાં બંધે (બાંધખાત કહે) પણ તેના શબ્દોનો અર્થ સમજવામાં ન આવે, તેમ પ્રશ્નદેવ સંકલ્પસહિત મૂર્ચ્છિતની જેમ પ્રાન્તિવશ થયા ત્યારે તેના શરીરમાંથી-જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે તેમ-અનંત શબ્દો બહાર પડ્યા! જે વખતે અંતરમાંથી શબ્દો બહાર પડવા લાગ્યા તે વખતે તેને એક મુખમાંથી બહાર આવવાનો રસ્તો ન મળ્યો ત્યારે શરીર ફૂટે છે કે શું? એમ થવા લાગ્યું! પછી આર મુખમાંથી શબ્દો બહાર પડ્યા! તે શબ્દો ભિન્નથી માનવ પ્રજાએ મનમાં ધારણ કર્યા, પરંતુ તેનો અર્થ તેને સમજાયો નહીં. પછી બધાંએ તે શબ્દો ધ્યાનમાં લઈને યોજના કરી. અમુક શબ્દોનો અર્થ અમુક છે. અમુક પદાર્થને અમુક માનવો, એમ પોત-પોતાને કાવતા અર્થ પ્રમાણે તેઓએ યોજના કરી. કોઈએ ભતિભેદ કર્યા, કોઈએ વ્યુત્પત્તિ વધારી. કોઈએ તર્કથી વિભક્તિ કરાવી એ રીતે ન્યાય, વ્યાકરણિક છંદ, નિરુક્ત, ન્યોતિપાદિક અંગરૂપાંગ સહિત બુદ્ધિના નિશ્ચયથી સ્થાપિત કર્યા પછી વ્યાખ્યા આદિ અનેક આચાર્ય થયા, તેઓએ મૂળાદિકથી વેદ-વિજ્ઞાનની રચના કરી; તે એવી કે:-આ ઋગ્વેદ, આ યજુર્વેદ, આ અથર્વવેદ, આ ભાગવેદ, આ ઠગ્વેદ, આ અનુષ્ટુપ; એમ શબ્દોની રચનાથી ચાર વેદ તૈયાર થયા. એ વેદ-રચના જુદે કરેલી છે, માટે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-

પ્રદર્શક વેદના કર્તા બે : એક ઈશ્વર, બીજો જીવ. તેમાં જીવોમાંના કેટલાક કર્મનું જ પ્રતિપાદન કરીને તેના નિશ્ચય કરી બેઠા! કેટલાક ઉપાસનાને શ્રેષ્ઠ માનીને બેઠા! પરંતુ તે વિષયમાં તેઓનો નિશ્ચય થયો નહીં. કેટલાક પ્રભુ-વેદ અથવા માત્રાત્મક શબ્દોને વેદ ન માનતાં તેઓ વેદાક્ષરને બંધે માને છે

વેદમાં અનેક પ્રકારના ધર્માશ્રમનો અનુક્રમે વિસ્તાર કરેલો છે. તેમજ ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ એમ અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એ વેદના અધિકારી છે એવું વર્ણન કરેલું છે. ત્રીશ્વરાદિક વેદના અધિકારી નથી તો અત્યંતબલિકને તો અધિકાર હોય જ શાનો! આ રીતે કલ્પના કરીને, તેની સ્થાપના કરી અભિ-માનથી બંધનમાં પડ્યા.

એ પ્રમાણે વેદમાં આધક-આધક પુષ્કળ કહેલું છે પરંતુ તેમાં જીવ કલ્પિત આધક છે એમ સુસુઝ-એ સમજવાનું છે.

શિષ્ય—સર્વ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યું છે એમ કહ્યું, તો તેમાં ઈશ્વર-નિર્મિત સહિ કરનાર તે કયો ઈશ્વર? પ્રશ્નના અંતરમાં-ઈશ્વર દ્વારા શબ્દોની ગ્રેરણા થઈ એમ કહ્યું તે ઉપરથી પ્રશ્નદેવ પરાધીન છે એમ કહ્યું, અને તે પ્રશ્ના ઈશ્વર પણ નથી એમ કહ્યું. હવે સ્વતંત્રપણે કહ્યું, જે સહિ ઉત્પન્ન કરી તે ઈશ્વર પ્રગટ છે કે અપ્રગટ? લોકોનો તર્ક છે, તે પ્રમાણે શાસકાર સ્થાપિત કરે છે કે, કોઈએક ઈશ્વર છે, ને તે જ આ સર્વનો આલક છે. પરંતુ તે ઈશ્વર કયાં રહે છે અને સર્વ સૂરો કેવી રીતે હલાવે છે એ કોઈના પણ જાણવામાં આવતું નથી. સર્વ પ્રાણી ઈશ્વર વિષે વ્યર્થ કલ્પના કરે છે તે કહે છે કે પ્રશ્ના ઉત્પત્તિ કરે છે વિષ્ણુ જગતનું પાલન કરે છે. અતે તે જ જગતનો શંકર મહાર કરે છે તેમાં પ્રશ્નનું પરાધીનપણું મમનથું, પરંતુ વિષ્ણુ અને શંકર સ્વતંત્ર છે, કે એ પણ પરાધીન છે. (સ્વિદત્તનો એવો પ્રશ્ન માંભાળીને)

ગુરુ—જે આકારમાં આવે તેને સ્વતંત્રપણું શાનું? જીવ સાકાર નથી, તો ઈશ્વર સાકાર શી રીતે હોય? વિષ્ણુ આદિ કેટલાક સ્વયં પ્રગટ થયા, તો પણ તે હસ્થમાં આવવાને લીધે ભૂતમય જ છે. જે

સ્વયં પ્રગટે છે તે અયોનિ સંભવ છે એમ કહે છે; પરંતુ એ મિથ્યા ગૌરવ સમજવું. સ્ફુરણથી માંડીને પૃથ્વી પર્યાંત સર્વ દરજ્જાની ઉત્પત્તિ કારણ દ્વારા થાય છે. કારણમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય, તો કારણને યોનિ માનો. પછી વિષ્ણુ-શંકરાદિ અયોનિજ શી રીતે? ને તેને અયોનિજ માનીએ તો વૃદ્ધાદિક પણ અયોનિજ કર્યો. માટે તે અયોનિ સંભવ નથી.

વિષ્ણુ અને શંકર એ માયાના ગુણનો સ્વભાવ છે. મર્વ જગતનું પાલન અને સંહાર કરે છે, પણ પરત્વરાતથી કરે છે. વિષ્ણુ ને સ્વતંત્રતાથી પાલન કરતા હોત, તો તે ભાવિને આધીન ન થાત. વિષ્ણુએ ઋષિયજ્ઞમાં “હું ભોક્તા” એમ પોતાને ભોક્તા માન્યો, અને પછી તેને એમ લાગ્યું કે આ તો મને અભિમાન થયું! તેથી તુરત સુદર્શન ચક્ર વડે પોતાને હાથે જ પોતાનું મસ્તક છેદી નાખ્યું! પછી જામાંએ તેને ઘોડાનું મસ્તક લગાડ્યું! તે જ હયગ્રીવ અવતાર થયો! વિષ્ણુ ને પોતાના શિરની રક્ષા ન કરે, તો અન્ય જનોની રક્ષા શું કર્યો? ને રીતે તેનાથી પોતાના હાથ વડે પોતાના શિરની રક્ષા થઈ નહીં, તે રીતે તેને પ્રજાગ્ની માફક પરતંત્ર સમજવા.

શિષ્ય-કોઈ કહે છે કે વિષ્ણુને અભિમાન આપ્યું તે દેવોથી સહન ન થયું તેથી જ તેણે પોતાનું શિર કાપી નાખ્યું!

ગુરુ-‘શિર કાપવું’ એવો કદપના કોના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ? કયા કારણથી હાનિ થઈ? જેની સત્તા છે તે ઈશ્વર છે અને બાકીની સર્વ કદપનારૂપ ભૂત જીવની છે સંહાર કરવો શંકરના હાથમાં છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુનું પરાધીનપણું સ્પષ્ટ થયું. શંકર સ્વયં સંહાર કરવા સમર્થ છે, તો ત્રિપુરસુરના વધ વળતે તેને સંકટ કેમ પડ્યું? ને રીતે સંકટ પડ્યું તે રીતે તે સ્વતંત્ર નહીં એમ પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શંકર પરાધીન હોય, તો દેવોના પરાધીનપણા વિષે તો શંકા જ ન રહી.

શિષ્ય-આપે સર્વ દેવોને પરાધીન ઠરાવ્યા, ત્યારે સ્વતંત્ર કોણ રહ્યું? ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કોણ કરે છે?

ગુરુ-માયાના ત્રણ ગુણ ઈશ્વરને આધીન છે.

તે દ્વારા ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર થાય છે. એ ક્રિયા કરનારા ગુણ પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડી સુધી સર્વમાં અર્પાંક છે. તેમાં કોઈ ગુણનો ઉદય થાય છે ત્યારે બીજા બે ઠંડાઈ જાય છે. બાણવું (જ્ઞાન કંચું) એ જ સત્ત્વગુણ. સર્વ બાણીને ખચાવે છે, તેથી સત્ત્વગુણ દ્વારા પાલન થાય છે. તે જ વપ્તુ છે જે ન બાણવું (અજ્ઞાન) તે જ તમોગુણ. અજ્ઞાનથી પ્રાણી મરે છે. એ રીતે તમોગુણ દ્વારા સંહાર થાય છે. એ જ શંકર. અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનું સમાન હોવું તે રજોગુણ. રજોગુણ સત્ત્વ અને તમ બંને સમાન છે, માટે રજોગુણ દ્વારા ઉત્પત્તિ થાય છે. એ જ પ્રજ્ઞાજ્ઞ. રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ; એ ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરનાર છે; ને તેનો પ્રવર્તક એક ઈશ્વર જ છે.

ઈશ્વરનું વસતિ-સ્થાન

ગુરુ-એ ઈશ્વર અવયવવાળો હોત, તો તે શરીર બહાર છે એમ માનવામાં આવત; પરંતુ એ તો બુદ્ધિમાં જેમ જીવ રહે છે, તેમ પોતે સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં રહે છે. અને તે સ્ફૂર્તિ શરીરમાં છે. અવધ્યાવૃત્તિમાં પટેલા પ્રતિબિંબને જીવ કહે છે અને વિદ્યા (સ્ફૂર્તિ) વૃત્તિમાં પટેલ પ્રતિબિંબ તે જ ઈશ્વર. જીવનું પારદંતુ કાઈ થતું નથી, તેથી તે સ્વતંત્ર નથી. જીવ પરતંત્ર છે, તેથી પ્રારબ્ધ-કર્મોના ઉદય પ્રમાણે ઈશ્વર ગ્રેરણા કરે છે. પ્રારબ્ધ-લોભ જીવને છે. તે પ્રારબ્ધ-લોભનાં સુખદુઃખ, ઈશ્વરને નથી. માટે તે જીવ નહીં પણ ઈશ્વર જ છે. તે સ્વતંત્રતાથી માત્ર ગ્રેરણા કરે છે. જીવના સ્વાધીન હોવાની તો વાત જ નથી. એ તો જે જે થાય તે પરતંત્રતાથી લોભવે છે. માટે બુદ્ધિનો આલક-ગ્રેરક એક ઈશ્વર છે જેમ બુદ્ધિમાં જીવ રહે છે. તેમ ઈશ્વર, શુભમંડિત સ્ફૂર્તિમાં રહે છે. તે ઈશ્વર, પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડી સુધી સર્વના હૃદયમાં અંતર્યામિરૂપે અભિસંપન્ન, પોતાના સમસ્તથથી નિયંત્રા થઈને રહેતો છે.

જેના ભયથી સૂર્ય-ચંદ્ર આલે છે, જેના ભયથી પ્રાણવાયુ વહે છે, જેના ભયથી અગ્નિ પ્રકાશરૂપ છે, જેના ભયથી મૃત્યુ હોંડે છે, જેના ભયથી પૃથ્વી ધારણ કરે છે, જેના ભયથી પાણીમાં દ્રવ્ય છે, જેના

ભયથી કાળ ક્ષણ-ઘડીથી યુગ પર્યંત ગણતરી કરે છે, તેના પ્રતાપથી પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શંકર પ્રતાપવાન છે, તે ઈશ્વર, પ્રાણીઓના હૃદયમાં કેવળ નિયામકરૂપે સર્વ નિયમનું નિયમન કરે છે, જેનું જે જે થવાનું હોય તેના ગ્રેરણ એ ઈશ્વર જ છે. તેની સત્તા વિના એક તણખડું પણ હાલતું નથી.

સ્ફૂર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, મન-બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, અને પ્રાણ આદિ જેમ પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધી સર્વ શરીરોમાં સમાન છે, તેમ જડને જિવાડનાર હવ અને વૃત્તિમાં ભાસકરૂપે રહેનાર ઈશ્વર પણ સર્વ શરીરોમાં છે. ઇશન એટલે ગ્રેરણ કરવી. જે ધનવાનું હોય તે અનુસાર બુદ્ધિને યોગ્યવી અને પરાધીન હવને સુખ-દુઃખનો ભોગ આપવો. ઈશ્વર સ્વતંત્ર રીતે ગ્રેરણ કરે છે, પણ કર્તાપણું અભિમાન કરતો નથી. અને તેથી અલિપ્ત નિરહંકારી ઈશ્વર બંધન પામતો નથી.

હવ સ્વયં કશું જ કરતો નથી, છતાં જે કંઈ થાય તેનો 'કર્તા' હું જ છું' એમ ભૂખંતાથી કર્તાપણું માથે લે છે, તેથી તે અભિમાનને લીધે બંધનમાં પડે છે.

ઈશ્વર અને હવના કર્તાપણાની વિરુદ્ધતા

વિદ્યા-હાપાધથી ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. અવિદ્યાથી હવ અવ્યક્ત છે. ઈશ્વર, શુણ્યને પ્રવર્તવે છે. હવ, શુણ્યને આધીન રહે છે. ઈશ્વર, સર્વમાં રહેલી આવરણ અને વિશ્લેષશક્તિને સ્વાધીન રાખીને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને હવ ભ્રાન્તિવશ થઈને આવરણ તથા વિશ્લેષમાં મૂંઝવાય છે. હવ ત્રણે અવસ્થામાં, તે તે અવસ્થા સાથે તાદાત્મ્ય કરીને ભટકે છે, અને ઈશ્વર, તે અવસ્થાનો ભાવ છોડીને અવસ્થાતત રહે છે. હવ, બુદ્ધિથી માંડીને વિષયો સુધી સર્વ ઝડપ કરીને અભિમાનથી કિંદા કરે છે. અને ઈશ્વર, કેવળ નિર્વિકંઠ્ય સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં સંચાર વિના શાન્ત થઈ રહે છે. ઈશ્વરે ગ્રેરણ કરવી અને હવે તે માથે ચડાવવી, એ પ્રમાણે આ બંનેથી સ્પષ્ટ અલ્પ થઈ રહી છે.

હવ અને ઈશ્વર; બંને એક જ પ્રજ્ઞાનાં પ્રતિગિંબ છે. તેથી તે એકરૂપ જ છે; પરંતુ એક ભોક્તા અને એક નિયંતા, એમ તેનાં કર્મો જુદાં જુદાં છે.

તેથી એક હવ, અને એક ઈશ્વર એવો ભેદ થયો. એ હવ અને ઈશ્વર, પ્રજ્ઞાથી માંડીને કીડી સુધી સર્વનાં શરીરમાં છે. તેમાં હવ અભિમાનથી બંધાય છે અને ઈશ્વર નિરાભિમાનથી સુક્ષ્મ રહે છે.

શિષ્ય-હવ અને ઈશ્વર પ્રત્યેક શરીરમાં છે, એમ આપ કહો છો, પણ નિરહંકારી ઈશ્વર તો શરીરથી અલગ રહે છે ને ?

ગુરુ-સ્ફૂર્તિ શરીરથી અલગ હોતી નથી અને સ્ફૂર્તિમાં પડનારું પ્રતિગિંબ સ્ફૂર્તિ વિના હોતું નથી; માટે દેહથી અલગ ઈશ્વર હોય એ માનવું સંભવિત નથી.

શિષ્ય-ઈશ્વરનું પ્રતિગિંબ વૃત્તિમાં પડે છે, તેથી ત્યાં વૃત્તિ ન હોય, ત્યાં તે સ્થાન ખાલી પડે છે અને ઈશ્વર તો સર્વવ્યાપી છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે; તેથી આ વાતમાં વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-ઈશ્વરની સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે, પણ પોતે પુદ્ વૃત્તિમાં રહે છે, જેમ ચક્રવર્તી રાજા પોતાની રાજધાનીમાં રહીને સર્વ ઠેકાણે પોતાની સત્તા ચલાવે છે.

શિષ્ય-એક સ્થળે રહે, ને અન્ય સ્થળે સત્તા ચાલે, એમ જો હોય તો સાકાર વિષ્ણુની એક જ રાજધાની કેમ નહીં માનવી ? કીડા આદિ પ્રાણીના શરીરમાં હવ રહે છે, પણ ત્યાં ઈશ્વર નથી રહેતો અને વિષ્ણુના શરીરમાં ઈશ્વર છે પણ ત્યાં હવનો અભાવ છે.

ગુરુ-કીડાના શરીરમાં વૃત્તિ ન હોય તો તે ઠેકાણે ઈશ્વર નથી એમ માનવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ સર્વ પ્રાણીના શરીરમાં સ્ફૂર્તિની વૃત્તિ છે, માટે કીડાના શરીરમાં પણ ઈશ્વર છે. જેમ સર્વનાં શરીરમાં સ્ફૂર્તિ છે. તેમ બુદ્ધિ પણ છે. માટે વિષ્ણુના શરીરમાં હવ છે. કારણકે હવપણું બુદ્ધિ વિના ભાસતું નથી; અને હવ હોવાથી ભાસ્યા વિના રહેતો નથી. તે માટે ત્યાં બુદ્ધિ છે ત્યાં હવ છે. જો વિષ્ણુના શરીરમાં બુદ્ધિ જ ન હોત તો તેના શરીરનો વ્યાપાર શી રીતે ચાલે ? શરીરનો વ્યાપાર થાય છે માટે બુદ્ધિ વિષ્ણુના શરીરમાં છે. તેમજ કીડાના ઢેકમાં વૃત્તિ છે. જો વૃત્તિ ન હોત તો હવરૂપ પ્રતિગિંબ તેમાં કેવી રીતે આવત ? પ્રતિગિંબ છે તેથી કીડાના શરીરમાં વૃત્તિ છે. જડમાં બુદ્ધિ અને સ્ફૂર્તિવૃત્તિ નથી, માટે ત્યાં હવ-ઈશ્વર નથી.

જડ વિના જેટલા સમ્રાણ, સાકાર, ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ છે તેમાં યુદ્ધિ અને સ્ફૂર્તિવૃત્તિ એ બંને છે. ત્યાં યુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે, એવા શંકરના અને ક્રીડાના શરીરમાં જીવ-ધર્મિય છે. જેમ સૂર્યની નીચે પાણી ભરીને સોજેલા ઘટો, તે ઘટો નાનો, મધ્યમ અને મોટો હોય તેમજ તેમાં પ્રતિબિંબ પણ જ; તેમ પ્રજ્ઞાથી માંડીને ક્રીડાના શરીર સુધી યુદ્ધિ અને વૃત્તિ છે ત્યાં જીવ અને ધર્મિય ભાસવાના જ.

શિષ્ય-જલથી ભરેલા ઘડામાં સૂર્યનું એક જ પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તમે પિંડમાં એ પ્રતિબિંબ કહો છો, એ કેવી રીતે અને શું છે તે કહો.

ગુરુ-છીછરું પાણીમાં પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે. જોઈ પાણીમાં પ્રતિબિંબ અંદર ને અંદર જગમગે છે, તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી પણ તે જ, ત્યારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ લગાવીને જોઈ એ છીએ ત્યારે દેખાય છે. તેવી રીતે યુદ્ધિનું રૂપ છીછરું છે, માટે તેમાં જીવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સ્ફૂર્તિવૃત્તિનું રૂપ સૂક્ષ્મ છે માટે તેમાંનું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી, પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ લગાવીએ તો તે પણ દેખાય છે. તે આવી રીતે જીવ પ્રેર્ય છે અને તેના પ્રેરક ધર્મિય છે. ત્યારે પ્રેર્ય જીવ વ્યવહાર કરતો દેખાય છે ત્યારે પ્રેરક ધર્મિય સહજ છે જ. સ્ફૂર્તિને યુદ્ધિ વિના જાણવી જોઈએ, તેમાં ધર્મિય ભાસમાન હોય છે. યુદ્ધિને લીધે સ્ફૂર્તિવૃત્તિ દેખાતી નથી; તો પછી ધર્મિય શી રીતે સમજાય? સામર્થ્ય ઉપરથી જોજાળી લેવું કે જીવનો પ્રેરક ધર્મિય છે.

શિષ્ય-સામર્થ્ય ઉપરથી ધર્મિયને જોજાળવો એમ કહેવાથી વિષય સામર્થ્યવાન દેખાય છે, માટે ત્યાં ધર્મિય છે એવા અનુભવ આવે છે. વિષયના જેવું સામર્થ્ય ક્રીડામાં નથી, માટે ત્યાં ધર્મિય નથી જ એમ સમજવું જોઈએ. તો પછી તમે ક્રીડાના શરીરમાં ધર્મિય છે એમ શાથી કહો છો?

ગુરુ-વિષયનું જ સામર્થ્ય દેખાય છે તે જીવનું જ છે! ત્યાં પ્રેરણાત્મક ધર્મિયસામર્થ્ય દેખાતું નથી. સિંહ હાથીને મારે છે, બિલાડી જીંદરને મારે છે, એ ક્રિયા નાનીગાંડી દેહઉપાધિને લીધે થાય છે, તેથી હાથીના કરતાં સિંહ સામર્થ્યવાન અને જીંદરના કરતાં બિલાડી સામર્થ્યવાન છે એમ દેખાય છે; પરંતુ એ જીવધર્મ

છે. તેવી રીતે વિષયના શરીરમાં ધણું સામર્થ્ય છે. ક્રીડાના શરીરમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી. તેને તો એક તણખણું ઉકાવતાં પણ મોટો શ્રમ પડે છે. તે બંનેને દેહોણે જીવનું જ કર્મ સામર્થ્ય.

ધર્મિયને કર્મ જ નથી. તે કેવળ જીવને પ્રેરણા જ કરે છે. માટે ધર્મિય સ્વૃણ દષ્ટિથી દેખાતો નથી. જીવ દેખાય છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને ક્રીડા સુધી સર્વના દેહમાં જીવ અને ધર્મિય છે. તેમાં જીવ સ્પષ્ટ છે તેથી દેખાય છે. ધર્મિય અસ્પષ્ટ છે માટે તે દેખાતો નથી. ધર્મિય સર્વના શરીરમાં છે એમ કહેવું જોડું લાગે છે પણ શ્રીકૃષ્ણે જ ગીતામાં અનુનને કહેલું છે કે ધર્મિય સર્વના હૃદયમાં સ્થિતે યંત્રાણે થઈ પોતાની માયા વડે સર્વ ભૂતોને પ્રેરણા કરે છે; તેમજ સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં ધર્મિય છે એ વિષયમાં કૃતિ પ્રમાણ છે. તે ધર્મિય પોતાના અભાવને વળતે માયા અને અવિદ્યા ઉત્પન્ન કરે છે. જે વિદ્યાત્મક સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, તે જ માયા અને અજ્ઞાનવૃત્તિ તે જ અવિદ્યા. માયા અને અવિદ્યા, એ બંને પણ ત્યાંસુધી યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાંસુધી એકરૂપ હોય છે. યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે યુદ્ધિમાં જીવ પ્રવૃત્તિ તરફ વળે છે, માટે જીવ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે, તેવી રીતે ધર્મિય સ્પષ્ટ દેખાતો નથી. વિદ્યાસ્ફૂર્તિ સહિત ધર્મિય, એ યુદ્ધિને વિક્ષેપ કરનાર છે. તે નિમિત્તમાત્ર હોવાને લીધે યુદ્ધિમાં આવતો નથી. અવિદ્યાત્મક ધર્મિય નિમિત્ત કારણ છે. જેમ ઘટ-કાર્યમાં કુંભાર અને માટી એ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. તે પ્રમાણે જીવ અને ધર્મિય ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. જેમ ઘડમાં માટી આવે છે તેમ ઉપાદાનરૂપે જીવ યુદ્ધિમાં આવે છે. કુંભાર ઘડથી અલગ હોય છે તેમ ધર્મિય દેહથી અલગ અને અલિપ્ત હોય છે.

યુદ્ધિમાં વિદ્યા પ્રવેશ કરે તો પણ જીવમાં ધર્મિય ત્વ આવતું નથી અને વિદ્યા સહિત ધર્મિય યુદ્ધિમાં પ્રકાશે તો તે વિકાર છે. ત્યાં સુધી પ્રેરણા કરવાની છે ત્યાં સુધી ધર્મિયને નામ-રૂપ છે તે કાર્ય પૂરું થયું એટલે પછી ધર્મિયને નામ શાનું? ગાદ સુબુસિમાં જેમ જીવ અજ્ઞાનના ગર્ભમાં રહે છે તેમ ધર્મિયપ્રેરણા કાર્ય સહિત નામ છોડીને આનંદમય કેવલમાં રહે છે. જીવને

વિજ્ઞાન આત્મા કહે છે અને ઈશ્વરને પ્રજ્ઞાન આત્મા કહે છે. જીવ અને ઈશ્વર એ બન્ને પણ કારણાત્મા છે. બન્ને અબેદરૂપે મળીને તેમાં જ રહે છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉભારો થાય ત્યારે બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે. જીવના પ્રારબ્ધકર્મનો ઉભારો આવે ત્યારે જીવ, બુદ્ધિને લીધે જાગૃતિમાં આવે છે, અને તેના એટલા વિશેષ-કાળમાં ઈશ્વર પ્રેરક બને છે. ઈશ્વરની પ્રેરણાથી બુદ્ધિના અનેક તરંગ ઊઠે છે, અને તે જીવના જ વિકાર છે એમ સમજવું.

શિષ્ય-જીવનો પ્રેરક અંતર્યામી ઈશ્વર જાગૃતિમાં નથી.

ગુરુ-કેમકે તે બહુ સૂક્ષ્મ ઠેકાણે છે, માટે તે એક-દમ સ્વૂળ દૃષ્ટિથી જોવા જઈએ તો દેખાતો નથી. વસ્તુમાં તંતુ જોવા જઈએ તો અનુભવમાં આવે છે, પરંતુ તંતુથી કાપુમ (ફર્ક) જોવા જઈએ તો સ્વૂળ દૃષ્ટિથી દેખતું નથી, તેમ બુદ્ધિમાં પ્રકાશનારો જીવ જાણવામાં આવે છે, પણ વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત ઈશ્વર જાણવામાં આવતો નથી. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જણાય છે. બુદ્ધિ વિના કેવળ અવિદ્યાત્મક, છે. તેનો બહિર્મુખતાથી અનુભવ આવતો નથી. જો બુદ્ધિ વગર જીવ સમજતો નથી, તો ઈશ્વર કેવી રીતે સમજાય? જાણવામાં આવતા નથી માટે જીવ ઈશ્વર છે જ નહીં એવી કલ્પના કરવી નહીં. ખરી રીતે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. પણ વિદ્યાઅવિદ્યાત્મક સ્ફુર્તિવૃત્તિ નાશ પામતી નથી. તે જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી વિદ્યા અને અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર પણ છે જ. તે જીવ-ઈશ્વર જોવાની જેને ઇચ્છા હોય તેણે અંતર્મુખ થવું. બુદ્ધિના વિશેષ તરંગ જ્યારે ઊઠે નહિ ત્યારે સ્ફુર્તિવૃત્તિનો અનુભવ લેવો. તે વૃત્તિમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પણ સમાન છે અને આવરણ તથા વિશેષરૂપ વિદ્યા-અવિદ્યા પણ છે.

સ્ફુર્તિવૃત્તિ, જે અધિષ્ઠાનમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેને ભૂલીને કાર્યરૂપ પદાર્થને જાણવા લાગી સ્ફુર્તિમાં જાણવું (અજ્ઞાન) તે અવિદ્યા. મૂકમદૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ બન્ને પુરાતન છે. તેમાં ચેતનના જેવા મિથ્યા આભાસ દેખાય છે તે જ જીવ અને ઈશ્વર. એ જીવ-ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી અનજાણું.

જીવ અને ઈશ્વર જેનાં પ્રતિબિંબ છે તે જ્ઞાન-ધન આત્મા, તે બન્નેનો કારણાત્મા છે. અન તેનાથી તે બન્ને જુદા છે.

જ્ઞાનધન બ્રહ્મ, એ પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મથી લઈને તણખલા સુધી સર્વમાં રહીને પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે, અને તેઓના લયને પણ જાણે છે. બુદ્ધિ, નિર્વિકલ્પવૃત્તિ, જીવ, શિવ, વિદ્યા-અવિદ્યા આદિ જેટલું ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વને આ આત્મા પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે જીવ-ઈશ્વર પ્રકાશ કરતા નથી જેમ સૂર્ય ભીંત, આંગણું, ઘર, ઘડ, જલ અને જલમાં પડેલાં પ્રતિબિંબ આદિ સર્વને એક સાથે પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આત્મા સર્વને પ્રકાશિત કરે છે, ઘડામાં પાણીમાં સૂર્યનું જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે સૂર્યથી જુદું છે, તેમ વૃત્તિમાં પડેલો ચેતનનો આભાસ; તે ચેતન-આત્માથી જુદો છે, અને તે આભાસ અનાત્મા હોવાથી મિથ્યા છે. પરંતુ વ્યાપક બિંબ-પ્રત્યગાત્મા સત્ય છે. મિથ્યા આભાસને મિથ્યા સમજી, તેનો ત્યાગ કરવો અને પોતે સ્વતઃ સત્ય આત્મા થઈ રહેવું.

ઘડામાં પાણી ભર્યું એટલે તે પાણીમાં આકાશના જેવું આકાશ લાસે છે, પણ જે ઘડામાં પાણી નથી ભર્યું તેમાં આકાશ દેખાતું નથી, પરંતુ તેમાં શુદ્ધ આકાશ વ્યાપીને રહેલું છે. એ શુદ્ધ-વ્યાપક આકાશ, પાણીના આદિ-અત્માં જેમનું તેમ રહે છે, તેમ સ્ફુર્તિમાં વ્યાપી રહેત આત્મા, વૃત્તિના આભાસમાં પણ સત્ય છે. જલમાં પડેલો આભાસ તો જલ હોય ત્યાં સુધી ભસે છે. જલ ન હોય ત્યારે ભાસ-કતા નષ્ટ થાય છે તેમ વૃત્તિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ, વૃત્તિ છે તો ભસે છે અને વૃત્તિ નષ્ટ થાય ત્યારે તેનો પણ નાશ થાય છે.

સર્વ દરશાભાનથી અલગ, સ્વયંપ્રકાશ આત્મા, સર્વમાં રહેવા છતાં નિર્વિકલ્પરૂપે સર્વથી અલગ છે. જેમ આકાશ ઘડાના પાણીમાં રહેવા છતાં વ્યાપક-રૂપે તે સર્વથી અલગ રહે છે, ને અનેક પ્રકારના જલના વિકાર તેને સ્પર્શતા નથી તેમ જીવ-ઈશ્વર મહિન સર્વ જગતનાં ચેતન-પ્રકાશ વ્યાપીને રહેવા છતાં સર્વથી તે અલગ છે, એ નિરૂપણ આ હવે પાછીના સ્તોત્રમાં કરવામાં આવે છે. તેનાં પ્રથમ ને નિરૂપણ થઈ ગયું છે, ને તે નિરૂપણમાં સર્વ

પદાર્થ અલગ કરેલા છે, તેનું પુનઃ વિવેચન અહીં કરવામાં આવે છે. તે વિસ્તૃતવિવેચન, અતિ સાવધાન યર્થ શ્રવણ કરે. આ તમામ અનાત્મ જાતને હટાવીને આત્માને આત્મારૂપે ભેટો. દ્વિપાદ્ય ગુણ-લોપામ્યાં વિવિક્તા કૈવલ્યાચિત્તિ: ।

સૌજાન્યવત્તે રૂપ: રસાદિનાં વિકલ્પને ॥૮॥

અર્થ—રૂપથી, શુદ્ધરૂપથી, સર્વ આભાસથી ચૈતન-પ્રકાશ અલગ છે. અને તે જ રૂપ-રસાદિ વિકલ્પો મહિન સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. ‘રૂપથી’ એ ઉપલક્ષણ રૂપે કહેલ છે. એ ઉપરથી ઈશ્વરકૃત અને જીવકૃત શુદ્ધ—રૂપાદિથી વિકાર ન પામતાં તેમની એ ચૈતનપ્રભા અસંગપણે સર્વમાં વ્યાપી રહેલ છે. તેનાથી કંઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. જેમ આકાશ ઘડામાં આવે છે અને જલમાં વ્યાપ્ત છે તેમ ચૈતનપ્રભા રૂપ-રસાદિ વિકલ્પોમાં વ્યાપ્ત છે, એ જ હવે અન્ય-અતિરેકની યુક્તિથી સ્પષ્ટ રીતે કહું છું.

રૂપ એટલે સર્વ પદ્મવિપાત્મક જગત, અર્થાત્ જડ ચંચળ આદિ સર્વ ઈશ્વર નિર્મિત નામરૂપ-તેમાં વ્યાપીને ચૈતનપ્રભા મળી જીવ રહેલ છે. માયાથી લઈને તુલ્ય સુધી સર્વ સહજ થયું. તેના બે પ્રકાર કહેવા છે ૧. સ્વાભાવિક. ૨ ઈશ્વરના દક્ષિણથી થયેલ. પ્રથમ માયારુદ્ધિ અલગ થયું તેમાં સ્મરણ-અસ્મરણ ઉત્પન્ન થયાં. સ્મરણ એટલે જાણવું, જ્ઞાન. વિસ્મરણ એટલે ન જાણવું, અજ્ઞાન એમ સ્મરણ-અસ્મરણરૂપી વિદ્યા-અવિદ્યા સહજ ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં સહજ આપોઆપ પ્રતિબિંબ પડ્યાં, તેનાં જીવ અને ઈશ્વર એવાં નામ છે. તે પણ સહજ ઉત્પન્ન થયાં. તેને સ્વાભાવિક પણ કહે છે. તે સ્વાભાવિકમાંથી આગળ બીજાં સહજ થયાં; પરંતુ તેને ઈશ્વરે કરેલાં છે એમ માનવું.

ઈશ્વરના દક્ષિણથી પુષ્કળ પ્રકાર થયા તેમાં પ્રથમ શુદ્ધ અને શક્તિ ઉત્પન્ન થયાં સત્ચશુભી જ્ઞાન-શક્તિ રમેશુભી ક્રિયાશક્તિ અને તમેશુભી દ્રવ્ય-શક્તિ. તમેશુભીમાંથી પાંચ ભૂતા થયાં અને તે પાંચ ભૂતોમાંથી પાંચ વિષય થયા. પાંચ વિષય માથે પાંચ ભૂત અને પહેલાં કહેલ ભૌતિક; એ સર્વ મળીને ચાર ખાણી તથા પાંચમી માનસિક એની ચર્ચ.

સંકલ્પથી જે થયેલ તે માનસિક અને બાકીની જરાપુર, અંડજ, સ્વદેહ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર ખાણી. તેમાં સ્થાવર પદાર્થ વ્યાપ્ત નથી અને તેનાં મૂળ જમીનમાં કોપેલાં હોય છે. તેમાં જરા પણ પ્રાણનો સંચાર નથી, માટે તે જડ છે. આ સ્થાવર સિવાય બીજા પદાર્થો રહ્યા તે પણ જડ જ છે. પરંતુ તે પ્રાણને હીધે ખાય છે અને ચાલે છે માટે તેને જંગમ કહે છે. આ પ્રમાણે જડના સ્થાવર અને જંગમ એવા બે પ્રકાર છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મર્વે સ્થાવર-જંગમાત્મક ક્ષય પ્રસાર, તે પ્રસારમાં, નાનાંમોટા અનેક પ્રકારના પિંડ; એ મર્વ નામરૂપાત્મક ઝાટનું મૂળ માયા છે. આ ઝાટનો આધાર પ્રજ્ઞ છે સર્વમાં અસ્તિ-ભાતિ-પ્રિયરૂપે રહેલા એ અધિષ્ઠાન પર સર્વ નામરૂપ ભાસે છે જેમ એક અચળ આકાશ તેમાં નાનાંમોટા ઘડા, મટકી, દોણકી, પરાત આદિ અનેક પ્રકારનાં વાસણ, તેમ પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મંડરૂપી મહા, તે મહામાં અનેક પ્રકારના પિંડરૂપી ઘડા રાખેલા છે. તેમાં કેટલાક પાણીથી ભરેલા ઘડા છે, જેમ અહીં જંગમાત્મક પિંડ છે. ત્યાં કેટલાક ખાલી ઘડા છે, તેમ અહીં સૂક્ષ્મદેહ સિવાય સ્થાવર છે ખાલી ઘડામાં જલાકાશ દેખાતું નથી, પણ વ્યાપકપણાથી આકાશ હોય છે; તેમ સૂક્ષ્મદેહ વિના જીવ-ઈશ્વર સ્થાવરમાં રહેતા નથી પણ વ્યાપકપણાથી પ્રજ્ઞ હોય છે.

પદાર્થ છે, ભાસે છે અને પ્રિય લાગે છે તે પદાર્થમાં પ્રજ્ઞનાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણો છે. પ્રજ્ઞ, રૂપ-આકારમાં આવ્યા, તે રૂપોને આગમતા માટે નાના પ્રકારનાં નામ કહેવાં છે. સજલ ઘડા પ્રમાણે જે જંગમ છે તેમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય અને સૂક્ષ્મ દેહ સાથે જીવ-ઈશ્વર છે. જેમ સુવર્ણ આદિ ધાતુના ઘડા, તેમ મનુષ્યના પિંડ, અને જેમ છાણ (ગોબર)ના ઘડા, તેમ કીડાના પિંડ આ પ્રમાણે પિંડરૂપી ઘટ ચૈતન્યાકાશમાં મૂકેલા છે. તેમાં સત્ત્વ-રજ્જાત્મક જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ છે. જેટલા સાકાર દેહ છે તે બધા તમેશુભી દ્રવ્યશક્તિના છે; જેમાં ઉપર કહેલા જીવ-ઈશ્વર સહિત સર્વ સંધ રહે છે.

દરેક પિંડમાં શું શું છે એ ભુકું ભુકું ભોવાની જરૂર હતી, એક પિંડમાં શું છે તે સમજવું એટલે સર્વ પિંડોને અનુભવ આવશે. આ અનુભવ પોતાના દેહમાં ભેળવે પછી બીજા પિંડનો વિચાર કરવો. આકાશમાં અનેક ઘડા હોય તે એક-એક કરીને બધા ભોવાની જરૂર નથી. એક ઘડાનો વિચાર કર્યો એટલે બધા ઘડા કેવી રીતે થયા તે સમજશે. એ રીતે પિંડનો વિચાર કરવો. જેમ ઘડામાં પાણીની ચળગળ છે તેમ પિંડમાં સૂક્ષ્મદેહની ચળવળ છે. સૂક્ષ્મદેહ સત્તર તરવનો છે. તે સત્તર તરવ મળીને ત્રણ કોશ થાય છે ચચળ પ્રાણના ચલનથી કર્મેન્દ્રિયોની પાંચ ક્રિયા થાય છે, અને તે એ, કે વાણીથી બોલવું, હાથથી દેવું-લેવું, પગથી ચાલવું, ઉપસ્થથી રતિભોગ અને શુદ્ધથી મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કરવો પ્રાણપંચક અને કર્મેન્દ્રિય પંચક મળીને પ્રાણમય કોશના દશ પ્રકાર થાય છે. પ્રાણમય કોશમાં ક્રિયાશક્તિ છે.

મનોમય કોશમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. તેના છ પ્રકાર છે. ચંચળપણથી ચાલીને પદાર્થ ઓળખવો, પણ નિશ્ચય ન થવાથી સંશયમાં પડવું એ મનનું લક્ષણ છે. એ મન પાંચ દરવાજામાંથી બહાર નીકળીને બહારના પદાર્થ પામે જાય છે, તેનાં જવાનાં દારને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોની ક્રિયાને ઓળખીને સંશયમાં પડનારું જે મન, તે મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને છ પ્રકારનો મનોમય કોશ થાય છે. આ મનોમય કોશ, પ્રાણમય કોશની અંદર છે. મોટે પ્રાણમય કરનાં મનોમય કોશ સૂક્ષ્મ છે. સનની જેવી જ્ઞાનશક્તિ તેથી બુદ્ધિની જ્ઞાન-સ્ફૂર્તિ, મનમાં જેમ મશયવૃત્તિ, તેમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ છે. બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઠાગ શબ્દાદિ વ્યાપાર કહે છે, મોટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો બુદ્ધિની સહાયક છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશના છ પ્રકાર છે પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય એમ ત્રણ કોશ મળીને સત્તર તરવું સૂક્ષ્મ ચરીર (લિંગ-દેહ) બન્યું છે.

પાંચ પ્રજા, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન-બુદ્ધિ મળીને સત્તર તરવો; તથા તેમાં જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ મળી થયેલા જે સૂક્ષ્મ દેહ તે ઘડામાં

જેમ પાણી રહે છે તેમ સૂક્ષ્મ દેહમાં રહે છે. પાણી જેમ ચંચળ અને લીનું, તેમ પ્રાણનો વિહાર સમજવો. જેમ પાણી ચળકે છે તેમ મનોમય કોશ, વિજ્ઞાનમય કોશમાં ચળકે છે, અને તેમાં જ્ઞાનશક્તિ છે. મંદ અધકાર પ્રમાણે સંશયરૂપી મન અને કેવળ જગ-જળી (પ્રતિભાસ) પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ છે. એ મન-બુદ્ધિમાં જેનાં ઘેર, મૂઢ અને શાંત લક્ષણ છે એવા ત્રણ ગુણ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહથી ગુણ પર્યાત, સર્વજ ઘટની પેઠે સ્વાભાવિક પરંતુ ધૃતિર નિર્મિત સૂક્ષ્મદેહ છે. આ પ્રમાણે બે દેહ લક્ષણ સહિત કથા.

જીવ-ધૃતિર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં સ્ફૂર્તિરૂપ તત્ત્વ થયાં, તે સામાન્ય વૃત્તિમાં સૂક્ષ્મદેહિણી જોયાં. મુખ્ય અંક-પ્રજ્ઞાસ્ફુરણ જેને મૂળ માયા કહે છે, તેની પિંડમાં સંકટ સ્મૃતિ થાય છે. તે જ નિર્વિકલ્પ સ્મૃતિ આપો-આપ સર્વજ્ઞ થાય છે, પણ તે સંકટ હોય ત્યારે જલદી સમજવામાં આવતી નથી. કેમકે વૃત્તિ વિષય સમક્ષ જાય છે. જ્ઞાન એ વિદ્યાનો અને અજ્ઞાન એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે. તેને આવરણ-વિદ્યોપ કહે છે. મુખ્ય વૃત્તિ સંકટ વિના સ્વાભાવિક સ્ફુરે છે. તેમાં જીવ-ધૃતિર, એમ બે જ્ઞાનાભાસ ઉત્પન્ન થાય છે. વિદ્યામાં પ્રતિ-ગિર્ણ ધૃતિર અરુપ છે. તેમ જ અવિદ્યામાં પ્રતિ-ગિર્ણિત જીવ પણ અરુપ છે. ન્યેરે સંકટ સાથે મન-બુદ્ધિરૂપી વિહાર ઉત્પન્ન પામે છે ત્યારે જીવ રુપ દુષ્ણય છે, એ સિવાય તે અરુપ છે. સ્ફૂર્તિરૂપી મૂળ માયાની વિદ્યા-અવિદ્યારૂપી બે કન્યા છે તેમાં જીવ-ધૃતિરૂપી બે જમાઈ પ્રતિગિર્ણિત થાય છે.

ઝરણમાંથી ઊછળતા પાણી જેવી ચંચળ, મૂળ માયાની સ્ફૂર્તિ હોય છે નિર્મળ પાણી જેવી સ્ફૂર્તિની જ્ઞાનાત્મક વિદ્યાવૃત્તિ છે. પાણીના મોદપણને ઢાંકીને જેમ ઢાગપણું ઉપર રહે છે તેમ વિદ્યાને ઢાંકીને અવિદ્યા (અજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થયેલ છે.

પાણીના મુખ્ય ઝરણમાં જેમ આકાશ જતલી પ્રતિબાસિત થતું નથી, અથવા પાણીના મોદપણમાં તેમજ કાળપણમાં જલાકાશ રુપેટ ભામનું નથી તેમ મૂળ સ્ફૂર્તિમાં જીવ-ધૃતિર છે, પરંતુ તે રુપેટ ન હોવાથી જ્ઞાનરૂપ અનુભવમાં અવન: નથી. પણ ન્યાં પહોં હોય ત્યાં પ્રતિગિર્ણ પડતું જ ભેળે છે.

તેમ વિદ્યા-અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર હોવા જ નેઈ જો. જોવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. પાણી વ્યાપે સ્થિર રહે છે ત્યારે આકાશ અલગ રૂપે સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ સંકેત સ્થિર રહે છે કે તુરત જીવન રૂપે દેખાવા લાગે છે. મૂળ સ્ફૂર્તિ અંચળ હોવાથી જાણવામાં આવતી નથી, તેા તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ શી રીતે જાણાય ? મૂળ સ્ફૂર્તિમાં તે પ્રકૃતિ અને તેમાં પડેલો આભાસ તે પુરૂષ છે. એમ અંચળતા અને આભાસને અલગ કરીને પ્રકૃતિ-પુરૂષ જાનેને જોવાખવાં. અંચળ-પણું તે વિદ્યા અને જ્ઞાન તે ઈશ્વર. મૂળ સ્ફૂર્તિમાં જડપણું અસ્પષ્ટ હતું તે પ્રાણમાં સ્પષ્ટ થયું. તેમ જીવ-ઈશ્વરની પ્રકાશતા બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ થઈ. પ્રાણ જડ હોવા છતાં વહન કરે છે તેથી તે અંચળ દેખાય છે પરંતુ તે કયું જ જાણીતો નથી, મારે તે જડ જ છે. તેમ મન-બુદ્ધિ અંચળ દેખાય છે તેથી તેમાં જ્ઞાન હોય એમ લાગે છે પણ તે જ્ઞાન જીવનના પ્રકાશને લીધે છે. અર્થાત્ જીવના પ્રકાશથી મન-બુદ્ધિ જાણે છે, જીવ ન હોય તેા તે સ્વતંત્રપણે જાણવા સમર્થ નથી જેમ પાણી અચ્છાદિત દેખાય છે તે આકાશના પ્રતિબિંબને લીધે દેખાય છે, તેમ મન-બુદ્ધિ પણ પર પ્રકાશિત છે. વાસ્તવિક તે પણ જડ જ છે.

જેમ ઘડામાં પાણી, તેમ સ્થૂલ દેહમાં સૂક્ષ્મ દેહ છે. તે સૂક્ષ્મ દેહમાં જલાકાશ પ્રમાણે જીવ-ઈશ્વરનાં પ્રતિબિંબ પડે છે.

જેમ મઠ, તેમ પ્રદ્યાંડ છે. મઠમાં જેમ ઘડા તેમ પ્રદ્યાંડમાં પિંડ. પાણી ભરેલા ઘડા જેવો સ્થૂળ દેહ. તેમાં પાણીરૂપ મત્તર તત્ત્વનો સૂક્ષ્મ દેહ પાણી જેમ અંચળ, લીનું અને પાતળું, તેમ પ્રતિબિંબ સહિત પ્રાણમય કાંચ જેમ પાણીની ચમક, તેમ સવિકલ્પ જીવ પાણીના મધેદળના જેવી વિદ્યા છે. અને પાણીના કાગાભાસ જેવી અવિદ્યા છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ માયા છે. ઝરણામાં, સદેહપણમાં અને કાગાપણમાં જલાકાશ જેમ દેખાતું નથી, તેમ માયામાં અને વિદ્યા-અવિદ્યામાં જીવ-ઈશ્વર સ્પષ્ટ દેખાતા નથી. બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ, જીવરૂપે સ્પષ્ટ થયો. જેમ પાણીમાં નક્ષત્ર સહિત આકાશ પ્રતિબિંબિત સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ દેહમાં બુદ્ધિ સહિત ચિદા-ભાસ સ્પષ્ટ ભાસે છે જેમ ઘડાનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા પ્રકાશદારા મઠની લીંત અગકે છે, તેમ તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો વ્યાપાર ભાસે છે, એવી રીતે

સૂરજાથી લઈને દેહ પર્યાંત મર્વ મિથ્યાભૂત જડ-અંચળનું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં જે ચિદાભાસ ઉત્પન્ન થયો તેનું પણ દૃષ્ટાન્ત મહિત વર્ણન કર્યું. એ સર્વ મિથ્યા છે. તેનાથી જુદો જે મત્તર આત્મા, તે શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે તે હવે કહું છું. જેમ મુખ્ય આકાશ મઠની અંદર-ગહાર વ્યાપીને અલિપ્ત રહેલ છે, તેમ જ તે મઠમાંના ઘડા, ઘડામાં રહેલ પાણી તથા પાણીમાં રહેલ જલાકાશમાં પણ વ્યાપી રહેલ છે, તેમ આત્મા, માયાથી લઈને તુણ પર્યાંત સર્વ પ્રદ્યાંડ, પ્રદ્યાંડમાં રહેલ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પિંડ એ સર્વમાં નિર્વિકારરૂપે અંદર-ગહાર વ્યાપીને રહેલ છે.

જેમ આકાશ સર્વ ઘડામાં વ્યાપેલ છે, તેમ આત્મા, સ્થૂળ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ, વિદ્યા અને વિદ્યાત્મક સ્ફૂર્તિ, તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબ—જીવ અને ઈશ્વર ઈત્યાદિ ધર્મધર્મી મહિત મર્વમાં વ્યાપક છે, તે પછીથી કદીશ. અત્યારે તેા સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ નામરૂપોમાં પ્રદ્યાંડના વ્યાસ થઈને તે, જેમ આકાશ ઘડાકાંઠામાં અંદર-ગહાર વ્યાપીને અલિપ્ત રહેલ છે તેવી રીતે અસગ અને વિલક્ષણપણે રહેલ છે.

અનન્યાંથી જેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે એવા સ્થૂળ શરીરથી, મત્તર તત્ત્વના સૂક્ષ્મ શરીરથી અને જીવ-ઈશ્વર સહિત કાંઈ જાણી શરીરથી આત્મા અલગ છે. જેમ આકાશ ઘડા, જલ, અને જલાકાશમાં વ્યાપીને તેનાથી વિલક્ષણ રહેલ છે, તેમ આત્મા સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને જીવ-ઈશ્વરમાં વ્યાપીને તેનાથી વિલક્ષણરૂપે રહેલ છે. જે જે ધર્મ-ધર્મી સહિત નિર્માણ થયેલું છે તેમાં આત્મા વ્યાપક છે અને તેનાથી અલગ છે. તેના જેવો નથી મિથ્યાના જે જે અનેક ધર્મો છે તેનું પ્રથમ નિરૂપણ કહું છું. પછી સર્વથી વિલક્ષણ વ્યાપક આત્મા કેવી રીતે રહેલ છે તે આપોઆપ સમજવામાં આવશે.

મિથ્યા પદાર્થના ધર્મ

મુખ્ય પરપ્રદ્યા કેવડા અને કેટલો છે તેનો અંત લાગતો નથી, એવો તે અનંત છે તે અનંત પરપ્રદ્યાના એકેદશમાં રજીસરપત્ર સ્ફૂર્તિનું કોતુક થયું સ્ફૂર્તિ અંચળ સ્વભાવની છે. તે મુજબ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય

છે અને નષ્ટ થાય છે, પરંતુ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ તે એક જ છે. બે પાણી થીકું હોય તો તેમાં આકાશનો પ્રતિભાસ દેખાય છે તેમ વૃત્તિ નિર્વિકારપણે સ્ફુરેલી હોવાથી તેમાં સત્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્ફુર્તિના અંગળપણામાં વિદ્યા-અવિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં અવિદ્યાનું આવરણ કરવું એ ધર્મ છે.

પાણી બે કાળું હોય તો તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે અને તે દેખાય છે. તેમ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડે છે. 'જાણવું' તેને વિદ્યા કહે છે. તે વિદ્યાવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડ્યું તેને ઈશ્વર કહે છે. સર્વજ્ઞ સર્વ-શક્તિમાન અને નિયંતાપણું એ તેનો ધર્મ છે.

શિષ્ય—જીવનો ગ્રેસક ઈશ્વર છે. તેથી જે જે થવાનું તે કલ્પાંતે પણ ચૂકવાનું નહીં. માટે જીવને કોઈપણ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. કેમકે તેનો ગમે પ્રયત્ન વ્યર્થ છે.

ગુરુ—જે ભાવિમાં થવાનું છે તે અણ માત્ર પણ ચૂકવાનું નથી, એમ હોવાથી મનુષ્યો જે પ્રયત્ન કરે છે તે દુઃખના જ લોગ બને છે.

શિષ્ય—પછી પુરૂષ-પ્રયત્ન શો રહ્યો ?

ગુરુ—પ્રવૃત્તિરૂપ જે જીવને લોગ થાય છે તે વિષે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે નિયમ એવો છે કે જે થવાનું છે તેનો પ્રયત્ન કરો અથવા ન કરો તો પણ મટવાનું નથી, અને નહીં ઘનાર તે કદી બનવાનું નથી માટે પ્રવૃત્તિ વિષે પ્રયત્ન કરવો નહીં. તેમાં જે બનવાકાગ છે તે તો બનશે જ. પરંતુ નિવૃત્તિરૂપ જે મોક્ષ, તે પ્રયત્ન વિના થતો નથી. મોક્ષ પ્રારબ્ધને આધીન નથી. અસાક્ષતા આત્માને વિચારથી જાણવો જોઈએ. પછી સુખ-દુઃખ સર્વ નષ્ટ થશે. સુખ-દુઃખ પ્રારબ્ધથી થાય છે. કર્મની હાનિ પ્રારબ્ધ દ્વારા થતી નથી. તે માટે અવજ્ઞાદિ પ્રયત્ન જોઈએ.

જીવ પ્રથમ અજ્ઞાનને પ્રકારો છે. બાદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે પછી તેને પ્રકારો છે, તેથી બુદ્ધિ વિષય ગ્રહણ કરે છે જેમ પાણી ઉપર લકડી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ હ્રદયમાં નિર્વિકરી સ્ફુર્તિવૃત્તિ સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ અને

ઈશ્વર, એવા ચાર પ્રકાર થયા. તે વૃત્તિનું પરિણામ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર છે. સંકલ્પ વિકલ્પ કરે તે મન સંશય ન થતાં વારંવાર લગની લગાવી સ્મરણ કરે તે ચિત્ત. કોઈ પ્રમંગે તે મનથી ભુલું છે એમ લાગે છે, પરંતુ તે મનનું જ અંગ છે એમ સમજવું. છે અથવા નથી એવો નિશ્ચય કરનારી તે બુદ્ધિ. તે બુદ્ધિને કરવું- ન કરવું એ અભિમાન છે, તેને અહંકાર કહે છે. તે બુદ્ધિનું જ અંગ હોવાથી બુદ્ધિથી અહંકાર ભૂલો નથી. અંતઃકરણ ચતુષ્ટય કહેવાય છે પરંતુ તેમાં મન અને બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે.

કેશ—પ્રથમનું રૂપ હોય તે ઢાંકીને તે ઠેકણે બીજું અંદર રૂપ દેખાડે તેને કેશ કહે છે. અને તેને જ જગતની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ વિશેષ કહે છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષય ગ્રહણ કરવા માટે જાય છે, તે પાંચ દારોને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહે છે.

લિંગદેહમાંના ધર્મી અને ધર્મ કયા તે કહે છે

ધર્મી: ધર્મ:

શ્રોત્ર—સારા-માઠા શબ્દ સાંભળવા.

ત્વચા—મુઠ્ઠ, કદિન ઓળખવું.

અન્તુ—સારાં, ખરાબ રૂપ જોવાં.

નિષ્ણવા—તીખા, તુરા, આદિ સર્વ રસ લેવા

દ્રાણ—સુગંધ, દુર્ગંધ લેવી.

પાંચ પ્રાણ—કશું ન જાણતાં અમરતું શરીરમાં વિદેરવું, અન્નરસ પચાવીને શરીરને પુષ્ટિ આપવી, જેના વિહારથી ભૂખ-તરસ લાગવી, જેમાં મન અને ઇન્દ્રિયો રહે છે. જેને લીધે દેહ જીવે છે અને જેને લીધે ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાની ક્રિયા કરે છે.

વાચા—(વેપરી) મુખથી વર્ણોચ્ચાર કરવો, જે દ્વારા પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ આવે એવા શબ્દ બોલવા.

હાથ—લેવાદેવાની ક્રિયા કરનારા.

પગ - સ્થૂત દેહને લઈ ને ગમન કરવું.

ઉપચેન્દ્રિય—પ્રત્યક્ષાદન અને મિથુનાદન.

ગુદા—મલ ત્યાગ કરવો.

દેહ—કેવળ જરૂર હોય, દરરૂપે સાતું અથવા અસત્ત દેખાવું, વિકાર વધે, મરે, ઉત્પન્ન થાય, દરેક, પરાધીન અને જડ.

સ્ફુર્તિ—અચળપણું ઉત્પન્ન થવું; નાશ થવો,
અને જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ.

વિદ્યા—વિજ્ઞેપ.

અવિદ્યા—આવરણ કવ્વું.

ધ્વિર—સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિર્ધંતાપણું.

જીવ—અજ્ઞાનને સ્ફુરિત કરવું. બુદ્ધિને પ્રકાશિત કરવી, અવપ્રજ્ઞપણું.

મન—સંકલ્પવિકલ્પ કરવો, લગની લગાવી ચિંતન કરવું.

બુદ્ધિ—નિશ્ચય કરવો, અભિમાન ધરવું.

એ પ્રમાણે સ્ફુરણથી માંડીને કર્મેન્દ્રિયો સુધી જેટલાં અચળ તત્ત્વો છે તે ગદ્યાં પાણીની જેમ અચળ છે, એમ કહ્યું. તેમ ઘડાની પેઠે સ્થૂલ દેહમાં ઉત્પત્તિ, નાશ, જડપણું, પરાધીનપણું અને દશ્યપણું છે. જેમ ઘડામાં પાણી, પાણીમાં પ્રતિબિંબ, તેમ સ્થૂલ દેહરૂપી ઘડામાં રહેલા સૂક્ષ્મ દેહરૂપી પાણીમાં ચિદાભાસ-જીવ એક પિંડમાં જેટલાં તત્ત્વો છે તેટલાં પ્રજ્ઞાથી માંડીને કીડી સુધી સર્વ પિંડમાં સરખાં જ છે, એાછાં-વત્તાં નથી પછી તે પિંડ ભરે નાના ઢોય કે મેટા ઢોય જેમ ધાતુ, કીકરાં અને છાજુના નાના-મોટા ઘડા.

૧૫ તો પણ તેમાં જલ અને પ્રતિબિંબ સરખાં જ પડે છે, તેમ હેવ, મનુષ્ય અને કીડા આદિ નાનાં-મોટાં શરીરોમાં સર્વ તત્ત્વો સરખાં જ છે. એ પ્રમાણે સર્વ જંગમના આકાર અને સર્વ સ્થાવરના આકાર જે પ્રજ્ઞાંડમાં છે તે પંચમહાભૂતો જડ છે. જેમ સર્વ ઘટ સહિત મઠમાં આકાશ વ્યાપી રહેલ છે, તેમ સર્વ પિંડ સહિત પ્રજ્ઞાંડમાં અને તેમાં રહેલ તત્ત્વોમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલ છે. તેમ જ માયાથી તુર્ણ પર્યાંત સર્વમા પ્રજ્ઞા વ્યાપક હોવા છતાં તે નામરૂપથી અલગ છે જેને રૂપ-રમ તથા નામરૂપાદિ દશ્ય ઉત્પન્ન થયું છે તેના ધર્મોથી સચ્ચિદાનંદ આત્મા અલગ છે, એ નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે.

સર્વ ધર્મ-ધર્મીને જાણ્યા વિના તેનાથી વિલક્ષણ સ્વસ્વરૂપ શી રીતે સમજાય! તે માટે જેવું જે રૂપ છે તેવું દદાન્ત સહિત નિરૂપણ કર્યું. હે, રવિદત્ત! તે સ્વ-સ્વરૂપ કોના જેવું છે એ વિશે અદ્ય વિવેચન

કરું છું. સાવધાન થઈ શ્રવણ કર, અને સ્વ-સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી લે.

શું આકાશને મઠ જેવું માનવું, કે ઘડા જેવું માનવું, કે ઘડામાં ભરેલા પાણી જેવું માનવું, કે પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબ જેવું માનવું? એ, જેમ માનવામાં આવે નહીં, તેમ વ્યાપક પ્રજ્ઞાને શું પ્રજ્ઞાંડ જેવો માનવો, કે સ્થાવર જેવો માનવો, કે જંગમ જેવો માનવો? પિંડ જેવો માનવો, કે પિંડમાં રહેલ સૂક્ષ્મ દેહ જેવો માનવો, કે જીવ-ધ્વિર જેવો માનવો? એ ગદ્યામાં આત્મા-પ્રજ્ઞાને કોના જેવો માનવો? તેનો વિચાર કરી પિંડ-પ્રજ્ઞાંડમાં ભેદ લે. પ્રથમ પિંડમાં શોધ કરવી, અને પછી એ રીતે પ્રજ્ઞાંડમાં શોધ કરીને જાણી લેવું કે આ સર્વમાં પ્રજ્ઞાની બરોબરી (સામ્યતા) કરે એવું કોઈ છે કે નહીં? સ્વ-સૂક્ષ્મ કારણ શરીર, જે જડ-અચળ અને અજ્ઞાન છે તેમાં તથા તે માટેલાં પ્રતિબિંબ જીવ અને ધ્વિરમાં કોઈપણ પ્રજ્ઞાત્માની બરોબરી કરે એવું છે જ નહીં? મૂળ માયા જ પાણી ઉપરની લહરી જેવી મિથ્યાભૂત છે, તો પછી તેમાંથી થયેલાં ગદ્યાં તત્ત્વો પ્રજ્ઞાની બરોબરી કેવી રીતે કરી શકે? પ્રજ્ઞા સચ્ચિદાનંદ ધન છે, અને તે સિવાય જે અનાત્મા, તે અમત જડ, દુઃખરૂપ, અને અસ્થિર છે. તેથી એ જાને એક સ્થાનમાં કેવી રીતે રહે? અનાત્માથી આત્મા અલગ છે એમ વર્ણન કરેલું છે તેવું તાત્પર્ય એ છે, કે જે સ્વરૂપનું એક લક્ષણ પણ અનાત્મામાં મળતું નથી, તો તેનાં સર્વ લક્ષણો અનાત્મામાં મળવાનાં નહીં જ એમ સમજવું. જેમ ઘડાથી આકાશ ભૂંડું છે તેમ મિથ્યા નામરૂપથી ચેતન-પ્રજ્ઞા અલગ છે એ જ વિવેચન હવે કરું છું.

૧ જડ, છ વિકારવાળા, દશ્ય અને સર્વ દુઃખના ધર જેવા સ્વજ્ઞ શરીરના રૂપથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

૨. જેને લીધે મલવિમર્ગ થાય છે તે શુદ્ધ-ધ્વિરૂપથી ચેતન જ્યોતિ અલગ છે.

૩. સ્ત્રી-પુરુષના મૈથુન-ભોગરૂપ ઉપજ્ઞ ધ્વિરૂપથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

૪. જેના વડે સ્વજ્ઞ શરીરનું જવું-આવવું થાય છે તે પગના રૂપથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

૫ જેનાથી દેવાં-લેવાની ક્રિયા થાય છે તે હાથના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૬. જેનાથી અનેક અક્ષરોની માળા ઉત્પન્ન થાય છે તે વાણીના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૭ શરીરમાં જડપણથી નીચે વહન કરનાર અપાન વાયુથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૮ હૃદયમાં ઉપર વિહરનારા અને જેનાથી શ્વાસોન્ધ્રીસ ચાલે છે, તે પ્રાણુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૯. સ્થૂળ શરીરના કંઠમાં રહીને ભૂખ-તરસ ઉત્પન્ન કરનારા ઉદાન વાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૦. નાભી પાસે અપાન અને પ્રાણની સંધિમાં રહીને સંધિને હલાવનારા સમાન વાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૧ નાડીદ્વારા અન્નરસ સર્વ શરીરમાં રહેલાંચાડીને પુષ્ટિ દેનારા વ્યાનવાયુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૨ મુગ્ધ-દુર્ગ્ધ લેનાર દ્રાણુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૩ કડ્ડું તીણું વગેરે રસની રુચી જાણનારી જીભથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૪. સર્વ સાકાર દ્રશ્ય જોનારાં ચક્ષુના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૫ દેહાકાર રહીને સ્પર્શ લેનારી ત્વચાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૬ વહનગતિના ધ્વનિને જાણનારી શ્રોત્ર-ઇન્દ્રિયના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૭ મર્કટપ-વિકટપ કરનારા તથા છે કે નથી ? એવો મંશય કરનારા મનના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૧૮. લગનપૂર્વક રાન-દિવસ સ્મરણ કરનાર અને સદા ચિંતનમાં પ્રવૃત્ત રહેનારા ચિત્તના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૧૯. 'આ અમુક છે' એમ નિશ્ચય કરી, ખટું સ્થાપનારી બુદ્ધિના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૦. જે 'દુઃપણ'નું અભિમાન લઈને બેઠો છે, તે અહંકારના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૧. ત્રણે અવસ્થામાં વૃત્તિને સ્ફુરિત કરનારા જીવના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૨. જીવને આવરણ કરનારી જીવની મા, જે અવિદ્યા, તે અવિદ્યાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૩. વિદ્યેષથી જે નેત્રને ખીંચું રૂપ દેખાડે છે અને જેની આ સર્વ કરણી છે, તે વિદ્યાના, રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

૨૪. જે વિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત થઈને અભિસંપણથી જીવને પ્રેરણા કરે છે તે ઈશ્વરના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

૨૫ જેનું કાર્ય મૃગાગ્રહણ છે અને જે પ્રકૃતિ-પુરુષરૂપે નિસ્તત્ત્વપણથી રહેનારી, તે મૂળ માયાના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

કારણરૂપ જે માયા, કે જેની વિદ્યા-અવિદ્યા શક્તિ છે તે મૂળ માયા જ્યાં થઈ જ નથી ત્યાં તેનું કાર્ય શી રીતે ઉત્પન્ન થયે ? અજ્ઞાનને જો રૂપ નથી તો દોરી ઉપર ભાસેલો સર્પ કોના જેવો હશે ? સર્પને રૂપ નથી, માટે દોરી અને તે પર ભાસેલો સર્પ, જાને જુદાં નથી.

મૂળ માયા વંધ્યાપુત્રની મા છે ! તેને વિદ્યા-અવિદ્યા નામની બે કન્યા અને જીવ-ઈશ્વર નામના બે જમાઈ છે ! એ નિજ રૂપમાં આનંદમય કોશ છે તે આનંદમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. આનંદમય કોશને ઢાંકનારો વિજ્ઞાનમય કોશ, એ બુદ્ધિનું પરિણામ છે. તેમાં બુદ્ધિ પોતે અલગ થઈને બેઠી છે. એ બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં દ્વારેથી વિષયાકાર થાય છે માટે તે છ પ્રકારને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે. એ વિજ્ઞાનમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. વિજ્ઞાનમય કોશને ઢાંકીને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા સંશય કરનાર જે મન, તે છ પ્રકારના મનોમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

મનોમય કોશને જેણે ઢાંકેલો છે અને જેની અંદર પાંચ પ્રકારના પ્રાણ તથા બહાર પાંચ પ્રકારની કર્મેન્દ્રિયો મળીને થયેલા દસ પ્રકારના પ્રભુમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જે નિર્વિકારી છે તે વિજ્ઞાનથી વિકારી શી રીતે થયે ? પાત્કીમાં આકાશ છે, તે પાત્કી જેવું વિકારી કેવી રીતે થયે ? અને તે

પાણીમાં મિશ્રિત શી રીતે થશે ? તેમ અન્નમય કોશ આત્મા જેવો કેવી રીતે થશે ? પ્રાણમય કોશ પર સાકારરૂપે સ્પષ્ટ ભાસનારા સ્થૂળદેહને અન્નમય કોશ કહે છે. એ અન્નમય કોશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. ગગનમાં જેમ ઘટો તેમ સ્વરૂપમાં અન્નમય કોશ.

વાસ્તવિક મૂળ માયા જ સ્વરૂપ જેવી નથી તો પછી પાંચ કોશ સ્વરૂપ જેવા ન હોય તેમાં તો કહેવું જ શું ? જેમ આકાશ અનેક ઘડાઓથી અલગ છે, તેમ બ્રહ્માથી માંડીને કીડી સુધી દેખાતા જેટલા દેહ, તેનાથી સ્વ-સ્વરૂપ ભિન્ન છે. ભૌતિકથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે એટલું જ નહીં પણ પંચભૂતોથી પણ ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. પૃથ્વી અને સર્વ ભૌતિક પાંચ પ્રકારનાં છે, અને તે જ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપ પદાર્થ છે. પરંતુ ચેતનજ્યોતિ અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ અને અગંધ છે. માટે તે સર્વ પદાર્થથી અલગ છે સ્વ-સ્વરૂપ પાંચ વિષયોથી અલગ છે એમ ઉપર વર્ણન કરેલ છે, અને તે પાંચ વિષય પૃથ્વીના શુણ્ણ છે, માટે પૃથ્વીથી સ્વ-સ્વરૂપ અલગ છે. જેવી રીતે પૃથ્વીને શુણ્ણ હોવાને લીધે તે સ્વ-સ્વરૂપ જેવી નથી તેમજ પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશને પણ શુણ્ણ છે; માટે પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

પાંચ પ્રાકૃત વિકાર

પહેલો વિકાર (જેને દ્રવ્યશક્તિ કહે છે) પંચમહાભૂતો અને આકાશથી તૃણ પર્યંત સાકાર, જરાયુજ, અંડજ આદિ ચાર યોની અને પાંચમી માનસિક યોનીને ભૌતિક કહે છે. પાંચ ભૂત અને પાંચ ભૌતિક યોની મળી દસ પ્રકારના આ પહેલા જઠ વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

બીજો વિકાર ચંચળ છતાં જઠ. (જેને ક્રિયાશક્તિ કહે છે) ચંચળપણથી વિહાર કરનારા પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને બનેલા દસ પ્રકારના આ બીજા ચંચળ વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

ત્રીજો વિકાર પર-પ્રકાશથી બાહ્યનારો (જેને જ્ઞાનશક્તિ કહે છે) મન-બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાને-

ન્દ્રિયો મળીને બનેલા સાત પ્રકારના ત્રીજા વિકારથી ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે.

ચોથો વિકાર મૂળસ્ફૂર્તિ. (જેને આદિ-શક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અથવા આવરણશક્તિ કહે છે) માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા મળીને થયેલા ત્રણ પ્રકારના ચોથા પદાર્થથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે

પાંચમો વિકાર પ્રતિગિબો; (જેને ચિદાભાસ કહે છે) જીવ અને ઇશ્વર એવા બે પ્રકારના પાંચમા વિકારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

અન્નમય કોશરૂપી સ્થૂળદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશરૂપી સૂક્ષ્મદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. આનંદમય કોશરૂપી કારણદેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

ઉપર કહેલા પાંચ વિકારો મળીને બીસીસ તત્ત્વો થાય છે. તે નામ રૂપાત્મક બીસીસ તત્ત્વોથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જેમ પાણીથી ભરેલા નાનામોટા ઘડ, તેમ બ્રહ્માથી લઈને કીડી સુધીના સાકાર દેહ, મઠ તુલ્ય પાંચ ભૂત અને પાણી તુલ્ય સૂક્ષ્મદેહ, આ સર્વ સમઘિતું 'હિરણ્યગર્ભ' એવું નામ છે. પણી, જેમ ચંચળ, દ્રવ અને ચમકદાર, તેમ સૂક્ષ્મદેહના પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય કોશ છે. તેની જ્ઞાન અને ક્રિયા એવી બે શક્તિ છે. ઘડમાં જેમ પાણી તેમ સ્થૂળદેહમાં સૂક્ષ્મદેહ છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ સ્ફૂર્તિ જલાકાશ તુલ્ય જીવ અને ઇશ્વર. પાણીથી જેમ આકાશ અલગ છે, તેમ આત્મા સૂક્ષ્મદેહથી અલગ છે. પિંડ-બ્રહ્માંડ, સ્થાવર-જંગમ, સર્વથી આત્મજ્યોતિ અલગ અને વિલક્ષણ છે. પાણીના ઝરણા જેવી મૂળ માયાસ્ફૂર્તિથી આત્મા અલગ છે. જલાકાશ જેવા પ્રતિગિબરૂપ જીવ-ઇશ્વરથી આત્મજ્યોતિ અલગ છે. જેમ જલાકાશથી શુદ્ધ આકાશ અલગ, તેમ જીવ-ઇશ્વરથી શુદ્ધ આત્મા અલગ છે. મૂળ સ્ફૂર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ અને ઇશ્વર; એ પાંચ ત્રણીને આનંદમય કોશ થયો છે, તે આનંદમય કોશથી આત્મજ્યોતિ અલગ છે.

એક સત્ય અને એક મિથ્યા, એમ બે પદાર્થો વેદાન્તશાસ્ત્રમાં માનેલા છે. મિથ્યા પદાર્થ તે ઉપર

કહેલાં બત્રીમ તત્ત્વો અને સત્ય તે એક ચેતનપ્રકાશ-આત્મા છે. નદીમાં પડેલાં પડછાયો દેખાય છે પરંતુ પેલા વૃક્ષ પર બેઠેલાં તો વૃક્ષ ઉપર જ છે. તેવી રીતે નિર્વિકારી આત્મા, મૂળ સ્ફુર્તિમાંથી થયેલાં બત્રીસ તત્ત્વોના પ્રવાહમાં પડેલા પ્રતિબિંબ પ્રમાણે દેખાય છે, પણ ખરું જોતાં તે જેમના તેમ જ છે. પડયો નથી. જે દેખાય છે તે મિથ્યા છે. સત્ય આત્મા સમુદ્ર પ્રમાણે છે. મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો તરંગ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા સ્થિર આકાશ પ્રમાણે છે. મિથ્યા બત્રીમ તત્ત્વો વાદળ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા દોરી પ્રમાણે છે મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો સર્પ પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા હુંકા પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો ચોર પ્રમાણે છે સત્ય આત્મા છીપ પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો રૂપા પ્રમાણે છે. સત્ય આત્મા સૂર્ય પ્રમાણે છે, મિથ્યા બત્રીસ તત્ત્વો મુગજલ પ્રમાણે છે. એ રીતે સત્ય-મિથ્યાની સમજણ પાડવા માટે ઘણું દુષ્કારો આપ્યાં. તેમાં જે સત્ય છે તે અકલ્પ કશે, અને મિથ્યાને મિથ્યા સમજી તેના ત્યાગ કરો. ઈશ્વરથી માંડીને તબુપક્ષ મુખી-બત્રીસ તત્ત્વોમાં રહેલા છતાં આત્મા તેઓથી અલગ છે બત્રીસ તત્ત્વો પોતાની મેળે વિકાર પામે છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ આત્મા વિકાર પામતો નથી અને તેઓની સાથે આત્માનો નાશ પણ થતો નથી તેમજ આત્મા પોતે બત્રીસ તત્ત્વોની સાથે રહે છે છતાં તેને કોઈ વિકાર કરી શકતું નથી આત્મા બત્રીમ તત્ત્વોના રૂપથી અલગ છે, તો તે તેના વ્યાપારમાં લેપાયમાન શી રીતે થશે ?

કોઈ કોઈ તત્ત્વો મળે છે ત્યારે કર્મ પ્રમાણે વ્યાપાર થાય છે તે વ્યાપારમાં થનારા શુણ્ઢ-દોષ આત્માને શી રીતે લાગે ? આત્માને શુણ્ઢ-દોષ લાગતા નથી એ ખરું છે, તોપણ શુણ્ઢ-દોષ આત્માને લાગે છે એમ અજ્ઞની લોક માને છે, પણ તેથી કોઈ શુણ્ઢદોષ આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. જે મૂર્ખ સ્પર્શ કરે છે, એમ માને છે તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં જઈ પડે છે.

જે શુણ્ઢ-દોષ દષ્ટ, તે હવે કષ્ટેલા છે. 'હું-પણનો' ત્યાગ થાય છે માટે ફરીથી તેનું વર્ણન કરું છું ગુણદોષમય્યાં ચેષ્ટચિત્તિઃ વિવિક્તા ।

શુણ્ઢ-દોષથી વિલક્ષણ કેવલ ચેતન-જ્યોતિ અલગ છે. હે, સ્વદત્ત ! હવે અહીં સાર રૂપે શુણ્ઢ-દોષથી અલગ આત્મસ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવે છે તે સાવધાનીથી શ્રવણ કર.

શુણ્ઢ-દોષ એટલે વ્યર્થ કરૂપના. હવ અજ્ઞાનથી હુંપણું માથે લે છે દેહના વિવિધ વ્યાપાર સહજ થયા કરે છે, છતાં તે 'મેં કર્યું.' એમ હવ માને છે. જો તે હુંપણું માને નહીં તોપણ વ્યાપાર તો થવાના જ; (વત્તા સમજે માત્ર હુંપણું ધારણ કરવાથી હવ બંધનમાં પડે છે અને તે વિકારોનું સહજ પણ અભિમાન કરે નહિ તો સુદ્ધ રહે છે.

સહજ શુણ્ઢ-દોષ કેવી રીતે થાય છે અને તેમાં આત્મા અલિપ્ત શી રીતે છે તે કહે છે

૨૨૩-૨૨૪ એકત્ર મળે ત્યારે ગર્ભ ધારણ થાય છે, અને તે ગર્ભ વધવા લાગે છે, ત્યારથી શુણ્ઢ દોષનો આરંભ થાય છે. તે શુણ્ઢ-દોષનું વર્ણન અહીં કરવામાં આવે છે.

૧. ગર્ભની યથાર્થ સ્થિતિ તે શુણ્ઢ અને છાદ થઈ જાય તે દોષ ।

૨. ઠીક રીતે જન્મ થાય તો શુણ્ઢ અને જન્મ વખતે આડું આવે તે દોષ ।

૩. સર્વ અંગ સુંદર હોય તે શુણ્ઢ અને કદરૂપું ચા કુગડું હોય તે દોષ ।

૪. શરીર કુદરતી રીતે વધવા લાગે તે શુણ્ઢ અને વિપરીત રીતે વધે તે દોષ ।

૫. શુદ્ધિમાં શરીર લીલુ ન થાય તે શુણ્ઢ અને લીલુ થાય તે દોષ ।

૬. મૃત્યુ મમથે જલદી મરી જતું એ શુણ્ઢ, અને હુઝમમાં પડ્યા રહી ઘણા દિવસે મરતું એ દોષ ।

આ પ્રમાણે જન્મથી લઈને મરણ પર્યંત દેહ સહજ વિકારી છે. તેના શુણ્ઢ-દોષનું વર્ણન કરતાં પાર આવે તેમ નથી. દેહ સ્વાવરને હોય કે જંગમનો હોય, પણ તેમાં શુણ્ઢ-દોષ રહેવાના જ. કોઈ શુણ્ઢ, દોષ જેવા હોય છે અને કોઈ દોષ, શુણ્ઢ જેવા હોય છે; પરંતુ જે જે માકાર છે તે બધા શુણ્ઢ-દોષક જ છે. પ્રાણમાં પણ શુણ્ઢ-દોષ છે પ્રાણથી પિંડ પોષણ થાય તે શુણ્ઢ અને પોષણ ન થાય તો તે દોષ

દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, માયાસ્ફુર્તિ, વિદ્યા-અવિદ્યા, જીવ, અને ઇશ્વર; એ બધાં મિથ્યા રૂપે ઉત્પન્ન થયેલમાં શુણ્ય-દોષ છે ન.

પહેલાં ધર્મધર્મી કહ્યાં. જ્યાં ધર્મ-ધર્મી છે, ત્યાં શુણ્યદોષ પણ છે ન. સર્વ અથવા ચોર દેખાય ત્યારે ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ રૂપ દષ્ટિએ પડે છે ત્યારે હર્ષ થાય છે. એ રીતે ઇશ્વરથી લઈને તૃણ-પર્મત બનીસ શુણ્યદોષાત્મક છે. તેના વ્યાપાર નથી થતા ત્યારે પણ શુણ્યદોષાત્મક છે તો પછી વ્યાપાર થવા લાગે ત્યારે શુણ્ય-દોષનો ખૂબ જ ઉલ્લેખ થાય તેમાં તો કહેવું જ શું? વ્યાપારમાં પુષ્કળ તત્વો મળે છે ત્યારે નાશદાદિ (અવસ્થા) થાય છે તે વખતે તો બહુ જ શુણ્ય-દોષ વધે છે. તત્વોના વ્યાપાર થાય ત્યારે પાંચ તત્વો ઉપરાંત નાશકર દેહનું કામ પડે છે. તેમજ જીવ પણ ભેઈએ, વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક સ્ફુર્તિ ભેઈએ, અંતઃકરણ-પંચક ભેઈએ, ઇશ્વર ભેઈએ અને શુણ્ય પણ ભેઈએ.

વ્યાપારમાં શુણ્ય-દોષ

ગોલનાર રમેશુણી હોય તો સાંભળનારમાં કામકોષ જોડે છે! ગોલનાર સત્ત્વશુણી હોય તો સાંભળનાર શાન્ત શુણ્યવાળો થાય છે અને ગોલનાર તમેજી શુણી હોય તો સાંભળનાર તમેજીશુણ્યવાળો થાય છે ને તેથી દુઃખ જીવે છે. સત્ત્વશુણ્યથી સુખ થાય છે

૧. સાંભળવાથી અને ગોલવાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે શુણ્ય અને સાંભળવા તથા ગોલવાથી દુઃખ અથવા મરણ થાય એ દોષ

૨. સ્ત્રીનો સ્પર્શ થાય ત્યારે સુખ લાગે અથવા સારી વસ્તુનું દેવું-લેવું થાય ત્યારે સુખ લાગે એ શુણ્ય, અને સર્વનો સ્પર્શ થતાં ભય ઉત્પન્ન થાય અથવા ખરાબ વસ્તુની લેવદેવ થતાં દુઃખ થાય તે દોષ.

૩. ભેવું અને ચાલવું એ વ્યાપારમાં ત્યારે સુંદર રૂપ ભૂએ છે ત્યારે હર્ષ જીવે છે શુણ્ય, અને ખરાબ રૂપ ભેતાં દુઃખ લાગે છે તે દોષ.

૪. ખાવું અને રતિભોગ, એ વ્યાપારમાં સાદું ખાવાનું મળે તો શરીર પુષ્ટ થાય એ શુણ્ય, તેમજ રતિસુખ ભોગવતાં પ્રભાની ઉત્પત્તિ થવાથી સુખ

લાગે તે શુણ્ય અને ખરાબ ખાવાથી તેમજ રતિસુખ ભોગવતાં મરણ આવવાથી દુઃખ થાય એ દોષ.

૫. ગંધ ઝકણ કરવાનો વ્યાપાર થાય ત્યારે સુગંધ આવવાથી સુખ થાય એ શુણ્ય, અને દુર્ગંધ આવવાથી દુઃખ થાય એ દોષ મલવિમર્જનનો વ્યાપાર થાય ત્યારે સરલ રીતે મલત્યાગ થાય ત્યારે સુખ લાગે એ શુણ્ય, અને એ જ મલત્યાગ સારી રીતે નહિ થવાથી ભેચેની લાગે તે દોષ

બાળુતિના પાંચ વ્યાપાર થાય છે તેથી શુણ્ય-દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ સ્વપ્નમાં પણ એ પાંચ વ્યાપાર થાય છે ને ત્યાં પણ શુણ્ય-દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્વપ્નવ્યાપારનાં તત્ત્વો

કલ્પિત દેહ, કલ્પિત વિષય, ગોલક વિનાની દસ ઇન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, ચાર અંતઃકરણવૃત્તિ, વિદ્યા-અવિદ્યાત્મક સ્ફુર્તિ, જીવ-ઇશ્વર અને ત્રણ શુણ્ય

ઉપર કહેલા તત્ત્વોને લીધે બાળુતિ પ્રમાણે વ્યાપાર થાય છે ત્યારે હર્ષ-જેદ ઉત્પન્ન થાય છે એ જ શુણ્ય-દોષ સુપ્રસિદ્ધમાં મન-બુદ્ધિનો અભાવ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણને રહેવાની જગ્યા નહિ, પરંતુ વિદ્યાઅવિદ્યાત્મક એક સ્ફુર્તિ માત્ર છે ત્યાં અજ્ઞાનમાં જીવ અને ઇશ્વર એ બે પ્રતિબિંબ છે તેને જ પાંચમો આનંદ-મય કોશ કહે છે આનંદમય સિવાય બીજા ચાર કોશનો સુપ્રસિદ્ધમાં નાશ થાય છે પરંતુ તેમાં અજ્ઞાન રૂપથી પ્રાણ અભિમાન રહે છે, તેને લીધે તેમાંથી થનારાં કાર્ય બાળુવામાં આવે છે સુપ્રસિદ્ધમાં સુખાકારતા હોય છે એ શુણ્ય અને કાંઈક સમજવામાં આવતું નથી એ દોષ

એક પિંડમાં અને ત્રણ અવસ્થામાં જેમ શુણ્ય-દોષ છે તેમ જ પ્રથમથી લઈને કીડી સુધી સર્વ પ્રાણીના પિંડમાં ત્રણ અવસ્થા મધ્યે શુણ્યદોષ વ્યાપીને રહેલ છે, એ ભાતિકની વાત રહેવા દો, પણ પાંચ મહાભૂતોમાંય શુણ્ય-દોષ છે.

પાંચ મહાભૂતોમાં રહેલા શુણ્યદોષ પૃથ્વી અન્નરસથી તારે છે એ શુણ્ય, અને તે જ પૃથ્વી વિષરૂપથી મરણ લાવે છે એ દોષ. પાણી પીવાથી તરસ શાન્ત થાય એ શુણ્ય અને એ જ પાણી ખુશીને મારે એ દોષ. અગ્નિ ઠંડીને દૂર કરે છે એ

ગુણ અને એ જ અગ્નિ દગ્ધા એ દોષ. મંદ વાયુ આવે ત્યારે સુખ થાય છે એ ગુણ અને એ જ વાયુ જોરથી વાય ને ઉડાવી દે એ દોષ સ્વચ્છ આકાશ એ ગુણ અને શૂન્યપણારૂપ ગાદ અધકાર એ દોષ

આકાશ, દેહ તથા તુણ એ જડ અને સ્ફૂર્તિથી પ્રાણ પર્યંત અંચળ મળીને થનારાં ધર્મીસ તત્ત્વો ગુણ-દોષથી ભરેલાં છે.

જેમ સજ્જલ સાભાસ ઘડામાં ગુણદોષ છે, તેમ વૃક્ષ પર મેઢેલાના પાણીમાં લાસતા પ્રતિબિંબમાં ગુણદોષ કાંઈ જોણા નથી તરંગ, મેઘ, સર્પ, ચોર, રૂપ, મૃગજલ ઇત્યાદિ વિકારમાં જેમ હર્ષ અને ભય છે તેમ જ ધર્મીસ તત્ત્વોમાં ગુણદોષ છે

૧. જે આકાશ ઘડામાં, જલમાં અને પ્રતિબિંબમાં વ્યાપીને પણ અલિપ્ત રહે છે તે, તેના ગુણદોષમાં મિશ્રિત અથવા લિપ્ત શી રીતે થશે ?

૨ વૃક્ષ પર મેઢેલો નદીમાં પડેલો દેખાયો તે, દેખાનારથી ભુદો છે. તે પડેલાના ગુણદોષથી કેવી રીતે મરે ?

૩. પાણી તરંગોના વિકારથી વિકારવાળું થતું નથી તો પછી તે તરંગોના ઉત્પત્તિ-નાશરૂપી ગુણ-દોષથી ઉત્પન્ન થશે ને મરશે શી રીતે ?

૪. મેઘથી આકાશ ગળતું નથી તો પછી તે, તેના પાણી સાથે પ્રવાહયુક્ત શી રીતે થશે ?

૫. સર્પથી રજ્જુ ઢાંકી જાતી નથી, તો પછી તે સર્પ સાથે ચાલશે કેવી રીતે ?

૬. કુંકું ચોર જેવું નથી, તો પછી તે ચાનીઓને શી રીતે લૂંટશે ?

૭. છીપ રૂપા જેવી નથી, તો પછી તેમાંથી હર્ષ-શોક કેવી રીતે થશે ?

૮. સર્પ મૃગજલમાં ખૂડતો નથી, તો પછી તે મૃગજલનાં માછલાંથી ખાધો જશે શી રીતે ? તેવી રીતે ધર્મીસ તત્ત્વોના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ ભુદો છે. તે ધર્મીસના ગુણ-દોષથી લેપાયમાન શી રીતે થશે ?

(૧) જે માયાથી ભુદો છે તે માયાના વિકારોથી અલિપ્ત શી રીતે થશે ? માત્ર માયા જ તેમાં ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામે છે, પણ તે તો જેમને તેમજ છે. (૨) તે પ્રજ્ઞને અવિદ્યા ઢાંકી શકતી નથી. (૩)

વિદ્યા જાણતી નથી. (૪) તે સર્વજ્ઞ નથી માટે ઈશ્વરની પ્રેરણામાં પણ મળતો નથી. પ્રજ્ઞ ઈશ્વર જેવો નથી, તો પછી તે ઈશ્વરના સર્વજ્ઞાદિ ધર્મ અને પ્રેરણાદિ કર્મ કેવી રીતે ગ્રહણ કરી શકે ?

ધર્મીસના વ્યાપારથી અને ગુણદોષથી

ચેતનજ્યોતિ અલગ

(૫) પ્રજ્ઞ જીવના રૂપ જેવો નથી. તેથી તેના અંદરના રૂપ અને અભિમાન આદિ ધર્મોથી ભુદો છે એમ કહેવાની જરૂર જ નથી રહેતી.

(૬) બુદ્ધિના ધર્મ લય, લજ્જા, ધારણા, ધૃતિ ઇત્યાદિ તથા ચિન્તાના ધર્મ આશા, ચિન્તા આદિ સર્વથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે.

(૭) મનના સંકલ્પ-વિરોધ, શોક, મોહ અને કામથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. અહંકારની અહં-તાથી પણ આત્મા અલગ છે. પાંચ પ્રાણના વિહરણથી, અને ભૂખતરસ આદિ તેના ધર્મોથી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મોથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. દેહના જન્મ-મરણ આદિ છ વિકારોથી, કુરૂપ, સુરૂપ, તથા સુદરતાથી, વર્ણાશ્રમથી, સ્ત્રી, પુરૂષ અને નપુંસકથી તેમજ રાજ અને રકથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જાગૃતિની પાંચ વૃત્તિથી, અને વ્યવહાર અવ્યવહારથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે સ્વપ્નની પાંચ વૃત્તિથી અને સુષુપ્તિના અજ્ઞાનથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે સર્વ પ્રપંચથી તેમજ સર્વ પરમાર્થથી પણ ચેતનપ્રભા અલગ છે જાદ, સુસુદ, સાધક અને સિદ્ધના દેહથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી તેમજ સમાધિસુખથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જેમ એક પિંડના તાદાત્મ્યથી અલગ છે, તેમ પ્રજ્ઞાથી કીકી સુધીના સર્વ પિંડ-તાદાત્મ્યથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે પૃથ્વીના ધારણા આદિ ધર્મથી, પાણીના દ્રવત્વથી, તેજના દહનત્વથી અને વાયુના વિહરણ આદિ ધર્મથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે આકાશના શૂન્યત્વથી અને અવકાશાદિ ધર્મથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે. જેમ ઘડાથી, જલથી અને જલાભાસથી આકાશ ભુદું છે, અથવા સર્પથી જેમ દોરી ભુદો છે, તે જ પ્રમાણે પિંડ, પ્રજ્ઞાંક, માયાસ્ફૂર્તિ, ઇત્યાદિ

સર્વથી આત્મા ભિન્ન છે. પહેલાં ઈશ્વરથી માંડીને તુલ્ય પર્યંત મર્વ રૂપાદિ વિકાર જનથી આત્મા જુદો છે એમ કહ્યું અને અન્યારે તે જ વિકાર જનના ગુણ-રૂપાદિ ધર્મથી આત્મા અલગ છે એમ મમજ્ઞ્યું ચેતન-ચેતિ સર્વ ધર્મ-ધર્મોચોથી અલગ છે એમ કહ્યું તેથી તે અન્યારે નયેન્દ્રથી અલગ ધર્મ નથી પણ પ્રથમથી જ અલગ છે ચેતન-ચેતિ અલગ છે એમ કહેવાથી આત્મા અલગ છે એમ મમજ્ઞ્યું ભેદજો. કારણ કે ચેતન-ચેતિ એ આત્માનું એક લક્ષણ છે, ને તે સર્વથી અલગ છે, તેથી આત્મા સર્વથી અલગ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી જ નથી

‘હું-પણ’નું પુનઃ વર્ણન

સ્ફૂર્તિથી માંડીને દેહ પર્યંત મર્વ ન હોવા છતાં બન્યું હોય તે પ્રમાણે છે. તેમાં અવિદ્યા-ઉપાધિએ દેહ-ઉપાધિને ભેદ, અને એ દેહ હું છું એમ અભિ-માનથી સાચું માની લીધું. એવા દેહ અનેક થાય છે. એક મૂકીને બીજા ધારણ કરે છે, પણ હુંપણ છટતું નથી. મનુષ્ય સિવાયની બીજી ચેતિમાં જ્ઞાન ન હોવાને લીધે તે મર્વ મૂર્ખ છે એમ સમજ્યું ભેદજો અને તેથી તે હુંપણું ન મૂકે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. પરંતુ દેવ, મનુષ્ય, ઋષિ, દૈત્ય એ મર્વ અદંત જ્ઞાનના અધિકારી હોવા છતાં હું-પણું હોરતા નથી અને પ્રજા તથા આત્માની એકતા જાણના નથી; પરંતુ આચ્છાદ્યર્થક હું જન્મેથી છું, હું સુંદર છું, હું શ્રી છું, હું પુત્ર્ય છું, હું નર્પુમક છું, હું કુરૂપ છું, હું જ વધુ છું, હું તરુણ છું, હું વૃદ્ધ છું, અને હું જ મરું છું એમ માને છે. શરીરમાં ઘણા સમુદાય છે. તે સમુદાયનો વ્યાપાર કેવી રીતે થાય છે, એ તે જાણતો નથી જરા માંમ-મય દેહને તે ચેતન-આત્મા જેવો માને છે અને હું ચાહું છું, હું જોયું છું, હું એક છું, હું આપું છું, હું લેનાર છું, હું સહું છું, હું ખાઉં છું, હું રૂપશી કરું છું, પૂર્વજન્મમાં સુકર્મથી હાલ હું સુખી છું, હું જ પાપ-પુરુષાત્મક કર્મ કરું છું; અને તેથી હું ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ચેતિમાં જઈશ એમ માને છ ને એ કારણથી તે જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં પડે છે. આ તો જાણતું હુંપણું કહ્યું. તે પ્રમાણે

સ્વપ્નમાં પણ હુંપણું આવું છે. સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું હુંપણું લે છે. એ હું પણાને માથે લઈને સત્યલોક સુધી જાય તો પણ બંધન તરતું નથી ત્યારે ખડું પ્રજ્ઞાત્મજ્ઞાન થયે ત્યારે જ દેહબુદ્ધિ નષ્ટ થવાની. અને મુગ્ધમાંથી દેહબુદ્ધિનો નાશ થાય છે ત્યારે જ પ્રજ્ઞાત્માનું જ્ઞાન યાય છે. ત્યારે મર્ષપ્રાપ્તિ નષ્ટ થાય, ત્યારે જ રમતુ રમતુરૂપે મળે છે. અને સર્પશ્રમ ત્યારે જ નાશ પામે છે, કે જ્યારે રમતુંનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય. આ પ્રમાણે તે એકમેકને સદાયમૂત છે. એક જાય ત્યારે બીજું ખડું થાય. પ્રજ્ઞાબુદ્ધિથી દેહબુદ્ધિ ગયે છે દેહભાવ જાય ત્યારે આત્મા સમજાય એ માટે મુમુક્ષુએ પોતાનું પ્રજ્ઞાપણું દૈ-રીને ધારણ કરવું અને વિચારથી બળપૂર્વક દેહ-બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી દેવો

શિષ્ય—અજ્ઞાની જીવને પ્રજ્ઞાત્મપણું શી રીતે ?

ગુરુ—કોઈ એક રાત્ર પલંગ પર પોતેડો છે. તે જ્ઞાનના ભંગી થયો ! અને ઘણેઘર ભટકતો થઈ, બીજાને રાત્ર માનવા લાગ્યો ! તેમ પ્રજ્ઞાત્મા પોતે માયાથી દેહ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં આભાસરૂપે પ્રવેશ કરી, બીજા આકારને દેવ માનવા લાગ્યો. સ્વપ્નના રાત્રનું ભંગીપણું ખડું હોત તો સ્વપ્ન ગયા પછી તે રાત્ર થયો ન હોત, પણ ભંગી જ રહેત પરંતુ જાગ્યા પછી ભંગી સ્વો નહિ માટે તે સ્વપ્નનું ભંગીપણું જોડું. પોતે રાત્ર હોવાથી સ્વ-પ્નમાં તેનું રાત્રપણું મટી ગયું ન હતું પણ અવિદ્યા-નિદ્રાથી વિપરીત ભાવ થયો હતો. એ પ્રમાણે અજ્ઞાનકાળમાં જીવપણું જરા પણ સાચું નથી. અજ્ઞાનથી માનેલું જીવપણું ગયું કે પછી પોતે દ્રષ્ટા-સાક્ષી બને છે. તો પછી જીવ, પ્રજ્ઞ કેમ નહિ બને ?

વૃક્ષ પર બેઠેલો વૃક્ષ પર છે તેથી જ પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, એ વિચાર થયો ત્યારે જે પડેલો દેખાય છે તે જ વૃક્ષ પર બેઠેલો છે, અને તે પ્રથમથી પડ્યો જ નથી એમ સમજાય છે અજ્ઞાનથી આ જીવ થયો છે. તેમ તેનું ચેતન જેવું પ્રતિબિંબ દેખાયું. અજ્ઞાન જતાં જ તે પ્રતિબિંબ નષ્ટ થયું ને ચેતનઆત્મામાં તેની એકતા થઈ માટે જીવ પ્રજ્ઞ છે. ઘડના પાણીમાં

આકાશનો પકછાયો પકચો, તે શું આકાશથી જુદો છે? ના, આકાશથી એ આભાસ જુદો નથી. તેમ જુદાને લીધે આત્મામાં જીવપણું આવ્યું છે, તે શું પોતાનું આત્મત્વ મૂકી દેશે? કોઈએ દોરીને ન જોળખીને તેને સર્પ માનીયો, તેથી શું દોરીનું દોરીપણું જતું રહેશે? નહિ. દોરીમાં કશો જ ફેરફાર થવાનો નહિ.

તેમ અહંકારને લીધે પ્રજ્ઞામાં જીવપણુનો આરોપ થયો; તેથી પ્રજ્ઞનું પ્રજ્ઞપણું શી રીતે જશે? છીપ રૂપું છે એમ અમસ્તુ કોઈ માને તેથી છીપનું છીપ-પણું જોઈ નથી થતું, તેમ પ્રજ્ઞ પર જીવપણુનો આરોપ કરવાથી પ્રજ્ઞનું પ્રજ્ઞપણું જરા પણ કમ થતું નથી. તરંગોનું નિજ રૂપ પાણી છે. મેઘ છે જ નહિ. આકાશ જ આકાશમાં છે તેમ જીવ છે જ નહિ! આત્મા જ આત્મામાં છે. ચિત્રનું અધિષ્ઠાન ભીંત છે ઘડાનું નિજ રૂપ માટી જ છે. તેમ ચિદાભાસનું નિજ રૂપ ચેતન-આત્મા જ છે. ભૂષણનું નિજ રૂપ સુવર્ણ છે. ચોરના દેખાવમાં હુંડું પોતે જ છે, તેમ જીવ પરમાત્મા છે, એ બાળતમા શંકા છે જ નહિ. પુષ્કળ દહાનથી સામ્યતા બતાવી, તેને યુક્તિ કહે છે. એ યુક્તિથી જીવ પ્રજ્ઞ છે એમ અમે બતાવ્યું. કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે એકલી યુક્તિ અપ્રમાણ છે, તો એકલી યુક્તિ જ જીવ પ્રજ્ઞ છે એમ નથી કહેતી. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જીવ પ્રજ્ઞ જ છે.

મહાવાક્ય-જીવનું અને પ્રજ્ઞનું એક લક્ષણ બતાવનાર જે વાક્ય, તે જ મહાવાક્ય. ચાર વેદોમાં ચાર મહાવાક્યો છે. તેમાંથી કોઈ તો ભાગત્યાગથી ઐક્ય ગ્રહણ કરે છે, અને કોઈ મુખ્યપણે ઐક્ય સ્વીકારે છે. (૧) તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ કરીને લક્ષ્ય અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. તેમજ (૨) અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ મહાવાક્યના અર્થ ત્યાગથી ઐક્ય થાય છે. અહં ત્યાગ કરવાનું કદું, તો તે સર્વઅંશમાં ત્યાગ થતો નથી, પણ વિશેષ અહં ત્યાગથી ગામાન્ય ઘટ્ટપણારૂપ પ્રજ્ઞ પોતે જ રહે છે. (૩) 'અયમ્ આત્મા' આ મહાવાક્યમાં ભાગત્યાગ વિના પ્રત્યગાત્મા અને પૂર્ણ પ્રજ્ઞનું મુખ્ય રૂપ સદૃશ ઐક્ય છે. જેમ જલાકાશ મૂકીને આકાશ ગ્રહણ કરવું તેમ જીવપણું

મૂકીને પ્રજ્ઞપણું જોવું. તેને ઐક્યપણુનું ભાગત્યાગ-લક્ષણ કહે છે. ઘડાની અંદર અને બહારનું આકાશ એક જ છે; તેમ પ્રત્યગાત્મા અને પ્રજ્ઞનું ઐક્ય ભાગત્યાગ વિના મુખ્ય રૂપે જ છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ ઐક્ય બતાવે છે અને યુક્તિથી પણ ઐક્ય છે એમ પહેલાં ઠરાવેલ છે. હવે એ જ ઐક્ય અનુભવ-સિદ્ધ છે એમ બતાવું છું.

પ્રજ્ઞને બાળુનાર પ્રજ્ઞવેત્તા પ્રજ્ઞરૂપ થઈને ઉપ-રામ પામ્યા છે. એ પ્રમાણે પૂર્વે પ્રજ્ઞવેત્તા થયા, ભવિષ્યમાં થશે અને વર્તમાનમાં એવા જ પ્રજ્ઞવેત્તા છે. ગુરૂના જ્ઞાનોપદેશથી સાધકનું અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અને પોતાનું પ્રજ્ઞત્વ જેમનું તેમ પ્રાપ્ત થાય છે; એવો પ્રજ્ઞવેત્તાઓનો અનુભવ છે, અને સાધકને પણ એ જ અનુભવ આવે છે; માટે અનુભવથી પણ જીવ અને પ્રજ્ઞનું ઐક્ય છે. મુખ્ય આત્મા તે જ હું છું અને હું તે જ આત્માપ્રજ્ઞ; એમ પ્રત્યગાત્મા તે જ પ્રજ્ઞ છે; એ બાબતમાં જેને સંશય આવ્યો તે માથા-મુગજલમાં ડૂબ્યો એમ સમજવું. ગુણદોષ અને રૂપાદિથી જે આત્મા અલગ છે, તે જ કૃતસ્થ આત્માનું પ્રજ્ઞ સાથે ઐક્ય છે. તે સિવાય જે બીજીસ પ્રકાર, તે અનાત્મ બાત છે અને તે શ્રુતિ, યુક્તિ તથા અનુભવ-સિદ્ધ નથી માટે તેનું પ્રજ્ઞમાં ઐક્ય નથી.

શિષ્ય-આપનું માનવું એમ છે કે જે શ્રાત, યુક્તિ અને અનુભવસિદ્ધ હોય તેને જ આત્મા માનવો ને બીજાને અનાત્મા માનવા, તો અનન્ય આદિ પાંચ કોશ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવનિર્ગદ આત્મા હોવા છતાં 'પાંચ કોશ અનાત્મા છે' એમ આપે કેમ કહ્યું?

શ્રુતિ પાંચ કોશને અન્નપ્રજ્ઞ, પ્રાણપ્રજ્ઞ, મનપ્રજ્ઞ, વિજ્ઞાનપ્રજ્ઞ આનંદપ્રજ્ઞ એમ કહે છે. એ શ્રુતિ પ્રમાણ છે.

યુક્તિ : સર્વ ભૂતો અન્નમાંથી થયાં. અન્નથી જ જીવે છે અને તેનો લય પણ અન્નમાં જ થાય છે. તેમ જ પ્રાણમાંથી સર્વ થયાં, પ્રાણથી જીવે છે, અને પછી મરે છે. એ રીતે મનથી ઉત્પત્તિ થઈ. મનને લીધે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ અને ઈવટે લય પણ મનમાં જ

થયો. તેમજ વિજ્ઞાન અને આનંદથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે, એ યુક્તિનું પ્રમાણ થયું.

ખાંધને હું શરીર છું એમ લાગે છે. છુપાતુપા-યુક્ત હું જ છું. સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક હું જ છું. હું જ નિશ્ચય કરું છું. સુખપદ હું જ છું. એવો અનુભવ સર્વને છે. માટે એ અનુભવપ્રમાણ થયું.

ગુરુ-શ્રુતિ અન્નમય આદિ પાંચ કોશને પ્રજ્ઞ કહે છે. તેનું કારણ શું છે તે મૂર્ખ લોકના મનઃનામાં આવતું નથી. શાણા લોક જાણે છે. શ્રુતિએ એક સામાન્ય નિયમ બાંધેલો છે કે આ સર્વ જેમાંથી થયું છે, ઉત્પન્ન થઈને જેના પર રહેલું છે, અને આખર જેનામાં લય પામે છે તે જ પ્રજ્ઞ છે. તે સિવાય મર્વ ભૂત જાત મિથ્યા છે. ભૂત એટલે પેદા થયેલાં. ઇન્દ્રિયથી લઈને તણખલા મુખી પેદા થયેલાં છે. માટે સર્વ ભૂત જ છે. ભૂત સિવાયનો એક માત્ર પરબ્રહ્મ છે તે પ્રજ્ઞ સાધકના સમજવામાં આવે તે માટે શ્રુતિએ ઉપર કહેલો નિયમ અખત્યાર કર્યો. તેને લીધે ભૂતોથી પર જે પરબ્રહ્મ તે સ્વાનુભવથી સાધકના બળુવામાં આવે. એ બળુવાનું સ્થાન શ્રુતિએ ખતાવ્યું પરંતુ જીવ આ એક વચનથી પ્રજ્ઞને જાણતો નથી, તેથી શ્રુતિએ પુનઃ ઉપદેશક નિયમ કહીને તે દ્વારા પ્રજ્ઞ કયો છે, તેનો વિચાર કર એમ કહ્યું છે. ત્યારે જીવે વિચાર કર્યો પણ તેને પ્રજ્ઞ કયો તે મનજાયું નહિ, તેથી શ્રુતિએ અન્નમયાદિ કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કહ્યું એવું કહેવાની મતલબ એ હતી કે જો જીવ વિચારવાન હશે તો જાણીને યુક્ત થશે અને નહિ જાણે તો એમજ ગૂચવાઈ રહેશે વળી તેમાં અધિકારી-અનધિકારીની પણ ખબર પડી આવે છે. શ્રુતિએ પોતાનો યથાર્થ હેતુ પ્રગટ ન કરતાં ઉપર કહેલો નિયમ, અન્નમયાદિ કોશ પર બેસાડ્યો. તે એવી રીતે કે, અન્નમય કોશથી આનંદમય કોશ સુધી પાંચ કોશમાંથી ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. તેનાથી જીવે છે અને તેમાં જ લય પામે છે તેથી એ પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે; પણ તેમાં ખરો પ્રજ્ઞ કયો છે તેનો વિચાર કરી ને.

શ્રુતિના કહેવા ઉપરથી પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કોઈએ અન્નમય કોશને, કોઈએ પ્રાણમયને, કોઈએ

મનોમયને, એમ પોર્ચ કોશને લોકો પ્રજ્ઞ માનવા લાગ્યા. અન્નમય કોશથી લઈને આનંદમય કોશ પર્યંત; કોઈપણ કોશને પ્રજ્ઞ માને તો પણ તે યુક્ત નહિ થતાં ઊલટો બદ્ધ થાય છે. પૂર્વે પ્રજ્ઞા-જીએ શ્રુતિના આધારથી ઇન્દ્ર તથા વિદેશનને પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે એવો ઉપદેશ કર્યો હતો. તેમાં પ્રથમ અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે, એમ જાણીને કહ્યું; ત્યારે વિદેશને અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરીને દેહને આત્મા માની લીધો. અને દેહનો નાશ થાય ત્યારે મોક્ષ થયો એમ સમજવા લાગ્યો; પરંતુ દેહ પડ્યા પછી મોક્ષ થાય છે એવું જે માને છે તે યુક્ત થયા એમ સમજવું નહિ. અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ માંભળ્યા પછી તે પ્રજ્ઞ શી રીતે છે તેનો ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો ત્યારે તેને અન્નમય કોશ પ્રજ્ઞ નથી એમ લાગવાથી તે ફરી પાછો પ્રજ્ઞાજી પાસે ગયો અને પૂછ્યું. ત્યારે પ્રજ્ઞા-જીએ પ્રાણમયકોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કહ્યું. ઇન્દ્રે તેનો પૂર્ણ વિચાર કર્યો. એ રીતે પાંચ કોશનો વિચાર કરીને ખરો પ્રજ્ઞ કોણ છે તે સમજી લીધું અને યુક્ત થયો. એ જ પ્રમાણે બૃહુએ વડુબુને પાંચ વખત પૂછીને ખરો પ્રજ્ઞ કોણ છે તેનો નિશ્ચય કર્યો અને તે જીવ-યુક્ત થયો.

જીવનો અદ્ય અધિકાર છે એમ જાણીને જ શ્રુતિએ પાંચ કોશનું પ્રજ્ઞપણું વર્ણવેલ છે. જો તેનો એવો હેતુ ન હોત તો તે પાંચને પ્રજ્ઞ કેમ કહે! પાંચને પ્રજ્ઞ કહેવામાં તેનું મહત્ત્વ શું રહે? કારણ કે એક વખત એ જ શ્રુતિ, પ્રજ્ઞ એક અદ્વિતીય છે એમ કહે છે અને પુનઃ તે જ શ્રુતિ, પાંચ કોશમાં પ્રજ્ઞપણું સ્થાપે, તો શું તે દારૂ પીને આવી છે કે, એવાં વિરોધી વચન બોલે છે? એમ તો નથી; તો પછી તે એવું કેમ બોલી હશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. મૂર્ખ લોક, શ્રુતિનો ખરો અભિપ્રાય શું છે તે ન જાણતાં તેને જ દોષ દે છે મૂર્ખ લોક ભલે દોષ દે, પરંતુ સાધકે શ્રુતિને દોષ દેવો નહિ. શ્રુતિ, પાંચ કોશમાં પ્રજ્ઞત્વ છે એમ માનતી નથી, છતાં મૂર્ખ લોકો અનાત્મામાં પ્રજ્ઞત્વ સ્થાપે છે, તે એમનું સ્થાપણું શ્રુતિના વિરોધને લીધે સમજાણું નથી અને

યુક્તિથી પણ સપ્રમાણ નથી, તે હવે બતાવું છું.

સર્વ અન્નમાંથી થયું; અન્ન પૃથ્વીને કહે છે. તો પછી દેહને બ્રહ્મ શા ઉપરથી માનવો? જો સર્વ શરીરમાંથી થયું છે એમ માનીએ તો તે એક જ શરીરમાંથી થયાં નથી અને એક જ શરીરથી જ વતાં નથી, તેમજ એક જ શરીરમાં બધાંને લય થતો નથી. હવે જો સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં છે એમ માનીએ તો તેમાં પણ પુષ્કળ વિશેષ આવે છે, અને તે એ રીતે કે, જે ઉત્પન્ન થયાં હોય તેને ભૌતિક કહે છે. સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં એમ માનવાથી ઈશ્વર પણ પૃથ્વીમાંથી થવો જોઈએ! વાડુ, સર્વ પૃથ્વીમાંથી થયાં એમ માનીશું તો પૃથ્વી બ્રહ્મ થશે; પણ તે પૃથ્વી, ખાણીમાંથી પેદા થઈ છે એવો શ્રુતિનો આધાર છે; તો પછી પૃથ્વી બ્રહ્મ કેવી રીતે થશે? જો પૃથ્વી બ્રહ્મ થઈ શકતી નથી તો અન્નમય કોશ પણ બ્રહ્મ થતો નથી અને પ્રાણમય કોશ પણ બ્રહ્મ થતો નથી.

એકના પ્રાણમાંથી સર્વ પેદા થઈને એકના પ્રાણથી જીવતાં નથી અને સર્વનો લય પણ એકના પ્રાણમાં થતો નથી માટે પ્રાણમય કોશ બ્રહ્મ નથી. હવે કોઈ પ્રાણને જલમય કહે છે માટે જલમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય છે એમ માનશે, પણ સર્વની ઉત્પત્તિ જલમાંથી થતી નથી, માત્ર ખાણી ઉત્પન્ન થાય છે. વાડુ, ખાણી થઈ તોપણ સર્વની સ્થિતિ અને લય જલથી થાય તેમ નથી; માટે પ્રાણમય કોશ બ્રહ્મ નથી હવે સર્વ મનમાંથી થયાં એમ માનીએ, તો મનને ભૂતોની રચના કરતાં આવડતી નથી. પહેલાં રૂપો જોઈને પછી મનને કલ્પના કરતાં આવડે છે માટે સર્વ મનોમય કોશમાંથી થયું એમ માન્યામાં આવતું નથી. તેમજ તે મનથી સર્વની સ્થિતિ અને લય થઈ શકતાં નથી. એ જ પ્રમાણે બુદ્ધિથી સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થતાં નથી, માટે મનોમય કોશ અને વિજ્ઞાનમય કોશ બ્રહ્મ થઈ શકે નહિ હવે આનંદમય કોશ સર્વનું કારણ છે, પરંતુ એકના આનંદમય કોશમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેમજ એકના મુખે સર્વ મુખી થતા નથી, અને અંતઃકાળે એકના મુખમાં લય થતાં નથી. બ્રહ્માથી માંડીને કીકી સુધીમાં કોઈ એકનું સખ

જોવા જઈએ તો તે પ્રવેશ પછી છે; માટે તે આનંદમય કોશમાંથી સર્વનો વિસ્તાર થતો નથી. પ્રવેશ પહેલાં આનંદમય કોશનું સમગ્તિ રૂપ હતું તેજ પ્રવેશ પછી વ્યગ્તિરૂપે થાય છે. ન્યારે આનંદમય કોશ સમગ્તિરૂપે હોય છે, ત્યારે તેમાંથી સર્વ ભૂતો પેદા થાય છે.

શિષ્ય—ઈશ્વરાદિ સર્વ આનંદમય કોશની વસતિ શરીરની અંદર હોય છે; તે બહાર રહેતી નથી, એમ પહેલાંનું આપતું કથન છે અને અત્યારે તમે પ્રવેશ થાય છે એમ કહ્યું; ત્યારે તો દેહ સિવાયનો કોઈ આનંદમય કોશ હોવો જોઈએ ને?

ગુરુ—દેહની બહાર સ્ફૂર્તિ વગેરે કોઈ નથી હોતું. પરંતુ ન્યાં સુધી ખાણી ઉત્પન્ન થઈ ન હતી અને તેમાં પ્રવેશ થયો ન હતો ત્યાં સુધી ભૂતો પચિકૃત અને અપચિકૃત થઈને પ્રયમથી રહ્યાં હતાં. પહેલાં ભૂતસૃષ્ટિ થઈ, તેનું કારણ માયાસ્ફૂર્તિ છે. તે જ માયાસ્ફૂર્તિ વિદ્યા-અવિદ્યા અને જીવ ઈશ્વર સહિત આનંદમય કોશ છે. શરીર પહેલાં તે કેમ હોય? એવી શંકા જ કરવી નહિ. કારણકે માયાદેવીને એવો સ્વભાવ છે કે ન ઘટતું હોય તે પણ ઘટાવી દે!

સમગ્તિરૂપ આનંદમય કોશમાંથી આ સર્વ ભૂત-કાર્ય થયાં, તેમાં અવિદ્યા ઉપાદાન કારણ અને વિદ્યા નિમિત્ત કારણ, એ રીતે આનંદમય કોશને જોકે કારણુત્વ છે, તો પણ તેને શ્રુતિ બ્રહ્મ માનતી નથી. તેનું રહસ્ય શું છે? એ વાતનો વિચાર કરી જુઓ. માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ, અને ઈશ્વર; એ પાંચ નામરૂપો, ‘પેદા થયેલાં ભૂતોમાં’ આવ્યાં. જે દેહાણુ તે ઉત્પન્ન થયાં તે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. સર્વનું કારણ જો કે ઈશ્વર છે પણ તે અસિન્ન કારણ નથી! પણ ઉપાદાન વિના નિમિત્ત કારણ છે અને અવિદ્યા સર્વનું નિમિત્ત વિના ઉપાદાન કારણ છે આ પ્રમાણે ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણુ જે આધાર અને ઈશ્વર, તેનું અસિન્ન કારણુ એક બ્રહ્મ છે. માટે જ શ્રુતિ કહે છે કે જેમાંથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે અને જેને તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયનો ધર્મ સ્પર્શ કરતો નથી, તે જ એક બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ સિવાયનાં જે રૂપાદિ બત્રીસ અનાત્મ વાત અને તેના શુદ્ધકોષાત્મક ધર્મ, તેનાથી

ચેતન-વ્યયોતિ અલગ છે. તે જ બ્રહ્મ. તે જ આત્મા. બ્રહ્મ અને આત્માનું અકથ જાણે તે જ સાધક છે અને તે જ મુક્ત ધર્મે પાંચ કોશમાં બ્રહ્મપણું વિષે જે પ્રમાણુ માનેલાં હતાં તેનું ખંડન થયું. હવે અનુભવથી પણ પાંચ કોશ બ્રહ્મ નથી એ જાતાવું છું.

મૂળમાં નિઝ રૂપના અજ્ઞાનને લીધે અનાત્માને આત્મા માનેલા; તે પ્રથમ એમ કહેલું છે. તેથી તે સત્ય શી રીતે થયે? જેમ મહીરા પીને ગેલાન બનેલાનું બોલવું અપ્રમાણુ, તેમ દેહબુદ્ધિ લઈને બેંકેલાનો અનુભવ અપ્રમાણુ છે. જો તે ખરે હોય તો તે દેહાત્મવાદીને પૂછવું કે, તું શરીરને આત્મા કહે છે, તો પછી પ્રાણ, મન અને વિજ્ઞાનને આત્મા કેમ માને છે? તું એક આત્મા છે કે ચાર-પાંચ છે? કોઈ મહીરા પીને ભૂંચ્યો હોય અથવા સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો દેખતો હોય તે પણ પોતે પોતાને એક જ માને છે અનેક માનતો નથી. જો ઉન્મત્ત કાળમાં અથવા સ્વપ્નમાં બ્રાન્ત પુરુષ પણ પોતાને બીજા માનતો નથી, તો સુચ પુરુષ, પોતે અનેક છે એમ શી રીતે માને?

હવે દેહાત્મવાદી કહેશે કે હું દેહ સિવાય પ્રાણુ-દિકને આત્મા કયાં માનું છું? ભલા, જો તું દેહથી જુદા પ્રાણુદિકને આત્મા માનતો નથી તો દેહના કરતાં પ્રાણુ પ્રિય, પ્રાણુના કરતા મન-બુદ્ધિ પ્રિય, એ પ્રિયતાનું તાર્તમ્ય લક્ષણ પ્રથમ કહેલું છે, અને તે તારતમ્ય લક્ષણ સર્વાંશે સમાન છે છતાં પ્રીતિ કેમ કરે છે? જો દેહથી જુદા પ્રાણુ પર પ્રીતિ કરે છે તો પ્રાણુને આત્મા સમજવો જોઈએ. પ્રાણુને આત્મા માન્યો એટલે દેહ સહેજે અનાત્મા થયો. કેમ કે પ્રાણુ પર પ્રીતિ ગેસવાથી દેહની ઉપેક્ષા થઈ. જેની ઉપેક્ષા થાય તે આત્મા શી રીતે હોય? તેમ દેહ, આત્મા શી રીતે થયે?

દેહના કરતાં પ્રાણુ પર અધિક પ્રીતિ છે તો દેહનું આત્મત્વ બળાત્કાળથી માનેલું સમજવું બળથી માનેલું આત્મત્વ આપોઆપ જીડી જાય છે દેહને આત્મા માનીને જો પ્રાણુ પર પ્રીતિ થાય તો પ્રાણુનું આત્મત્વ જાહે છે. તેમ જ પ્રાણુને આત્મા માનીને મન પર પ્રીતિ થાય તો પ્રાણુનું આત્મત્વ જાહે. તે જ પ્રમાણુ

મનને આત્મા માનીને વિજ્ઞાન પર પ્રીતિ થાય તો મનનું આત્મત્વ જીડી જાય છે. સુપુષ્પિને વખતે બુદ્ધિના કરતાં આનંદ પ્રિય હોય છે તેથી માની લીધેલું બુદ્ધિનું આત્મત્વ પણ જીડી જાય છે. એમ છતાં દેહાત્મવાદી દેહને આત્મા કેવી રીતે માને છે? તે માને તો ભલે માને, પણ મુમુક્ષુએ સમજવું કે એ બ્રાન્તિયો માનેલું છે. જેમ પુત્રમાં આત્મત્વ કષ્ટેલું છે, સ્ત્રીને અર્ધાંગ માનેલું છે તેમ દેહને આત્મત્વ માનેલું છે. પુત્રાદિને ગૌણ આત્મા કહે છે. દેહાદિકને મિથ્યાત્મા કહે છે. એમ એ બધું અજ્ઞાનનું કૃત્ય છે એમ મુમુક્ષુએ સમજવું જોઈએ.

મુખ્ય આત્માને, એટલે કે પોતાને ન જાણવું તે જ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનને લીધે દેહને હું માનીને જન્મે છે અને મરે છે. આ પ્રમાણુ મિથ્યાત્માનો પ્રકાર છે. એ, જેમ થોડા હોવા છતાં તેને સિંહ માને, તેમ વિજ્ઞતિ હોવા છતાં તેને હું એમ માનવું. તે જ પ્રમાણુ પુત્રાદિ ગૌણાત્માને આત્મારૂપે માને છે એ માનવું જોકે ખોટું છે તો પણ તે માન્યતાને લોહો મૂકતા નથી, તો પછી દેહનું આત્મત્વ મૂંઝીને અલગ કેવી રીતે થયે? પરંતુ મુમુક્ષુએ તો આત્મા બ્રહ્મ છે અને તે સિવાય બીજા અનાત્મા છે એમ સમજવું. શ્રુતિ, યુક્તિ અને લોકોના અનુભવથી પાંચ કોશમાં જે બ્રહ્મત્વ સ્થાપેલું તે વિચારને અતે તુરંથ થયું. વિચાર કરવાથી શ્રુતિને અર્થ સમજાય છે. અર્થ મગજનો એટલે કુતર્ક નષ્ટ થાય છે, અને લોકોના અનુભવ સમજવામાં આવે છે. આ પ્રમાણુ વિચારથી ત્રણે પ્રતીતિદ્વારા મુખ્ય આત્માને નિશ્ચય કરવો, અને તે આત્મા સિવાય પાંચ કોશાદિ બત્રીસ અનાત્માજાત છે એમ સમજવું. મુખ્ય આત્મામાં જેમ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવ પ્રમાણુ છે તેમ અનાત્મામાં નથી. આત્મા બ્રહ્મ છે અને પાંચ કોશ અનાત્મા છે એ નિર્ણય થયો. પરંતુ શ્રુતિને સારાંશ ફરીથી કરું છું. તે સારાંશ એવો કરું કે જેના નિષ્પણથી સાધકને મુખ્યાત્માનો નિશ્ચય થયે અને આત્મા સિવાય જે બત્રીસનો મંદ છે અનાત્મા છે એમ સમજવામાં આવશે.

પાંચ કોશરૂપી પક્ષીઓનું વિવેચન

પાંચ કોશને શ્રુતિએ પ્રજ્ઞ વર્ણવેલ છે, તેના સારાંશ સમજવામાં આવે તે માટે પાંચ કોશનું વિવેચન કરું છું. અન્નમય કોશ જે માંસમય દેહ છે, તેને અજ્ઞાની લોક આત્મા માનીને તે અન્નમય કોશ જ પ્રજ્ઞ છે, એમ સમજી બેઠા. પરંતુ તેનું તાત્પર્ય જુદું છે. શ્રુતિએ પાંચ કોશની પક્ષીરૂપે કલ્પના કરીને તેનાં પાંચ-પાંચ અંગો ગતાવેલાં છે તેના વિચાર કરશે. એટલે તેનું અનાત્મપણું કેવું છે તે સમજશે. અન્નમય કોશનું (પક્ષીનું) એ જ શિર, એ જ જમણી પાંખ, એ જ ડાબી પાખ, આ આત્મા, એ પુરુષ, એમ શ્રુતિએ કહેલું છે, તેના વિચાર કર. પ્રજ્ઞ સચ્ચિત્ ધન, નિર્વિકાર છે, અને અદૃશ્ય છે. તેને શ્રુતિએથી પણ નિર્દેશવચન વડે બતાવી શકાતું નથી અને સ્થૂળ દેહ તો સાકાર, દૃશ્ય છે. પ્રજ્ઞ નિરાકાર, અદૃશ્ય છે. સ્થૂળદેહને એ, આ, એમ નિર્દેશવચન લાગે છે. પ્રજ્ઞને વાણી-મન, નિર્દેશ કરી શકતાં નથી જે દેખાય તે નાશ પામે, જેને એ, આ કહેવામાં આવે છે તે દૃશ્ય છે, જે દૃશ્ય છે તે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય પ્રજ્ઞ શી રીતે થશે ? પ્રજ્ઞ સત્ છે. દેહ શણે શણે નાશ પામે છે, માટે તે અસત્ છે. પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ છે. દેહ જડ છે તે પ્રાણને લીધે ચલિત દેખાય છે એ રીતે દેહ આત્મા ઠરતા નથી, માટે તેનાથી જુદો પ્રાણમય કોશ આત્મા છે એમ શ્રુતિ કહે છે. કારણકે પ્રાણને લીધે દેહનું પોષણ થાય છે.

શ્રુતિ, પ્રથમ તો સાધકની બુદ્ધિ શુદ્ધ છે કે નહિ તે જુએ છે. અને તે માટે જ ‘એ પ્રજ્ઞ છે કે નહિ તેના વિચાર કર’ એમ કહે છે. બે સાધકની બુદ્ધિ શુદ્ધ હશે તો તે વિચાર કરીને કહેશે કે દેહ આત્મા નથી. ત્યારે તેને ‘પ્રાણ આત્મા છે’ એમ શ્રુતિ કહે છે. બે શ્રુતિના જ નિશ્ચય ‘દેહ આત્મા છે’ એવો હોત તો “વિચાર કર” એમ શ્રી માટે કહે ? તેના હેતુ એવો છે કે સાધક પોતે પોતાની અહંભાવની જ ખરો પ્રજ્ઞ કોણ છે એ બાબતે જાણે. બે સાધક, દેહ જ પ્રજ્ઞ છે એમ માનીને બેસે, તો તેને અનધિકારી સમજીને શ્રુતિ ત્રાસે છે. અને બે

સાધક દેહ, પ્રાણ, મન વગેરે પ્રજ્ઞ નથી, એમ વિચાર-પૂર્વક નક્કી કરે છે તો તેને શ્રુતિ ઉત્સાહથી વિજ્ઞાન, આનંદ ઇત્યાદિ પ્રજ્ઞ છે એમ કહે છે હવે પ્રાણમય કોશ પ્રજ્ઞ કેવી રીતે તે જુએ.

પહેલાં જે નિયમ કહ્યો તે જ પાંચ કોશને લગાવીને પાંચ કોશ પ્રજ્ઞ છે એમ કશવેકું. તે આધારથી પ્રાણમય કોશ પ્રજ્ઞ છે. પ્રાણથી સર્વ પેદા થાય, સ્થિતિ કરે અને લય પામે તે પ્રાણમય કોશનું પ્રાણ એ મસ્તક, વ્યાન-વાયુ ડાબી પાંખ, સમાનવાયુ જમણી પાંખ છે, આકાશ આત્મા છે અને પૃથ્વી પુરુષ છે. આ પ્રમાણે પ્રાણમય પક્ષીનાં પાંચ અંગ કહીને ‘તેનો વિચાર કર’ એમ શ્રુતિ ફરમાવે છે. તો હવે તેના વિચાર કરીએ દેહને લીધે વાયુ ઉત્પત્ત થયો. જેમ યંત્રને કળ ચડાવે (ચાવી ચડાવે) તેમ શિર દ્વારા વાયુ ઊપડે છે. શિરની ખેંચાણશક્તિ લીલી પડે છે ત્યારે વાયુ નીકળે છે. વ્યાન અને સમાન એ બે પાંખો અને પ્રાણ, એ શિર મળીને વ્યાપારભેદથી પ્રાણ-વાયુના ત્રણ પ્રકાર થયા. પરંતુ તે વાયુનો પોલાણ વિના સંચાર થતો નથી અને કઠિનતાને ભેદી શકતો નથી, માટે પ્રાણમય પક્ષીના આત્મા આકાશ છે એમ કહ્યું. પ્રજ્ઞ નિર્વિકાર છે પ્રાણ વિકારથી કુટાર નાખે છે. પ્રજ્ઞ નિરાકાર છતાં સર્વના આધાર છે. પ્રાણ, શરીર છે ત્યાં સુધી જ લાસે છે. પ્રજ્ઞ સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે પ્રાણ પોલાણમાં વ્યાપેલ છે. પ્રજ્ઞ સર્વત્ર સમ છે પ્રાણ દમ અંશુલ ગતિ કરે છે પ્રજ્ઞ સદ્રૂપ છે. પ્રાણ નાશ પામે છે માટે તે અસત્ છે. પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ છે પ્રાણ જડ છે, પ્રાણ સુખદુઃખદાયક છે. પ્રજ્ઞ આનંદરૂપ છે, માટે પ્રાણ પ્રજ્ઞ નથી. પ્રાણ અવિદ્યાનું કાર્ય છે માટે તે અનાત્મા. કર્મેન્દ્રિયો પ્રાણની સહાયક છે તેની જડરૂપે ક્રિયા થાય છે. તે પ્રાણ જ અનાત્મા છે તો કર્મેન્દ્રિયો સહેજે અનાત્મા આ પ્રમાણે પ્રાણમાં પ્રજ્ઞનાં લક્ષણો નથી માટે તે અનાત્મા છે, એવો નિશ્ચય કરીને જે પૂછે તેને શ્રુતિ આનંદથી કહે છે કે મનોમય કોશ પ્રજ્ઞ છે. કારણ કે મન વડે પ્રાણ વ્યાપ્ત છે. મનથી સર્વ ભૂતો થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે. માટે મનનાં પ્રજ્ઞનું લક્ષણ છે. આ બાબત-

નો સાધકે વિચાર કરવો. મનોમય પશીને પાંચ અંગ છે. તેનું મક્તક ચતુર્વેદ છે, ઝગ્વેદ ડાબી પાંખ છે, સામવેદ જમણી પાંખ છે, અને આ મનનો આત્મા છે ઉપદેશ; તથા તેનું અથર્વઆંગિરસ પુન્થ છે. એ પ્રમાણે પાંચ અંગો કેમ, અને શી શી રીતે, તેનો વિચાર કરો. મનનું રૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક છે. તે સંશયરૂપ તર્ક કરે છે. પરંતુ તેને 'છે' અથવા 'નથી' એ નિશ્ચય કરતાં આવડતું નથી મન જે સંશય કરે છે, તેનું ચિંતન ચિત્ત કરે છે; માટે ચિત્ત, મનના પેટમાં છે. તે મનની અંતઃવૃત્તિનું નિર્ગમન પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા થાય છે આકાશમાં જેવી રીતે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે આત્મામાં સંકલ્પ ઊઠે છે. પછી શ્રોત્રાદિ દ્વારા સંશયાત્મક ચિંતન પ્રગટે છે. ચિંતન અને સંશય જોનાં બે લક્ષણવાળું મન તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળીને છ પ્રકારનો મનોમય કોશ થાય છે. આ મનોમય કોશમાં વિદ્યા-અવિદ્યા રહે છે. માટે તેને લીધે બધ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. કામાદિ વિષયાસક્તિને લીધે જીવને દૃઢ બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામની પ્રવૃત્તિમાં, કામના અભાવથી મોક્ષ થાય છે ધર્મ, અર્થ અથવા કામ એ મનનો મનોધર્મ છે, પરંતુ તે મનને ધર્મ શું? અર્થ શું? કામ શું? એ સમજાતું નથી, માટે વેદની આજ્ઞા જોઈએ તે વેદની આજ્ઞાથી ચારે પુરુષાર્થ થાય છે. પરંતુ ન્યાંસુધી વિષયાસક્તિ છે, ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી વળી વિદ્યા-અવિદ્યાને લીધે પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ થાય છે પરંતુ વેદની આજ્ઞા વિના કશું જ સમજાય નહિ માટે મનનાં અંગવેદ છે મનનું શિર અને ડાબીજમણી પાંખ, એવા જે ચતુર્વેદ, ઝગ્વેદ અને સામવેદ છે તે પ્રવૃત્તિરૂપ છે તેને લીધે ધર્મ, અર્થ, અને કામ સિદ્ધ થાય છે, અને અવિદ્યાત્મક વિષયાસક્તિ વધવા લાગે છે. વળી અધિક અભિમાન વધવાથી બંધન થાય છે, ને તેથી જીવ જન્મ-મરણ પામે છે પ્રવૃત્તિનો અથવા નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મનોમય કોશમાં હોય છે, તેથી મનોમય કોશનો આત્મા, ઉપદેશ છે તેમાં વિદ્યા-અવિદ્યા રહે છે. જ્યારે પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ થાય

છે, ત્યારે ધર્મ, અર્થ, કામ સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે નિવૃત્તિનો બોધ થાય છે, અર્થાત્ આત્મા પ્રજ્ઞા એવો વિદ્યાત્મક ઉપદેશ થાય છે ત્યારે મોક્ષલાભ થાય છે. પછી જીવન્મુક્તિનું સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે અથર્વગિરસ પુન્થરૂપે જાતાવેલ છે. મોક્ષ-જીવન્મુક્તિનો ઉપદેશ મનમાં થાય છે, પણ તેનો નિશ્ચય બુદ્ધિ વિના થતો નથી માટે મનોમય કોશથી જુદો આત્મા વિજ્ઞાનમય કોશ છે.

વિજ્ઞાન આત્મા છે તો મન આત્મા નથી. મન વિકારી છે. આત્મા-પ્રજ્ઞા નિર્વિકારી છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. આત્મા નિર્વિકલ્પ છે. મન ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, માટે તે અસત્ રૂપ, પ્રજ્ઞા સંદ્રૂપ છે. મન જડ છે. તે જીવના પ્રકાશથી વ્યાપાર કરે છે. પ્રજ્ઞા પોતાના પ્રકાશથી સુખરૂપિતામાં પચી બાજે છે. મન સુખદુઃખથી ક્ષીણ થાય છે, પ્રજ્ઞા અનંતરૂપ છે. મન જો પ્રજ્ઞા હોય તો તેને લીધે જીવને બંધન કેમ થાય છે? તે જ મન નિર્વિપચી થાય છે ત્યારે મુક્ત કરે છે, એવો તે મનમાં વિકાર કેમ હોય? મનને પ્રજ્ઞા માનવાથી અનેક પ્રકારના વિરોધ આવે છે. મન પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિનું સાધન છે. પ્રજ્ઞા અદૈત હોવાથી સાધ્યરૂપ છે આ પ્રમાણે મન આત્મા છે એમ જેને સમજાય, તેને શ્રુતિ, વિજ્ઞાનમય કોશ બીજો પ્રજ્ઞા છે એમ કહે છે.

વિજ્ઞાનથી સર્વ થાય છે, રહે છે અને મરે છે, માટે વિજ્ઞાન પ્રજ્ઞા છે તેનો વિચાર કરો. પ્રથમ કહેલો પ્રજ્ઞાનો નિયમ છે તે જ નિયમ બુદ્ધિને લાગે છે પરંતુ બુદ્ધિ સુખરૂપિતામાં રહેલી નથી અને પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ મનને સંકલ્પ-વિકલ્પમાં સહાયતા કરે છે અને વિદ્યાસથી મિથ્યા દૃશ્યમાં સચ્ચનો નિશ્ચય કરે છે હું દેહ છું એમ દૃઢ નિશ્ચયથી અભિમાન ધારણ કરે છે, માટે અહંતા એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે એ બુદ્ધિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં વર્તે છે અને મનને 'એ શું હશે?' એવો જે સંશય થાય છે તે પદાર્થનો નિશ્ચય કરે છે મનને કામાદિકની દૃશ્ય થાય ત્યારે તે વેદની તેવી જ આજ્ઞાન પાલન કરે છે મન જે વચનનું પાલન કરે, તે જ વચનનું પાલન કરીને

બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ તરફ જાય છે. તેમજ મનને મોક્ષની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે, તે પ્રમાણે વેદની આજ્ઞા પાળે છે, અને બુદ્ધિ પણ તે જ નિશ્ચય કરે છે. માટે વિજ્ઞાનનું શ્રદ્ધા, એ શિર છે, બુદ્ધિ ન્યારે પ્રવૃત્તિને આડે છે ત્યારે સ્વર્ગાદિકમાં સત્યતા સ્થાપે છે. તેમજ ન્યારે બુદ્ધિ નિવૃત્તિમાં પ્રીતિવાળી થાય છે ત્યારે તે પ્રજ્ઞામાં સત્યતા સ્થાપે છે. એવો બુદ્ધિનો સ્વભાવ જોઈને શ્રુતિએ વિજ્ઞાનપદ્ધતિની ઋત એ ધણી પાંખ અને સત્ય એ જમણી પાંખ એમ દર્શાવ્યું. બુદ્ધિએ જેને સત્ય માન્યું, ત્યાં જ તે દડ ચતુર્મુખી કરે છે, એ જાણીને વિજ્ઞાનનો આત્મા યોગ છે, એમ શ્રુતિએ કહ્યું.

યોગ એટલે અખંડ ઉદ્યોગ. તે ઉદ્યોગથી અને ધ્યાનથી સત્ય વસ્તુનો સંયોગ થાય છે. કદી પણ વિયોગ થવા દેતી નથી. એ સંયોગથી જે અપ્રાપ્ત છે તેને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે, અને અભિમાનથી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે; માટે વિજ્ઞાનનું મહાપુરુષ એ જ પુરુષ છે. અસુક વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધી, એ મેં જોઈું કામ કર્યું, એમ બુદ્ધિએ મહત્ત્વ સ્વીકારીને પોતાને ધન્ય માનેલી; માટે તેનું મહાપુરુષ ખરું છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન-પદ્ધતિનાં પાંચ અંગ છે, તેનો સાધકે વિચાર કરવો વિજ્ઞાનમયકોશ, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને છ પ્રકારનો છે. એ આનંદમય કોશને ઢાંકે છે. બુદ્ધિ-માંથી સર્વ થાય છે, રહે છે અને લય પામે છે પણ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે માટે વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રજ્ઞ નથી. વિષયોના ગ્રહણ માટે જેમ મન સહાયક છે તેમ બુદ્ધિ પણ સહાયક છે, માટે વિજ્ઞાન આત્મા નથી, પણ એ વિજ્ઞાનમય કોશ અનાત્મા છે વિજ્ઞાનનું જે શ્રદ્ધા શિર છે, તેનો આલોક-પરલોકની દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને ત્યાગ કરવો અને વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ જે એક પ્રજ્ઞ, તેને જ ચતુરુષે ગ્રહણ કરવો, અને તેમાં જ બુદ્ધિની શ્રદ્ધા લગાડવી. બાકી અનાત્મજાતનો ત્યાગ કરવો સત્ય અને ઋત એ શબ્દમાત્ર બે છે પરંતુ બંનેનો અર્થ એક જ છે. પ્રજ્ઞ સત્ય અને અનાત્મ જાત મિથ્યા એમ માનવું. એ સત્ય-મિથ્યા સમજાય એટલે મિથ્યા ઉપરથી શ્રદ્ધા બિડી જાય છે અને સત્યને સત્યરૂપે ગ્રહણ

કરવામાં આવે છે. પછી સત્યપ્રજ્ઞાની જ બુદ્ધિ થાય છે અને મિથ્યા દેહબુદ્ધિ હટી જાય છે. બાદ અહર્નિશ ધ્યાનને લીધે પ્રજ્ઞાત્મામાં અખંડ મિલન થાય છે. એવા દૃઢ અભ્યાસથી ધીરેધીરે દેહબુદ્ધિ છોડે અને પોતાના પુરુષરૂપે સ્થાપેલા મહત્ત્વને યાદ કરે છે. સાધક, “અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ” સ્મરે ત્યારે ત્રિપુટી જોડે છે. એ જ મહત્ત્વ બુદ્ધિદ્વારા નિશ્ચયરૂપે કરાવવું. બુદ્ધિ સ્વાભાવિક બંધનકારક છે. પણ તે જ બુદ્ધિ વિવેક-વિચારથી મોક્ષ દેનારી થાય છે માટે સુસુપ્તિએ બુદ્ધિને શરણે જવું; એટલે પછી તે દેહબુદ્ધિનો ત્યાગ કરે છે, આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે અને મન સંશય રહિત થાય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ પરમાર્થમાં ઉપયોગી છે માટે પ્રજ્ઞ સાધવામાં વિજ્ઞાનમય કોશ સાધન છે, તેથી વિજ્ઞાનમય કોશ આત્મા નથી. પ્રજ્ઞ સત, બુદ્ધિ અસત છે. પ્રજ્ઞ ચેતન છે. વિજ્ઞાનમય કોશ જડ છે, અને તે ઉત્પન્ન થાય છે. વિજ્ઞાનમય સુખ-દુઃખથી હલ પામે છે. પ્રજ્ઞ આનંદરૂપ છે. આ પ્રમાણે વિશેષ આવે છે, માટે વિજ્ઞાનમય કોશ પ્રજ્ઞ નથી વિજ્ઞાન સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે, તો તે આનંદમય કોશનું કાર્ય છે. ત્યારે વિજ્ઞાનથી જુદો આનંદમય બીજો પ્રજ્ઞ છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

આનંદમય કોશમાંથી કાર્ય-કારણાદિ સર્વ પદાર્થ થાય છે, જીવે છે અને છેવટ તેમાં જ લય પામે છે. માટે આનંદમાં આત્મા છે. અનન્યમયથી લઈને વિજ્ઞાનમય પર્યંત અનુક્રમે એક કાર્ય, બીજું કારણ; એમ ચારેય કોશ કારણો હોય પરંતુ કારણપણ્યમાં આનંદમય કોશની કોઈ બરોબરી કરનાર નથી. આનંદમય કોશ વિના અનેક પ્રકારનાં જૂતો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને આનંદ વિના હાણવર પણ જીવે નહિ. સુષુપ્તિમાં વિજ્ઞાન સહિત ચારેય કોશ મૂંઝીને પ્રાણુ વિહાર કરે છે પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ નથી. એ પ્રમાણે ચાર કોશ વિના સર્વ જૂતો સુષુપ્તિમાં છે. તે આનંદમયમાં લીન થઈને સુષુપ્તિના મુખથી જીવે છે. એ સિવાય જીવે નહિ; માટે સર્વનું મુખ્ય કારણ આનંદમય કોશ છે. તે કોઈનું કાર્ય નથી. બીજામાં કારણોના આરોપ થાય છે, પરંતુ તે ચારેકોશ અનુક્રમે એકએકનું કાર્ય છે. આનંદમય કોઈનું કાર્ય ન હોઈ, સર્વનું કારણ હોવા છતાં પણ તેમાં ઊણપ હોવાને

લીધે 'વિચાર કર' એમ તિ કહે છે. તેથી તેમાં ઊણુપ છે અને તેને 'કેશ' એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. એ ઉપરથી તેણે એને ઠાંકેલ છે તે, તેનાથી બુદ્ધ છે એ વાત ખુદ્લી થાય છે. માટે તેને વિચાર કરીને જે દંકાયેલા છે તેને ચક્રણ કરીને "કેશ" નામના ગોટાળાનો ત્યાગ કરવો. ચાર કેશનો નિરેધ કર્યો, પણ આ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી વિચારક વિના, આ કેશમાંથી લોક મુક્ત થઈ શકતા નથી, પણ ઊલટા બંધનમાં પડે છે. આ આનંદમય સર્વના બીજરૂપ હોવાથી ચાર કેશનો નાશ થાય પણ આ પાંચમાનોનાશ ન થવાને લીધે જીવ મુક્ત થતો નથી. ત્યાં સુધી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી સ્ફૂર્તિ હોય છે. અને એ જ સ્વ સ્વરૂપ પર લાગેલી માયા છે. તેના બે પ્રકાર: એક જ્ઞાન અને બીજું અજ્ઞાન. તે જ વિદ્યા અને અવિદ્યા. તે વિદ્યા-અવિદ્યામાં પડેલાં પ્રતિભિંબ તે જીવ અને ઈશ્વર છે. વિદ્યાસહિત ઈશ્વર નિમિત્ત કારણ અને અવિદ્યા સહિત જીવ ઉપાદાન કારણ છે. બુદ્ધિથી માંડીને દેહ પર્યંત આ સર્વજગત કાર્યરૂપ છે. જીવ પણ કાર્યરૂપ જ છે, પરંતુ તે સુપુત્રિમાં અજ્ઞાનનું કારણ છે. ઈશ્વર કાર્યમાં આવતો નથી, માટે તે નિમિત્ત છે. જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયમાં છે તે ઉપાદાન-કારણ આનંદમય કેશમાં એ ઉપર દેહલા પાંચ પ્રકાર છે પરંતુ અંદર અજ્ઞાન હોવાને લીધે આ કેશ બાધક છે.

સ્વ-સ્વરૂપના ન જાણવાને કેશ કહે છે. અવિદ્યા, માયા, જીવ, શિવ એ વિકારી છે. અવિદ્યા આત્માને ઠાંકે છે અને વિદ્યા તેમાં જગત-કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ઈશ્વર જગતનો અલિપ્તપણે પ્રેરક છે, અને જીવ સુખ-દુઃખનો ભાગીદાર છે. માટે માયા સહિત એ પંચક બાધક છે. આ આનંદમય કેશરૂપી પક્ષીનું શિર મિચ છે, અને મોઢ ટાળી પાંખ તથા પ્રમોદ જમણી પાખ છે. આનંદ આત્મા છે, અને બ્રહ્મ પુરુષ છે. બુદ્ધિનો બહારનો વ્યાપાર બંધ થાય છે અને તે વિશ્રાન્તિ લેવા માટે પાછી વળે છે ત્યારે પ્રથમ વાસનામાં સુખાકારતા લાગે છે. તે આ આનંદમય કેશનું શિર છે. બુદ્ધિ પાછી ફરે, ને તેના તરંગો બંધ પડવાથી સુખાકારતા ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સુપુત્રિ કાળનો મોઢ સમ-

જવો. જ્યારે ગાઢ સુપુત્રિ લાગે ત્યારે વૃત્તિ પ્રમોદાકારે થાય છે અને ઘન સુપુત્રિનો જે આનંદ, તે આનંદમય કેશનો આગમ.

પ્રિય, મોઢ, પ્રમોદ અને આનંદ; એ ચારેય સુખનો સ્વાદ, અજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો છે. એક સુખ છે અને તે સુખ લેનાર કેઈ બીજો છે. એવી ત્રિપુટી છે. તે અદ્વિતીય સુખધન આત્મા નથી. કેમકે એ ત્રિપુટીરૂપ વૃત્યાનંદની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. એ ચાર પણ જેમાંથી થયાં અને માયાદિ પંચક જેમાંથી થયું તે બ્રહ્મ અનાદિ એક છે અને આ વૃત્તિજન્ય સુખો તેમજ માયાદિ પંચક, ઉત્પન્ન થયેલામાં આવે છે. માટે તેને દંડ્ય પ્રમાણે ભૂતો (પેદા થયેલાં) સમજવાં. એ જેમાંથી થયાં તે બ્રહ્મ પુરુષ, એમ વર્ણવેલું છે. શ્રુતિનો ભાવ અધિષ્ઠાન પર છે, તેથી સર્વ બ્રહ્મમાંથી થયું એમ કહેવાયું છે; છતાં સર્વ આનંદમય કેશમાંથી થયું એમ શ્રુતિએ કહ્યું તે અમરતું છે. એવું વર્ણન કરવાનો હેતુ એ છે કે અધિકાર પ્રમાણે સાધક વિચાર કરીને ખરું થું છે તે પોતે પોતાની જાતે સમજી લે. માટે જ પુરુષરૂપે તાત્પર્ય રાખેલું છે. ચાર કેશરૂપી પક્ષી-ચોનાં અંગો અને પુરુષ જેમ મિથ્યા છે, તેમ પાંચમા આનંદમય કેશરૂપી પક્ષીનાં અંગો પણ મિથ્યા છે. જ્યારે એ મિથ્યા છે, અર્થાત્ છે જ નહિ; તો પછી તે આનંદમયને પુરુષ ક્યાંથી હોય? પુરુષ નથી, તો પુરુષરૂપે વર્ણવેલ બ્રહ્મ પુરુષ શી રીતે થશે?

બ્રહ્મ કેઈનું કાર્ય નથી અને કારણ પણ નથી. તેમ નિમિત્ત કે ઉપાદાન પણ નથી. માત્ર માયા-બ્રમનું અધિષ્ઠાન છે. સત્ય બ્રહ્મ વિના મિથ્યા બ્રાન્તિનું અધિષ્ઠાન બીજું કોણ થાય? કેઈ જ નહિ. માટે શ્રુતિએ કહ્યું કે જેમાંથી આ સર્વ થયાં તે અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે સર્વ કેશનાં પાંચ-પાંચ અંગો મિથ્યા સમજીને તેનો ત્યાગ કર્યો. તેવો જ વૃત્યાનંદનો ત્યાગ કરવો અને આનંદમયના અંતમાં પુરુષરૂપે સ્થાપિત કરેલ જે બ્રહ્મ, તે જ આત્મા, એમ બીજા અનાત્માનો ત્યાગ કરીને અવ્યાસથી આ આત્માનો દૃઢ નિર્દિધ્યાસ કરવો.

મનોમય કેશમાં કેવળ ઉપદેશ, વિજ્ઞાનમયમાં

સાધન તથા અભ્યાસ અને આનંદમયમાં નિજ ધ્યાસ થાય છે. એ પ્રમાણે સર્વનો અભાવ થાય ત્યાં સુધી નિજ ધ્યાસ કરવો.

પ્રિય—અન્નમય કોશથી લઈને વિજ્ઞાનમય કોશ સુધીની પ્રીતિ નિઃશ્વા છે અને સર્વની ખરી પ્રીતિ પોતાને માટે છે એવું ને સ્મરણ, તેને પ્રિય કહે છે.

મોદ—પ્રિય પદાર્થોમાં સર્વની પ્રીતિ મારા પર છે. તે સર્વ પ્રીતિ કરનારાં અહીં છે જ નહિ. કેવળ હું મારે એકલો જ છું. એવું ને સ્મરણ, તેને મોદ કહે છે

પ્રમોદ—મોદમાં હું એકલો જ છું એવું સ્મરણ થાય છે અને ત્યાર પછી ને કૃત્યતા લાગે છે, તેથી ઘણું સુખ થાય છે. તેને પ્રમોદ કહે છે.

આનંદ—પ્રિય, મોદ અને પ્રમોદ એ ત્રણે વૃત્તાનંદ છે. અને વૃત્તાનંદ સર્વ નષ્ટ થયા પછી નિવૃત્તિ રૂપે, સુખરૂપ અધિષ્ઠાનમાં ને સ્થિરતા થાય છે તેને આનંદ કહે છે.

એ આનંદમાં એકમાત્ર સુખને અનુભવનાર સામાન્ય વૃત્તિ ત્રિપુટી સહિત છે. તે સ્ફુર્તિ-વૃત્તિનો ન્યારે લય થશે ત્યારે જ પ્રહારૂપ ને પુચ્છ છ તેમાં સ્થિતિ થશે, અર્થાત્ એક માત્ર અધિષ્ઠાન પ્રણ, જેમનો તેમ બાકી રહેશે.

હો રવિંદત! આ શ્લોકમાં અનાત્મા કોણ અને આત્મા કોણ, તેનો ગોટાળો હતા; તે ગોટાળો કાઢીને આત્મા કોણ તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું, અને પચ્ચકોશાત્મક ત્રણ દેહરૂપો ને બત્રીસ તત્ત્વોના અનાત્મા, તે પણ સ્પષ્ટ બતાવ્યો.

અન્નમય કોશ—પાંચ ભૂત અને પાંચ બાહ્યી એવાં દશ પ્રકારનાં જડરૂપો મળીને અન્નમય કોશ થાય છે.

આણુમય કોશ—પાંચ આણુ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને થયેલા દસ પ્રકારના સમુદાયને આણુમય કોશ કહે છે.

મનોમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મળીને છ તત્ત્વોના થયેલા સમુદાયને મનોમય કોશ કહે છે.

વિજ્ઞાનમય કોશ—બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો; એમ છ તત્ત્વોના સમુદાયને વિજ્ઞાનમય કોશ કહે છે.

આનંદમય કોશ—સ્ફુર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, જીવ અને ઇન્દ્રિય એવા પાંચ પ્રકારના સમુદાયને આનંદમય કોશ કહે છે.

ઉપર કહેલા પાંચ કોશથી અર્થાત્ બત્રીસ તત્ત્વોથી ચેતનન્યોતિ અલગ છે. બત્રીસ તત્ત્વોરૂપ પાંચ કોશ રૂપાત્મક છે. તેથી તે બત્રીસથી, યાને રૂપથી ચેતનન્યોતિ જુદી છે.

બત્રીસ તત્ત્વોના પાંચ કોશ. તે પાંચ કોશના ત્રણ દેહ, અને તે ત્રણ દેહના જે અનેક પ્રકારના વ્યાપાર થાય છે, તે જ જીવને વિહાર કરવાની જાણદાદી ત્રણ અવસ્થા છે. સ્થળ અને સૂક્ષ્મ દેહને આધારે જીવની વિષયાકાર ક્રિયા થાય છે. તે પાંચ વ્યાપારને જાગૃતિ કહે છે. ખડું જોતાં જડને વળી અવસ્થા શાની? પણ જડ સ્થૂળદેહ, સૂક્ષ્મ દેહને લીધે જોલતા-ચાલતા જેવો દેખાય છે, તેથી સ્થૂળ દેહની જાગૃત-અવસ્થા કહી.

વિચાર કરીને જોઈએ તો જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થા બુદ્ધિને થાય છે, પરંતુ સ્થૂળ દેહ ક્રિયા કરે છે, માટે જાગૃતિ કહે છે. બુદ્ધિ અને મન, પાંચ આણુને લીધે ચલન થાય છે; અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા પાંચ વિષય ચક્રણ કરે છે, તેમ જ કર્મેન્દ્રિયોના સહકારથી વચન, ગમન આદિ ક્રિયા થાય છે. આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો દસ પ્રકારનો યનાશ ને વ્યાપાર, તેને જાગૃત અવસ્થા કહે છે. તેનું સ્થાન નેત્ર છે એમ કહે છે. પરંતુ તે ઉપલક્ષણ છે. ખરું જોતાં દસ વ્યાપારનાં સ્થાન ને દસ ઇન્દ્રિયો તે જ જાગૃતિનાં સ્થાન સમજવાં. જાગૃતિના સ્થૂળ વ્યાપારમાં નેત્રનું વિશેષ કામ પડે છે, અને પાંચ કોશને રૂપાદિ કહેલ છે. તે રૂપ જોળખવા માટે નેત્રની જરૂર છે, માટે જાગૃતનું નેત્ર સ્થાન છે એમ કહેલું છે. રૂપાદિ કહેવાથી સહજ પાંચ વિષયોનું ચક્રણ થાય છે, નેત્ર સ્થાન કહેવાથી દસ ઇન્દ્રિયોનાં સ્થાન છે એમ સમજવું.

પરાવાચા—પ્રથમ જ યનાશું ને સ્પુરણ, તેને પરાવાચા કહે છે.

પર્યતિવાચ્યા—પ્રથમ સ્પુરણ થયા પછી આભાસ થાય તેને પર્યતિવાચ્યા કહે છે.

મધ્યમાવાચ્યા—આભાસ થયા પછી મનન થાય તેને મધ્યમાવાચ્યા કહે છે.

વૈષ્ણવીવાચ્યા—સ્પષ્ટ શબ્દ જોવામાં આવે તેને વૈષ્ણવીવાચ્યા કહે છે. જગતના ખાદ્ય વ્યાપારનો ત્યાગ કર્યો એટલે સ્વપ્નાવસ્થા થઈ. આંખ બંધ કરીને કલ્પિત પદાર્થોના મનન કરે અથવા બિંધમાં બેસીને દેખે, એ બે પ્રકારની ક્રીડા અંદર ને અંદર થાય છે તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. તે બે પ્રકારની ક્રીડા મનનાત્મક છે. તે મનન કંઠમાંથી થાય છે માટે સૂક્ષ્મ દેહની સ્વપ્નાવસ્થાનું સ્થાન કંઠ છે.

સુષુપ્તિ અવસ્થા—મન અને બુદ્ધિ શ્રમ પામીને નિચેયિત થઈ પડે છે અને હીન થાય છે તે વખતે જે અમથી સુખાકાર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને સુષુપ્તિ-અવસ્થા કહે છે.

સુષુપ્તિ-અવસ્થામાં બે લક્ષણ છે. એક ગાઢ નિદ્રા અને બીજું ઉદાસીનપણું. બે દેહ નષ્ટ થયા તો પણ અવિદ્યારૂઢિ રહે છે. તેને અજ્ઞાન પણ કહે છે. અજ્ઞાનનો ખાડો તે હૃદયસ્થાન છે તેથી કારણદેહનું અને સુષુપ્તિ-અવસ્થાનું સ્થાન હૃદય છે જગત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થા બુદ્ધિની છે પરંતુ વ્યાપાર ભેદથી ત્રણ દેહમાં ત્રણ અવસ્થા લગાવે છે. સ્થૂળ દેહ જગત-અવસ્થા અને નેત્રસ્થાન. અને એ સર્વ સાકાર દૃશ્ય છે. પ્રણવની અકાર માત્રા એ જ સ્થૂળ દેહમાં છે. સૂક્ષ્મદેહ, સ્વપ્નાવસ્થા અને કંઠસ્થાન, એ ભાસકરૂપે પ્રણવની ઉકારમાત્રા સૂક્ષ્મદેહમાં છે. કારણ દેહ, સુષુપ્તિ અવસ્થા અને હૃદયસ્થાન, એ અજ્ઞાન પ્રાપ્તિ-રૂપ પ્રણવની મકારમાત્રા કારણદેહમાં છે.

ત્રણે અવસ્થાનું અભિમાન એક હુંપણું છે. તેનાં ત્રણ બુદ્ધાં બુદ્ધાં લક્ષણ છે, તે અહીં કહું છું. હું પોતે અસંગ છું એ ન સમજીને અજ્ઞાનથી ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ સ્પુરણ થયું, તેને લીધે દેહાદિકને દેખ્યા ત્યારે ‘હું’ દેહ ‘એવી દૃઢ લાવના થઈ. પછી તે દેહના ધર્મ તે મારા જ છે, એવી કલ્પના કરી તે દેહબુદ્ધિ, અનંત કલ્પા ગયા તોપણ શીજી થઈ નહિ જે જે વખતે જે

જે દેહ પ્રાપ્ત થાય તેને ‘હું’ એમ દૃઢપણે માનીને બેસે છે. એક દેહનો ત્યાગ થયો તોપણ હું પણાનો ત્યાગ કરતો નથી; પરંતુ તે દેહ છોડે તે પહેલાં જ બીજા દેહનું અભિમાન ધરે છે અને પછી પુરાણ દેહનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રમાણે અનંત દેહ ગયા તો પણ હું-પણું ટળતું નથી.

એવું જે હુંપણું, તે એક દેહમાં ત્રણ અવસ્થાને અને ત્રણ દેહને લઈને ગેઠું છે, જગતમાં સ્થૂળદેહને દૃઢ ધરીને એ જ હું અને આ બીજા બધાં મારાં. એમ હુંપણું અને મારાપણું અભિમાન છેડતો નથી. એ જ જગત-અવસ્થાનો વિદ્યાભિમાની છે. સ્વપ્નાના કલ્પિત દેહને હું માનીને એ જ હુંપણું ગેઠું છે. તેને તૈજસ અભિમાની કહે છે. અમરતાં બેઠાં હોઈ એ ત્યારે મનમાં, ‘આ મેં કયું’, અને બીજું પણ કાંઈ અજ્ઞાન કરીશ પહેલાં કહેલું તે હાલ ભોગવું છું. હાલમાં જે કરીશ તે પછી ભોગવીશ’ એવા કર્તાપણાના સંસ્કાર, મનનમાં અને મનનમાંના સંસ્કારસ્વપ્નમાં ગ્રહણ કરે તેને તૈજસ કહે છે. કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું અભિમાન લેનારો એ સૂક્ષ્મદેહની સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તૈજસ, ગાઢ સુષુપ્તિમાં અથવા ઉદાસીનતામાં ‘હું’ નથી જાણતો, એવું જે અભિમાન ધરે છે, તે જ કારણશરીરની સુષુપ્તિ-અવસ્થાનો પ્રાસ અભિમાની છે. આ પ્રમાણે એક હુંપણાના વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાસ એવા ત્રણ પ્રકાર કહ્યા, અને તે ત્રણ દેહના ત્રણે અભિમાની છે, એ પણ કહું. હવે ત્રણ દેહના ત્રણ ભોગ કહું છું.

સ્થૂળભોગ—સ્થૂળદેહને પ્રત્યક્ષ વિષય, દૃશ્યાકારથી ત્યારે ભોજ્ય હોય ત્યારે જ ભોગવવા, એવો અનુભવ આવે તે સ્થૂળભોગ.

પ્રતિવિક્રત ભોગ—મનથી સંભારે ત્યારે ભાસે, ને તે પદાર્થ દ્વારા સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રતિ-વિક્રત ભોગ કહે છે.

આનંદ ભોગ—સર્વ વિકારભત નષ્ટ થવાથી જે સહજ સુખાકારતા થાય તેને આનંદભોગ કહે છે. સ્થૂળદેહના સ્થૂળભોગ, સૂક્ષ્મદેહના પ્રતિવિક્રત ભોગ, કારણ શરીરનો આનંદભોગ જગતમાં સર્વ જાણવાપણું છે, તેથી જગતિનો સર્વજીવ છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં

કંઈક જ્ઞાન અને કંઈક અજ્ઞાન હોય છે, માટે સ્વપ્નાવસ્થાનો રજોગુણ છે. સુષુપ્તિમાં બધું જ અજ્ઞાન છે, માટે સુષુપ્તિનો તમોગુણ છે. આ પ્રમાણે અવસ્થાના આધારથી જીવોની વહેંચણી કહી. પરંતુ સ્થળશરીર રજોગુણમાંથી થયું છે માટે સ્થળદેહનો રજોગુણ સૂક્ષ્મદેહમાં મન-બુદ્ધિ, એ બાણનારાં તત્ત્વો છે અને મનને વિષ્ણુની ઉપમા આપી છે. વિષ્ણુ સત્ત્વગુણી જ્ઞાની છે, માટે સૂક્ષ્મદેહનો સત્ત્વગુણ કારણશરીર એટલે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન એ જ તમોગુણ, માટે કારણ શરીરનો તમોગુણ છે. દેહના સંબંધથી રજ, તત્ત્વ, તમ એમ ત્રણ ગુણ આવે છે અને તે દેહની જે અવસ્થા, તેના સંબંધથી સત્ત્વ, રજ, તમ, એ ગુણ આવે છે. આ વિરોધ દેખાયે; પરંતુ બંને પ્રકાર લેવામાં બાધ નથી. ગિરિયા પદાર્થ વિષે ગમે તે બોલીએ તોપણ હસ્કત નથી. જે વખતે જે પ્રસંગ આવે તે વખતે તેવું બોલવું.

જેટલાં સ્થળ શરીરો છે તે બધાં દ્રવ્યશક્તિનાં છે. અર્થાત્ સ્થળદેહ સાકાર છે માટે સ્થળદેહની દ્રવ્ય-શક્તિ. સૂક્ષ્મદેહનાં સત્ત્વ તત્ત્વો ક્રિયા કરે છે માટે સૂક્ષ્મદેહની ક્રિયાશક્તિ. કારણ શરીરમાં વાસના શુભ રહે છે, માટે કારણદેહની ઇચ્છાશક્તિ. સ્થલ-દેહનો વ્યાપાર સ્થલ, તે ભોલ્યા વગર થતો નથી, માટે બાગૃતની વૈખરીવાચ્યા. સ્વપ્નાવસ્થામાં સંસ્કારથી-મનન થાય છે માટે સ્વપ્નાવસ્થાની મધ્યમાવાચ્યા. સુષુપ્તિ-અવસ્થાની પશ્યતિ વાચ્યા છે અને ત્યાં જ પરા-વાચ્યા પણ છે. કોઈ પરાવાચ્યાને ચોથા દેહમાં લગાવે છે. પરંતુ વેદાન્તમાં ચોથો દેહ નથી. સુષુપ્તિ-અવ-સ્થામાં અહંસ્કૃતિ છે, અને તે ભાસે છે માટે જ સુષુપ્તિ-અવસ્થાની પરા અને પશ્યતિ વાચ્યા છે.

પરા દેહ કેટલા તેનો નિર્ણય

કોઈ મતવાદી ચાર, પાંચ, નવ, તેર દેહ છે, એમ દેહનો લોભ ધરીને વર્ણન કરે છે, પરંતુ તે વ્યર્થ સમજવું. ખરા વિચાર કરવાથી સમજાશે કે બે દેહ સિવાય ત્રીજો દેહ જ નથી અંતઃકરણ-સ્કૃતિ તે જ માયા. તે જ મૂળ પ્રકૃતિ તેવું પ્રત્યગાત્મા (બ્રહ્મા) અધિષ્ઠાન છે. તેને ન બાણીને મૂર્ખ ચોથો દેહ માને

છે. પરંતુ સ્થળ અને સૂક્ષ્મ એ બે દેહ જ પરા છે. બે દેહ સિવાય કોઈ સમજાવતું નથી, માટે તેન સમ-જવાને અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણશરીર કહે છે, અને જ્ઞાનને મહાકારણદેહ, મંદ બુદ્ધિવાળા લોક માને છે; તેને અમે પૃથ્વીએ છીએ કે જે જ્ઞાનને મહાકારણદેહ તમે માનો છે, તે જ્ઞાન સામાન્ય છે કે વિશેષ છે? જો તે વિશેષ જ્ઞાન હશે, તો સૂક્ષ્મદેહને પણ વિશેષ જ્ઞાન છે. અને સૂક્ષ્મદેહને માનેલો હોવાથી ચોથો દેહ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. હવે જો તે જ્ઞાન સામાન્ય હશે તો તે ચિદ્રૂપ બ્રહ્મ થશે. બ્રહ્મને 'દેહ' એમ કોણ બોલે? બ્રહ્મને તૃતીયવસ્થા થતી હોત તો ત્રણ અવસ્થા પ્રમાણે તે અનુભવમાં આવત. એક અવસ્થાનો ઉદય થાય છે ત્યારે બે અવસ્થાનો લોપ થાય છે. એમ પ્રાણીમાત્રને બાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા સિવાય ચોથી અવસ્થાનો કોઈને અનુભવ નથી. બાગૃતમાં વિચાર સાથે જ્ઞાનદશા સ્ફુરે છે. તેવી રીતે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં પણ જ્ઞાન-ચેતન સ્ફુરે છે. તેનો લોપ કોઈપણ અવસ્થામાં થતો નથી. જે જ્ઞાન ત્રણે અવ-સ્થામાં કાયમ હોય, તે જ્ઞાનને 'અવસ્થા' કેમ કહે વાય? ત્રણ અવસ્થા સિવાય ચોથી અવસ્થા કે જે અનુભવમાં આવતી નથી, તે તૃતીયવસ્થા (જ્ઞાન) અમે સમાધિકાળમાં અનુભવેલ છે એમ કોઈ કહે, તો તેને પૂછવું કે, તે જે તૃતીયવસ્થા અનુભવેલી, તે સ-વિકલ્પ છે કે નિર્વિકલ્પ? જો સવિકલ્પ હોય તો તે વૃત્તિ હશે અર્થાત્ સામાન્ય રીતે સૂક્ષ્મદેહ હશે; અને જો નિર્વિકલ્પ હોય તો અંતઃકરણની નિવૃત્તિ થશે અંત-કરણ વિદ્યા-અવિદ્યામય છે. તેને કારણશરીર કહે છે. પછી તૃતીય કેને કહેવાય? તોપણ તમે તેને જ તૃતીયવસ્થા માનશો તો તમને બ્રહ્મનો અનુભવ શી રીતે આવશે? તમે ક્યારેક વૃત્તિ સાથે જાગૃત કંઈ છે અને ક્યારેક શૂન્યમાં પડો છો, છતાં ચાટ બનીને ખાલી બહ-બહ કરો છો. તૃતીય, ઉન્મત્તી એ સર્વ પણ વૃત્તિની અપે-ક્ષાથી છે, તે ચિદ્રૂપ જ્ઞાન શાનું? ત્રિપુરી મહિત જે બ્રહ્માનુભવ, તેને સવિકલ્પ કહે છે તેમાં કર્તાપણું લક્ષણ સ્વતઃ છે, પણ તેવું નિરૂપણ હું પછી કરીશ. મતવાદી પ્રીતિવી ઘણા દેહ માને છે. મહાકારણદેહની કલ્પના કરીને તેનો અભિમાની પ્રત્યગાત્મા છે એમ

કષ્ટે છે અને તૃપ્તિવસ્થાની કલ્પના કરીને તેનું મૂર્ધની-સ્થાન કષ્ટે છે તથા નિરાલંબભોગ અને પ્રભુવની અર્ધમાત્રા કષ્ટે છે.

પ્રત્યગાત્મા ‘અક’ પ્રજ્ઞા એવી જે અભિમાનાત્મક સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, તે ચિદાભાસ જીવની—એટલે સૂક્ષ્મ-દેહની જે એક જાત છે. ‘અક’ પ્રજ્ઞા, અભિમાન પ્રજ્ઞા-ત્મામાં શી રીતે હોય ? છતાં, “તેમાં અભિમાન હોય છે” એમ મતવાદી માનતો હોય તો તેને ખરું સ્વ-રૂપજ્ઞાન થયું નથી એમ સમજવું. અર્ધમાત્રા, અને નિરાલંબભોગ, એ પ્રજ્ઞામાં શેનાં હોય ? નિર્વિકારી જે અદ્વય પ્રજ્ઞાત્મા, તે વિકારી જીવ શી રીતે થયો ? આત્મા વિકારી થઈ શકતો નથી, માટે સાધકે મત-વાદીઓના કુતર્કને મૂકીને ત્રણ દેહ અને પાંચ કૌશલો નિષેધ કરી ચોથો પોતે પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે એમ જણવું.

શિષ્ય-ચાર દેહ છે એમ માંડુક્ય શ્રુતિ કહે છે.

ગુરુ-ચાર નહિ પણ ત્રણ જ દેહ કહે છે. તે ચતુર્થ પાદ કહે છે, પણ ચાર દેહ છે એમ માનતી નથી. જો ચોથો દેહ છે એમ માનતી હોય તો તેને ‘શાશ્વત’ કેમ કહે ? ચતુર્થ પાદને શાશ્વત કહે છે, તેથી તે દેહ નથી તે અંતઃપ્રજ્ઞ નથી અને બાહ્ય પ્રજ્ઞ નથી તેમજ ઉભયપ્રજ્ઞ પણ નથી તે અદ્વય, અગ્રાહ્ય અલક્ષ્ય આત્મા છે. ત્રણ દેહ એ જ ત્રિપાદ. તેનો નિષેધ થયા પછી આત્માની પ્રાપ્તિ. માટે ત્રણ દેહના હિમાળયથી તેને (આત્માને) ચોથો કહે છે પણ તે ચોથો નથી. કાનપડે ત્યાં એકપણું સ્પર્શ કરી શકતું નથી ત્યાં ‘ચોથો’ એ વિશેષણ શી રીતે લાગશે ? હે, રવિદત્ત ! તે જ આત્મા-પ્રજ્ઞા તું છે ! એ નિષેધ પ્રતીતિ અત્યંત સત્ય. અન્યથા નથી આ સ્પૂળ દેહ પાંચ ભૂતનો, અસ્થિમાંસનો તેમજ અસત્ જડ દુઃખરૂપ છે. તું નિર્વિકારીને તેનો વિકાર શાનો ? તું તો જેમનો તેમ જ છે. તે દેહના વ્યાપારને જાગૃત-અવસ્થા કહે છે તું નિર્વિકારી પ્રજ્ઞને અવસ્થા કેવી ? તે જાગૃતનું નેત્ર સ્થાન છે તું સદા જાગૃત પ્રજ્ઞને સ્થાન-માન દેખી કહી શકે ? એ પ્રભુવની અકાર માત્રા છે. તેનું અભિમાન લેવું, એ ચિદાભાસ જીવની ક્ષણી છે. તું તો નિરભિમાન સાક્ષી છે. સત્ત્વ ગુણો,

દ્રવ્યશક્તિનો કે વૈષમરીવાણીનો તને સ્પર્શ નથી થતો. એ રૂપગુણદોષથી જે અલગ છે તે જ પ્રજ્ઞાત્મા તું છે. મત્તર તારોનો સૂક્ષ્મદેહ, તે સ્ફલદેહને પોતાનું ધામ બનાવીને કીડ કરે છે. એ ત્રણ કૌશલું અધિ-ધાન, સર્વાતિત આત્મા તું છે. સત્તર તારોની કીડનું નામ સ્વપ્નાવસ્થા અને તું તો આત્મા સચ્ચિત્ ધન, અવસ્થાતીત છે. સ્વપ્નાવસ્થાનું સ્થાન કંઠમાં. તને તો આંગળી ચીંધીને દોઈ બનાવી પણ ન શકે. ઉકાર માત્રા-ભાસ દેહમાં તું પ્રજ્ઞ ભાસાતિત છે. સુષ્કનો દેહા-ધ્યાસ લઈને કર્તાપણ્યનું અભિમાન કરનારો જે તૈજસ, તે તારું મિથ્યા પ્રતિગિંબ છે. તું તો નિર-ભિમાન ગિંબાત્મા છે. યાદ કરીને સુખ-દુઃખ ભોગ-વવાં એ સૂક્ષ્મદેહનાં સૂક્ષ્મ સંકટ છે. તું કૃતસ્થ આત્મામાં કોઈ કાળે પણ ભોક્તાપણું આવી શકતું નથી. રજોગુણ, ક્રિયાશક્તિ અને મધ્યમાવાણી આદિ વિકાર સૂક્ષ્મદેહમાં છે. તું નિર્વિકાર પ્રજ્ઞ પર-માત્મા, ગુણવિકારથી અતીત છે. વળી તું કારણ-શરીરરૂપી અજ્ઞાનનો પ્રકાશક છે. તો તને અજ્ઞાન શાનું ? શુદ્ધિ વ્યાપાર કરતી બંધ થાય તેનું નામ કારણું સુપુષ્ટિ તે અવસ્થા તારે માટે નથી કહી. તું તો પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે. સુપુષ્ટિ-અવસ્થાનું સ્થાન હૃદય તું અદ્વૈત સ્થાન-માનથી અતીત છે. અવિદ્ય-માં જે પ્રતિગિંબ પડયું, તેણે બળપૂર્વક અજ્ઞાનનું અભિમાન પોતાને માથે લીધું. તે અભિમાનનો તું પ્રજ્ઞાત્માને સ્પર્શ પણ થયો નથી. તું સર્વનું વિશ્રાન્તિ સ્થાન છે. સર્વ વિકારો તારામાં વિશ્રામ કરી સુખ પામે છે યાત્રી વૃક્ષછાયામાં સુખી થાય છે. તે વૃક્ષ તું જ અભોક્તા આત્મા છે. કારણદેહમાં તમો-શુણ, ઇચ્છાશક્તિ અને વિકારી વાણી પશ્યંતિ છે; પણ તું તો શુણવિકારથી અતીત પ્રજ્ઞાત્મા છે.

સ્ફૂર્તીથી લઈને દેહ પર્યંત જેટલો સમુદાય છે તેનાથી આત્મા વિલક્ષણ છે. હે રવિદત્ત ! ને જ પ્રજ્ઞા તું છે. સર્વ સમુદાય મળીને પાંચ કૌશલ, અને પાંચ કૌશલના ત્રણ દેહ, તેના રૂપથી ચેતનજ્યોતિ અલગ છે, તે જ તું પ્રજ્ઞા છે. જેમ આકાશ ઘડાથી, જલથી અને જલાકાશથી ભિન્ન છે, તેમ સ્પૂળ

આત્મા અને ત્રણ દેહની

દેહ	આકાર	અવસ્થા	સ્થાન	માત્રા	અભિમાની
સ્થૂળ દેહ પાંચ ભૂતનો	જડ, દુઃખરૂપ અસ્થિ માંસનો	આ દેહની જાગૃત અવસ્થા	જાગૃતિનું સ્થાન નેત્ર	પ્રણવની અકાર માત્રા	સ્થૂળ દેહનો અભિમાની વિશ્વ
તું આત્મા	નિરાકાર	અવસ્થાતીત	સદા જાગૃત	નિર્વિકાર	નિરભિમાન સાક્ષી
સૂક્ષ્મ દેહ	જડ, દુઃખરૂપ સંતતર તત્ત્વનો	આ દેહની સ્વપ્નાવસ્થા	કંઠસ્થાન	ઉકારમાત્રા	તૈજસ અભિમાન
તું આત્મા	સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ	અવસ્થાતીત	અનિર્દેશ્ય	ભાસાતીત	નિરભિમાન
અજ્ઞાનરૂપી કારણ-શરીર	અજ્ઞાન	સુષુપ્તિ-અવસ્થા	હૃદયસ્થાન	અકાર માત્રા	પ્રાણઅભિમાન
કારણતું પણ કારણ તું આત્મા	જ્ઞાનરૂપ	અવસ્થાતીત	સ્થાનાતીત	જ્ઞાનસ્વરૂપ	નિરભિમાન

સૂક્ષ્મ સહિત જીવ-ધિરથી તું ચિદ્રૂપ જિન્ન છે. જે વિષ્ણુ સર્વના રૂપથી ભિન્ન છે તે ગુણ-દોષથી લેખાતો નથી, માટે જેને અવસ્થા સ્પર્શ કરતી નથી, તે પ્રભુ તું છે જેમ ઘડનો વ્યાપાર ઘટાકાશને સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જેને અભિમાન સ્પર્શ કરતું નથી તે પ્રભુ તું છે. સચ્ચિદાનંદ આત્મા ઉપર નામરૂપની કલ્પના છે. એ કલ્પનાતીત અધિષ્ઠાન આત્મા તું છે. તે તું પ્રભુ-આત્મા આજ નવો નથી થયો પણ પ્રથમથી જ છે, પરંતુ હું આત્મા નથી, હું તો જીવ છું, એવું જે બેપણું માનતો હતો, તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરીશ એટલે તારો આત્મા તું જ છે.

૧૨૫૪-“તું” શબ્દમાંથી અપરોક્ષતા આવે છે અને

તે” કહેવાથી પરોક્ષતા થાય છે, ત્યારે એ શી રીતે સમજવું ?

ગુરુ-તું, તે, એ શબ્દો પર-અપર છે. એ ઉપાધિને લીધે ભાસમાત્ર છે. બાકી બન્ને એકરૂપ છે. જેમ તું રાજા, સુખ શર્યાપર સૂતેલો છતાં તે જ તું, સ્વપ્નમાં સમુદાય મેળવીને અત્યજને ઘેર લીધે માગતો હતો. સ્વપ્નમાં કંગાલપણાની ઉપાધિ હતી માટે તું અત્યજ બનેલો હતો. જે સ્વપ્નમાં અત્યજ બનીને લીધે માગતો હતો તે જ તું પહેલાંના રાજા છે. પોતાને સ્વપ્નમાં ભિખારી માનતો હતો તે તું નથી. એ જ પ્રમાણે તે તું પ્રભુ છે એમ કહેવાનું છે. જેમ રાજા, તેમ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ તે જ તું છે આ બીસી તરવાનો સમુદાય

અસાદૃશ્યતાનું કોષ્ટક.

શુણ્ય	શક્તિ	લોગ	વાચ્ય
આ દેહનો શુણ્ય સત્ત્વ	આ દેહની દ્રવ્યશક્તિ	સ્તૂળ-લોગ	વૈખરી વાચ્ય
નિર્ગુણ	શક્તિ રહિત	અભોક્તા.	આવાચ્ય
સ્ત્રોગુણ	ક્રિયાશક્તિ	પ્રવિવિક્ત લોગ	મધ્યમાવાચ્ય
નિર્ગુણ	શક્તિ રહિત	અભોક્તા	અવાચ્યપદ
તમોગુણ	ઇન્દ્રિયાશક્તિ	આનંદલોગ	પદ્યંતિ ને પરાવાચ્ય
શુણ્યાતીત	શક્તિ રહિત	અભોક્તા	અનિર્દેશ્ય

તું નથી એ જ સમુદાય નામરૂપાત્મક સ્વપ્નસ્થ ભ્રમ છે એમ ઓળખ. એ સમુદાય તું નથી. 'સમુદાય હું છું' એમ તને લાગેલું માટે એ તું નથી એવો અમે તને ઉપદેશ કર્યો. એ મિથ્યા સમુદાય અપરોક્ષ જ થયો નથી તો તે પરોક્ષ શી રીતે થયે ? એ છે જ નહિ. તું જ માત્ર છે. એમ કહેવામાં પરોક્ષતા અને અપરોક્ષતા શાની ? છતાં પણ તું માને, તો એ ઉપાધિ છોડ. સ્વપ્નનું કંગાલત્વ છોડ્યું તો સળનું સળપદ એમનું તેમ કાયમ છે. ત્રણ દેહના પાંચ કેશરૂપી બત્રીસ તત્ત્વોના સમુદાયને મિથ્યા માનીને તેનો નિરાદર કર્યો એટલે તું બ્રહ્મામાં બ્રહ્મ જ બનોને રહીશ. સર્વજ્ઞ ઈશ્વરથી માંડીને સાકાર તુલ્ય પર્વત

એ સર્વ ઉપાધિ છે. તેનો અમે ધર્મ-ધર્મી સહિત પહેલાં જ નિરોધ કર્યો છે. એમાં વિરોધ શેનો છે ? એ સ્વપ્નભ્રમ થયો, ત્યાંથી જ તે નથી. માટે સર્વજ્ઞ અને અદ્યપન્નપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી જીવ અને ઈશ્વરનું એકય થયે. વાચ્યભાગના વિરોધ-ને લીધે એકય થતું નથી. 'તે આ દેવદત્ત' એમ બોલીએ ત્યારે તે બોલવામાં વિરોધ આવે છે. તેથી એકીકરણ કરવા માટે ભાગત્યાગ-લક્ષણ કરવી જોઈએ. એ લક્ષણ કેવી રીતે કરવી તે કહું છું. કાશીમાં તરુણ દેવદત્તને ઉનાળામાં, સહંત અને શ્યામ કેશ-વાળો દેખ્યાને ઘણા દિવસ થયા. કાશીદેશના એ દેવ-દત્તને આ દેશમાં વર્ષાઋતુમાં, પટેલા ઘાંત અને ધોળા થયેલા કેશવાળો વૃદ્ધ થયેલો જોયો. કાશીદેશ અને આ દેશ, ઉષ્ણકાળ અને વર્ષાકાળ, સ્વેત અથવા શ્યામ કેશ, તરુણ અથવા વૃદ્ધ, સહંત અને અદંત એમાં મોટો વિરોધ દેખાય છે. માટે દેશ-કાળ અને અન્ય-સ્થિતિ મૂકીને 'તે જ આ દેવદત્ત પુરુષ' એટલું માત્ર શ્રદ્ધા કરવું. એ રીતે તત્ત્વજ્ઞથી ઈશ્વર અને ત્વં પદથી જીવ, એમ માનવું ખરું છે. પણ વિરોધ દેખાય છે. વિદ્યાઉપાધિને લીધે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ અને અવિદ્યા-ઉપાધિને લીધે જીવ અદ્યપન્ન; એ એકમેકતાં લક્ષણ એકમેકથી વિરુદ્ધ છે તેથી તેનું એકય કદી પણ થવાનું નહિ. ઈશ્વર જગતનો કર્તા અને આ જીવ જન્મનારો તથા સુખ-દુઃખનો ભોક્તા. ઈશ્વર નિયંતા, જીવ નિય-મ્ય; એ વિષમતા છે તે સમતા શી રીતે થાય ? એ થવું હુકમ. માટે અદ્યપન્ન, સર્વજ્ઞ, માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા, કર્તા, ભોક્તા, નિયંતા, નિયમ્ય, એ લક્ષણો છોડ; એટલે પછી ઈશ્વર અને જીવની અધિષ્ઠાન-બ્રહ્માં એકતા જ છે, એમ માનવામાં શું કોઈ બાબતનો વિરોધ આવે છે ? જીવ-ઈશ્વરનો વાચ્યાર્થ ત્યાગવાથી લક્ષ્યમાં એકતા થાય છે. અહીં પરોક્ષ-અપરોક્ષ માનીને લક્ષણ કરવી જોઈએ, એમ નહિ. પણ વાચ્ય-ભાગ છે જ નહિ. એકરૂપ લક્ષ્ય જ છે. માટે તે તું છે એમ પ્રત્યક્ષ માનીએ તો આત્મા અને બ્રહ્મમાં વિરોધ નથી આત્મા અસ્તિ, આતિ, પ્રિયરૂપ છે. બ્રહ્મ સમ્યક્દાનંદરૂપ છે. તેમાં રૂપને અથવા નામનો કયો વિરોધ છે ? ને વિરોધ નથી, તો છેડવાનું શું ? 'તે તું' કહેવાથી બુદ્ધિને વિરોધ દેખાયો; પરંતુ આ

સર્વ મિથ્યાનો ત્યાગ કર્યો એટલે 'તે' પણ સહજ નત્ય છે.

વૃક્ષ પર ઝેડેલો અને નદીમાં વહ્યો જતો; એ બેમાં વહ્યો જતો દેખાય છે, પણ તે માત્ર પરછાયો છે. પ્રત્યક્ષ નથી. આભાસનું 'ગરુ' અસ્તિત્વ નથી. માટે તે છે જ નહિ. જે છે તે વૃક્ષ પર ઝેડેલો જ એકલો અસ્તિત્વરૂપે છે, અને તેને જ કહેવાનું છે કે, અરે ! જે તું વહેતો દેખાય છે તે તું નથી જતો પણ તું તો વૃક્ષ ઉપર છે. તે પ્રમાણે જે સર્વનું અધિષ્ઠાન છે તે જ તું છે. આ મિથ્યાસંઘ તું નથી. માયાનો ત્યાગ કરીને બાકી જે રહેલો છે, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા તું છે.

માયા, અવિદ્યા, જીવ, ઇત્યાદિ બુદ્ધિથી લઈ ને દેહ પર્યંત સર્વ અનાત્મા છે. તેનું સુખ્ય સ્વરૂપ જ મિથ્યા જ્ઞેય છે. ત્યારે તેના ધર્મ સાચા કયાંથી હોય ? તે સત્ય નથી માટે સર્વ રૂપથી અને શુષ્ક-દોષથી ચેતનજ્યેષ્ઠિ વિવેકશુ છે. તે જ તું પ્રજ્ઞા, આત્મા, સત્ય છે. આ તત્ત્વમસી મહાવાક્યનો સારાંશ કાઢીને તને ઉપદેશ કર્યો. હવે મિથ્યા હું-પણું ત્યાગીને હું અવિનાશી આત્મા છું એમ દેહ કરવામાં એ તને કાંઈ સંશય હોય, તો મને તું જે પૂછીશ તે હું તને કહીશ.

એ સાંભળીને રવિદત્તના ચિત્તમાં અત્યંત હર્ષ થયો. પ્રદક્ષિણ કરીને ગુરુદેવને સાદાગ નમસ્કાર કર્યો બાદ, બે હાથ ભેડીને મંદ મધુર વાણીથી વિનંતિ કરવા લાગ્યો કે “હે સ્વામીજી ! આપે આ દીન શરણાગત પર મોટી કૃપા કરીને ઉપદેશ કરેલો છે કે, સ્ફુરણમાંથી થયેલાં બીજાંસ તત્ત્વોના ત્રણ દેહ તેમજ પાંચ કોશથી અલગ તું ચેતન-આત્મા છે, અને એ સર્વ અનાત્મા બ્રાન્તિથી ભાસે છે. હે મહારાજ, એ કથન સત્ય છે, સત્ય છે. સપ્રમાણ છે. એ અનાત્મ જાત હું નથી. હું તે જ સમ્યક્તત્ત્વન આત્મા શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છું. તેમા કાંઈ ફેરફાર નથી; કેમકે શ્રુતિ ડકા બળવીને કહે છે કે જ્ઞાનદષ્ટિથી આત્મા સત્ય છે, અને અનાત્મજાત મિથ્યા છે પરંતુ હે ગુરુદેવ ! એ અનાત્મ પદાર્થ અનુભવમાં આવે છે તેમ આત્મા થોડા પણ અનુભવમાં આવતો નથી. તો તેનો નિશ્ચય શી રીતે કરવો ? નિશ્ચય કરવા માટે આત્મ-

સ્વરૂપ કેવડું અને કેટલું છે તે અનુભવમાં લાવી દો, પછી હું તેને બાણીને મુઠ પ્રજ્ઞા થઈશ.

સત્ શિષ્યની એવી પ્રાર્થના સાંભળીને ગુરુની વૃત્તિ તુણ થઈ અને તે ગોટ્યા: “જે હમણાં જ તને અનુભવ કરાવુ છું.” એમ કહી શિષ્યને આલિંગન અને આધ્યાસન આપ્યું.

આત્મા કેટલો પ્રસિદ્ધ છે તેનું વર્ણન 'ગુરુ-આ, જે નામરૂપ પેદા થયેલાં દેખાય છે, તે થયાં જ નથી. કેવળ પ્રજ્ઞ જ છે. અજ્ઞાનમાં સુવર્ણ અંદર-બહાર પરિપૂર્ણ બેરૂં છે. અજ્ઞાન થયો જ નથી. જે છે તે સુવર્ણ જ છે. તેમ મિથ્યા કલ્પિત નામરૂપ સ્વ-સત્તાથી દેખાવા યોગ્ય નથી. કારણકે તેનાથી કદી પણ અધિષ્ઠાનનો (પોતાના અધિષ્ઠાતા આત્માની સત્તાનો) લોપ કરી શકતો નથી. જે રીતે અધિષ્ઠાનનો લોપ કરાતો નથી, તે રીતે આત્માની પ્રસિદ્ધતા પુષ્કળ છે. હે રવિદત્ત ! જેટલું આત્માનું મુદ્ધાપણું છે તેટલું જીવ-ધ્વિર અને પાંચ કોશનું પણ નથી. અને પ્રજ્ઞા-ત્માની જેટલી વ્યાપ્તિ છે તેટલી જીવ-ધ્વિરની નથી; અને તે કેવી રીતે ? એ તને સ્વાનુભવ સહિત કહું છું. એકાગ્રતાથી શ્રવણ કરીશ, તો પછી આપોઆપ તને તારો (સ્વ-સ્વરૂપનો) અનુભવ પ્રગટ જણાશે માટે અત્યારે પ્રીતિપૂર્વક શ્રવણમા ચિત્ત એકાગ્ર કર.

રૂપ રસાદિનાં વિકલ્પને સાપચ અનુવર્તેતે ન. ધ્વિરથી માંડીને તણખલા સુધી સર્વ ધ્વિર કૃત-રૂપોમાં અને રસાદિ જીવકૃત વિકલ્પોમાં આત્મા વ્યાપીને રહેલ છે. પ્રજ્ઞાત્મામાં પ્રથમ સ્ફુરણ ઉત્પન્ન થયું. જે સ્ફુરણ થયું તે જોડું અને બ્રાન્તિરૂપ છે કાર્ય ઉપરથી તેની કલ્પના કરેલ છે.

તે સ્ફુર્તિરૂપ મૂળમાયા, ન હોવા છતાં અમથી દેખાય છે. એક છીપ જ હોવા છતાં બ્રાન્તિથી રૂપું ભાસે છે. રૂપું નથી અને દેખાતું નથી, તેમ મૂળ માયા નથી અને દેખાતી નથી. છીપ છે અને દેખાય છે, તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ છે અને તે જ દેખાય છે. રૂપું નથી અને દેખાતું નથી છતાં દેખાય છે એમ જે માને છે તે આશંક છે. તેવી રીતે માયા નથી અને દેખાતી નથી, છતાં માયા છે એમ જે માને છે તે પ્રજ્ઞા પર આશંક છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે માયાનું નિસ્તત્ત્વ અને અજ્ઞાન તથા પ્રજ્ઞા

અગ્નિ-વૃક્ષપદ્ધી ભાગમાન, એમ બન્નેનો સ્વભાવ કહ્યો ન્દુરલાભા પ્રદા-આત્મા જ છે સ્ફુર્તિરૂપ માયા તેમા નથી માટે પ્રદા જ પ્રમિદ છે જેવી છીપ પુત્રી છે તેણુ રૂપ કયા છે ? તેમ પ્રદાત્મા મિદ છે, માયા નથી

માયાની વિદ્યા-અવિદ્યા એવી બે શક્તિ, સ્વત દેખાવા ચોગ્ર છે જ કયા ? કેમકે તે જેતુ કાર્ય છે તે કાણુ જ મિથ્યા છે, તો કાર્ય સત્ય કયાથી હોય ? જેમ એક છીપને ન બાણુવી અને ખીણુ રૂપાનું ઉત્પાદન, તેમ એક નિજ રૂપનુ વિસ્મરણ અને ખીણુ નગનનુ ઊપજવુ, એ અવિદ્યા તથા વિદ્યાનુ લક્ષણ છે પરતુ તે વિદ્યા-અવિદ્યામા અસ્તિ (સત) પણ કેનુ છે ? આત્માનુ જ છે અમત્ વિદ્યા-અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ જ નથી કેવળ પ્રદા જ છે જેમ છીપ વિના રૂપ છે જ નહિ, છીપ જ છે તેમ જ-સ્વરૂપ વિના માયા અવિદ્યા છે જ નહિ -વૃક્ષ જ છે સ્વરૂપ છે, અને અનુભવ પણ સ્વરૂપનો જ વાય છે માયા, અવિદ્યાનો અનુભવ થતો નથી, અને તે નથી માટે અનુભવ આવતો નથી એ તેની નિસ્તત્ત્વતા મિદ થઈ હુવે વિદ્યા-અવિદ્યા ક્ષવાણુ જેવી છે એમ બતાવવા માટે તે હાજર રહી જ નહિ ! એવી ક્ષેત્ર વિદ્યા-અવિદ્યામા હવ-ઈશ્વરના પ્રતિબિંબ પડેલા છે

મૃગજગ જોહુ હોવાથી જેમ મૃગજગમા રહેનારા માછલાને રૂપ નથી, તેમ વિદ્યા-અવિદ્યા જોગી હોવાથી તેમા પડેલા પ્રતિબિંબ—હવઈશ્વરને પણ રૂપ નથી હવ અને ઈશ્વર, જોડે પ્રદાના પ્રતિબિંબ છે પરતુ વિદ્યા અવિદ્યા મિથ્યા, માટે તે (હવ-ઈશ્વર)ને રૂપ નથી પ્રદાનુ મત્પણ છે તેથી પ્રતિબિંબ દેખાય છે પ્રદાનુ ચિદ્રૂપણુ છે તેથી હવ અને ઈશ્વર પ્રકાશક દેખાય છે તેવી જ રીતે પ્રદાની સુખરૂપતા હવ અને ઈશ્વરમા ઉત્પન્ન થઈ છે, બાકી ખીણુ રીતે એ બન્નેને રૂપ જ નથી, અને તે માટે એ બન્ને અસત્ છે રૂપ વિના ચેતના ેની ? અને કે નામા આવશે ? ચેતના આવતી નથી, માટે હવ અને ઈશ્વર પરપ્રકાશ અને જડ છે તે નિસ્તત્ત્વ જડમા સુખ યાથી ? એ તો કાયમ સુખ-દુ ખમા જ રહેવાના એ પ્રમાણે હવ અને ઈશ્વર અસત્, જડ અને દુ ખરૂપ છે, તેને સચ્ચિદાનંદનુ લક્ષણ કયાથી ? મિથ્યા ભાસેલા એ આભાસનો સ્વરૂપ

પર માત્ર આરોપ છે દર્પણમા મુખ્ય સૂર્યનુ પ્રતિબિંબ પડ્યું તે જોળ અને પ્રગટિત દેખાય છે, પરતુ તે જોહુ છે તેમ હવ અને ઈશ્વર પણ મિથ્યા છે માયા, વિદ્યા, અવિદ્યા, હવ અને ઈશ્વર, એ પાચ મળીને થયેલા આનંદમય કોશ, સમષ્ટિ આનુ કારણ છે, અને એ જ વ્યષ્ટિનુ પણ કારણ છે, પરતુ પ્રદા વિના તે (જોગ)નો પ્રભાવ કયાથી હોય ? આનંદમય કોશ માથી ભૂત અને ભૌતિક થયા તેમા પ્રથમ દૃશ્યરૂપે આકાશ થયુ તે આકાશમા પ્રદાનુ છે (સત) પણ છે, તેથી 'આકાશ છે' એમ બોલવામા આવે છે જેમ છીપ વિના રૂપાનુ અસ્તિત્વ નથી, તેમ પ્રદા વિના આકાશનુ અસ્તિત્વ નથી માટે પ્રદા-આત્માનું જ "આકાશ" એણુ નામ છે છીપના અસ્તિત્વપણુનો ત્યાગ કરીને જેમ રૂપ જોખી લેવામા આવતુ નથી, તેમ સદ્રૂપ પ્રદા વિના દૃશ્ય-આકાશ રહેશે શી રીતે ? સદ્રૂપ પ્રદા વિના આકાશ દૃશ્ય થઈ શકતુ નથી માટે આકાશ એ નામ અમથુ ઠરાવેનુ છે તે નિસ્તત્ત્વ અને જોહુ છે માટે તે દેખાય તો પણ સદ્રૂપ પ્રદા જ છે એમ સમજવુ સદ્રૂપ પ્રદા હોવા છતાં મૂર્ખા લોકો "આકાશ ખરુ છે" એમ માને છે એ કેટલુ મોટુ અજ્ઞાન ! જ્ઞાની તો આકાશ નથી, પણ પ્રદા જ છે એમ જાણે છે ઉપર ભૂમિ પર મૃગજગ પડે છે, તેને મૃગ ખરુ માને છે પરતુ જે વિચારવાન છે તે, દેખાવા છતાં મૃગજગને ખરુ છે એમ કહી પણ માનતો નથી તેવી રીતે અજ્ઞાની લોકોએ જે ખરુ માનેલુ છે તેને જ્ઞાની કહી પણ ખરુ કમૂવ કરતા નથી નિસ્તત્ત્વપણુને લીધે જેમ આકાશ ખરુ નથી, તેમ સર્વ ભૂતના નામરૂપ અમથા ઠરાવેલા છે તેમા આત્મા-પ્રદા-વિના ખીણુ કાઈ પણ ખરુ નથી

ભૂતોમાથી પાચ ખાણી થઈ તે પાચ ખાણી અને પાચ ભૂત મળીને થયેલા દસ પ્રકારનો જડ પદાર્થ આકાશ પ્રમાણે નિસ્તત્ત્વ છે અથવા તે છે જ નહિ એક નિર્વિકારી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા જ છે સૂક્ષ્મ દેહના સત્તર પ્રકાર તે પાચ ચચગ છે તેથી તે પહેલા વળેલા લક્ષણ ઉપરથી નિસ્તત્ત્વ છે એ રીતે બીસ તરવા નિસ્તત્ત્વરૂપ છે તે અ પ સુધ્યા ભાસતા નથી તેના આદિ, અત અને મધ્યમા એક (રાખે) જ છે

શિષ્ય-ખત્રીસ તત્ત્વોમાં ત્રણ શુદ્ધો આબ્યા નથી. તેથી તે તો સ્વતંત્ર હશે જ ને ?

ગુરુ-સ્વતંત્ર નથી. તે પણ શુદ્ધોદયમાં આવવાને લીધે નિસ્તત્ત્વ છે એમ સમજવું. શુદ્ધ એ વૃત્તિનો ધર્મ છે. વૃત્તિ નિસ્તત્ત્વ થઈ એટલે તેનો ધર્મ સહેજ નિસ્તત્ત્વ થયો. એમ નામ રૂપાત્મક ખત્રીસ તત્ત્વો અસત્, જડ, દુઃખાત્મક છે અને તે સર્વમાં પ્રજ્ઞાત્મા પરિપૂર્ણ વ્યાપક-અનુસ્યૂત છે.

પ્રજ્ઞાત્મા વ્યાપક છે એમ કહેવાથી કોઈ એમ માનશે કે સર્વ પદાર્થ સત્યરૂપ છે, તેથી જ તેમાં પ્રજ્ઞાત્મા અંદર-બહાર વ્યાપીને રહેલ છે; પણ એ માનવું ખરું નથી. જેમ સુવર્ણ દાગીનામાં અને માટી ઘડાની અંદરબહાર વ્યાપીને રહેલ છે તેમ સુવર્ણ-મા દાગીના નથી અને માટીમાં ઘડો નથી પરંતુ સર્વ સુવર્ણ જ છે અને સર્વ માટી જ છે. તેમ પ્રજ્ઞા સર્વ પદાર્થોમા છે પણ પદાર્થ પ્રજ્ઞામાં તલભાર પણ નથી. રૂપ છે જ નહિ. સર્વ છીપ જ છે. તરંગ છે જ નહિ. સર્વ પાણી જ છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા પ્રગટ છે. તે સિવાય પદાર્થ આદિ કશું છે જ નહિ એમ છતાં જે ભાસે છે તે પ્રાન્તિથી ભાસે છે. તેને વિવર્તાત્મક કહે છે. જે પ્રાન્તિથી દેખાય છે તે સાચું નથી. વાસ્તવિક તેમાં અંદર-બહાર પ્રજ્ઞા જ છે.

પ્રાન્તિને હટાવવા માટે ખરા પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. તે જ્ઞાન થયું એટલે નામરૂપ મૂળમાંથી જશે. પછી આત્મા ઉઘાડો થઈ જશે. આ પ્રમાણે ખત્રીસના રૂપમાં આત્મા છે, તેમજ શુદ્ધોદયના સંકેતોમાં અન્વયરૂપે આત્મા અનુસ્યૂત છે.

જે, જે યોગિમાં જનમ્યો તેટલા દેહ લોકતા થયો. તે સિવાયની યોગિને ભોગ્ય કહે છે રૂપ-રસાદિ પાંચ વિષયને ભોગ્ય કરીને પોતે લોકતા થાય છે, એટલે એક દેહમાં જેટલા સમુદાય છે તેને એક સમજીને જીવ લોકતા બને છે. ખરું જોતાં આનંદમય કોશ લોકતા છે, પણ તેમાં નિર્વિકલ્પતા છે, માટે તે લોકતા નથી. પણ તેમાં સૂક્ષ્મદેહનાં સત્તર તત્ત્વો મળેલાં હોવાથી સૂક્ષ્મદેહ લોકતા થાય છે. એ સૂક્ષ્મદેહનો પણ સ્થૂળ-દેહ વિના વ્યાપાર થતો નથી, માટે સ્થૂળ દેહ સહિત સર્વ લોકતા બને છે. અંતઃકરણની વૃત્તિ

નેત્ર ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર નીકળીને પદાર્થ સમક્ષ આવે છે ત્યારે સાડું-નરસું એ જીવ ઝોળખે છે. એ જ શુદ્ધોદયાત્મક જાગૃત અવસ્થા. તેવી જ કલ્પનારૂપ સ્વ-નાવસ્થા અને કલ્પનાના અભાવે જે સુષુપ્તિ-અવ-સ્થા થાય છે તે પણ શુદ્ધોદયાત્મક છે. આ પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થા અર્થાત્ ત્રણ કાળમાંના વિકલ્પરૂપ વ્યાપારથી ન સ્પર્શતાં પ્રજ્ઞાત્મા પ્રસિદ્ધપણે વ્યાપક છે. એટલી વ્યાપકતા ખત્રીસ તત્ત્વોમાંથી કોઈમાં પણ નથી.

વ્યાપકપણા વિષે પ્રજ્ઞાની અને ખત્રીસ તત્ત્વોની અસામ્યતા

માંસમય સ્થળદેહ એકદેશી છે; માટે તે પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી. માનસિક સહિત પાંચ ખાણી-જે જુદી જુદી યોગિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે પ્રજ્ઞાના એક ભાગમાં છે; માટે તેની પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપકતા નથી સાત દ્વિપવતી અથવા ત્રિલોકાત્મક જે સર્વ પૃથ્વી, તેની સીમા પૂરી થાય એટલે તે બીજી બાકી રહેતી નથી માટે પૃથ્વી પ્રજ્ઞા જેટલી વ્યાપક નથી.

પાણી ક્યાંક છે, ક્યાંક નથી, એમ છે. હવે જેને સમુદ્ર કહે છે, તે એ કે વિસ્તીર્ણુ તો છે પણ તેની આગળ-પાછળ જોઈએ તો સર્વ દેકાતું તે છે એમ નથી. માટે પાણી પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી. અગ્નિ પ્રગટ થાય છે અને યુગાય છે તેથી તે વ્યાપક નથી એ સહેજ કંઠે છે. તેમાં આવરણરૂપી જે ભાસમાન અગ્નિ, તે કેટલો છે તેની ગણતરી આ રીતે:—આ આવરણરૂપી અગ્નિથી દસગણો વાયુ છે તેથી આ અગ્નિ વાયુથી દસગણો કમ છે. માટે જ અગ્નિ પ્રજ્ઞા જેટલો વ્યાપક નથી. વાયુ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હોય છે. બંધ પડે ત્યારે નહીંવત્ થાય છે. માટે તે વ્યાપક નથી. તેમાં આવરણરૂપી વાયુ પુષ્કળ છે એમ લાગે છે, પણ તે આવરણને સીમા છે; માટે તે પ્રજ્ઞા જેટલો વ્યાપક નથી. આકાશ સ્વરૂપ સમાન છે પણ આકાશ એ ભાસી રહેલા પ્રજ્ઞનું નામ છે, તેથી તેનાથી પ્રજ્ઞા અધિક વ્યાપક છે. તેમાં જે શબ્દજીવી આકાશ છે, તે પણ પ્રજ્ઞા સમાન વ્યાપક નથી જ.

દેહમાં પાંચ પ્રકારથી વિભાગ પામેલા જે પ્રાણ,

તે અલન પામે છે પણ દેહની બહાર ગમન કરતા નથી, માટે તે વ્યાપક નથી. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો ગોલકોમાં રહે છે. તેમાં કર્મેન્દ્રિયો પોતાની જગ્યામાં રહીને ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાની જગ્યામાં રહીને વિષયો ગ્રહણ કરે છે. માટે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો વ્યાપક નથી. મન પ્રદાંડમાં દોડે છે, પણ તે દોડીને પુનઃ નાશ પામે છે તેની આઠ દિશામાં પણ વ્યાપ્તિ નથી; તે પ્રથમ સમાન વ્યાપક શી રીતે થાય? મન સમાન બુદ્ધિનો નિશ્ચય છે. તેને લીધે એકદેશી જ અનુભવ થાય છે. બુદ્ધિ શબ્દો શબ્દો નહીં થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે વ્યાપક નથી.

૬. બુદ્ધિમાં રહેલો જે જીવ, તે કંઈક પદાર્થનું સ્ફુરણ કરે છે. પણ તેનો તરન જ લય થાય છે. એ રીતે જીવનું પરપ્રકાશપણું અને તે પણ એકદેશી. માટે જીવ વ્યાપક નથી. માયા, વિદ્યા અને અવિદ્યાની એકદેશી ઉત્પત્તિ છે તેથી તેની સર્વસ્થાનમાં વ્યાપ્તિ શી રીતે હોય? વ્યાપ્તિ ન હોવાને લીધે માયા, વિદ્યા અને અવિદ્યા વ્યાપક નથી. ઈશ્વર દેવળ ગ્રેરણા કરે છે. પણ તે બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પહેલાં હોતો નથી અને માયાના લય પછી પણ રહેલો નથી, માટે તે પણ અવ્યાપક છે. ઈશ્વર સમાન કારણરૂપ જીવનો એકદેશી જ ઉદભવ થાય છે. માટે નામરૂપાત્મક બધાં બત્રીસ તત્ત્વો પણ સ્વરૂપના એક ભાગમાં છે. તેના સ્વભાવ અમત, જડ, દુઃખાત્મક છે. અને એ પ્રકાર, ખાલી અમથા અનેક ભાસે છે તે પ્રથમ સમાન વ્યાપક શી રીતે થાય? પ્રથમ પોતાના અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે માયાથી માંડીને તણુખલા સુધી સર્વમાં વ્યાપીને રહ્યો છે અને ઉપરાંત અનંતગણેા ખાલી રહેલો છે. તે પ્રથમની મર્યાદા દોણુ ખતાવી શકે તેમ છે? વર્ણન કરવા માંડતાં વેદ પણ મીન થઈ ગયા. વર્ણન કરી શક્યા નહિ; તો પ્રથમ, એકદેશી વાણીનો નિવચ શી રીતે થયે? ઇત્યાં યથાર્થતે તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ; જેથી કોઈપણ પ્રકારે તે સમજવા લાગશે.

હે સ્વિદત્ત! એટલો વખત જે પ્રથમનું વર્ણન કર્યું તે પ્રથમ તું જ છે. આ બત્રીસ તત્ત્વોનો સમુદાય તારા પર ભાર્યો જ નથી. તું એક જ નિર્વિકારી

સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રથમ છે. સોનું સિદ્ધ કે અલંકાર સિદ્ધ, એનો વિચાર કરીએ તો સોનું જ સિદ્ધ છે એમ સમજાયે. કારણ કે સોના વિના અલંકારનું અસ્તિત્વ જ નથી; માટે અલંકાર છે જ નહિ. જે છે તે સોનું જ છે. તેમ બત્રીસ તત્ત્વો છે જ નહિ. સર્વથ તું જ એક ભરેલો છે.

હે સ્વિદત્ત! પહેલાં તેં પ્રશ્ન કરેલો હતો કે મને પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો જોઈએ, તો આ અનુભવ કેમ થયો? તને થયો કે બત્રીસ તત્ત્વોને? બત્રીસમાંથી એકાદમાં પ્રથમે બાણુવાની શક્તિ હશે તો શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવમાં ખામી આવશે. વેદ-શ્રુતિ એવી છે કે જે પોતાના પ્રકાશથી સર્વને બાણુ છે તે પ્રથમે એ જડ શી રીતે બાણુ શકશે? એ શ્રુતિને બાધ આવશે. તેવી જ રીતે જ્ઞાની સ્વતઃ પ્રથમ હોઈને સર્વજ્ઞપણાથી સર્વને બાણુ છે, પણ ધ્યાતાપણાથી બાણુ શકતો નથી; એ અનુભવને પણ બાધ આવશે. તેમજ ગર્ભમાં રહેલો બાળક જેમ માને બાણુતો નથી, તેમ જેમાંથી બત્રીસ તત્ત્વો થયાં તે પ્રથમે શી રીતે બાણુ શકશે? એ યુક્તિને પણ બાધ આવશે. માટે બત્રીસમાંથી એક પણ પ્રથમે બાણુ શકતું નથી, એટલે આત્માનો અનુભવ બત્રીસને નથી થતો.

શિષ્ય-તો સ્વરૂપથી સ્વરૂપને બાણુ?

ગુરુ-તેમાં તો વળી ઘણું જ બાધ આવે છે. દ્રશ્યાના અનુભવમાં જે આવે તેને દૃશ્ય કહે છે. તેથી પ્રથમ અનુભવમાં આવે તો તે સહજ દૃશ્ય થયે! આ શ્રુતિનો મોટો વિરોધ આવ્યો. તેમ જ પોતે પોતાને બાણુનું બની શકતું નથી. એ યુક્તિનો વિરોધ આવ્યો. નેત્ર પદાર્થોદિ રૂપ બુદ્ધિ છે. જીભ રસ ચાખે છે. અહીં કર્તા-કર્મ જુદાં છે, માટે જ આહાર-આહુક બન્ને થાય છે, પણ આંખે આંખને જોઈ, જીભે જીભને ચાખી, એવું કોઈએ કદી પણ સાંભળ્યું નથી. તો પ્રથમ, પ્રથમે શી રીતે બાણુ શકે? હવે પ્રથમથી જુદો બીજો પ્રથમ હોય, તો કદાચ તે પ્રથમ આ પ્રથમે બાણુ શકે. પણ પ્રથમથી જુદો બીજો પ્રથમ, અથવા કંઈ જ નથી; તો કેમો, કેણે અનુભવ લેવો? એ

અનુભવ લેવો અનુચિત છે. માટે બાહ્યા વિના, સર્વને બિવેષ કરીને સાધકે પોતે પ્રક્રમ થયું.

એમ આંખ પોતે પોતાના બેવામાં આવતી નથી, તેમ પ્રક્રમ પોતે પોતાનો અનુભવ લઈ શકે નહિ. કેમકે ત્યાં બીજું કંઈ છે જ નહિ ત્યાં બાહ્યું કેમ બને ? આંખ પોતે પોતાને ભેટી નથી તેથી આંખનું બેવાપણું કંઈ મટી જતું નથી. અથવા પોતે નથી, એમ આંખને લાગતું નથી. જીભ ભેટે જીભને—પોતાનો સ્વાદ ભેટી નથી તેથી તે અરસડા નથી; તેમ પ્રક્રમ પોતે પોતાને બાહ્યતો નથી તેથી પ્રક્રમનું પ્રક્રમપણું મટી જતું નથી, પ્રક્રમ તો પોતે પોતાના જ સ્થાનમાં છે.

શિષ્ય—પ્રક્રમ પ્રક્રમમાં છે, પણ નિશ્ચય રાખવા જેવો, તેનો અનુભવ શી રીતે આવે ?

ગુરુ—તેનો અનુભવ કહું છું, સાંભળ આંખ પોતે પોતાને ભેટી નથી. પણ તે સર્વ પદાર્થોને જુએ છે. જીભ જીભને આખતી નથી, પણ તે સર્વ રસ આપે છે. તે પ્રમાણે પ્રક્રમ પોતાને બાહ્યતો નથી, પણ પોતાના પ્રકાશથી સર્વને બાહ્ય છે ! જે બત્રીસ તત્ત્વોને બાહ્ય છે, તે જ તે પ્રક્રમની પ્રતીતિ (અનુભવ) છે એમ બાહ્યું. પદાર્થને ભેનારી આંખ નથી એમ શી રીતે મનાય ? તેમ પ્રક્રમમાં સ્વતઃ સિદ્ધ દ્રષ્ટા છે તેનો લોપ શી રીતે થશે ? અધિકારમાં આંખને પ્રકાશની જરૂર છે, પ્રક્રમને કોઈ પ્રકાશની જરૂર નથી. તે તો લયકાળમાં પણ સ્વયંપ્રકાશ છે. ત્યારે તેનો લોપ થયો એમ કેમ કહેવાય ? ઘરમાં પદાર્થ ન હોય તો આંખ દીવાને જુએ છે. તેમ બાહ્યતાના સર્વ પદાર્થ ન હોય ત્યારે સુષુપ્તિમાં આત્મા સ્વયં, સ્ફૂર્તિનો અનુભવ લે છે. પદાર્થ અથવા દીવા, કંઈ જ ન હોય ત્યારે આંખ અધારાને જુએ છે; તેમ આત્મા, બાહ્યતાના પદાર્થ અને સ્ફૂર્તિ પણ ન હોય ત્યારે સ્ફૂર્તિના લયને બાહ્ય છે. જે અધારાને જુએ છે તે જ આંખ, તેમ જ સ્ફૂર્તિનો લય જુએ છે તે જ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા !

આ પ્રમાણે જેની યુક્તી પ્રતીતિ છે, તેનો અનુભવ જ મંદ બુદ્ધિવાળાને આવે નહિ, તે પ્રક્રમજ્ઞાનનો અધિકારી નથી, પણ કેવળ પથ્થર છે. તેને ગુરુ અને

શાસ્ત્ર શું કરશે ? તે મંદ મતિએ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે કર્મ અથવા ઉપાસના કરવી. તેથી કરીને પછી તેને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અધિકાર મળશે. અપરોક્ષ જ્ઞાન બાહ્યતા માટે વિચારવંત જ ભેદ જો. જે વિચારવંત હશે તે જ સ્વતઃ ન બાહ્યને બાહ્યે અને અનુભવ વગર જે અનુભવ્ય તે પ્રક્રમમાં પોતે સ્વયં થશે. એવું બાહ્યને શ્રુતિ બોલી કે, અવિજ્ઞાત તે વિજ્ઞાત થયા અને વિજ્ઞાત તે અવિજ્ઞાત. આ પરમાર્થમાં મંદ બુદ્ધિવાળાનો કાઈ ઉપયોગ નથી. પુખ્ત વિચારવંત જ ભેદ જો. જે વિચારવંત અનુભવ વિના સ્વાનુભવને પામે તે જ ધન્ય થાય છે. ઉત્તમ અધિકારીને અથર્વવેદનું મહાવાક્ય કહે છે કે, આ અપરોક્ષ પ્રક્રમમાં પરપ્રકાશથી પરોક્ષ (લિન્ન) હોતો નથી. તેને સાધકે પોતાના પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ બાહ્યો. સ્વપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ, એ શ્રુતિના અર્થનું તાત્પર્ય શું છે તે કહું છું. ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોને ન્યાયશાસ્ત્ર અપરોક્ષ માને છે અને જે ઇન્દ્રિયગોચર ન હોય તેને પરોક્ષ માને છે. એ પરોક્ષ—અપરોક્ષતા પરમાર્થમાં ઉપયોગી નથી. પણ પરમાર્થમાં ઉપયોગી જે પરોક્ષ—અપરોક્ષતા શ્રુતિ કહે છે તે જ અહીં કહું છું.

પરોક્ષ—ઇન્દ્રિય જે જે પદાર્થ જુએ છે, તે તે ઇન્દ્રિયથી જુદા છે. તે પદાર્થ જડ. તે જડને ભેનાર આપણે તે જડથી જુદા છીએ. ભેનાર જ અપરોક્ષ અને પદાર્થ પરોક્ષ.

આપણાથી જે જુદા તે આપણાથી પરોક્ષ. જેને કોઈ દેખે નહિ ને જે સર્વને દેખે તે જ આપણે—આત્મા. અને વિષય જડ છે, તેને બાહ્યનારી ઇન્દ્રિયો, એ તેનાથી લિન્ન, માટે તે અપરોક્ષ કરી. પણ તેનો વિચાર કરવો ભેદ જો. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ એક વૃત્તિ, તેને પ્રકાશવા માટે મન અને બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. તેથી ઇન્દ્રિયોથી લિન્ન મન અને બુદ્ધિ અપરોક્ષ કરે છે. મન અને બુદ્ધિને પ્રકાશવા માટે જીવની અપેક્ષા છે. માટે મન અને બુદ્ધિથી લિન્ન જીવ અપરોક્ષ કર્યો. જીવ જેવું પ્રતિગિળ છે તે સામાન્ય આત્મા જીવથી લિન્ન, માટે અપરોક્ષ છે. એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય, વૃત્તિ, મન, બુદ્ધિ, જીવ અને સામાન્ય

આત્મા; તેમાં જે ખરો પ્રકાશક તે જ અપરોક્ષ.

અંતરમાં ત્યારે મનોરાત્ય થતું હોય છે, ત્યારે મર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાં મળે છે, પણ તે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ નથી હોતી. એ રીતે ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યક્ષ અભાવ થયો, પણ આપણે કોઈ એક બાકી રહેલા તે જ અપરોક્ષ; અને તે સિવાય જે ઇન્દ્રિયો તે પરોક્ષ ધર્મ. પછી હવે સહિત વૃત્તિ, સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ લાગે છે અને તે સિવાય સર્વ ઇન્દ્રિયો પરપ્રકાશ અને જડ, માટે તે પરોક્ષ. હવે હવે સહિત વૃત્તિ, જે અપરોક્ષ સ્વપ્રકાશમાન લાગે છે તેનોયે વિચાર કરવો જોઈએ; તે આ રીતે:—એક વૃત્તિના બે પ્રકાર છે. એક સંકેત અને બીજો ઉદાસપણું. (સ્તંબધતા) સંકેતરૂપ મન-બુદ્ધિ અને ઉદાસપણું તે સામાન્ય વૃત્તિ છે. સંકેતરૂપમાં વિશેષરૂપથી સ્ફુરણ કરનાર, તે કાર્ય-રૂપ હવે છે. અને ઉદાસપણામાં કારણરૂપ હવે છે, તે અસ્પષ્ટ છે. ઉદાસપણું ત્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે સંકેત (મનબુદ્ધિ) અને વિશેષત્વ (હવે) નષ્ટ થાય છે; તે ઉદાસવૃત્તિ સાથે કારણરૂપી હવે બાજુ છે; માટે ઉદાસવૃત્તિ સહિત કારણરૂપી હવે સ્વપ્રકાશ, અપરોક્ષ અને સંકેતવૃત્તિ સહિત કાર્યરૂપી હવે પરપ્રકાશ અને પરોક્ષ થયો. આ પ્રમાણે વિશેષ સ્ફુરણ કરનારો હવે અને મન-બુદ્ધિ એ જડ કાર્ય. હવે કવળ સામાન્ય (ઉદાસ) વૃત્તિ સહિત જે કારણરૂપી હવે, તે સ્વપ્રકાશ છે. માટે તે અપરોક્ષ. પરંતુ તેનોયે વિચાર કરવો જોઈએ અને સમાધિ વળતે બેસીને એ સામાન્ય સ્ફુર્તિવૃત્તિના મૂળમાં, (જેમાંથી એ વૃત્તિ ઊઠે છે તે અધિષ્ઠાનમાં) દૃષ્ટિ લગાવવી. જેણે ઉદાસપણામાં સ્થિતિ કરી હશે (સ્થિરતાના લાંબા વળત મુધી અભ્યાસ કર્યો હશે) તે જ આ કાર્ય સાધી શકશે. સ્ફુર્તિ સહજ ઊઠે છે અને નષ્ટ થાય છે. તે ત્યારે ઊઠે છે ત્યારે અવકાશમાં પસરે છે. લીન થાય ત્યારે તદ્દન નાશ પામે છે અને પાછી ઉત્પન્ન પણ થાય છે. વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે તેમાં હવે ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૃત્તિ નષ્ટ થાય ત્યારે હવે પણ નાશ પામે છે. જેમ પાણી સહજ ઊપર અને નષ્ટ થાય છે તે સાથે તેમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ

પામે છે. સ્ફુર્તિનો ઉદ્ભવ જે જુએ છે તે જ તેનો લય જુએ છે. તે જોનારો, સ્ફુર્તિના ઉદ્ભવ સમયે હોય એમ દેખાય છે, અને લયકાળે તે ન દેખાતાં ઊલટો તે નથી જ એમ લાગે છે. જેને ‘નથી’ એમ લાગ્યું તે જ લય માફી છે. એ પ્રમાણે લય સાક્ષીના મમયે સ્ફુર્તિ અને હવના રૂપનો અભાવ થયો. એ અભાવનો જે જોનારો, તે જ શૂન્ય માફી, સ્વયંપ્રકાશ, દ્રષ્ટા, અપરોક્ષ આત્મા. એ આત્માથી જુદાં સ્ફુર્તિથી માંડીને ઇન્દ્રિય પર્યંત વૃત્તિ, હવે આદિ સર્વ પરપ્રકાશ અને મિથ્યાભૂત છે. તે અપરોક્ષ શી રીતે થાય? પોતાના પ્રકાશથી જે પોતાની સમક્ષ સર્વ જડ તત્ત્વોને દેખે છે તે દેખનારો પોતે જડ શી રીતે થશે? આત્મા, જત્રીસ જેવો થતો નથી માટે જત્રીસ તત્ત્વો પરોક્ષ. (ચિંત)

અપરોક્ષ-જે સર્વની અંદર રહેવા છતાં સર્વથી દેખાતો નથી તે જ ત્રિકાલાબાધિત સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ આત્મા.

સ્વપ્રકાશ-જે જોવા માટે બીજાં સાધનોની અપેક્ષા નહિ સમ્પન્નાં પોતાના પ્રકાશથી જુએ છે તે જ સ્વપ્રકાશ.

ઇન્દ્રિયોને જોવા માટે મન-બુદ્ધિની અપેક્ષા છે. બુદ્ધિને જોવા માટે હવની જરૂર છે. હવને ઉત્પન્ન થવા માટે વૃત્તિની ગરજ છે. એમ જોવા માટે જેને બીજાની જરૂર પડે છે તે પદાર્થ સહજ જ પરપ્રકાશ છે. તેઓ સર્વ આત્માની સત્તાપી છે. આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે અને ક્રિયા કરે છે. તેમજ એ જત્રીસ તત્ત્વો આત્માના પ્રિયપણાથી હવે છે. તેની અલગ સત્તા નથી માટે જ તે પરપ્રકાશ અને જડ છે. તેમાં અપરોક્ષતા આવતી નથી પણ જે ઉત્પત્તિ તથા લયને દેખે છે તે જ સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. આ અપરોક્ષને માટે શ્રુતિ નિશ્ચયપૂર્વક જોલી કે, આ આત્મા પ્રકાશ છે. સર્વની ઉત્પત્તિ, લય, અથવા અન્ય અવસ્થા હોય, તે સર્વનાં આદિ-અંત અને મધ્યમાં હવની વૃત્તિને પોતાના પ્રકાશથી જુએ છે તે જ આ આત્મા પ્રકાશ છે. આ આત્મા પાંચ ભૂતોના વ્યાપારને તથા તે વ્યાપારમાં લાગનારાં તત્ત્વોને પ્રકાશે છે. તેમજ ત્રણ

દેહો ને તેની ત્રણ અવસ્થાને તથા તેના ત્રણ અભિ-
માનીઓને પ્રકાશે છે. સમાધિકાળમાં જ્ઞાની આત્મા-
નુભવમાં વિરક્ત છે, તેને આ આત્મા પ્રકાશે છે. એ
રીતે આ આત્મા રૂપાદિ સર્વમાં વ્યાપેલા હોવાથી
પોતાના પ્રકાશ વડે સર્વની ક્રિયાને પ્રકાશે છે. તે જ
આ આત્મા સંવિધાનદરેણે ભરપૂર-વ્યાપક છે અને
તે જ અપરોક્ષ આત્મા છે. શ્રુતિ ઉત્તમ અધિકારીને
તેનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ કરે છે કે આ આત્મા બ્રહ્મ છે.
એ શ્રુતિનું વચન, ઉત્તમ અધિકારીએ વિચારપૂર્વક
શુભુપથી ગ્રહણ કરવું અને દૃઢ બુદ્ધિથી નિશ્ચય
કરીને જીવ-મુક્ત થવું. પછી મરણ પડે ત્યાં વિચરવું.
નિશ્ચય એવો, દૃઢ કરવો જોઈએ કે વિશ્વ-
તેજસ આપણને સ્પર્શ પણ ન કરી શકે.
તેમજ બીજી સત્ત્વોનો સમુદાય પોતપોતાના
ગમે તે વ્યાપારમાં વર્તે વ્યવહાર કરે, પણ
આપણે આત્મા તેનાથી જુદા-અસંગ
છીએ અને એ બીજી સંમિથ્યાભૂત છે; એવો
અભિપ્રાય થયો એટલે પછી ફરીથી જડ અને
ચેતન એકઠાં મળવાનાં નહિ! એવું સમાધાન
પામવું કે જેનું કદી પણ ઉત્થાન થાય જ નહિ. એ
વિષે અર્ધા શ્લોકથી થોડું દ્રઢામાં કથન કરું છું.

ક્ષણેક્ષણે અવ્યયમૂતા ધી વિકલ્પા ચિન્તિતુ
ધ્વિરથી માંડીને તણખલા સુધી બીજી સત્ત્વો
ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા બધ પરંતુ તે રીતે બ્રહ્મ-આત્મા
બદલાતો નથી.

શિષ્ય-મૂળ શ્લોકમાં બુદ્ધિના વિકલ્પો ક્ષણેક્ષણે
અન્યથા થાય છે એમ સંશયથી કહેવું છે, તો પછી
ધ્વિરથી માંડીને તણખધીનું વર્ણન આપે કેમ કરું ?

ગુરુ-તેનો ઉત્તર શ્રવણ કર. બુદ્ધિથી માંડીને દેહ
પર્યંત સર્વ વિકલ્પમાંથી જ મળે છે અને જીવ પણ
તે વિકલ્પરૂપ વૃત્તિમાંથી મળે છે. એમ બધાં વિક-
લ્પમાં આવ્યા. વળી બુદ્ધિનું કાદણ જે આનંદમય કોશ,
તે બુદ્ધિ વગર ક્યાં જવાનો? ક્યાં જવો નથી માટે
કાર્ય, કારણને સાથે લઈને પોતાના વ્યાપારમાં વર્તે
છે. પ્રથમ માયાસ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી જ
બુદ્ધિનાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે પછી તેમાં વિદ્યા,

અવિદ્યા અને જીવ-ધ્વિર શું ન આવે? બધાંય આવે
છે. માટે ધ્વિરથી માંડીને તણખ પર્યંત બીજી સત્ત્વો વિકલ્પ-
રૂપતા જ છે જેમાં વિકલ્પ-રૂપતા છે તેનો જ ક્ષણે
ક્ષણે અન્યથા ભાસ થાય છે. અને તે જ વિકાર પામે
છે એમ સમજવું.

પાંચ ભૂતો જડ છે. એ પાંચે ભૂત એક ઠેકાણે થયેલાં
છે, છતાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. માટે પંચભૂત વિકારી અને
ક્ષણક્ષણમાં અન્યથા ભૂત થાય છે. પાંચ ખાણી તો
મૂળમાંથી વિકારી છે. પછી જન્મથી મરણ પર્યંત
સર્વ વિકાર કરે છે અને સર્વ નાનામોટા દેહધારી
ક્ષણેક્ષણે પરિવર્તન પામે છે. શરીરમાં રહેનાર પ્રાણ તો
ચુસ્તી રીતે વિકારી છે, અને ક્ષણક્ષણમાં પલટાય
છે. તેવીજ દશ ધ્વિરથી વિકારી છે. અને તે ક્ષણે ક્ષણે
પલટાય છે. મન અને બુદ્ધિમાં સર્વદા મન-વિકલ્પ
થાય છે. અને તેને શુણ તથા કામાદિનો વિકાર થાય
છે. વળી તે ક્ષણક્ષણમાં પલટાય છે તે જ પ્રમાણે
માયાસ્ફુર્તિ ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે અને નષ્ટ થાય છે.
માટે તે વિકારી અને ક્ષણ ક્ષણમાં પલટનારી છે. માયા-
સ્ફુર્તિનો વિદ્યા-અવિદ્યારૂપી આવરણ-વિક્ષેપ છે. એ
વિકાર કરે છે અને તે પણ ક્ષણક્ષણમાં પલટાય છે.
જીવ માયાસ્ફુર્તિથી વિષય પર્યંત બધ છે-આવે છે;
માટે તે વિકારી, અને ક્ષણે ક્ષણે પલટનારો છે ધ્વિર
પ્રતિબિંબરૂપે અન્યથા થયો અને તે પ્રેરણાનો વિકાર
કરે છે, માટે ધ્વિર પણ વિકારી હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે
પલટાય છે એ માટે જ ધ્વિરથી માંડીને તણખલા
સુધી બીજી સત્ત્વો ક્ષણે ક્ષણે મિથ્યાભૂત છે કેમકે બધાં
માયામાંથી થયેલાં એટલે વિકારની આલાદ વિકારી
જ હોય.

શિષ્ય-શ્રુતિ, બુદ્ધિનો પ્રેરક બ્રહ્મ-આત્મા છે એમ
કહે છે અને તે અધિક્ષાન હોવાને લીધે સર્વનું વિ-
શ્રાન્તિસ્થાન છે જેમ લોખંડને ચુંબકની પાસે લાવ-
વાથી તે ચલિત થાય છે, માટે તે લોખંડનો ચાલક
ચુંબક છે એ ચુક્તિના આધારથી બ્રહ્માત્મા પ્રેરક
અને જ્ઞાની, સુર તથા વેદાન્ત પણ બ્રહ્મ પ્રેરક છે એમ
કહે છે. આ અનુભવ છે. એ પ્રમાણે શ્રુતિ, ચુક્તિ
અને અનુભવથી પ્રેરક બ્રહ્મ હોવા છતાં તમે જીવનો

પ્રેરક ધર્મર છે એમ કહો છે તેમાં મોટો વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક કહ્યો તેનું કારણ જુદું છે. અને તે એ કે, ધર્મશાદિ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં, અને જે પેદા થયાં તે પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વ્યાપાર કરવા લાગ્યાં, ત્યારે ધર્મશાદિ તૃણ પર્યંત સર્વને પ્રેરણા કેણી કરી? એ શ્રુતિને પ્રશ્ન લગાવો. વિચાર કર્યો કે, આ પ્રેરણાનું આજ કેને માથે નાખવું? પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક માનીએ તો તે અમંગ છે. અને જીવને પ્રેરક માનીએ તો એ પોતે પ્રેર્ય છે. પછી વિચારને અંતે શ્રુતિને લાગ્યું કે, કંઈ થયું જ નથી; તો તે તે મિથ્યાના પ્રેરક પ્રજ્ઞાત્માને માનવામાં કાંઈ વાંધો નથી. માટે તેણે પ્રજ્ઞાત્માને પ્રેરક કહેલ છે.

ચુંબક સ્વતઃ હાલતું નથી પણ તેની પામે લાવવાથી લોખંડ સ્વતઃ હાલે છે. માટે ચુંબક, લોખંડનો ચાલક છે એમ માનવાથી કશો બાધ નથી. તેમ માયાથી લઈને તૃણ પર્યંત સર્વ મિથ્યા ભૂતના પ્રેરક પ્રજ્ઞાત્માને માનવામાં કાંઈ પણ વાંધો નથી. પ્રજ્ઞ, એ બત્રીસને સ્વતઃ ચેદા કરાવતો નથી, અને નથી કરાવતો એમ પણ નથી પરંતુ એ બત્રીસ, પ્રજ્ઞ પર ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે પ્રજ્ઞાત્મા તેનું અધિષ્ઠાન માત્ર છે. જેમ સર્વવિકાર થવા માટે હોરી કારણ છે, તેમ સવ ને ઉત્પન્ન થવા માટે આધાર-અધિષ્ઠાન પ્રજ્ઞ છે તે પ્રેરણા કરે અથવા ન કરે, પરંતુ સર્વનો આધાર હોવાને લીધે પ્રજ્ઞાત્મા પ્રેરક છે એમ શ્રુતિ કહે છે બાકી બીજી રીતે પ્રજ્ઞમાં વાસ્તવિક પ્રેરણા જ નથી એમ હોવાં છતાં, 'પ્રેરણા છે' એ તો જેને જગત ખડું લાગે છે તેને જ શ્રુતિ કહે છે જે સાધકને જગત મિથ્યા છે, તે થયું જ નથી, એમ લાગે છે, તેને પ્રેરણા જ ખોટી લાગે છે પ્રેરણા ખોટી છે માટે પ્રજ્ઞને માથે પ્રેરણાને આરોપ નાખવાથી બાધ નથી, એમ જાણીને જ શ્રુતિ પ્રજ્ઞને પ્રેરક કહે છે પણ વાસ્તવિક પ્રેરણાને ધર્મ ધર્મવંરો છે. કારણ કે તેની પાસે ઇશ્વરશાદિ અને વિદ્યેશાદિ અનેક શક્તિ છે. ધર્મર પ્રેરક છે તેમાં શ્રુતિ, સુક્તિ અને અનુભવ પ્રમાણ છે.

જેના ભયથી વાયુ વાય છે, તે ધર્મર પ્રેરક, એમ શ્રુતિનું પ્રમાણ છે બુદ્ધિનો પ્રેરક પ્રજ્ઞ પર-માત્મા છે એમ ગાયત્રી કહે છે, પણ તે અમશું કહે છે વાસ્તવિક ધર્મરની બીતિ વડે વિકારરૂપ પ્રેરણા થાય છે. સર્વમાં લય ઉત્પન્ન કરે છે તે સામર્થ્ય વિના થાય નહિ જેનાથી સર્વ લય પામે તે જ વિકારી સામર્થ્ય. એ વિકારી સામર્થ્ય ધર્મરના અંગમાં જ છે. પ્રજ્ઞમાં વિકાર નથી તો તેમાં સામર્થ્ય કયાંથી હોય? સામર્થ્ય નથી માટે પ્રજ્ઞ નિર્વિકારી છે અને ધર્મરનું સામર્થ્ય વિકારી છે, એ સ્પષ્ટ ગમનન્ય તે માટે દેશાન્ત દઈને કહ્યું છું.

ખેડૂત લોકો રેંટમાળ કરે છે, તેને લીધે પાણી ઉપર આવે છે, અને તે અખંડ આવતું રહે, તે માટે પાણી લાવનારા લોટા નજીક નજીક બાધેલા હોય છે એ પ્રમાણે કરેલી માળ, રેંટ પર નાખે છે અને તે રેંટને બળદ બેઠે છે. તે બળદ ચાલવા લાગ્યો એટલે રેંટ કરવાથી તે ઉપરની માળ પણ નીચેથી ઉપર જાય છે ને આવે છે બળદ ચોલી ગયો કે માળ સ્થિર રહે છે બળદને ચલાવવા માટે તેને હાંકનારો એક જળુ હાથમાં ચાણક લઈને જોલો હોય છે તેણે ચાણક માર્યો એટલે બળદ ચાલવા લાગે છે બીજી રીતે ચાલતો નથી રેંટમાળની સામગ્રી, બળદ અને તેને હાંકનાર એમ એક જગીન ઉપર છે, તેમ દેહ, પ્રાણ, બુદ્ધિ, સ્ફુર્તિ, જીવ, અને ધર્મર, એ સર્વનો આધાર એક પ્રજ્ઞ છે.

દેહ, પ્રાણ, બુદ્ધિ, સ્ફુર્તિ, એ રેંટમાળના નજીક નજીક બાધેલા લોટા છે. તે માળ સહિત રેંટને બેઠેલો બળદ અભિમાનરૂપી બાધથી રેંટ એ જ છે અને તેને લીધે સુખ-દુઃખરૂપી પાણી જાડે છે બળદને હાંકનાર ધર્મર છે અને બળદ મનુષ્ય છે. તે મનુષ્ય-રૂપી બળદને ધર્મર વિદ્યેશરૂપી ચાણકથી હાંકે છે. અર્થાત્ મનુષ્યને ધર્મર આરબ્ધ પ્રમાણે ક્રિયા કરાવે છે, એ જ તે મનુષ્ય રૂપી બળદ પર વિદ્યેશ રૂપી ચાણકનો માર અને બળાત્કાર છે ભૂતિ જેમ સર્વનો નિર્વિકારરૂપે આધાર છે તે જ રીતે પ્રજ્ઞ સર્વનો નિર્વિકારરૂપે આધાર છે માત્ર વિદ્યેશરૂપ ચાણકથી હાંકનાર ધર્મર જ એક પ્રેરક છે.

પાંચ ભૂતો, પાંચ યોગિનીનાં શરીરો, પાંચ પ્રાણ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, માયાસ્ફુર્તિ, વિદ્યા, અવિદ્યા અને જીવ-ઈશ્વર મળીને થયેલાં જડ-અચળ પત્રીસ તત્ત્વો અન્યથા ભૂત થાય છે. પ્રેરક ઈશ્વર પણ વિકારી અને અન્યથા ભૂત છે, તે પછી જીવ અને ણીનાં તત્ત્વોની કથા શું કહેવી? સર્વ તત્ત્વો વિકારી છે. પણ તેમાં ચેતન એક અનુસ્યૂત પરિપૂર્ણ છે, તે વિકારીઓ સાથે વિકાર પામતો નથી. જેમ આકાશ, ઘટમઠમાં વ્યાસ છે છતાં પણ કિંચિત્ વિકારી થતું નથી અને બદલાતું નથી, તેમ બ્રહ્મ બ્રહ્માથી માંડીને ક્રીડી પર્યંત, કયાંક અજ્ઞાન તો કયાંક જ્ઞાન એ રીતે સ્ફુરે છે, તેમાં કદી પણ અન્યાય થતો નથી જીવ અનેક દેહમાં રહેવાને લીધે સૂક્ષ્મ દેહના વર્તનનું અભિમાન ધરે છે પણ સૂક્ષ્મદેહ ઈશ્વરની પ્રેરણા સિવાય વર્તતો નથી: એમ હોવા છતાં જીવ, ઈશ્વરની પ્રેરણાનું અભિમાન પોતે એટલું બધું લે છે કે, 'દેહ જ હું છું' એમ પોતાને માને છે; અને હું પાપપુણ્ય કરું છું એમ કહે છે. તેને લીધે જીવે છે અને મરે છે. એ પ્રમાણે અનંત કદપ સુધી જાંચનીય યોગિનાં શરીરો પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગ-નરક ભોગવે છે. પ્રથમ જ સર્વ અજ્ઞાનથી થયેલાં અન્યથા (વિપરીત) છે, તેમાં વિપરીત રૂપથી જીવ લમવા લાગ્યો. પછી કયાંક મોટો, કયાંક નાનો, પરાણ, સારો પરતુ ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામે છે, એમ સર્વ પરિવર્તન પામે છે, પણ સર્વમા વ્યાસ જે ચેતન તે આદ્ય, અંત અને મધ્યમાં બદલાતું નથી નિજ રૂપ, અજ્ઞાનકાળમાં અદ્ય સુધ્ધા પરિવર્તિત અને વિકારી થતું નથી તો પછી જે પોતાનું સ્વરૂપ બાજુએ તે અન્યથા શી રીતે થશે? કશું જ બન્યું નથી છતાં લોકો અમરતાં અન્યથા કહે છે તે એમ કે.—હું શરીર અને શરીરની જે અન્યથા વર્તણૂક થાય છે તે સર્વ મારાં હું પાપ-પુણ્ય કરું છું, તે સહજ મારે ભોગવવાં પડ્યો આ પ્રમાણે જીવ અભિમાન લે છે તેથી તેને તે ભોગવવાં પડે છે, એમ અજ્ઞાનીઓનું માનવું છે એવું માનવું ત્યાં સુધી જ છે કે, જ્યાં સુધી સંસ્થિદાનંદ બ્રહ્માત્મા અપરોક્ષરૂપે નભ્યો નથી

પાપપુણ્ય ભોગવવાં, હું જીવ છું, મને

બંધન છે, હું જન્મું છું, મરું છું એમ માનવું, મને છ વિકાર ગાંધે છે એવી જ્ઞાન્તિ સર્વ ક્ષણક્ષણ અન્યથા માનવાં, તું એક, હું એક એમ માનવું, મારું, તારું એમ ભુલાપણું માનવું, જગતને સત્ય માનવું, બ્રહ્માથી લઈને ક્રીડી પર્યંત નાનાં મોટાં માનવાં, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિ વિષય સંપાદન કરવા, ધર્મ, કર્મ, વર્ણ, આશ્રમ, વેદ તેમજ દેવાદિને આધીન થવું, એ બધી બતા ત્યાં સુધી જ છે, કે જ્યાં સુધી અભિજ્ઞ બ્રહ્માત્મા અપરોક્ષ નથી સમજાયો સ્વજનો મોહ પમાડીને જીવન-વ્યવહારમાં પરત્ર કરે છે. સુખદુઃખથી શ્રમિત થવું, પાપપુણ્યરૂપી બાધાથી ભયઝરત થવું, ઉત્તમ-મધ્યમ ગતિ માનવી, ઉપર, નીચે, સ્વર્ગ અને નરકાદિ માનવાં, એ બધું ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી બ્રહ્મ પરમાત્મા નિશ્ચય-પૂર્વક અપરોક્ષપણે નથી નભ્યો. સ્વામી-સેવક ભાવ માનવો, હું ભક્ત, તું દેવ એ ત્યાં સુધી માનવું રહે છે કે જ્યાં સુધી બ્રહ્માત્મા સ્વાનુભવથી અપરોક્ષ ન સમજાય. દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, સ્ત્રીપુરુષ, નપુસક માનવાં, શાસ્ત્રીય અને લૌકિક શળદોની ખટપટ કરવી, કર્તા, લોકતા, ધ્યાતા, જ્ઞાતા, અનુભવિતા ઇત્યાદિ માનવા, જીવ અદ્યજ્ઞ અને ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ માનવા, જીવ શ્રમિત અને ઈશ્વર પ્રેરક છે એમ માનવું, સંચિત, ક્રિયમાણ અને પ્રારબ્ધ એ ઈશ્વરના બલા-તકારનું પ્રેરણ માનવું; બંધ, મોક્ષ સિદ્ધ, સાધક અને સુમુક્ષ માનવા; શુર અને શિષ્ય બે માનવા, તેમજ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સર્વ ત્યાં સુધી જ છે, કે જ્યાં સુધી સંસ્થિદાનંદ બ્રહ્માત્મા અપરોક્ષ સમજવામાં આવ્યો નથી

કયાં સુધી કહેવું? જ્યાં સુધી દૈત છે ત્યાં સુધી સર્વ છે. જ્યારે સંસ્થિદાનંદ આત્મા, અપરોક્ષ સમ-ભશે ત્યારે એ દૈતની બલા નષ્ટ થશે જે ઉત્તમ અધિકારી છે તે શુદ્ધાત્મા વિવેચનથી અને વિચારથી ઉત્થાન રહિત સમાધિ દ્વારા સમાધાન પામે છે. બ્રહ્માત્મા પહેલેથી જ અપરોક્ષ છે. તે આજ કંઈ નવો અપરોક્ષ કરવો પડતો નથી માત્ર અજ્ઞાનને લીધે 'હું દેહ' એમ ભુલાપણું ખાલી ઘેરું લાગ્યું છે, તે જ્ઞાનથી મિટાવવાનું છે

ચિત્ જડ અધિ-અનેક પ્રકારથી દહેલી ચેતન-
ન્યોતિ અને ઈશ્વરથી માંડીને દેહ પર્યંત બત્રીસ
તત્ત્વો જડ, એ સાથે મત્ત્યાં નથી, છતાં બન્ને એક જ
છે એમ માનવું તેને ચેતન અને જડની અધિક છે.

દોરી અને સર્પનું એક હોવું, તેમ જડ બત્રીસ
તત્ત્વો અને ચેતન આત્માનું એક હોવું એ કેવળ
અજ્ઞાનને લીધે જ માનેલું છે, એમ સમજીને જે આ
અધિનું લેહન કરશે તે જ ઉત્તમ અધિકારી છે અને
તે ફરીથી અધિ પડવા દેશે નહિ.

અધિ-જડને ચેતન અને ચેતનને જડ માનવું
તે અધિ છે. ચિત્ એટલે ચેતનન્યોતિ અને જડ
એટલે બત્રીસ તત્ત્વો. તેનો એકીસ્થાનમાં મિલાપ
થવો તેને ચિત્ જડ અધિ કહે છે. આ અધિનું લેહન
કરવું; એટલે કે ચેતનનો ધર્મ ચેતન પાસે રાખીને
જડનો ધર્મ જડ પાસે રાખવો; અને એ બન્ને
એકત્ર મત્ત્યાં જ નથી એમ જાણવું, તેનું નામ ચિત્
જડ અધિનું લેહન. એ લેહન કરીને જડ, જે અલગ
કરેલાં બત્રીસ તત્ત્વો, તેનું હુંપણું આવવા દેવું
નહિ. અને પોતે સચ્ચિદાનંદ આત્મા ધર્મ રહેવું.
દેહ ઇન્દ્રિયાદિના અનેક પ્રકારનો વ્યાપાર થાય, પણ
હું અસંગ આત્મા છું, એવી પોતાની અચલ સ્થિતિ
થાય એ જ ઉત્થાન રોકત સહજ સમાધિ. તેમાં પોતે
અસંગ આત્મા, અને ઇન્દ્રિયાદિ બત્રીસ તત્ત્વો એ
પરોક્ષ (ભિન્ન) અને મિથ્યા છે.

દેહ જન્મે છે, આત્મા જન્મતો નથી. દેહ વધે
છે, આત્મા વધતો નથી. દેહ જેવો આત્મા નથી. દેહ
તરુણ ધર્મ વિવચ્છેદ્ય કરે. આત્મા વિવચ્છી અસંગ.
દેહ ક્ષીણ થતાં આત્મા ક્ષીણ થતો નથી. દેહ મરતાં
આત્મા મરે નહિ. દેહ જેટલો તે નથી. વ્યાપક
આત્મા જડ આકારનો શી રીતે થશે? દેહ ચાલે
છે, આત્મા ચાલતો નથી. દેહ ઓલે છે, આત્મા
ઓલતો નથી. દેહ લેવ-દેવ કરે છે આત્મા લેતો-
દેતો નથી. દેહ રતિભોગ કરે. આત્મા અભોક્તા.
દેહ મલ વિસર્ગ કરે. આત્મા તમામ ક્રિયામાં અસંગ.
કાન માંભળે છે, આત્મા સાંભળતો નથી. ત્વચા સ્પર્શ
અકળ્ય કરે, આત્મા સ્પર્શે નહિ. આંખ દેખે છે,
આત્મા દેખતો નથી. જીભ રસજ્ઞ. આત્માને જીભ નથી.

બ્રાણુ સુગંધ લે છે, આત્મા સર્વદા અસંગ અને
અગંધ. પ્રાણુના વિહારથી દેહ પોષાય છે અને ભૂખ-
તરસ એ પ્રાણુના ધર્મ છે. નિત્ય તૃપ્ત આત્માના,
એ ધર્મ શી રીતે હોય? ચિત્ ચિંતન કરે, આત્મા
અચિંત્ય. ભુક્તિના નિશ્ચયમાં પણ જે પરિપૂર્ણ છે,
વ્યાપક આત્મા અકંકારનું અકંપણું લેતો નથી. મન
જે સંકલ્પ કરે તો પણ પૂર્ણ નિશ્ચયરૂપ આત્મા
કદી થણ સંશયમાં પડતો નથી. જગતમાં
દેહસંધની સર્વ ક્રિયા થતી હોય, પણ આત્મા
નથી જગતો કે નથી ક્રિયા કરતો. પ્રજ્ઞાથી
તે તણખલા સુધી સર્વને જુએ છે પણ દેશમાત્ર
તેને સત્ય માનતો નથી. સર્વના અધિધાનરૂપ
પોતે આત્મા જેમનો તેમ જ છે. ત્યાં ઊંચ-નીચ કે
નાના-મોટાનો જરા જેટલો ઉચ્ચાર પણ નથી એવો
એકરૂપ, અનંત-પરિપૂર્ણ આત્મા છે. જગતમાં દેહ
કાર્ય કરે છે પણ આત્મા કર્તાપણું માથે લેતો નથી,
તો તેને સુખ-દુઃખનો ભોગ શી રીતે સ્પર્શ કરે?
મનના મિથ્યા મનન વખતે અને સ્વપ્ન-ભાસને
વખતે આત્મા, સર્વને પોતાથી ભુલ્યાં દેખે છે. ગાઠ
સુષુપ્તિમાં પણ અજ્ઞાનની તો વાત જ ક્યાં છે? સર્વ
સમયમાં એકમાત્ર દ્રષ્ટા આત્મા જ છે. તેવી જ રીતે
સમાધિ વખતે આત્મા ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેયની ત્રિપુટીને
આવવા દેતો નથી. ધ્યાતા વિના સ્વયં ધ્યેયરૂપ જ
તે છે. એ પ્રમાણે જગતમાં હું અને મારું કહેનારા
વિશ્વાભિમાનીને આત્મા, સ્પર્શ પણ કરવા દેતો નથી.
સ્વપ્નમાં પણ કર્તાપણું ન આવે, ભોક્તાપણું પણ
ન ઊઠે અને તૈજસ ત્યાંનો ત્યાં જ મરે છે, ત્યારે
સ્વયં ચિદ્રૂપ આત્મા જ રહે છે. સુષુપ્તિ અથવા
સમાધિમાં ભુલ્યાંજીની વાત પણ જાણતો નથી. ત્યાં
પ્રાન્ત અભિમાનીનો ઘાત થાય છે, ને ચિદ્રૂપ આત્મા
એકલો રહે છે.

સારાંશ એ જ કે આત્મા, દેહના છ વિકારોથી
વિકાર પામતો નથી. દશ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર થતા
રહે તેથી આત્મા વ્યાપારી બનતો નથી. જગત,
સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને સમાધિ, એ અવસ્થામાં થનારા
વ્યાપાર, આત્મા કરતો નથી, તેમજ તે તે અવસ્થાનો
અભિમાની પોતે બનતો નથી.

એ પ્રમાણે સંશય રહિત સાધક સ્વયં પ્રદ્ધ થયો. તે સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત ધત્રીસને સ્વપ્રેમમાં પણ 'હું' એમ માનતો નથી. તેમજ પ્રજ્ઞાથી લઈને તુણ પર્યંત સર્વ પદાર્થ, તેને સત્ય લાગતા નથી. પણ સત્ય જે પ્રદ્ધ, તે હું પોતે છું એમ લાગે છે. દેહ સંઘાતમાં હુંપણું ઉત્પન્ન થતું નથી. પછી તે સંઘાત મુગજલ પ્રમાણે દેખાય તો પણ તેમાં સત્યતા શી રીતે આવે? નજ આવે. એ પ્રમાણે જે સત્ય છે તે મિથ્યા થતું નથી. એ જ સહજ સમાધિની સ્થિતિ છે. તેમાંથી કદાપિ પણ ઉત્થાન થતું નથી અને સંશય સહજમાં નષ્ટ થવાથી સ્મરણ વિના પોતે પ્રદ્ધ થઈ રહે છે. પ્રદ્ધ-આત્માનું સ્મરણ ન થવા દે તેને અવિદ્યા-અજ્ઞાન કહે છે. તે અવિદ્યા જ સાચી નથી તો છવ સાચો ક્યાંથી હોય? છવપણું જ નથી, તો અભિમાન કેણુ લેશે? અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે સાચે જ્ઞાન પણ નષ્ટ થાય છે પછી જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી રહિત એકલા નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્મારામ બાકી રહે છે. તે વખતે વિદ્યા સહિત ઈશ્વર પણ પ્રેરણાનું કાર્ય છોડીને નષ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે કારણરૂપ છવ-ઈશ્વર ગયા, પણ તેનું કાર્ય જે દેહાદિક, તે પ્રારબ્ધકર્મ પૂરાં ન થાય ત્યાં સુધી રહે છે. છવ તેને સ્ફુરિત કરે છે, પણ તેનું અભિમાન ગયું. અજ્ઞાન એ ધત્રીસ તત્ત્વોનું કારણ છે. તે કારણરૂપ અજ્ઞાન જવાથી એ ધત્રીસ તત્ત્વો મુગજલ સમાન મિથ્યા દેખાઈ રહ્યાં છે એમ સમજવું. એવા પૂર્ણ જ્ઞાનીની ત્રણે અવસ્થાની ક્રિયા પ્રારબ્ધાતુસાર થાય છે. તેને કદી પણ હુંપણું ઉત્પન્ન થતું નથી. તેમજ પ્રજ્ઞાથી લઈને તુણ પર્યંત જગત, જ્ઞાન થયા પછી પણ દેખાયા કરે છે, પરંતુ તેમાં સત્યતા આવતી નથી અને પોતે અસંગ આત્મા છે એમ જાણે છે. આવો નિશ્ચય જેને થાય છે તે ત્રણ અવસ્થામાં પણ ઉત્થાન પામતો નથી. અને તેને જગતનું સત્યત્વ તથા દેહનું હુંપણું સ્પર્શ કરતું નથી જેનો નિશ્ચય અધૂરો નથી તેને સ્વતઃ ઉત્થાન નથી. તેને કોઈપણ અવસ્થામાં કદી પણ સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી પછી તેને શાઓ કહ્યા, કે પ્રવૃત્તિના લોકો લોકિક રીતી કહે; પરંતુ પુનઃ બ્રાન્તિ પડીને ઉત્થાન, થતું નથી,

પણ પોતે અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞાત્મા અને પોતાનાથી જુદાં સર્વ ધત્રીસ તત્ત્વો અનાત્મા. જેની દૃષ્ટિથી આ નામરૂપમાં સત્યતા આવતી નથી, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા. આ પ્રમાણે જે અદ્વિતીય નિશ્ચયથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞાત્મા થયા, તે જ પૂર્ણ જ્ઞાની અને તેને જ પૂર્ણ સમાધાની કહે છે. એ જ કેવલ્યુક્તિ-એ જ સહજ સમાધિ; આ જ્ઞાનથી જ હરિકર તર્યા, સનકાદિક આ જ્ઞાનથી જ જ્ઞાની થયા અને આ જ્ઞાનથી જ ભવિષ્યમાં પણ જ્ઞાની તૃપ્તિ પામશે. જે તીવ્ર બુદ્ધિવાળો ઉત્તમ અધિકારી હોય છે, તે ચંદ્રશાખા ન્યાયથી ઉપદેશ થતાં જ અચોદ-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. હે રવિદત્ત ! તું સ્વતઃ વિચાર કરીને જો, કે એવું પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તું અધિકારી છે કે નહિ? જાહુ પ્રકારથી વિવેચન કરીને અમે તને અર્થ કહ્યો. હાથમાં રાખેલાં આમળાંની જેમ સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત ઉપદેશ કર્યો; પરંતુ તને સમાધાન પ્રાપ્ત થયું નથી એવું મને સમજાયું, તેથી હવે તું પ્રત્યક્ષ મંદ બુદ્ધિ-વાળો ભાસે છે. ખરેખર, તને નિશ્ચય-રૂપજ્ઞાનનો અધિકાર નથી; માટે જા, તું કર્મ અથવા ઉપાસના કર." એ શંકરાચાર્ય સ્વામીનું વચન સાંભળીને રવિદત્તને અપાર દુઃખ થયું. જાણે શિરના વજના પ્રહારથી સો દુકડા થઈ ગયા! છવ છું કે મર્યો છું તેની ખબર નથી. અંતઃકરણ મૂર્છિત થયું. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળવા લાગ્યા. સર્વ હલનચલન બંધ. ઇન્દ્રિયે ભ્યાંની ત્યાંસ્તબ્ધ થઈ ગઈ. શ્વાસ જરા પણ ચાલે નહિ. ગાત્ર ઠંડાં પડ્યાં. એવી જો ઘડી વીસ્યા પછી જરા પ્રાણનું ચલન થયું. દીર્ઘ શ્વાસ લેવા લાગ્યો. પછી લાંબા વખતે મન ઉત્પન્ન થયું ત્યારે ધીરે ધીરે આંખો ઉઘાડી પણ આંખથી કશું દેખાય નહિ. મન ભમવા લાગ્યું. પછી મનમાં યાદ આવ્યું કે સફળરૂપે મારી ઉપેક્ષા કરી. જળચર છવોનો જળ વિના જેમ બીજો કોઈ આશ્રય નથી તેમ મારે સફળરૂપ વિના બીજો આશ્રય ક્યાં છે? તેને ચત્પતી થાય છે કે, છું પૂછવું? તેણેલા વાસણમાં જેમ દાણાની ધાણી ફૂટે તેમ અંતરમાં તડકડાટ થાય છે પણ પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. આંખે અંધતા આવી. વાણી બોળડી થઈ ગઈ. આપું

શરીર કંપવા લાગ્યું. મસ્તક પછાડવા લાગ્યો. બળાહરે બોલવા નય તેા પાગલની પેઠે એકનેા એક શબ્દ બોલાતો હતો કે ‘હા, મર્યો! હા, મર્યો!’ કંઈ ગદગદ થઈ ગયો. નેત્રમાંથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુનાં પૂર ચાડ્યાં. એ દુઃખ સાંભળતાં મુમુક્ષુથી સહ્યું નય તેમ નથી. એવાં બે મુહૂર્ત વીત્યાં પછી બળપૂર્વક અવસ્થા પર કાબૂ મેળવ્યો. ઊઠીને શુરનાં ચરણમાં પડયો. “મારી ઉપેક્ષા ન કરો. અહા! અહા! હે સફુરુ સ્વામી! હું અંદર-બહારથી બળું છું. વિશ્રામ પામવાની ઇચ્છાવાળા શરણાગતની ઉપેક્ષા ન કરો. આપના શીતળ કરથી મને શાન્ત અને નિર્ભય કરો. હું અન્યાયી-અપરાધી છું તો પણ હે સ્વામી! આપનો મંદ પ્રજ્ઞ અનધિકારી શરણાપન્ન શિષ્ય છું. જેમ સમર્થ માતાનેા પુત્ર, મૂર્ખ હોવા છતાં માતા તેની ઉપેક્ષા કરતી નથી એ માતા ઉપેક્ષા કરે તો, પુત્રને બીજે આશ્રય કેનેા! આપ દયાળુએ ઉપેક્ષા કરી, તો હવે મારો તારણહાર ત્રિલોકીમાં બીજે કોઈપણ નથી. જો હરિ-હર કોપે તો સફુરુ ગયાવે છે પણ સફુરુ કોપે તો પુરારિ કે મુરારિ, કોઈપણ રક્ષા કરતા નથી. હવે હું કયું કર્મ કરું? અથવા કયાં જઈને કયા નિર્ભળું ચરણ પકડું? બધી સ્વપ્ન જેવો પ્રકાર છે. ગંધર્વનગરમાં ચિત્રની સેના ચીતરેલી હોય તેમાં કોઈ નાતું તો કોઈ મોહું; તેવા હરિહરાદિની ઉપાસના કરવી હવે મને યોગ્ય નથી. જેમ માછલાંની ઇચ્છા રાખીને મૃગજળની ગાંસડી ગાંધવી વ્યર્થ છે, તેમ સ્વર્ગાદિની અપેક્ષા રાખીને મારે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં વ્યર્થ છે. ન્યાં સુધી તેની વ્યર્થતાની ખબર ન હતી ત્યાં સુધી લોક-રીતી પ્રમાણે કયું તે કયું; પણ હવે આગળ કર્મ કે ઉપાસના કરવાને મને અધિકાર નથી. કર્મ કરતાં કરતાં દીણ થઈ ગયો! કર્મક્રિયામાં કણ છોડીને ભુસ્ત્રી ઉઠાડી! એટલામાં અચાનક પારણધનો ઉદય થતાં આપનાં શ્રીચરણનાં દર્શન થયાં. મૃગજલ દેખીને ઠોડતાં મૃગને જેમ અચાનક ખડું જલ મળી નય તેમ અનંત જન્મોનાં પુણ્યોથી આપનાં શ્રીચરણ મને પ્રાપ્ત થયાં છે. એવો મને અલભ્ય લાભ થયો, તે મનથી ત્યાગ્યો નય શી રીતે? જે

દયાળુ ધકકો દઈને મને નાખી દે તો પણ હું ચરણ છોડવાને નથી. ભૂખ્યાને અમૃતપાન મળે ત્યારે શા માટે મુખ ફેરવે? તૃપ્ત થયા પછી સહજ પોતે ત્યાં જ શયન કરે. તેવી રીતે સંસારસમુદ્રમાં સફુરુના ચરણરૂપી નૌકા પ્રાપ્ત થવાથી હું નિર્ભય થયો છું. ન્યાં અકસ્માત જિહ્વાએ પ્રહામૃતનેા સ્પર્શ થાય, ત્યાંથી પૂર્ણ તૃપ્ત થયા વિના કોણ પાછો ફરે? તૃપ્તિ થયા પછી તો તે ન્યાંનેા ત્યાં જ લીન થશે. વચમાં ઉપેક્ષા કરીને પાછો વાળવામાં આવશે તો તે શિષ્ય મરશે. ગરીબને પાછો કાઢવો એ સમર્થ, ઉદાર દાતાને માટે ઉચિત નથી. કામધેનુએ વાછડુંની જે મેઘે અનન્ય ચાતકની અથવા ચંદ્રે ચકોર પક્ષીની ઉપેક્ષા કરી કદી દેખી નથી. જલચરો દુષ્ટ થયાં હોય તો પણ તેઓને પાણીએ બહાર નાખી દીધાં હોય એવી વાત પણ હજુ સુધી કાન પર આવી નથી. તેવી રીતે સફુરુને શરણે આવેલાને તે દયાળુએ પીટી નાખ્યો એવું કોઈ કાળે પણ જોયું નથી ને સાંભળ્યું પણ નથી. છતાં મારે માટે આશું થયું! કેવો સમય આવ્યો તે ખબર નથી પડતી. ભલે દયાળુ ઉપેક્ષા કરે તો પણ હું તો જવાનો નથી, એ નિશ્ચય છે. હું મરી મરીને સો જન્મ લઈશ પણ આપનાં ચરણ નહીં છોડું, એ સત્ય પ્રમાણ-જૂત મારી પ્રતિજ્ઞા અન્યથા થવાની નથી, ને નથી જ. એમ છતાં ઉપેક્ષા કરીને આ અનાથને ભગાડી દેવામાં આવે તો કોઈ રીતે બીજે કયા ઉપાય બની શકે તેમ નથી. માટે આપ દયાળુ આપના બિરુદની રક્ષા કરીને આ ગરીબનેા સ્વીકાર કરો અને અભય-વચનથી શાન્ત કરો એ જ ઉચિત છે.”

એવી રીતે વારંવાર વિનંતિ કરતો, નેત્રમાંથી અશ્રુ વહાવતો રવિદત્ત, શુરુચરણમાં લોટવા લાગ્યો. એણે ફરી બે હાથ ભેડી નમસ્કાર કર્યા. એવા અનન્ય શિષ્ય રવિદત્તને દેખીને સ્વામી શંકરાચાર્યનું હૃદય આનંદથી ઊભરાઈ ગયું. રવિદત્તને તુરત બેચડી લીધો અને આલિંગન આપી કહ્યું: “નિર્ભય થા. તને અમરતું એમ લાગ્યું કે શુરુએ મારી ઉપેક્ષા કરી, પરંતુ હે વત્સ! તારો ત્યાગ કરવો, એવું અમારા મનમાં આગ્યું જ નથી. અરે, શિષ્યને

જેમ શુદ્ધ દુર્લભ છે તેમ શુદ્ધને સત્ શિષ્ય દુર્લભ છે. તો અમે તારી ઉપેક્ષા કેમ કરીએ? માત્ર તારા નિશ્ચય જોવો હોતો. સર્વનો ત્યાગ કરીને અનન્ય ભાવથી જે સદ્ગુરુને શરણ આપે, તે જ્ઞાન વિના પાછો નાથ તો શુદ્ધ ગિરુદ શી રીતે રહે? અનન્ય એટલે સદ્ગુરુ વિના જેને બીજું દેવત જ નથી અને સદ્ગુરુ વિના અન્ય પદાર્થ પણ જેને દેખાતો નથી, તેમ જ જગતમાં જે સર્વથા નિસ્પૃહ છે તે આદિ મંદ બુદ્ધિવાળો હોય કે આદિ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો હોય, પણ શુદ્ધ તેને શ્રવણ અથવા અભ્યાસથી સંસારસાગરની પાર લઈ નાથ છે તીવ્ર બુદ્ધિનો ગૃહસ્થ, શ્રવણ કર્યા પછી વિચાર કરીને અપરોક્ષ સમાધાન પ્રાપ્ત કરે છે, તે રીતે મંદ બુદ્ધિવાળો પ્રાપ્ત કરતો નથી, પણ તે અભ્યાસથી ધીરે ધીરે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. વિચારથી જે અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે, તે જ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે અભ્યાસનું લક્ષણ જ ઉપાસના.

ઉપાસના—લઘ્ય પ્રધાત્માનું અને ચોતાનું ઐક્ય બાળીને તેનું નિદિધ્યાસનરૂપથી અનુસંધાન કરવું તેને ઉપાસના કહે છે.

અભ્યાસ—નિદિધ્યાસન એ જ ધ્યાતા, ધ્યાન. એ જ કતિને આધીન નિર્ણય ઉપાસના છે તેને જ અભ્યાસ કહે છે હે રવિદત્ત! એ નિદિધ્યાસનરૂપ ઉપાસના જો તારાથી ન બની શકે તો તું કર્મ કર, એમ કહેલું, તેમાં તારી ઉપેક્ષા કરી નથી, પણ અધિકાર જોઈને તે પ્રમાણે તને સાધન કહેલ છે.

કર્મ—શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા શુદ્ધનાં ચરણમાં અર્પણ કરીને શુદ્ધભક્તિ કરવી તેને અહીં કર્મ કહેલું છે. ખરી રીતે કાયિક, વાયિક, માનસિક શુદ્ધિ એ જ કર્મ છે તે સિવાય યજ્ઞયાગાદિક કર્મ તો પ્રવૃત્તિનાં છે એ શુકાચ ત્યારે જ મુસુક્ષ્મણું પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી હવે તને અમે પ્રવૃત્તિનાં કર્મ કર, એમ શી રીતે કહીએ? એવું કદી પણ કહેવાના નથી જે પ્રથમ અધિકારી ન હોય, તે પછીથી અધિકારી થાય અને ઉપાસના કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે એવું કર્મ, કે જેમાં સર્વ કર્મ-ધર્મ વિશ્રામ પામે છે તે શુદ્ધ-ભક્તિરૂપ કર્મ કર, એમ કહું છું તેથી જે પૂર્વજન્મનાં મુસુક્ષ્મ હશે તે તો સહજ ઉપાસનામાં લાગી જશે, પણ જે

પૂર્વનાં મુસુક્ષ્મ નહિ હોય તે ઉપાસનામાં લાગ્યા પછી ઉપાસનાના બળથી શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેશે. માટે જેનાથી એવી શુદ્ધભક્તિ થઈ શકે, તેના હાથમાં જ મુક્તિ છે એમ સમજવું. એટલું ક્ષણ શુદ્ધભક્તિમાં છે. માટે જ અમે હે, રવિદત્ત! તને કર્મ કરવાનું કહેલ છે.”

એ સાંભળીને રવિદત્તને અપાર આનંદ થયો, કારણકે તેને પહેલેથી જ શુદ્ધિવામાં પ્રીતિ હતી. તેમાં હવે શુદ્ધિ, ‘શુદ્ધિ કરવી’ એમ કહ્યું તેથી તેને બહુ જ સાદું લાગ્યું ‘જા કર્મ કર’ તેમાં ‘જા’ એમ કહેવાથી ઉપેક્ષા થઈ, અને પછી ‘શુદ્ધિ કર’ એમ કહેવાથી પુનઃ નબળક લેવા જેવું થયું, તે રવિદત્તને કેવું લાગ્યું તે વિષે એક દયાનંત કહેવામાં આવે છે.

કેમ એક જો લોખંડના પૂતળાના મસ્તક પર ત્રેમથી પારસ-પથ્થર માર્યો. તેથી લોખંડના એકસો ટુકડા થઈ ગયા। પરંતુ પારમમહિમા સ્પર્શથી લોખંડનું લોખંડપણું જતું રહ્યું, ને સુવર્ણ થઈ ગયું। તે પ્રમાણે રવિદત્તને ‘જા’ કહેવાથી જે અપાર દુઃખ થયું હતું, તે દુઃખ, ‘શુદ્ધિ કર’ એમ કહેવાથી જતું રહ્યું અને મોટો લાભ થયો એવું લાગવાથી તેને અપાર આનંદ થયો. મને શુદ્ધભક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી ઉપાસના અને જ્ઞાન સહજમાં પ્રાપ્ત થઈ ગયાં એમ હું સમજું છું, માટે હું રાતદિવસ શુદ્ધભક્તિ કરીશ, અને શુદ્ધનાં ચરણ પર મુક્તિ એવારી નાખીશ. મારે શુદ્ધિવા વિના ત્રિલોકમાં કાયિક, વાયિક, માનસિક કંઈપણ કરવાનું નથી. માત્ર એક શુદ્ધભક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાની છે, એવો રવિદત્તનો ભાવ જોઈને શંકરાચાર્ય વિચારે છે કે, આ અધિકારી નથી એમ કોણ કહેશે? તે અધિકારી છે જ; પણ થોડી મઠ બુદ્ધિ છે તે અભ્યાસથી તીવ્ર થશે. પછી તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન સહજે દેદ થશે. માટે તેને અભ્યાસ એટલે ઉપાસનારૂપ નિદિધ્યાસન કરવાનું કહેવું પરંતુ પ્રથમ જે મેં તેને કહેલું છે તે માટે તેને કેટલું યાદ છે અને શુ શું દેદ થયું છે તે જોઉં, ને ત્યારપછી અભ્યાસ કરવાનું કહું. એવું મનમાં લાવીને શંકરાચાર્ય, રવિદત્તને પ્રથમ નિરૂપણ વિષે પૂછે છે કે, ‘સત્ય અને મિથ્યા એ બે પ્રકાર પર જેવું જેવું અને જે જે નિરૂપણ તથા વિવેચન

ધ્યુ તે પ્રથમથી જે તારા સમજવામાં આવ્યું હોય તે કહે ”

આવું સફળરૂતું વચન સાંભળતાં તેને આનંદ થયો. સાધાંગ નમસ્કાર કરીને સાવધાન થઈ, બે હાથ ભેડી બેઠો અને વિનિત બાવે બોલ્યો : “હે, સમર્થ શુરભકારાજ ! આપે કૃપા કરીને આ ગરીબને જે ઉપદેશ આપ્યો તે સર્વ હું શી રીતે કહી શકું ? પણ મારી બુદ્ધિમાં ઉપદેશની જે સ્મૃતિ છે તે યથામતિ કહું છું.”

“મુખ્ય પ્રત્યાગાત્મ પ્રશ્ન હું પોતે; તે મારામાં ન હોવા છતાં માયા ઉત્પન્ન થઈ. પછી તે ઈશ્વરથી માંડીને તૃણ પર્યંત બત્રીસ પ્રકારે વિભાગ પામી. તે બત્રીસના પણ ત્રણ પ્રકાર. ૧. જડ, ૨. ચંચળ, ૩. ચેતન (આભાસ). એ ત્રણેય મિથ્યા છે. સ્થાવર-જંગમાત્મક પાંચ પાણી એ જડ, હવે ચંચળના ત્રણ પ્રકાર. પ્રાણ અને કર્મેન્દ્રિયો, એ ચંચળ છતાં જડ-મય છે. આ પહેલો પ્રકાર બીજો જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મનબુદ્ધિ, એ ચંચળરૂપ જ્ઞાન. અને ત્રીજો પ્રકાર સ્ફૂર્તિવૃત્તિ, એ પણ બધું છે પરંતુ પરપ્રકાર છે, માટે જડ આ પ્રમાણે ચંચળના ત્રણ પ્રકાર થયા. હવે ચેતનરૂપ જે છવ્વ-ઈશ્વર, તે ચેતન જેવા લાગે છે પણ તે આત્માનાં પ્રતિબિંબ છે, તેથી આત્મા સમાન પ્રકાશક દેખાય છે પરંતુ ને ખરા પ્રકાશક નથી, પર-પ્રકાશ છે બત્રીસ તત્ત્વો થયાં તે પ્રકાશિત દેખાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણે લીધે દેખાય છે; બીજી રીતે આત્મા વિના તેને જુદું રૂપ નથી, માટે તે અસત્ય તે ક્ષણભર પ્રિય લાગે છે ને ક્ષણમાં અપ્રિય થાય છે માટે પ્રિય નથી. કાયમ સુખદુઃખથી સિંચાયાં છે, માટે તે દુઃખરૂપ. આ પ્રમાણે એ બત્રીસ તત્ત્વો અસત, જડ અને દુઃખરૂપ છે. તે સર્વમાં પ્રજ્ઞા-આત્મા અસ્તિ ભાતિ, પ્રિયરૂપે રહેલ છે. તેમજ શુભદોષમાં પણ હોવા છતાં તે નિર્વિકારી છે. ધર્મધર્મી જેવા થતો નથી. એવા અસંગ આત્માનું વિસ્મરણ થવાથી અને વ્યર્થ દેહ-તાદાત્મ્યથી, અભિમાનને લીધે છવ્વ બંધનમાં પડે છે. હું અને મારું તથા હું કતાં અને લોકતા, એ મક્તની અહંતા માથે ઉપાડી છે અને પોતે પાપી અથવા પુણ્યવાન એવી કલ્પનાથી અનંત પોતેનિર્ભા

બ્રાહ્મણી જન્મે છે અને મરે છે. એમ અજ્ઞાનથી છવ્વ જન્મ-મરણ ભોગવે છે. પરંતુ સચ્ચિદાનંદ આત્મા તો સદા નિર્વિકાર રૂપે જ રહે છે. બંધન ન હોવા છતાં ખાલી અભિમાન લઈને બંધનમાં પડેલા છવ્વની એ અભિમાનરૂપી બ્રાહ્મણી જ્યોત્સારે જ મોહ થયો. આપની કૃપાથી એવા બંધ-મોહનો નિશ્ચિતાર્થ મને સમજાયો છે પણ હું મંદ બુદ્ધિવાળો છું તેથી સિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય થતો નથી. સર્વથી વિલક્ષણ અસંગ પ્રજ્ઞાત્મા સ્ફૂર્તિના લય પછી કેવી રીતે રહે છે તેનો અનુભવ થયો નથી. સ્ફૂર્તિના લય પહેલાંનો જે અનુભવ થયો, ને જે કંઈ સમજવામાં આવ્યું તેનું યથામતિ શ્રી શુદ્ધમાં ચરણ સમક્ષ નિવેદન કરું છું. સર્વમાં પ્રજ્ઞનું અસ્તિ (છે) પણ છે. તેમજ સર્વમાં ચિદ્રૂપ પણ છે. તેના વિના આ સર્વનું જુદું કોઈ રૂપ જ નથી. સર્વ નથી, અંદર-બહાર દોરી જ છે. તેમ સર્વમાં નિર્વિકારી પ્રજ્ઞ જ છે. આ સર્વ પ્રપચ છે જ નહિ બાહ્ય બ્રાહ્મણી વ્યર્થ ભાસે છે. જે છે તે અંદરબહાર સદ્રૂપ પ્રજ્ઞ છે. જે ભાસે છે, તે ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞ છે. ત્રણે અવસ્થામાં એકરૂપ છે, બેઠ પામતો નથી. શુદ્ધકૃપાથી સદ્રૂપનો મને એવો નિશ્ચિત અનુભવ થયો છે. હવે ચિદ્રૂપનો જે અનુભવ થયો, તેનું યથામતિ શુદ્ધચરણમાં નિવેદન કરું છું. જગતિના પાંચ વ્યાપાર અને શબ્દ-સ્પર્શાદિ વિકારને દૂર કરતાં એક જ્ઞાનરૂપ આત્મા શેષ રહે છે. એ જ જ્ઞાન સ્વપ્નના ભાસવિષયોમાં અવિચ્છિન્ન છે. તે જ્ઞાનરૂપ આત્માને વિકાર લેશમાત્ર પણ થતો નથી. તે જ જ્ઞાન, સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે અને ઉત્થાન થયા પછી કહે છે. શુભવિકાર રહિત ઉદાસીન વૃત્તિમાં જ્ઞાનનો અનુભવ આવે છે, પણ સ્ફૂર્તિના લય થતાં શૂન્ય દશા થાય છે. દશ્યમાં દશ્યનો જ દેખનારો, તે દ્રષ્ટા દશ્યથી પર છે એવો અનુભવ થયો. ભાસમાં રહેનારો, જે ભાસને જાણનારો તે સાક્ષી. આત્મા ભાસાતિત છે. એ પ્રમાણે ચિદ્રૂપ, સ્વરૂપ બેઠે છે ત્યારે જાણવામાં આવે છે, પણ સ્વરૂપના ન્યારે લય થાય છે ત્યારે લયસાક્ષી જાણવામાં આવતો નથી. એ વાતની મને તાલાવેલી છે. અને બીજો મોટો સંશય એ છે કે સ્ફૂર્તિના વખતનું જ્ઞાન

અને જીવવિકાર એક ઠેકાણે મિશ્રિત થયેલાં હોય એમ લાગે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ઝડપ કરનારી બુદ્ધ્યાદિ વૃત્તિ તથા નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ પરપ્રકાશ છે. વૃત્તિ રહિત જે વ્યાપક શિદ્રૂપ છે તેને સાદીરૂપે જાણું તો સ્પષ્ટ અનુભવ આવે પરંતુ જીવનું જાણવા-પણું મિથ્યા પ્રતિબિંબિત હોઈ, શુદ્ધ જ્ઞાનમાં મળેલું છે તે અલગ કરતાં આવડતું નથી. એ પ્રમાણે ચિદ્રૂપને જેવું જાણ્યું અને અનુભવ્યું, તે નિવેદિત કર્યું. હવે આનંદરૂપ જેવું સમજાયું તેવું નિવેદન કરું છું. હેઠ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અથવા પ્રિય દેષ્યાદિ સર્વના કરતાં આત્માની પ્રિયતા અધિક અનુભવમાં આવે છે બીજાની પ્રીતિ ક્ષણક્ષણમાં ઊપજે અને નષ્ટ થાય છે માટે તે પ્રિય નથી, ખરે પ્રિયતમ આત્મા જ છે. સુષુપ્તિમાં સર્વનો લય થવાથી સુખ-દુઃખનો ક્ષય થાય છે એક સુખરૂપ અદિતીય નિવૃત્તિ રહે છે. ઉદાસપણની સામાન્ય વૃત્તિમાં પણ કાંઈક સુખાકારતા લાગે છે, પરંતુ સર્વથી વિલક્ષણ એક અખંડ સુખરાશી અનુભવમાં આવતો નથી. એ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ સંતિષ્ઠાનંદ આત્માનું જે જ્ઞાન થયું તેનું યથામતિ ગુરુચરણમાં નિવેદન કર્યું. અને બીજી એક વિનંતિ એ, કે આ સર્વ બીજીસ તત્ત્વ અસત્ જડ, દુઃખરૂપ માયિક હોવાથી તે ઉત્પન્ન થયાં જ નથી, તો પછી તેનો લય થાય એમ કોણ ઇચ્છે છે? દોરી ઉપર સર્વ આવ્યો જ નથી તો તેને હટાવવો કે મારવો શી રીતે? તે જેવાં છે તેવાં પ્રથમની પેઠે ભલેને હોય! બીજીસ તત્ત્વ પોતપોતાના વ્યાપારમાં વર્તે છે તેમાં સંશય થતો નથી, પરંતુ આપણું જે અસંગપણું, તેનું ક્ષણેક્ષણે વિસ્મરણ થાય છે અને બીજીસ મિથ્યા તત્ત્વો આપણે નથી છતાં તેનું હું-પણું ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે હેઠ-ઇન્દ્રિયાદિનું હું-પણું હોય છે ત્યારે આત્માનું વિસ્મરણ થાય છે. અને આત્માનું વિસ્મરણ હોય છે ત્યારે હેઠને 'હું' ગાને છે એ જાતનો આ વિશ્લેષ બધાં એવું કરવું એઈએ"

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને રવિદત્તે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રદક્ષિણા કરી ત્યારે તુરત આચાર્યે તેને બંધકી આલિંગન આપ્યું, અને મોલ્યા: "તાત! તારો સર્વ આશય સમજાવ્યો કયો કયો સંશય છે તે, તથા જે

જે અનુભવ થયો તે પણ જાણી લીધો. તને જે જે સંશય થાય છે, તે તે બ્રાન્તિ અનુક્રમે હટાવીશ અને તારી સ્વાત્મ પ્રતીતિ તને યથાર્થ ઠરાવીશ. હવે નિરૂપણમાં ચિત્ત એકાગ્ર કર. અને હું જેવો કહું તેવો અભ્યાસ કર, એટલે તને તારા અંતરમાં નિઃસંશય સમાધાન દૃઢ થઈ જશે. હે રવિદત્ત! પ્રથમ તને આત્મા અને જીવનો એક જ સ્વભાવ છે એમ લાગેલું તેમજ જીવની વૃત્તિ અને ચિદ્રૂપતા એક જ ઠેકાણે મળેલી છે એમ લાગેલું, તો તેમાં સત્ય કોણ અને મિથ્યા કોણ તેનો નિવેશ કરું છું. માટે હવે માવધાન, માવધાન! જાહુ તત્પરતાથી નિરૂપણ શ્રવણ કર."

એવું સાંભળીને રવિદત્ત બે હાથ જોડીને બેઠો. અહીં રવિદત્તની પેઠે શ્રવણથી શ્રોતાજનો સાવધાન થાય; કેમકે સુચકના મદ્દલાગ્યે કૃપામૂર્તિ આચાર્ય પ્રસન્નતાથી નિરૂપણ કરે છે.

મુક્તાસુ સૂત્રવત્ત્વિદિ વિકલ્પેષુ ચિત્તિરતયા ॥

મુક્તામિરાવૃત્તં સુત્રં મુક્તયોર્મધ્યે ર્ફક્ષતે ॥૧॥

તથાવૃત્તિ વિકલ્પેષુ ચિત્તસ્પષ્ટા મધ્ય વિકલ્પયો ॥૧૦॥

મોતીની માળામાં જેમ સૂત્ર પડેલું છે, તેમ બુદ્ધિતા વિકલ્પોમાં સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ અનુસ્મૃત છે. મોતીઓથી જેવી રીતે સૂત્ર ઢકાયલું છે. તેવી રીતે વિકલ્પોમાં ચેતન-આત્મા ગુપ્ત છે. મોતીને અલગ કરવાથી જેમ સૂત્ર દેખાય છે તેમ બે વિકલ્પોની વચમાં (મધ્ય સધિમાં) ચિદ્રૂપ દેખાય છે. મોતી એક પછી એક ઠસાઠસ હોવાથી સૂત્ર દેખાતું નથી, પણ તે મોતી આગળ-પાછળ હટાવીએ તો વચમાં સૂત્ર દેખાય છે. તેમ વિકલ્પોનો પ્રવાહ અવિરામ જાડતો હોવાથી સામાન્ય રીતે દેખાતું નથી પણ તે વિકલ્પોને શેકવાનો અભ્યાસ થાય તો બે વિકલ્પોની વચમાં સામાન્ય ચેતનનો અનુભવ થાય છે. મોતી પુષ્કળ- અનેક પ્રકારનાં છે, પણ તેમાં સૂત્ર એક જ છે તેમ પ્રજ્ઞ-આત્મા સર્વમાં અનુસ્મૃત એક જ છે વિકલ્પ, બુદ્ધિવૃત્તિઓથી ઉત્પન્ન થઈને તે ઇન્દ્રિયોના દ્વારેથી વિષયમાં આવે છે. બુદ્ધિવૃત્તિથી વિષય સુધી તે વિકલ્પની અંચળ ગતિ છે, અને

તેની મમાસિ પણ તરત જ થાય છે એક વિકટપની સમાસિ થાય નહિ ત્યાં જ બીજો વિકટપ ઊઠે છે. બીજાની મમાસિ થાય નહિ ત્યાં જ ત્રીજો ઉપન થાય છે જેમ મોતી એક પછી એક ઠસેલા દેખાય છે તેમ વિકટપ એક પછી એક ઊઠે છે મોતીને હટાવવામા આવે છે, તેમ વિકટપોને રૂઢવામા આવે છે મોતી હટાવવાથી તેમ સૂત્ર દેખાય છે તેમ વિકટપ રૂઢવાથી ચિદ્રૂપ દેખાયે. ઘણાં મોતી મળીને સૂત્રને ઢાંકી દે છે, ઘણા વાદળા મળીને આકાશને ઢાંકી દે છે અને ઘણા તરંગો મળી પાણીને ઢાંકી દે છે, તેમ ઘણા વિકટપો મળી પ્રહારને ઢાંકી દે છે પરંતુ, જેમ હાથ વડે મોતીને આગળ-પાછળ કરવાથી ચૂર સ્પષ્ટ દેખાય છે, હાથ વડે તરંગોને નિવારતા જેમ સ્થિર પાણી માફ લાગે છે અને જેમ વાદળા વિખરાતા એ વાદળની વચ્ચે આકાશ દેખવામાં આવે છે તેમ વિકટપોને રૂઢતા એ વિકટપોની વચ્ચે ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે વારુ, હવે દૃકામા વિકટપોનું રૂપ સ્પષ્ટ કરું છું પછી ચિદ્રૂપ આપોઆપ સમજાયે.

જાગૃતમા અંત કરણમાથી અર્થાત્ જુદિમાથી ઊઠે છે, તે એવી રીતે કે, એકને લય થયા પછી બીજો ક્યારે ઊઠયો તે સમજાતું નથી અને ઊઠે છે ત્યારે વચ્ચમા અવકાશ પણ જાતો નથી. ને તેને લીધે સધિ દેખાતી નથી જેમ ચક્રના આસ બુદ્ધ બુદ્ધ અને પુષ્કળ હોવા છતાં પણ નક દેશવાને લીધે તે દેખાતા નથી તેમ સધિ દેખાતી નથી એ ચક્ર કરવાથી આગ દેખાતા નથી, તે વિકટપોનું ચચળ પાતું તો ખૂબ જ છે. તેમા સધિ શી રીતે સમજાય ? વિકટપ ક્યારેક શબ્દાકાર, ક્યારેક સ્પર્શાકાર ક્યારેક રૂપ, રસ, ગંધાકાર, અને ક્યારેક એક શબ્દથી બીજા શબ્દ તરફ દોડે છે ક્યારેક કર્મેન્દ્રિયોનું યોગલુ, ચાલુ વગેરે સર્વ ક્રિયા જોઈને જાગૃત માનેન્દ્રિયો તરફ દોડે છે એ રીતે ક્ષણવાગ પણ વિગમો ન લેતા વિકટપજાગ પગરતી રહે છે તે વિકટપોમા ચિદ્રૂપ બ્યાપી રહેલ છે જેમ આકાશ વાદળા વડે ઢાકાયે જવાથી કેચેય કરતા દેખાતું નથી, તેમ સર્વત્ર વિકટપો જ ઠસેલા હોવાથી ચિદ્રૂપ આત્મા દેખાતા નથી

આ વિષયમાં વિચારવત એ જુએ છે કે, જો વાદળમાં આકાશ અને વિકટપોમાં ચિદ્રૂપ આત્માની વ્યાસિ ન હોત તો વાદળમાં અને વિકટપો રહેત શી રીતે ? તેઓ સ્વતંત્ર નથી માટે વાદળાની અંદર-બહાર આકાશ અને વિકટપોની અંદર-બહાર ચિદ્રૂપ આત્મા વ્યાસ છે જ, એમ સમજાવું જોઈએ પરંતુ જેની જુદિ મદ છે અને જેનાં વિચારૂપી નેત્રમાં જાળ આવી છે, તેનાથી જલદી સમજી શકાતું નથી પણ સાધનરૂપ અભ્યાસ દ્વારા ધીરે ધીરે સમજવામા આવે છે માટે એ અભ્યાસ આગળ પર કહેવાનો છું જ, અત્યારે તો માત્ર અહીં વિકટપો કયા અને કેવી રીતે જાગૃતમા થાય છે તે જાતાવું. એ રીતે સ્વપ્નમાં પણ વિકટપો ઊઠે છે તે વિકટપો બહારના વિષયોમા જતા નથી પણ અંદર ને અંદર છૂટાય છે. તે વખતે ત્યાં દેહ, વિષય, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મ, ક્રિયા તેમજ કર્મેન્દ્રિયોનું, વાસનામય લિંગદેહ સ્મરણ કરે છે એક પદાર્થનું સ્મરણ કરું કે તુરત તે પદાર્થ દેખાય છે તે ગયો, ને બીજા પદાર્થને વિકટપ થયો કે તે દેખાવા લાગે છે. તે વિકટપ દેખાઈને લીન થાય એટલામાં ત્રીજો વિકટપ ઊઠીને દેખાવા લાગે છે આ પ્રમાણે સ્વપ્નમા પણ વિકટપનાં જાગા ઊઠે છે. જાગૃત અને સ્વપ્ન, એ બે અવસ્થામા તો વિકટપો ઊઠે છે જ, પણ નિર્વિકટપ જે સુષુપ્તિ, તેમાં પણ વિકટપો ઊઠે છે તે આ રીતે-સુષુપ્તિમા ભરેલી અજ્ઞાનરૂપ જે વામના છે તેમાં સ્ફૂર્તિ ઊઠે છે અને લીન થાય છે, એ જ એક પછી એક વિકટપ ઊઠે છે.

બ્રહ્માત્મા પ્રથમથી જ પરિપૂર્ણ છે તેના પર વિકટપરૂપ ચેતનાલા સંગાન ત્રણ અવસ્થા ઊઠે છે પ્રથમ અજ્ઞાનરૂપ નિર્વિકટપ સ્ફૂર્તિ ઊઠે છે અને લીન થઈ જાય છે તે જ ઉદાસપણ અથવા સુષુપ્તિ તે સ્ફૂર્તિ મન, જુદિમા આવે છે ત્યારે તેને સ્વપ્નાસ્થા કહે છે અને તે જ સ્ફૂર્તિ ઇન્દ્રિયોના દારેથી વિષય પર્યંત આવે છે તેને જાગૃત અવસ્થા કહે છે એમ ત્રણ અવસ્થાના ત્રણ બ્યાપાર થાય છે, પણ ત્રણમાં એક વિકટપ છે તે કયાક સ્પષ્ટ કયાક અસ્પષ્ટ એમ ભરેલા છે એ વિકટપોથી અનુપમ ચેતન આત્મા ઢંકાયેલો છે,

તેથી સાધકને તે પ્રજ્ઞાત્માનો જરા જેટલો પણ અનુભવ થતો નથી. અનુભવ ન આવવાનું બીજું કારણ એ છે કે, સ્ફૂર્તિ આદિ બીજીસ તત્ત્વો જડ હોવાથી તેઓ આત્માઓને બાંધી શકતાં નથી. તેઓ પર-પ્રકાશથી બીજા પદાર્થોને બાંધે છે, પણ સ્વયંપ્રકાશ આત્માને પરપ્રકાશ તત્ત્વો બાંધી શકતાં નથી. તેને બાંધનારા તેના જેવો બીજો છે જ ક્યાં? આત્મા દેખાતો નથી માટે તે વિકલ્પોમાં ઢંકાયેલો છે એમ સાધકને લાગે છે પણ તે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્માનો વિકલ્પોથી લોપ થતો જ નથી. એ તો હરદમ પ્રગટ જ છે. જો લોપ થઈ ગયો હોત તો સર્વની અંદર જો અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપતા છે તે કોની છે? જેની છે તે જ આત્મા. તે આત્માનો લોપ થયો એમ તો વ્રાન્ત જન માનશે સુઝ જન નહિ માને. વાદળોથી ઢંકાયેલું જો આકાશ, તે આકાશ છે જ નહિ એમ મૂર્ખ લોક કહે છે, પણ વાદળોની ઉપર-નીચે તે જ આકાશ છે. ત્યારે આકાશનો લોપ થયો એમ શી રીતે મનાય? તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા પ્રગટ છે. તેને આ વિકલ્પોનો સંબંધ, મૂળમાંથી જ નથી. આ આત્મા સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને પ્રકાશે છે ત્યાં તેને મનબુદ્ધિ આદિ કોઈની પણ સહાયતા ન હતી. એમ કોઈની સહાયતા કે અપેક્ષા વિના પ્રકાશનારા આત્માને ઢંકાયેલો કેમ કરીને માનવો? જો સુષુપ્તિમાં ઢંકાતો નથી તે સ્વપ્નમાં શી રીતે ઢંકાશે? સ્વપ્નમાં તો મન બુદ્ધિ પણ વિષયોનો છદ લઈને વ્યાપાર કરે છે. તે મન-બુદ્ધિને આત્માએ પ્રકાશિત ન કરી હોત તો તેનાથી વિષયોનો છદ લઈ શકાત નહિ. માટે સ્વપ્નાવસ્થામાં આત્માનો લોપ નથી તે પ્રમાણે બગૃતમાં પણ આત્માનો લોપ નથી કારણ કે બગૃત અવસ્થામાં પણ આત્માએ પ્રકાશિત કર્યો વિના મન-બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો વિષય અહણ કરી શકતી નથી. એ રીતે સ્ફૂર્તિથી લઈ ને વિષય પર્થત તમામ વિકલ્પોને આત્મા પોતાના પ્રકાશથી બાંધે છે. તે ન બાંધે એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. એવો આત્મા પ્રકાશમાન હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે સાધક કહે છે કે મને આત્માનો અનુભવ થતો નથી. મન-બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વો આત્માને બાંધતાં નથી. તેથી સાધકને વ્રાન્તિ પડી કે બીજીસ તત્ત્વો જ હું, તે

મને, આત્માનો પ્રકાશ કેવો છે તેની ખબર પડતી નથી! એવા મંદ બુદ્ધિવાળા સાધકે રાત-દિવસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પછી સહજ વિકલ્પ નષ્ટ થવાથી આત્મા અનુભવમાં આવશે. જેમ વાદળોએ આકાશને ઢંકેલું હોવાથી તે છે, છતાં પણ દેખાતું તથી, તે જ આકાશ, વાદળોં વિખરાઈ જાય છે ત્યારે સ્વચ્છ દેખાવા લાગે છે તે જ પ્રમાણે વિકલ્પોથી ઢંકાયેલો પ્રજ્ઞા-આત્મા, વિકલ્પોનો લય થઈ ગયો કે તુરત જોળખાય છે. માટે સાધકે વિકલ્પોને હટાવવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તે અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે કહું છું. આ અભ્યાસમાં પ્રાણને નિરોધ કરવો પડતો નથી. આસન આદિ મૂળ બંધ લગાવવો પડતો નથી છતાં આપોઆપ વિકલ્પો હટી જાય છે.

શિષ્ય-આત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. પછી અભ્યાસ શા માટે કરવો જોઈએ?

ગુરુ-આત્મા સર્વદા સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપ્ત છે તો પછી વિવેચનની શી જરૂર છે? તારા કથન અનુસાર કીડો પણ પ્રજ્ઞ જ છે, પરંતુ તે કલ્પાન્તે પણ સુક્રત થતો નથી. જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ હોવા છતાં તે મથન વિના પ્રગટ થતો નથી. તેમ પ્રજ્ઞાત્મા સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં જેણે તેને બાંધ્યો નથી તે સુક્રત થતો નથી; તલમાં તેલ છે પણ તલને પીડ્યા વિના તેલ મળતુ નથી તેમ કીડો પ્રજ્ઞ જ છે પણ અભ્યાસ વિન તેને સુક્ષ્મ શી રીતે મળશે? નદીના પટમાં પાણી છે પણ તે પોતીને કાઢ્યા વિના કેવી રીતે મળે? તેવી રીતે પ્રજ્ઞાપણ સર્વને હોવા છતાં તે અભ્યાસ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી દૂધમાં ઘી છે, પણ કૃતિ કર્યા વિના ઘી નીકળતું નથી. તેમ અભ્યાસ વિના કૃતકૃત્યતા થતી નથી સર્વ પ્રજ્ઞ જ છે, એ વિષે જશય સંશય ન હોય તો પછી અનેક યોનિમાં જન્મ લે છે અને મરે છે શા માટે? અભ્યાસ વિના સુક્રત થઈ શકાતું નથી માટે હું કહું તેવો તું અભ્યાસ કર; એટલે અભ્યાસના બળથી તું ખરેખર તરીશ. કેવળ શબ્દજ્ઞાનથી દૃઢ થયેલી દેહબુદ્ધિ જવાની નહિ, ને દૃઢ અપરોક્ષના પ્રાપ્ત થવાની નહિ. તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે હે રવિદત્ત! અમે કહીએ તેવો તું અભ્યાસ કર. ★

લઘુવાક્યવૃત્તિ: ભાગ બીજો

સમાધિઅભ્યાસ—આ અભ્યાસ માટે પ્રથમ તો નિર્ગન એકાંત સ્થાન હોવું જોઈએ. તે એકાન્ત સ્થાનમાં સુખ લાગે એવા સહજ આસન પર બેસવું, અને પછી સફ્ફુરુનું ધ્યાન ધરી તેને નમસ્કાર કરવા. પછી ઘટપટાદિ અનેક પદાર્થ જે આપણી સામે દેખાય તે જોવા. આગળ નિરૂપાધિક પાંચ પદાર્થો હોવા જોઈએ. કર્મોન્દ્રિયો ક્રિયા ન કરે એવી સ્થિતિ કરવી તેમજ કેવળ નેત્ર વિના આંકીની ચાર જ્ઞાનેન્દ્રિયોને સ્થિતિ કરવી. મનને નવ હન્દ્રિયોમાંથી કાઢીને નેત્રમાં લાવવું, અને નેત્રથી સહજ જે દેખાય તે જોવું. એક પદાર્થ જોઈને તે છોડવો અને સામે બીજો દેખાય તે જોવો. તે જોવાનો કાઢીને ત્રીજો જોવો. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પદાર્થમાં દૃષ્ટિ ગયેલી હોવાથી વિકલ્પ (વૃત્તિ) તદાકાર થાય છે. એ વૃત્તિનો સંકલ્પ કેવો હોય તે જોવું. વિકલ્પ પદાર્થ પર્યંત નય છે, તે કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પદાર્થ પર્યંત કેવી રીતે નય છે, તે ઉત્પત્તિસ્થાનથી માંડીને વિષય પર્યંતનું વિકલ્પનું રૂપ જોવું વિકલ્પ નેત્રમાંથી બહાર પડે છે. પદાર્થ પર્યંત ચંચલપણથી નય છે. તે વખતે નેત્રમાંથી વિકલ્પ કેવી રીતે નય છે તે પ્રથમ જોવું. એક વાર જોવાથી સંગ્રહાય નહિ તો, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને કેવી રીતે વિષય પર્યંત નય છે તે વારંવાર જોવું. એમ સંકલ્પ, બહાર કેવી રીતે આવ-નવ કરે છે, તેની ત્વરા કેવી છે, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે લીન થાય છે તેનો અનુભવ લેવો. પછી નેત્રમાંથી નીકળતો તે વિકલ્પ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંતર્મુખ દૃષ્ટિ કરીને ઘણી વાર સુધી જોવું. જોતાંજોતાં એવી ખબર પડી આવે છે કે આ વિકલ્પ અંતરમાંથી પ્રાણ સાથે જોડે છે એકી વખતે ન સમનય તો અનુભવ આવે ત્યાં સુધી અભ્યાસ નહીં છોડતા રાત-દિવસ જોવું. વિકલ્પ જોતાં જ જે ખબર પડી આવી. તો નાણુવું કે આપણને તેના મૂળની શોધ લાગી. પછી ત્યાંથી જરાક દોડ્યો કે તુરત આપોઆપ સમજવામાં આવશે. ત્યાર બાદ ન્યાંથી સંકલ્પ જોડ્યો, ત્યાંથી તે

પદાર્થ પર જઈ પડે, ત્યાં સુધી તેને જોવો. પ્રથમ સંકલ્પ જોડે કે તુરત તેને જોવો. પછી તે કેવી રીતે પદાર્થ પર જઈ પડ્યો, ને કેવી રીતે નાશ પામ્યો તે જોવું. આજસ ન રાખતાં એ પ્રમાણે દૃઢ અભ્યાસ કરવો અભ્યાસ કરતાંકરતાં ક્યારેક આજસ આવે તો જીડીને ફરવું અને આજસ ગયા પછી પુનઃ અભ્યાસમાં બેસવું. લાંબો વખત બેસવું નહિ પણ એક દિવસમાં ત્રણ વખત અભ્યાસમાં બેસવું. જે વખતે અભ્યાસ ન કરતાં ઘરનાં કે વ્યાપારનાં કામ કરતા હો તે વખતે અભ્યાસમાં જે અનુભવ લીધો હોય તે વિકલ્પોનો અનુભવ—ચાલવું, ખાલવું, એ વ્યાપારના જોવો; તેની લગનીથી અભ્યાસ સુલભ થાય તે અથવા અભ્યાસમાં બેસીએ ત્યારે એવો અનુભવ લેવો કે તે વ્યાપારમાં સહજ જોવામાં આવે. આ પ્રમાણે બન્ને વખત એકમેકને સહાયક થાય, એવો અભ્યાસ, આજસ છોડીને કરવો.

આજ જે અનુભવેલું હોય તે બીજે દિવસે સુગમ થાય છે માટે હે રવિદત્ત! ખીરે ખીરે રોજ અભ્યાસ કરવો અભ્યાસમાં બેઠા પછી વિકલ્પ જોવાનો અને તેનો લોપ થવાનો જે અનુભવ આવ્યો હોય તેનું તથા વિકલ્પ ન્યાંથી જોડ્યો અને પદાર્થ પર જઈ પડ્યો તે અનુભવેલા વિકલ્પોનું હોવું, દશ્ય પ્રમાણે દૃઢ કરવું. એ દૃઢ થયા પછી તેનો પણ વિચાર કરીએ તો સમજશે કે, સંકલ્પ જોડતાંની સાથે જે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે તે મન છે. એ મનનું સ્વરૂપ સાધકે જોળાખવું. પછી સંશયનું ચિંતન થતું દેખાય ત્યારે તે ચિંત ઉત્પન્ન થયું એમ સમજવું, પછી જોળખીને જે નિશ્ચય કરે છે તેને યુદ્ધિ કહે છે. એ યુદ્ધિનું રૂપ જોળાખવું. નિશ્ચયનું અભિમાન ધરનાર તે જ અહંકાર એમ સમજવું. આ પ્રમાણે વિકલ્પોના ચાર પ્રકાર થાય છે. તે જુદા જુદા પ્રકારે તેનાં રૂપ સહિત નાણવા. એ ચાર પ્રકારનું સવિકલ્પ-સ્પુરણ જોડે છે, તેવી જ રીતે નિર્વિકલ્પ-સ્ફુરણ પણ જોડે છે, તેને અંતઃકરણ કહે છે; તે પણ જોળાખવું.

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર ગિલકુલ ઉત્પન્ન ન થયાં હોય તે વખતે અંતઃકરણની નિર્વિકલ્પવૃત્તિ સહજ સામાન્ય પદાર્થ ઉપર જઈને પસરે છે. એક વૃત્તિ બીજીને પસરે અને લીન થાય ત્યાં જ ખીલુ બેઠે છે. તે લીન થઈ બંધ છે ત્યાં ત્રીલુ બેઠે છે. એમ અનેક પ્રકારે સામાન્ય સ્ફૂર્તિ બેઠે છે પણ તેને સંશયમાં અથવા નિશ્ચયમાં આવવા દેવી નહિ. જો તે સંશય યા નિશ્ચયમાં નહિ આવે તો તે સહજ બેઠે અને ઘટ આદિ પદાર્થ પર જઈને પસરશે. એ રીતે જેવ કરનારી સામાન્ય વૃત્તિને સાધકે ઓળખવી. તે બેઠે અને નષ્ટ થાય તે પણ સાધકે સહજ ઓળખવું જો આપણે તે સામાન્ય વૃત્તિને બાણીએ, તો તે જ સંકલ્પ થયો. તે સંકલ્પ થતાંની સાથે જ મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ નિર્વિકલ્પતા ખૂટે છે. માટે મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે રીતે સામાન્ય વૃત્તિનો ઘણીવાર સુધી અનુભવ કરવો. તે બીજીને પસરવા છતાં જ્યાં સુધી મન-બુદ્ધિના આકારમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી ‘એ અચુક છે’ એમ ન ઓળખતાં માત્ર જોયા કરવું અને મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયા પછી અનુમાનથી અંદાજ કરવો કે, અચુક આટલો વખત સામાન્ય નિર્વિકલ્પતા ખરી થઈ હતી. ત્યારે નિર્વિકલ્પતા થાય ત્યારે ‘તે અચુક છે’ એવી કલ્પના કરવી ઠીક નથી. જો કલ્પના કરીશ તો તે સંકલ્પ થશે તે પછી નિર્વિકલ્પતા સહજ નષ્ટ થશે. માટે તે નષ્ટ ન થાય તેમ અભ્યાસથી શિદ્ધ કરી, નેત્ર ઉઘાડાં હોવા છતાં અને પદાર્થ દેખાવા છતાં સામાન્ય વૃત્તિ સાધકે અભ્યાસથી સાધવી. તે સાધવા છતાં કોઈકોઈ વાર મન-બુદ્ધિ ક્ષણ ક્ષણમાં બેઠે છે. તે નષ્ટ થાય એટલે પાછી સામાન્ય વૃત્તિ જ રહેશે. વિકલ્પો ક્ષીણ કરવા માટે એ સામાન્યતા વધારવી, ને એવી અભ્યાસયુક્તિ બગૃતિમાં સાધવી.

બગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં અભ્યાસ

બગૃતમાં નેત્ર ઉઘાડાં રાખીને સામાન્યવૃત્તિ સાધ્યા પછી નેત્ર બંધ કરીને ઊસવું. પદાર્થને જોવાનું છોડ્યું એટલે પછી અંતરમાં ચકલ્પ બેઠે છે તે સર્વ જોયા કરવું. પ્રથમ સંકલ્પ બેઠે તે ભાસ-

રૂપ પદાર્થ ઉત્પન્ન કરશે. પછી તે ઘટપટાદિ પદાર્થ દેખાશે. બગૃતમાં નવ ઇન્દ્રિયો ન હતી. એક દશમી નેત્ર ઇન્દ્રિય ઉઘાડી હતી. તેનાથી પદાર્થ જોતો હતો; તે જ જોવાનું, નેત્ર બંધ કર્યા પછી અંતરમાં આવ્યું અને તે કલ્પિત ભાસ-પદાર્થોને જોવા લાગ્યું. આંખ બંધ કર્યા પછી જે પદાર્થ ભાસ-રૂપે દેખાય છે તેને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. આ અવસ્થામાં સાધકે વૃત્તિ બેઠે ત્યારે ચિત્તને સ્વસ્થ કરીને તે વૃત્તિ કેવી રીતે બેઠે છે અને કેવી રીતે પદાર્થ પર જઈ પડે છે, એ તેની અટકાયત નહિ કરતાં જોયા કરવું. તેમજ તે વૃત્તિ કયાથી, ને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તથા વિષય પાસે જઈને કેવી રીતે નષ્ટ થાય છે, એ જોવાનો અભ્યાસ કરવો. એવી રીતે બગૃત પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થનારા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર; એ ચાર પ્રકાર તથા તેના બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપો ઓળખવાં. જેમ સંકલ્પરૂપ વિકલ્પ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવ્યા પછી સામાન્ય નિર્વિકલ્પ વૃત્તિને સાધવી. જ્યાં સુધી મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતાં નથી, ને ભાસ-પદાર્થો દેખાતા નથી, ત્યાં સુધી કેવળ નિર્વિકલ્પ-વૃત્તિ બીજીને અંતરાકાશમાં પસરતી લીન થાય છે. એ પ્રમાણે થતાં ઘણીવાર સુધી જો મન-બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય તો તે સુષુપ્ત અથવા ઉદાસપણું છે એમ સમજવું. આ ઉદાસપણું, સમાધિ-અભ્યાસ વિના સાધકને પ્રાપ્ત થતું નથી. મન-બુદ્ધિનો કેવળ નાશ નહિ કરતાં વિકલ્પનું બેઠવું અને પટકવું માત્ર જોઈને અનુભવ કરવો.

વૃત્તિ સહજ બીડી, ભાસ-વિષય કલ્પીને હરી ભય છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો હૃદયમાં બેઠે છે ને લીન થાય છે. તે અભ્યાસથી ઘણા વખત સુધી જોયા કરવું. નેત્ર ઉઘાડાં હોય ત્યારે પદાર્થ સુધી અને નેત્ર બંધ હોય ત્યારે કલ્પિત ભાસ પર્ચત જઈને પટકનારો વિકલ્પ, ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અને લીન થાય ત્યારે અભ્યાસથી અવલોકન કરવું.

શિષ્ય-અભ્યાસ કરવાથી શું ફળ મળશે?

અભ્યાસના ફળ વિષે દૃઢાન્ત

ગુરુ-ગોતીઓએ સૂત્રને, તરંગોએ પાણીને અને વાહાણોએ જોમ આકાશને ઢાંડી દીધું છે તેમ

વિષ્ણુ-પતંગોએ ચેતનજ્યોતિને ઢાકેલી છે, તે આ સમાધિના અભ્યાસથી ડેવી ગીતે નાણુવામા આવે છે તે સુધી મોતીને આધા-પાદા હાવવાથી તેમા સૂત્ર છે એવો અનુભવ થાય છે તરંગોને હાથથી અપકાવના સ્થિર પાણી છે, એન અનુભવમા આવે છે, અને વાદળા વિખળતા બે વાદળાની વચમા આકાશ છે એમ માદે અનુભવ થાય છે તેમ વિષ્ણુ-પોની અદર રહેવ ચિત્રૂપ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે અને તે માટે જ આ સમાધિ-અભ્યાસ કરો છે વિષ્ણુ મહાજ નેવાથી સધિ નાણુવામા આવે છે મધિની ખગ્ગ પડ્યા પડી તે નધિની વચ્ચ નેવાથી સામાન્ય ચિત્રૂપનો પ્રકાશ જણાવા લાગે છે હવે સધિ આપો આપ ની રીતે વાય છે તેનુ સ્વરૂપ કદું ટૂંક, અને તેમા પ્રકાશ-આત્મા કેવી રીતે રહેત છે તે પણ કહું છું, તેથી જીને નિ પોમા પ્રતિબિંબિત થયેલા જીવનો પણ અનુભવ થશે, માટે આગળ જે શ્લોક કહું છું તેના અર્થ તરફ સર્વ શ્રોતા-જનોએ લક્ષ આપવુ

નજ્જ પૂર્વે વિકલ્પેતુ યાવદન્યસ્યનોદય
નિર્વિરસક વૈતન્ય સ્પષ્ટ સાનત્ વિમાસત્ ॥

પ્રથમ વચેનો મકપ લીન થયા પડી ન્યા સુધી ખીજે સકપ ઉત્પન્ન થાય નહિ તેની વચમા-અધિમા નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય પ્રગટ રીતે સમન્વય છે હે રવિદત્ ! અમે જે તને અભ્યાસ કર્યા, તે અભ્યાસથી તું વિષ્ણુ પને દશ્ય-પદાર્થની પેઠે દેખે છે કે કેમ ? જો તું વિકલ્પનુ જિત્વુ અને લીન થવુ સ્પષ્ટ રીતે જોતો હોઈશ, તો નધિ તારા અનુભવમા આવશે સક પને જોવાનો અભ્યાસ પહેલા કર્યો તે પ્રમાણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોયા કરવુ એક સક પ જીડીને ગયો અને ખીજે મકપ ન્યા સુધી ઊઠે નહિ, ત્યા સુધી સામાન્ય રૂપે મધિ સમન્વય છે સક પ જીડીને લીન થાય ત્યા સુધી જીવ પ્રતિબિંબિત રહે છે ન્યાએ મર્વ વિષ્ણુ નાટ થાય છે ત્યારે જીવનો પાપુ લોપ થાય છે અને સામાન્ય વૃત્તિ ઊઠે છે તેમા સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે તે જ પ્રકાશનુ સામાન્ય દૃષ્ટિથી નિરી શણુ કરવુ

સામાન્ય અને વિશેષો નિવેરો

આકાશમા રહેલો સૂર્ય નાની - મોટી સર્વ

વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે તે સૂર્યના પ્રકાશમા પુષ્કળ અરીમા નાખેલા હોય તો તે અરીમાઓમા સૂર્યના બેટલા પ્રતિબિંબો પડ્યા, તેટલા જુદા જુદા બાબુની ભીત પર દેખાવા લાગ્યા તેને લીધે ભીત થોડી થોડી પ્રકાશિત દેખાય છે સૂર્ય સમાન આત્મા, સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વને પ્રકાશિત કરે છે જેમ અરીસાઓમા સૂર્યના પ્રતિ બિંબો પડે છે, તેમ અરી બુદ્ધિમા આત્માનુ પ્રતિ બિંબ પડે છે તે જ જીવ અરીસામા પડેલુ પ્રતિ બિંબ જેમ ભીતને થોડી થોડી પ્રકાશિત કરે છે, તેમ જીવ, સર્વ વિક-પરૂપી ભીતને પ્રકાશે છે પુષ્કળ વિક-પો ઊઠે છે ત્યારે જુદા જુદા પદાર્થો દેખાય છે બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ ખૂબ ઝળટે છે અને ભીત પર થોડુ થોડુ ઝગડે છે ભીત પર પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે તે સૂર્યના સામાન્ય પ્રકાશનો લોપ કરીને પોતાનો વિશેષ પ્રકાશ બતાવે છે, તેમ વિક-પે 'આ અમુક' એમ સ્ફુરણુ કર્યું એટલે આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ લોપાયો એમ લાગે છે આત્માનો પ્રકાશ જીને લાકી દીધો એમ લાગ્યું, પણ સહજ નિશ્ચિત ભૂમા-આત્માનો પ્રકાશ જીવથી લોપાયો નથ તેમ નથી સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી આગળ, એાસરી, મજલા વગેરેને અદર-અહારથી પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આત્મા, સ્ફુરણથી લઈને પદાર્થ પર્યંત સર્વને પ્રકાશિત કરે છે પ્રતિબિંબનુ ભીત પર એકદેશી પ્રકાશનુ અને જીવનુ સ્ફુરણુ કરવુ, જાનને સરખા સૂર્યના પ્રકાશમાથી અરીમા પાછા લઈ લીધા કે તુરંત પ્રતિબિંબ નષ્ટ થાય છે, તેમ બુદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે જીવ પણ મરે છે ! સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ કાયમી છે તેમ સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ જેણે કાળમા કાયમ રહે છે સૂર્યનો પ્રકાશ પાડવા માટે જેમ અરીસાની ગરજ નથી તેમ આત્માને બુદ્ધિની ગરજ નથી ભીત પર ચગકાટ પાડવા માટે અરીસાની જરૂર છે તેમ જીવને વિષય પ્રકાશવા માટે બુદ્ધિની ગરજ છે બુદ્ધિરૂપ અરીસો ન હોય તો જીવરૂપ ચગકાટ નાશ પામે છે

ગિબ્ય-શરીર અને બુદ્ધિ, જાનને ભૌતિક છે, છતા બુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ પડે છે ને શરીરમા નથી પડલુ એમ કેમ લાલ ?

ગુરુ-પૃથ્વીમાંથી માટી અને કાચ, બન્ને પદાર્થ પેદા થાય છે. તેમાં કાચમાં સૂર્ય દેખાય છે, પણ માટીમાં દેખાતો નથી. તેનું કારણ એ જ કે માટી અસ્વચ્છ છે અને કાચ સ્વચ્છ છે. સ્વચ્છ અરીસામાં સૂર્ય દેખાય છે. અસ્વચ્છ માટીમાં તે દેખાતો નથી તેમ દેહ અને બુદ્ધિ, જરૂર ભૌતિક છે પણ દેહ માટી સમાન જડ અને અસ્વચ્છ છે, માટે તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને બુદ્ધિ કાચ સમાન સ્વચ્છ, અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક છે માટે તેમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. બુદ્ધિમાં પડેલું આત્માનું પ્રતિબિંબ તે જ હવ બુદ્ધિ વિના હવનું રૂપ નથી. ત્યારે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે જ હવ ઉત્પન્ન થઈને પોતાના વિશેષ પ્રકાશથી વિષયરૂપી ભીંતને પ્રકાશિત કરે છે.

શિષ્ય-સામાન્ય પ્રકાશને બુદ્ધિ સહાયક છે તે જ કેમ વિષયને પ્રકાશિત કરતા નથી? વિષય-સ્ફુરણ માટે બુદ્ધિ હોવા છતાં હવ શા માટે ભેદીએ?

ગુરુ-બુદ્ધિ ન હોય ત્યારે પણ આત્મા તો સદાય પ્રકાશમાન છે. તેમ જ બુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ પ્રકાશમાન છે. પણ વિશેષરૂપે વિષય પ્રકાશવાનું કામ, આત્માનું નથી. જેમ અરીસા ન હોય ત્યારે સૂર્ય, ભીંતને અંદરગહારથી પ્રકાશે છે, અને અરીસા હોય ત્યારે પણ પ્રકાશે છે; પરંતુ ભીંત પર અગ્રગળી (પ્રતિભાસ) ઉઠાડવાનું કામ સૂર્યનું નથી. તે કામ માટે અરીસામાં પ્રતિબિંબ જ ભેદીએ તેમ પદાર્થનું જ્ઞાન કરવા માટે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબનારો હવ જ ભેદીએ. અરીસા ન હોય તો પ્રતિબિંબ પડે નહિ અને તેની અગ્રગળી (પ્રતિભાસ) ભીંત પર પડે નહિ, તેમ બુદ્ધિ ન હોય તો હવ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને તે ઉત્પન્ન ન થાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન પણ ન થાય આત્મા પોતે વિષય સ્પુરિત કરતો નથી અને તે બુદ્ધિને પણ વ્યાપારમાં લગાડતો નથી. બુદ્ધિ જડ હોવાથી તે સ્વતઃ વસ્તુનું જ્ઞાન કરી શકતી નથી, તો પછી હવ વિના પદાર્થને બાજુવાનું કામ બીજું કોણ કરે? અરીસા પ્રતિબિંબ વિના જેમ ભીંત પર અગ્રગળી (પ્રતિભાસ) પાડી શકતો નથી, તેમ બુદ્ધિ, હવ વિના પદાર્થને બાજી શકતી નથી.

શિષ્ય-હવ પદાર્થનું જ્ઞાન કરે છે તો પછી બુદ્ધિ શા માટે ભેદીએ?

ગુરુ-વસ્તુને બાજુવા માટે બુદ્ધિનું કામ પડે છે. કેમકે જો બુદ્ધિ જ નહિ હોય તો પદાર્થનો જ્ઞાતા, હવ શી રીતે ઉત્પન્ન થશે? અને તે ઉત્પન્ન નહિ થાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન કોણ કરશે? માટે તે કામ સારુ હવત્વની જરૂર છે, અને હવની ઉત્પત્તિ માટે બુદ્ધિ ભેદીએ. બુદ્ધિ અને હવ બન્ને હોય છે ત્યારે જ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. બુદ્ધિ વડે હવ ઉત્પન્ન થાય અને તે હવ, બુદ્ધિને સંકલ્પ કરવાની શક્તિ દે, ત્યારે જ પદાર્થ બાજુવામાં આવે છે વસ્તુ બાજુવા માટે બુદ્ધિ અને હવ ભેદીએ, તેમ આત્મા પણ ભેદીએ. આત્મા ન હોય તો બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ ઠેકાનું પડે? અને પ્રતિબિંબ નહિ, તો હવ કોને માનવો? તે માનવાને કંઈ જ આધાર નથી; માટે આત્માની ગરજ છે. આત્મા, હવ અને બુદ્ધિ ત્રણે હોય ત્યારે જ વસ્તુ બાજુવામાં આવે છે. એ સિવાય બાજી શકાય નહિ. માટે વસ્તુ-જ્ઞાન સારુ એ ત્રણ હોવાં ભેદીએ. સાધકે આ ત્રણેનાં રૂપ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ દ્વારા, એકાંતમાં બેસીને પૃથક્ કરવાં, એટલે તે ધીરે ધીરે થોડા દિવસમાં જણાવા લાગશે તે માટે સાધકે સ્થિર બેસીને વિકલ્પનું રૂપ, લાંબા વખત સુધી અભ્યાસથી ભેતા ભેતાં બેસી રહેવું. એથી ત્રણેનાં રૂપ સાદ્ અને સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. પ્રથમ જડરૂપ બુદ્ધિ-વૃત્તિ કેવી છે? તેમાં હવ કેવી રીતે પ્રકાશે છે? એ હવનું વિશેષ રૂપે પ્રકાશનું ભેડું એટલે પછી સામાન્ય સમજશે.

બુદ્ધિવૃત્તિનું ચંચળપણું વસ્તુનો આકાર પકડે છે, પણ તેને “એ અમુક” એમ સમજાતું નથી. અને હવ વિશેષ જ્ઞાનના પ્રકાશથી આ અમુક પદાર્થ એમ બતાવી દે છે, પણ તેની પાસે જ્ઞાન-અજ્ઞાનરૂપ કલ્પના નથી; બુદ્ધિવૃત્તિ નામરૂપની કલ્પના કરે અને હવ, તે અમુક એમ પ્રકાશ કરે ત્યારે જ પદાર્થ બાજુવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિકલ્પોની ગૂંચો ઉઠેલીને ભેડું. પ્રથમ નિર્વિકલ્પવૃત્તિ સામાન્યરૂપે પનરે છે. પછી તેના બે પ્રકાર થાય છે. પહેલાં નેત્ર દ્વારા પદાર્થ ભેદીએ હીએ ત્યારે અને હવ, આ અમુક એમ

પદાર્થને પ્રકાશે છે ત્યારે “આ શું છે?” એવો
સંશયાત્મક વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે, એ જ મનનું
સ્વરૂપ. મનને પોતાનો પ્રકાશ નથી અને જીવને
“એ શું છે?” એવો સંશય ઉત્પન્ન થતો નથી;
પણ મન અને જીવ બન્ને હોય છે ત્યારે સંશયાત્મક
પદાર્થ ભાસે છે. જેમ અરીસાનું સ્વચ્છપણું અને
પ્રતિબિંબનું ભાગકપણું, એ બન્ને સાધનથી અરીસો
અને પ્રતિબિંબ, ભીંત ઉપર ઝગઝગી (પ્રતિભાસ) ઊઠે છે,
તેવી રીતે મન અને જીવ મળીને “આ
શું છે?” એમ પદાર્થ ભેદને સંશય કરે છે. તે
સંશયનો ખરો નિશ્ચય બુદ્ધિ કરે છે કે આ અમુક
પદાર્થ છે. જીવના પ્રકાશ વિના બુદ્ધિને એ નિશ્ચય
કરતાં આપડો નથી, કેમકે તે જડ છે. તે અમથી
કલ્પના કરે છે પણ જીવ ત્યારે તે પદાર્થને પ્રકાશિત
કરે છે ત્યારે જ આ અમુક પદાર્થ એમ તે ઠરાવે
છે. જીવના પ્રકાશ વડે બુદ્ધિને જ્ઞાન થવાથી આ
અમુક પદાર્થ એમ તેને સમજાય છે. આ ઘડો જ
છે, એવો ત્યારે તે પૂર્ણ નિશ્ચય કરે છે, ત્યારે મનનો
સંશય વ્તય છે. આ પ્રમાણે વૃત્તિના બે પ્રકાર; મન
અને બુદ્ધિ. તેને જીવ પ્રકાશે છે તેને જ પહેલાં
વિકલ્પ કહી હોતો. જીવ અને વૃત્તિ, એ બન્નેના
લુહા સ્વભાવ, સાધકે સ્વયં અભ્યાસથી પૃથક્ કરવા
એટલે જીવનું રૂપ અલ્પ અને બુદ્ધિનું રૂપ જડ
સંકલ્પ છે, એમ પ્રત્યેકનું અલગ અલગ સ્વરૂપ
જણાઈ આવશે બન્નેનાં રૂપ સ્પષ્ટ મમજાયાં પછી
મધ્ય મધિ જોવાની. તે જોતાં જોતા સામાન્ય ચેતન-
આત્મા સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવશે

પુષ્કળ અગ્નિમાને લીધે પુષ્કળ ઝગઝગી ભીંત
પર ઉત્પન્ન થાય છે તે વિશેષ પ્રકાશરૂપ ઝગઝગીથી,
એ ઝગઝગી જેટલો જ સામાન્ય પ્રકાશ આચ્છાદિત
થઈ જાય છે. તેમ અમુક વસ્તુ, એમ બુદ્ધિનો ઠરાવ
થાય છે, ત્યારે તે વસ્તુ જેટલો સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશ
આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને બાકીનો પ્રકાશ તે
વસ્તુની આગળપાછળ અને મર્વત્ર સ્પષ્ટ વ્યાપી
રહેલ હોય છે લુહા લુહા અરીસાઓમા સ્ફૂર્તું
પ્રતિબિંબ પડે છે. તે પ્રતિબિંબની ઝગઝગી ભીંત
ઉપર ઊઠે છે. તેમાંની પ્રત્યેક બે ઝગઝગીની વચમાં

જે પ્રકાશ આપણને દેખાય છે, તે મુખ્ય સ નો
પ્રકાશ છે, પ્રતિબિંબનો નથી. તેમ જ નો
બુદ્ધિના બે વિકલ્પોની મધ્યે સંધિ વ જે પ્રકાશ
છે તે મુખ્ય આત્માનો પ્રકાશ છે, બનો નહિ
તેવી જ રીતે એક સંકલ્પને વખતે જ વસ્તુ ભાસી
હોય, તેને છોડ્યા બાદ પહેલાં અજ્ઞાતતા અને
પછી જ્ઞાતતા થાય છે તેને સામાન્ય આત્મા જ
પ્રકાશે છે જીવ પ્રકાશતો નથી

બે વિકલ્પની સંધિને અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને
પ્રકાશનાર જે મુખ્ય આત્મા, તે જીવના વિકલ્પથી
અને જ્ઞાન-અજ્ઞાનથી અલગ છે, એમ જાગૃત અને
સ્વપ્ન, એ બે પ્રકારના અભ્યાસબળથી જાણી લેવું.
તેમાં પ્રથમ જાગૃતમાં ખુલ્લાં મેરે જોસતી વખતે
અને ઘટપટાદિ પદાર્થ જોતી વખતે વિશેષ વિકલ્પથી
સામાન્ય ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ અલગ છે એમ જાણવું. એ
પ્રમાણે જાગૃતમાં વિકલ્પની મધિ અને તેને પ્રકાશ-
નાર ચિદ્રૂપને જાણી લીધા પછી જ્ઞાતતા અને
અજ્ઞાતતા શેનાથી પ્રકાશે છે તે સમજશે. નેત્રથી
ઘડો જોયો. તે જોવાનું છોડીને વસ્તુ જોવા જાય,
અથવા એક વસ્તુ જોવાની છોડીને બીજી જોવા લાગે
ત્યારે તે જોની વચ્ચે કાંઈક અવકાશ જાય છે તેને
સંધિ કહે છે એ સંધિની સીમા, યાને સંધિનું
રૂપ, વસ્તુ જોવાનું છોડ્યા પછી ઘડો જોવાનું થાય
નહિ તેટલા સમય સુધીના અવકાશને સંધિ અથવા
સંધિની સીમા સમજવી. ભીંત ઉપર દેખાતી
ઝગઝગીને ન જોતાં તે વચ્ચેની જગ્યા સૂર્યથી પ્રકાશિત
છે, એ જેમ જોવાનું, તેમજ બે વિકલ્પની વચ્ચેની સંધિ
આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે એમ જોવાનું છે. ઘટ
જોવાનું છોડીને પટ જોવા માટે જવું, પણ તે જલદી જોવું
નહિ. એમ ઘટનું જોવું છૂટ્યા પછી પટનું જોવાનું
બને નહિ ત્યાં સુધીનો જે અવધિ અનુભવમાં
આવ્યો તેને સંધિ માનવી સંધિ જોતી વખતે ‘આ
સંધિ’ એવો નિશ્ચય કર્યો કે તુરત તે વિકલ્પ બનશે.
અને વિકલ્પ થયો કે સંધિની સીમા ગઈ એમ
સમજવું. અને સંધિની સીમા યાને સંધિ ગયા
પછી તેમાં પ્રકાશનાર ચિદ્રૂપ આત્મા શી રીતે સમ-
જશે ? જો તેને સમજવાની ઇચ્છા હોય તો સાધકે

તે સંધિમાં લેશમાત્ર સંકેદ્ય નહિ કરતાં સ્થિરતાથી સંધિ ભેટા રહેલું. કેટલીક વાર સુધી સંધિનો સ્થિર ભાવ ભેદને પછી અંદાજ કરવો કે અમુક આટલો વખત વિકેદ્ય ન બેઠતાં સંધિનો સ્થિર ભાવ એ જોયો.

સંધિની સ્થિરતા ભેટી વખતે સંકેદ્ય ન હોવાનો લીધે કેટલો વખત સ્થિરતા રહી, તે એ વખતે કહેવાય નહિ. પણ તે જ સ્થિરતામાંથી ઉત્થાન થયા બાદ અનુભાનથી સમજાય છે કે અમુક સમય ઉત્થાન નહિ થતાં સ્થિરતા રહી હતી. કેટલોક વખત જે સ્થિરતા થયેલી તે જ વિકેદ્યનું ઉત્થાન થયા પછી અત્યારે સમજવામાં આવી. એ ઉપરથી સ્થિરતાનો અનુભવ જેના પ્રકાશથી જાણવામાં આવ્યો તે જ સામાન્ય ચિદ્રૂપ. જો સ્થિરતાને વખતે સામાન્ય ચિદ્રૂપ આત્મા ન હોત તો ત્યાંનો અનુભવ કોણ કહેતો? અને ત્યાં જો કાંઈ અનુભવનું ન હોત તો સ્થિરતાની સ્મૃતિ શી રીતે થાત? પણ સ્થિરતા યાદ આવે છે, માટે તેનો અનુભવ લીધો છે એમ સમજવું; અને એ સિદ્ધાંત છે કે જે બાબતનો અનુભવ ન કર્યો હોય તે વિષે કશું કહી શકાતું નથી. જે જે અનુભવમાં આવ્યું હોય તે જ કહી શકાય છે.

સમજે કે, એક ગૃહસ્થ સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરતો બેઠેલો છે. તેની પાસે થઈને બીજો કોઈ એક ગૃહસ્થ ગયો કેટલાક વખત પછી પહેલા ગૃહસ્થ પાસે ત્રીજો આવે તો પૂછ્યું કે અમુક ગૃહસ્થ, ભલા અહીં થઈને ગયા કે? તે ઉપરથી પહેલાએ ઉત્તર દીધો કે, મારું તે તરફ લક્ષ ન હોવાથી અમુક જ માણસ ગયો એમ નિશ્ચયપૂર્વક હું કહી શકતો નથી, પણ કોઈ માણસ જેવું અહીંથી ગયું ખરું. આ પહેલા ગૃહસ્થના કહેવા ઉપરથી કોઈક પણ ગૃહસ્થ ગયો એ સિદ્ધ છે. અને તેણે તે ગૃહસ્થને જોયેલો છે તેથી જ ત્રીજાને કહ્યું. કે કોઈ ગૃહસ્થ ગયો ખરો. જો તેણે મૂળથી જોયો જ ન હોત. તો “કોઈક પણ ગયો ખરો” એમ જવાબ આપવામાં આવ્યો ન હોત. પરંતુ કોઈક ગયો એમ કહે છે તેથી તેણે તે ગૃહસ્થને જોયો, એ વાત સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે મધ્ય સંધિને વખતે જેમાં

સામાન્ય ચેતનનો અનુભવ આવ્યો, તે સમય, અથવા તે સમયની સ્થિરતા, તે વખતે અનુભવેલી હતી, તેથી જ ઉત્થાન થયા પછી તે યાદ કરી. એ રીતે સ્થિરતાનો અનુભવ ન્યારે કૃતસ્થ આત્માએ પ્રકાશિત કર્યો ત્યારે ત્યાં વિકેદ્યરૂપ વિશેષપણથી પ્રકાશનારો જીવ ન હતો. જીવ ન હોવાથી જીવના પ્રકાશ વિના જે જાણવામાં આવ્યું તે સામાન્ય ચિદ્રૂપ આત્માથી જ પ્રકાશિત થયેલ છે એમ સમજવું.

શિષ્ય—સ્થિરતાનો અનુભવ પણ જીવના પ્રકાશથી જ જાણવામાં આવે છે ને?

ગુરુ—ના; એમ નથી. કારણકે જો ઝગઝગી વચ્ચેની જગાને સૂર્ય જ પ્રકાશિત કરે છે. પ્રતિબિંબ પ્રકાશિત નથી કરતું. તેમ વિકેદ્યની મધ્ય સંધિને ચિદ્રૂપ આત્મા પ્રકાશિત કરે છે, જીવ પ્રકાશિત નથી કરતો. તે ચિદ્રૂપ કૃતસ્થ આત્માને સાધક. જુએ છે.

લીંટ ઉપર જ્યાં ઝગઝગી (પ્રતિભાસ) બેઠે છે ત્યાં પ્રતિબિંબ વિશેષપણે પ્રકાશે છે એમ સમજવાનું. તેમજ જેટલા વિકેદ્ય સ્ફુરે છે તેટલાને જીવ, વિશેષ રૂપે પ્રકાશે છે એમ જાણવું. જ્યાં ઝગઝગી બેઠી, તેટલું સ્થળ પ્રતિબિંબે હાંકી દીધું એમ સમજવું. તેમ જીવ-પણું જેટલું સ્ફુરે તેટલું તેણે સામાન્ય ચેતનને આસ્થાદિત કર્યું એમ જાણવું. ઝગઝગી વિનાની જે જગ્યા રહી, તે સૂર્યથી જ પ્રકાશિત છે; તેમ વિકેદ્યની આગળ-પાછળ રહેલી સંધિને કૃતસ્થ આત્માએ જ પ્રકાશિત કરેલ છે. આ પ્રમાણે જ્યાં વિકેદ્યરૂપ જીવ નથી, ત્યાં સંધિમાં ચિદ્રૂપ આત્મા છે, એ અભ્યાસથી સહેજમાં જોવું. મધ્ય સંધિનો ચિરકાળ અભ્યાસ કરવો, અને સામાન્ય રૂપે રહેવું. એમ કરતાં કરતાં સંધિ તદ્દન સ્પષ્ટ થશે અને તે કાવે તે અવ-સ્થામાં, કાવે ત્યારે ભેદ એ તોપણ જ્યાંત્યાં ભાસે છે અને તેને પ્રકાશનાર કૃતસ્થ આત્મા અનુભવમાં આવે છે; માટે હે સ્વિકૃત! તું ઉત્સાહપૂર્વક અભ્યાસ કર.

અજ્ઞાતતા—ઉપાદી આંગે પદાર્થ જોવાનો હોય ત્યારે કોઈ નવીન પદાર્થ એકદમ જોવામાં આવતાં એવો વૃત્તિભાવ થાય છે કે પહેલાં નિર્વિકેદ્ય-સામાન્ય

વૃત્તિ અંતરમાંથી ઊછળીને પદાર્થ પર જઈ સહજ તદાકાર થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણથી લઈને પદાર્થના આકારની થાય ત્યાં સુધી વૃત્તિ પસરે છે, પણ પદાર્થ જાણવામાં આવતો નથી ને તે વિષે સંશય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; એવી ન જાણવાની સ્થિતિને અજ્ઞાતતા કહે છે.

અજ્ઞાતતા પછી સંકટપર્યય મન ઉત્પન્ન થયું. તેને પૂરેપૂરો પદાર્થ સમજતો નથી ને “આ શું છે?” એવો તેને સંશય થાય છે પણ નિશ્ચય થતો નથી પછી નિરીક્ષણ કરીને જ્યારે જુએ છે અને નાના મોંઘાળો તથા મોટા પેટવાળો આ ઘડો જ છે એવો જુદો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે મનનો સંશય જાય છે. મનનો સંશય અને જુદો નિશ્ચય; એ બે ભાવને જ જીવ પ્રકાશે છે અને તેથી કરીને ઘડોનો નિશ્ચય થાય છે.

જ્ઞાતતા—ઘડા વિષે સંશય અને નિશ્ચય કરીને મન, જુદો તથા જીવ, ત્રણે હુમ થઈ ગયા પછી એકલી નિર્વિકલ્પ-સામાન્ય વૃત્તિ ઘટાકાર પર સ્થિર થાય છે. તે સ્થિરતાને જ્ઞાતતા કહે છે.

“આ ઘડો” એવો નિશ્ચય થયો ત્યારે સંશય ગયો. સંશય ગયા પછી “આ ઘડો છે” એમ જુદો પ્રકાશ આપીને જીવ પણ તે જ ક્ષણે હુમ થયો. એ રીતે મન, જુદો અને જીવ; એ ત્રણે વિશેષરૂપે સ્ફુરનારાં છે. એ ત્રણેનાં લોપ થયા પછી વૃત્તિને સામાન્ય જ્ઞાન રહે છે. અને સામાન્ય ઘટાકારતા થાય છે તેને જ્ઞાતતા કહે છે.

ઘટ જોવા માંડતાં ત્યાં સુધી સંશય કરનારું મન ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધીનું જે ન જાણવું તે જ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાનને યાને અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. તેમજ જીવના પ્રકાશથી જુદો જ્ઞાન થયા બાદ ઘડોનો નિશ્ચય થયો ને વિશેષ રૂપે પ્રકાશનારો જીવ પણ ગયો તે પછી વૃત્તિની સામાન્ય જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાતતાને પ્રકાશનાર સામાન્ય ચેતન જ છે. પ્રથમ અજ્ઞાતતા ને પછી જ્ઞાતતા, સામાન્ય ચેતનથી પ્રકાશે છે તેમાં જે ઘડો જાણવાનો વિકલ્પ થયો, તે જીવના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. જીવનું પ્રકાશનું પતંગિયાની ચમક જેવું કિંચિત્ છે. અને

પતંગિયું જેમ ચમકીને તુરત હુમ થાય છે. મનને સંશય ઊઠે ને જુદો નિશ્ચય કરે એટલો જ વખત જીવ વિશેષ રૂપે પ્રકાશે છે અને પછી અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે પછી જે બાકી રહે છે તે અજ્ઞાતતા અને જ્ઞાતતાને ચિદ્રૂપ પ્રકાશે છે. માટે હે, સ્વિકૃત! તું જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ કર. જ્ઞાતતાનો અનુભવ કરતી વખતે જે પદાર્થ આપણે જોતા હોઈએ તે છોડીને બીજો પદાર્થ જોવાની ઉતાવળ કરવી નહિ. કારણ કે તેથી જ્ઞાતતાની સ્થિરતાનો વધારે વખત અનુભવ થઈ શકતો નથી. જ્ઞાતતાની સ્થિરતા અનુભવમાં આવે તે માટે જ બીજો પદાર્થ જલદી જોવા માંડવો નહિ અને એક છોડી બીજો પદાર્થ જોવા માંડીએ ત્યારે પણ એમજ કરવું. તેથી કરીને જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા ક્ષણે ક્ષણે વધતી જશે. પછી સહજ વિકલ્પ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થશે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાની પેઠે સધિ પણ ક્ષણે ક્ષણે વધારવાની. એ પ્રમાણે જે બાગૃતમાં-અકારના વ્યાપારમાં જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા અને સધિ વધારવાની છે તેવી જ રીતે એકાંતમાં પણ વધારવી. એકાંતમાં આ ત્રણેનો એવો અનુભવ લેવો કે તેનું વ્યાપારમાં સહજ સ્મરણ થાય. એમ વૃત્તિને તાલીમ (અભ્યાસ) મળવાથી તેને સમાધિયુગમાં અધિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે.

સ્વપ્નમાં સંધિનું વિવેચન

હવે આંખો બંધ કરીને અંતરમાં જે અનેક પ્રકારના વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યાં પણ બે વિકલ્પની વચ્ચે સધિ સાધવી. અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે તે પણ અભ્યાસના બળથી જાણી લેવું. આંખ બંધ કરીને સ્થિરપણે દષ્ટિ મૂળ સ્ફુરણ તરફ લગાડવી, અને સંકલ્પ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાન જોવું. પ્રથમ સહજ વિકલ્પ ઊઠે છે. તેમાં વિષયોના સંસ્કારથી પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે અને પ્રત્યક્ષની જેમ પદાર્થ ભાસે છે, તે અંતર્દષ્ટિથી જોવું. પ્રથમ વિકલ્પ ઊઠીને પદાર્થ કલ્પે છે અને “આ અમુક” એવો નિશ્ચય કરે છે, તે જ જુદો સમજાવે છે જુદો ને પ્રકાશનારો જીવ સમજાવે. તે જીવ વિકલ્પની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકલ્પ નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે પણ નાશ પામે છે;

અને પુનઃ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે જીવ પણ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. જે વખતે જીવ, વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને પ્રકાશિત કરતો નથી, તે વખતે સામાન્ય ચિદ્રૂપ પ્રકાશ કરે છે. એ સામાન્ય ચેતન-આત્મા, વિકલ્પના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વદા પ્રકાશિત હોય છે, પણ જ્યારે વિકલ્પ હોય ત્યારે જીવ વિશેષ રૂપથી પ્રકાશિત હોવાથી સામાન્ય પ્રકાશ ઢંકાઈ ગયા જેવો લાગે છે, ને તેથી જ સાધકને સામાન્ય પ્રકાશનો અનુભવ આવતો નથી. તે અનુભવ આવે તે માટે સાધકે સંધિ ભેવી અને તેમાં સામાન્ય ચેતન છે, તેનો અનુભવ લેવો, એક વિકલ્પ ભડીને દીન થયો અને બીજો જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થયો નથી ત્યાં સુધી સંધિ અનુભવવાથી સમજાય છે કે વિકલ્પના અભાવે અમુક વખત સ્થિરતા થઈ હતી. એ વિકલ્પ ભડક્યા પછી અનુમાન કરવામાં આવે છે અને જે કારણથી તે વખતનું અનુમાન અત્યારે કરવામાં આવે છે તે કારણ પ્રમાણે ત્યાં સ્થિરતા બાળુનાડું ચેતન હતું; ને તે જ સામાન્ય નિર્વિકલ્પ પ્રકાશ છે. તે પ્રકાશનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવો તે કહ્યું છે. રવિદત્ત! વન, ઉપવન, ગામ, શહેર વગેરે જે જે ભૂમિ ઉપર અનેક સ્થાનો નિગૂઢતામાં ભેંચેલાં અને સાંભળેલાં તેની, તથા અનેક પ્રકારના પદાર્થો ભેંચેલા અને સાંભળેલા તેની ભાસરૂપ કલ્પના કરીને યુદ્ધિ તે ઉત્પન્ન કરે છે. સામે પદાર્થો ભેંચીને “એ શું?” એમ સંશય જે કરે છે તે જ મન. તે મનને સંશય નષ્ટ કરીને “એ અમુક છે” એવો નિશ્ચય જે કરે છે, તે જ યુદ્ધિ. તે મન-યુદ્ધિને જીવ પ્રકાશે છે. અને મન-યુદ્ધિના વિકલ્પ વિનાનું જે કંઈ હોય છે, તેને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. એમ વિકલ્પના આદિ-અંતમાં સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે અને વિકલ્પને વખતે જીવ પ્રકાશે છે. તેમાં જીવ વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને વખતે કિંચિત્ પ્રકાશે છે ત્યારે અનેક ભાસ-વિષયો ભડે છે. તે એવી રીતે કે, જરા સ્થિર થતાં અકસ્માત એક ગામ દેખાય છે! તે ગામને નીર-ખીને જીવે તે દરમિયાન એક ગામ દેખાવા લાગે છે. પછી ગામ દેખાતો ખંધ થઈ નદી અથવા પર્વત દેખાવા લાગે છે. અથવા જનર, સેના વગેરે દેખાવા

લાગે છે. પ્રથમ ગામ દેખાતું હતું તે દેખાતું ખંધ થઈને ખાગ જ્યાં સુધી દેખાય નહિ, ત્યાં સુધીના અવકાશને સંધિ કહે છે. તેમજ ગામ દેખાતું ખંધ થઈને બીજા કોઈ વસ્તુ દેખાય નહિ, ત્યાં સુધીના અવકાશને સંધિ કહે છે! તે સંધિમાં સામાન્ય ચેતન-આત્મા કેવી રીતે છે તેનો અનુભવ પહેલાં કહેવો છે; તે પ્રમાણે જ ભેવું. ભાસ-પદાર્થો સહજ ભડે છે અને ભારીને આપોઆપ હુપ્ત થઈ જાય છે. એના આદિ-અંતમાં સામાન્ય ચેતનનો પ્રકાશ છે. મધ્યમાં જે મિથ્યા ભાસ ભડે છે તેથી માત્ર સામાન્ય પ્રકાશ આશ્ચર્યદિત થાય છે માટે જે ભાસે છે તે મિથ્યા સમજીને તેનો અભાવ થયા પછી ચિદ્રૂપ આત્મા જ ખાકી રહે છે એમ સમજવું.

આખો ખંધ કરીને અમથાં ભેંકાં હોઈએ ત્યારે ભાસ-વિષયો ન દેખાતાં મનનાત્મક કલ્પના ભડે છે અને લોપે છે. તે આ રીતે:—પહેલાં જે કંઈ થયેલું હોય અથવા કોઈ ભોલેલું કે સાંભળેલું હોય તેનું મનન, મધ્યમાં વાણીથી થવા લાગે છે અથવા આગળ જતાં અમુક કરીશ, અમુક જણને અમુક કહીશ એમ વિકલ્પરૂપે મનન થવા લાગે છે. તે મનન સતત એકરૂપ છે એમ લાગે છે. પણ તે તો જીવું જીવું છે. એક સંકલ્પ ભડીને ગયો નથી તેટલી વારમાં બીજો ભડે છે, તેનો લોપ થાય નહિ ત્યાં ત્રીજો ભડે છે. એ પ્રમાણે સંકલ્પનું ભડવું અને લોપવું અંતર્દૃષ્ટિથી ભેવું.

વિકલ્પો ઘણા જલદી ભડે છે તે સાધારણ રીતે ભેવા જઈએ તો સમજીતું નથી, માટે તેને પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી ભેવું. એમ લાગે વખત ભેવાનો અભ્યાસ કરીએ તો વિકલ્પોમાં સંધિ સમજવામાં આવે છે. એ ન જ સમજાય તો સંકલ્પનો નિરોધ કરવો. સંકલ્પનો રોધ કરવા જતાં પૂર્વસંસ્કારથી બીજો સંકલ્પ ભડ્યો જ. તે ભડીને લોપે ત્યાં ત્રીજો સંકલ્પ ભડ્યો. એમ એકસરખા સંકલ્પો ભડતા જ રહે છે. તે કદી પણ રોકવાના નહિ. પણ નિરોધ કરવાથી એટલું જ થયો કે તેની ગતિ મંદ થતી જાય. પછી વિકલ્પની સધિ અંતર્દૃષ્ટિથી જણાઈ આવશે. તે જાણ્યા પછી તેનો વિચાર કરવો એટલે સામાન્ય

ચિદ્રૂપ જણાશે. એ ચિદ્રૂપ ત્રિકાલાભાધિત પ્રકાશમાન છે. સંકલ્પને વખતે તેનો લોપ થયા જેવું દેખાય છે પણ તે મિથ્યા. કારણ કે વિકલ્પમાં પ્રકાશનાર જે છવ, તે ચિદ્રૂપનું પ્રતિબિંબ છે. તે સામાન્ય ચેતનનો લોપ શી રીતે કરી શકે? તેનો લોપ છવ કરી શકે તેમ નથી અને વિકલ્પ સિવાય જે આગળ પાછળ થનારી સંધિ તેને છવ પ્રકાશી શકતો નથી સંધિને પ્રકાશતો નથી, માટે વિકલ્પની આગળ પાછળ તેનો પ્રકાશ નથી. જો જે કાળમાં તેનો પ્રકાશ નથી, તો ત્રીજા વર્તમાન કાળમાં, એટલે કે વિકલ્પને વખતે તે સામાન્ય પ્રકાશનો શી રીતે લોપ કરશે? હવે, વિશેષ પ્રકાશની દૃષ્ટિથી કોઈ સામાન્યનો લોપ થયો એમ માને, તો તે ભલે માને, પણ વિશેષ પ્રકાશ, એ ખરો પ્રકાશ નથી. એ તો આભાસ છે. મિથ્યા આભાસથી ખરાનો લોપ કેવી રીતે થશે?

વિકલ્પ જે ઊઠે તેનો ઉપર ને ઉપર ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી બીજો ન જોડે ત્યાં સુધી વચમાં જોડું એટલે પછી મધ્ય સંધિ સમન્વય છે સંધિ સમજવા માટે સંકલ્પના મૂળમાં દૃષ્ટિ લગાવીને બેસવું. ત્યાંથી ફાલવું જ નહિ. એમ કરવાથી સંકલ્પ જલદી ઊઠવાનો નહિ. તે ઊઠે નહિ તો સહજમાં સંધિ સમન્વય છે. એ પ્રમાણે લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરવો એટલે વિકલ્પો સહજ હીણ થશે, અને સંધિના મધ્યમાં ચિદ્રૂપનો અનુભવ થવાથી પ્રતિદિન પ્રતીતિ દૃઢ થશે. હવે સ્વપ્નાવસ્થાની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને અનંત ચિદ્રૂપ શી રીતે પ્રકાશિત કરે છે તે કહું છું. સ્વપ્નમાંની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનું વિવેચન

બ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાથી સ્વપ્નની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા ભ્રુદી છે. કારણકે બ્રહ્મતત્ત્વમાં પ્રત્યક્ષ પદાર્થ છે, તેવું સ્વપ્નમાં નથી સ્વપ્નમાં બ્યારે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે સંસ્કારને લીધે પદાર્થનો ભાસ કરાવે છે. વિકલ્પ નષ્ટ થાય ત્યારે સ્વપ્નનો ભાસ-વિષય પણ દેખાતો બંધ થાય છે.

હવે મનનરૂપ જે બીજો વિકલ્પ, તેમાં પણ સંકલ્પ વિના મનનાત્મક પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. જોયા માટે પદાર્થ ન હોય તો જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા બની શકતી નથી. જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતા માટે

પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ, પણ તે વિકલ્પ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી. વિકલ્પ થતાં પદાર્થ હોખે એટલે ત્યાં સામાન્ય ચેતનનો લોપ થાય છે. પરંતુ જો ચિદ્રૂપ લોપાય તો પછી જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાને કોણ પ્રકાશે? જો તે પ્રકાશે નહિ, તો પછી તેનું અસ્તિત્વ શી રીતે માનવું? આ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વ અને સ્વપ્નની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતામાં વિરોધ આવે છે. માટે સ્વપ્નની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા, બ્રહ્મતત્ત્વની જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાથી વિલક્ષણ છે, અને તે કેવી રીતે છે તે જ હવે અભ્યાસ કરવા માટે કહું છું. સાવધાન થઈ શ્રવણ કર.

બ્રહ્મતત્ત્વમાંનો એકાદ અપ્રાપ્ત પદાર્થ, કે જેની મહાપ્રયત્નથી પણ કદી પ્રાપ્તિ થવાની નથી, તેનું મનમાં સ્મરણ થતાં ચિત્ત વ્યાકુળ થાય છે અને પ્રયત્ન ન ચાલવાને લીધે બેહોશ બને છે. એ બેહોશી-ને લીધે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જે સ્મૃતિ થઈ, તે સ્મૃતિ નાશ પામે છે ને અનાથાસે વિકલ્પનું ભાન જનું રહે છે. તે ભાન ગયા પછી વિકલ્પ ન હોવાને લીધે સહજ અજ્ઞાનથી સ્તબ્ધતા આવે છે, અને તે જ સ્વપ્નાવસ્થાની અજ્ઞાતતા સમજાવી. આ અજ્ઞાતતાને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે. ત્યાં વિકલ્પ ન હોવાથી વિશેષ પ્રકાશ માટે છવ ઉત્પન્ન થતો નથી. કોઈપણ પ્રકારે સહજ બેહોશી-અસાવધતા આવે છે ત્યારે વિકલ્પ હટી જાય છે ને સહજ સામાન્ય ચેતન રહે છે.

બ્રહ્મતત્ત્વમાં પરમાર્થરૂપ અથવા પ્રપંચદાયક જે અપ્રાપ્ત વસ્તુનો લાભ થયેલો, તેની મનમાં સ્મૃતિ થાય છે અને પછી ધન્યતા લાગે છે. તેથી વૃત્તાત્મક થયેલું ચિત્ત બદલાઈને આનંદથી સુખી થાય છે. એમ વિકલ્પનું સ્ફુરણ બંધ થવાથી સુખાકારતા રહે છે અર્થાત્ સુખરૂપ જ થઈને સહજ સ્થિર રહે છે. એ રીતે વિષયાનંદથી વાસના તૃપ્ત થતાં જે સ્થિરતા આવે છે, તેને સ્વપ્નકાળની જ્ઞાતતા કહે છે. ત્યાં વિકલ્પ ન હોવાથી છવ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી તેમાં સામાન્ય ચેતન જ પ્રકાશે છે વિકલ્પ સિવાયનું બધું ચિદ્રૂપના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. માત્ર વિકલ્પમાં છવ પ્રકાશે છે, તેથી સામાન્ય ચેતન-આત્મા સ્પષ્ટ બાણવામાં આવતો નથી. તે બાણવામાં આવે અને વિકલ્પ હીણ થાય તે માટે સંધિમાં, જ્ઞાતતામાં

અને અજ્ઞાતતામાં આમાન્ય ચેતન-આત્માનો અનુભવ લેવો. કોઈપણ ઉપાયથી વિકલ્પ નહ થવા જોઈએ. પછી સહજ આત્માનો પ્રકાશ થશે.

શિષ્ય-ગુરુમહારાજ! મને આ જાણતમાં એક વિરોધ લાગે છે. પહેલા સ્થાનમાં આપે કહ્યું કે વિકલ્પ ત્રણે અવસ્થામાં છે. જગત, સ્વપ્નમાં વિકલ્પ દેખાય છે અને સુષુપ્તિમાં પણ સ્ફૂર્તિરૂપે વિકલ્પ છે. છતાં અત્યારના સ્થાનમાં કહો છો કે જગત સ્વપ્નમાં વિકલ્પ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સંધિમાં અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતામાં વિકલ્પ લોપાય છે એમ જતાવ્યું; પણ એકલી સ્ફૂર્તિ તો સુષુપ્તિમાં રહે છે અને તે વિકલ્પરૂપ છે એવું વર્ણન કર્યું છે. તેનો અભ્યાસથી લોપ થતો નથી, એટલે વિકલ્પ દૂર થતો નથી; તો પછી તેમાં આમાન્ય ચેતન-આત્મા શી રીતે પ્રકાશશે? દેવળ સ્ફૂર્તિને સામાન્ય ચેતન પ્રકાશે છે એમ તમારા દેહવામાં આ વિરોધ આવે છે. તેમજ સુષુપ્તિમાં પ્રાણ અભિમાન છે તે જ હવ. આ હવ પોતે વિકલ્પ સહિત સુષુપ્તિમાં છે, ત્યારે ત્યાં સામાન્ય ચેતન શી રીતે પ્રકાશે? આ વિરોધ છે તેમજ જગતથી માંટીને સુષુપ્તિ પર્યંત વિકલ્પો વ્યાપેલા છે, છતાં જગતમા અને સ્વપ્નમાં વિકલ્પનો કેવી રીતે નાશ થયો, તે મને કહો!

ગુરુ-અમે સુષુપ્તિમાં વિકલ્પ છે એમ કહ્યું તેનું કારણ જુદું છે. સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ સાથે વિકલ્પનો નાશ થાય છે ને તે સાથે જ વિશેષરૂપે પ્રકાશનારો હવ પણ લય પામે છે પછી એકલી સ્ફૂર્તિ, સુષુપ્તિમાં જોડે છે અને નિટે છે. સામાન્ય ચેતન-આત્મા, તેના સમજવામાં આવતો નથી. જગત અને સ્વપ્નમાં દેહભાવ લઈને ઘેડેલા હવની પ્રાન્તિ ન જતાં તે સુષુપ્તિમાં લય પામે છે, અને જગત થયા પછી “હું દેહ હું” એમ માનીને વ્યવહાર કરવા માંડે છે. તેથી સુષુપ્તિમાં તે જુત રહેલો છે એવી દૃષ્ટના કરવામાં આવે છે. અજ્ઞાનના અભિમાનીને પ્રાણ કહે છે સુષુપ્તિમાં હુંપણનું સ્ફુરણ અને સ્મરણ પણ નથી ત્યારે ત્યાં હવ કેવા અને કયા રૂપે રહે છે? કોઈપણ રૂપથી નહિ. એ તો સુષુપ્તિ ગયા પછી ઉત્પન્ન થાય છે માટે છે, એમ માન્યું, પરંતુ

તે ત્યાં છે નહિ. સુષુપ્તિમાં વૃત્તિને બીજું કંઈ જ દેખાતું નથી, માટે ત્યાં અજ્ઞાન છે એવી દૃષ્ટના કરી. જાણના લય થાય છે, પછી કોણ, કોને દેખે? ત્યાં તો સર્વના લયને જોનારો અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય એક આત્મા જ છે, અને તે જ પોતાના પ્રકાશથી અજ્ઞાનને જાગે છે. બુદ્ધિ આદિ સર્વ જડ હોવાથી આત્માને જાણી શકતાં નથી. જગતમાં બુદ્ધિ, હવ સહિત હોવા છતાં આત્માને જાણતી નથી, તો પછી તે બુદ્ધિ, સુષુપ્તિમાં લય પામ્યા પછી આત્માને શી રીતે જાણે?

સૂર્યના પ્રકાશમાં નાની દીવડી રાખેલી હોય તે સૂર્યને પ્રકાશ આપી શકતી નથી, તો તે દીવડી જુગાર્ધ જાય ત્યારે બારી સ્કેલ તેના ગુલ (મોગરો) સૂર્યને પ્રકાશ શી રીતે આપી શકશે? તે જ પ્રમાણે જગતમાં હવ સહિત બુદ્ધિ આત્માને જાણતી નથી, તો સુષુપ્તિમાં એકલી સ્ફૂર્તિ આત્માને શી રીતે જાણે? તે જાણતી નથી. પણ સૂર્ય જેમ મશાલ, ગુલ અને બીજું જે કંઈ હોય તે સૂર્યને પ્રકાશે છે, તેમ આત્મા અંતઃકરણનાં સ્ફુરણ, મન, બુદ્ધિ, હવ અને વિષયોને ઉદારતાથી પ્રકાશ આપે છે. હવ-કંધિર આદિ જાત્રીસ તત્ત્વો હોવા છતાં આત્મા વિના તે દૃશ્ય જાણી શકતાં નથી, તો પછી સુષુપ્તિમાં કોણ જાણી શકે? કોઈ જ જાણતું નથી માટે અજ્ઞાન છે, એવી પ્રાન્તિ કલ્પી. તે અજ્ઞાનરૂપ પ્રાન્તિને આત્મા જાણે છે, આત્મા અજ્ઞાનને જાણતો હોવા છતાં ‘હું કંઈ જાણતો નથી’ એવું અજ્ઞાનપણું પોતાને માથે લે છે, તે કલ્પિત પ્રાણ અભિમાની હવ છે એમ સમજવું તે સિવાય વાસ્તવિક ખરે જગત સુષુપ્તિમાં નથી અને અજ્ઞાન પણ નથી. માત્ર દેહ-ઉપાધિને લીધે સ્ફુરણ છે, ને તે પણ સ્પષ્ટ નથી. ગાઠ નિદ્રામાં દેહ, પ્રેતની પેઠે પડે છે, અને તેમાં પ્રાણ માત્ર જડરૂપે અમસ્તો વિહાર કરે છે. તે પ્રાણની સાથે જ જડ અંતઃકરણ પણ જોડે છે અને લીન થાય છે પણ બુદ્ધિ અને હવ હાજર ન હોવાથી જાત્રીસ તત્ત્વોને અમુદાય છે, એમ કલ્પના કોણ કરે? કલ્પના કરવા માટે કોઈ હાજર ન હોવાને લીધે દેહ, પ્રાણ અને સ્ફૂર્તિ પણ છે, છતાં નથી જ

એમ સમજવું. એ માટે જ હે, રવિદત્ત ! સુપ્રસિમાં વિકલ્પનો અભાવ છે એમ અમે કહ્યું. હવે અજ્ઞાનાદિ છે એમ જે કહ્યું છે તેનો પ્રકાર જુદો છે. જાગૃતિમાં આત્માનું જ્ઞાન નથી તેથી જ વિપરીત દેહાભિમાન લીધેલું; સુપ્રસિમાં વિકલ્પો હટી ગયા છતાં પણ અજ્ઞાન હતું નથી. જાગૃત થયા પછી ‘મે’ એટલા વખત સુધી કાંઈ પણ જાણ્યું ન હતું’ એમ અજ્ઞાનપણનો આશય બળપૂર્વક અને અભિમાનથી પોતાને માથે લે છે, તેનું કારણ એ છે, કે જાગૃતિમાં દૃશ્ય સર્વત્ર છે, એવી કલ્પના હતી; અને તેને હું જાણું છું એમ માનતો હતો. એ તાદાત્મ્યના સંસ્કારને લીધે સુપ્રસિમાં હું કાંઈ જાણતો નથી, એવી અજ્ઞાનની કલ્પના કરી. વાસ્તવિક જીવ, જાગૃતમાં પરપ્રકાશથી વર્તે છે. તેને સ્વતઃ પ્રકાશવા માટે રૂપ જ નથી, અને પ્રકાશ પણ નથી; પછી તે આભાસ સ્વતઃ શી રીતે પ્રકાશે? તેને આત્માનો પ્રકાશ મળે છે, ત્યારે બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો જીવ, દર્પણમાં પડેલા પ્રતિભાસની પેઠે જરા પ્રકાશે છે, અને જળ જળીની જેમ પ્રકાશીને હું બધું જાણું છું’ એમ માને છે, તેથી આત્મા પ્રકાશે છે એ વાતનું વિસ્મરણ થયું. આત્માના પ્રકાશથી ન્યારે વિકલ્પોનો લોપ થયો ત્યારે તે વખતે સુપ્રસિની કલ્પના કરે છે. પણ જે ખરો સાધક છે તે વિચારપૂર્વક જાગૃતિમાં જ જાણે છે કે આત્મા પોતાના પ્રકાશથી આદિ-અંતમાં સર્વને સામાન્યરૂપે પ્રકાશિત કરે છે. મધ્યમાં વિશેષરૂપે જીવ પ્રકાશે છે, ને તે જીવ પણ આ માના સામાન્ય પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; માટે જીવ પાસે પોતાનો સ્વતંત્ર પ્રકાશ નથી, એમજ માનવું જોઈએ. એ રીતે યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન સાથે અભિમાન નાશ પામે છે. પછી તે સાધકને સુપ્રસિમાં પણ અજ્ઞાન અથવા અભિમાન રહેતું નથી; કારણ કે તેને એક આત્મા જ પરિપૂર્ણ વ્યાપી રહેલ છે. તે સિવાય દેહ, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, જીવ, વગેરે કોઈપણ નથી એવો અનુભવ છે. એ રીતે જેના અસ્તિત્વનો મુગજલની ભરતી સમાન અનુભવ છે, તે જાગૃતિમાં હોવા છતાં નથી. હોતાં, ને સુપ્રસિમાં તેનો નક્કી અભાવ જ છે. તે ત્યાં છે એવી

કલ્પના પછી કોણ કરે? મૂર્ખોના જ ન્યાં પડે છે ત્યાં તણખડું પણ લીંબતું નથી. પછી ન્યાં મુગજલ પડતું નથી, ત્યાંનું તણખડું કોણ રહ્યું એમ કહેવાની જરૂર જ નથી. તે પ્રમાણે જાગૃતિમાં અથવા સ્વપ્નમાં વિકલ્પ હોવા છતાં પણ જે મિથ્યાભૂત છે, તેના અસ્તિત્વની સુપ્રસિમાં કોણ કલ્પના કરે? કોઈપણ કરનાર નથી. માટે હે, રવિદત્ત ! સુપ્રસિમાં અને સ્થિરતામાં વિકલ્પતા છે જ નહિ વચમાં માત્ર વિકલ્પ જેટલા ઊંઠે તેટલો સામાન્ય પ્રકાશ દંકારી જાય છે. વિકલ્પ હટી ગયા પછી સર્વ સામાન્ય પ્રકાશ જ રહે છે. હવે એકલી સ્ફૂર્તિ ઊઠે છે તે જ વિકલ્પરૂપ છે એમ કહ્યું, તો તેમાં જીવ ન હોવાને લીધે વિશેષ પ્રકાશથી વિકલ્પને કોણ પ્રકાશશે? જીવ, બુદ્ધિ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી, અને કેવળ સ્ફૂર્તિમાં બુદ્ધિ છે નહિ, માટે દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબની ઝળગી પ્રમાણે સામાન્ય પ્રકાશને લોકવા માટે વિશેષ પ્રકાશથી પ્રકાશનારો જીવ નથી. અને એકલી સ્ફૂર્તિ વિકલ્પરૂપ નથી વિકલ્પ વિનાની નિર્વિકલ્પ સ્ફૂર્તિ, કે જે સ્થિરતામાં અને સુપ્રસિમાં છે તે આત્મતેજથી પ્રકાશિત છે. કારણ કે ન્યાં બુદ્ધિનું વિશેષપણું નથી, ત્યાં આત્માનું સામાન્યપણું છે

શિષ્ય-ન્યાં અરીસો છે ત્યાં પ્રતિબિંબ દેખાતું જ નેઈ એ તેમ વિશેષ પ્રકાશથી ચક્રચકિત કરનારી બુદ્ધિ, ને નથી તો, સ્ફૂર્તિવૃત્તિરૂપ અરીસો છે તેમાં જીવત્વ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, ને કેમ થતું નથી? ગુરુ-અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડવાનું જ, એ નિયમ છે, પણ આપણે બે અરીસા બે કેકાણે રાખ્યા, એક તડકામાં અને એક છાંયામાં. તેમાંથી જે અરીસો તડકામાં રાખેલો હતો તેના પર સૂર્યનો પ્રકાશ હોવાને લીધે તે પ્રકાશમાં પડેલું પ્રતિબિંબ પ્રકાશમાં જ મળી ગયું. તે અલગ દેખાતું નથી. પણ છાંયકામાં જે અરીસો રાખેલો હતો ત્યાં છાંયો હોવાને લીધે તેમાંનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ દેખાય છે તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિવૃત્તિમાં આત્માનો પ્રકાશ છે, તે પ્રકાશને લીધે તેમાં સામાન્યરૂપે પ્રકાશનારો જીવ, સ્પષ્ટ દેખાતો નથી; પણ તે જ વિશેષરૂપે થનારી વિકલ્પરૂપ બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્ફૂર્તિવૃત્તિને લીધે જીવત્વ છે ખરું, પણ તે જીવત્વ, સામાન્ય આત્મપ્રકાશમાં લેવાય છે અને ત્યાં વિકલ્પનો અભાવ હોવાથી જીવવણીનો અનુભવ ન આવતાં ચેતન-પ્રકાશનો જ અનુભવ આવે છે એ ચેતન-પ્રકાશને જાણવા માટે વૃત્તિની જ જરૂર છે, જીવની જરૂર નથી. વૃત્તિની જરૂર છે, માટે સંધિ સાધવાનો અભ્યાસ કહ્યો, અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ પણ કહ્યો. કારણ કે એ ત્રણ ઠેકાણે વિકલ્પનો અભાવ છે, તેથી જીવનો પણ અભાવ છે. જ્યાં જીવનો અભાવ છે ત્યાં આત્મા સ્પષ્ટ છે તે આત્માને સ્પષ્ટ જાણવા માટે જ જાગૃતમાં અને સ્વપ્નમાં સંધિ, જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો અભ્યાસ કહ્યો તે અભ્યાસ કરીને, હે, સ્વિદત્ત ! તું સામાન્ય ચેતન-પ્રકાશને સ્પષ્ટ રીતે જો.

શિષ્ય-તમે કહો છો તે અભ્યાસ કરવાથી સાધકને શું પ્રાપ્ત થશે ?

ગુરુ-સાધક જો અમે કહીએ છીએ તે અભ્યાસ કરશે તો વિકલ્પની ક્ષીણતા થતા તેને આત્મપ્રકાશનો અનુભવ આવશે. જેમ જેમ વિકલ્પ ક્ષીણ થતા જશે તેમ તેમ આત્મપ્રકાશ વધારે દેખાશે, અને આત્મપ્રકાશ જેમ જેમ વધારે અનુભવમાં આવશે તેમ તેમ વિકલ્પ ક્ષીણ થતા જશે એ પ્રમાણે અભ્યાસથી વિકલ્પ નિરોધિય જશે એટલે યદી જે યદેલાં ઉદાસ-પણાક્રમ સમાધિ કહેલી છે તે અકસ્માત થશે. જે રાજ્યોગી છે તેની સમાધિનું લક્ષણ આ છે કે વિકલ્પનું જાહનું બંધ થાય, ને એકલી સામાન્ય વૃત્તિનું સ્ફુરણ રહે એ રીતે તમામ વિકલ્પોનો ઘાત થશે ને લાંબા વખત સુધી સ્થિરતા રહેશે ત્યારે જ પ્રજ્ઞાનુભવ થશે અર્થાત્ અખંડ એકરસ આત્માના સ્થિતિ થશે. (ઉપરનું નિરૂપણ સાંભળીને શુદ્ધને નમસ્કાર કરી સ્વિદત્તે પૂછ્યું)

શિષ્ય-મહારાજ ! વિકલ્પ અત્યંત અનિવાર્ય છે. તે ક્ષીણ કેવી રીતે થશે ? તેને બળથી શકવા જતાં અધિક વધે છે. ઠીક રીતે તેનો દોષ કરવા લાગીએ તો તે બળતા જ પ્રકારથી બપોળે છે. જેમ પાણીની ગાંસડી બંધાતી નથી, તેમ આ વિકલ્પ શકવાનું દુષ્કર છે. તેને કોના વડે, કયાં હટા-

વવા અને કયા ઠેકાણે સ્થિર કરવા ? પવનની બપોળે જેમ અટકાવી શકાતી નથી, તેમ આ વિકલ્પો પણ અનાવર છે; ત્યારે એ વિકલ્પો નાશ પામે શી રીતે ? અને સ્થિરતા કઈ રીતે થાય ? સુષુપ્તિમાં આપોઆપ વિકલ્પો લીન થાય છે પણ તે આત્માનુભવના ઉપયોગમાં આવતા નથી. માટે જાગૃતિમાં વિકલ્પ જીવ ને સ્થિરતા થાય એવી હે, મહારાજ ! તમે કૃપા કરીને યુક્તિ બતાવો. (એ રીતે પ્રાર્થના કરી, ચરણ સ્પર્શને વારંવાર પ્રદક્ષિણા કરી તે જોઈને સ્વામીજીએ કૃપા કરી કહ્યું.)

ગુરુ-હે સ્વિદત્ત ! શ્રવણ કર અમે જે અભ્યાસ કહ્યો છે તે કાંઈ દુષ્કર નથી. તેમાં જે બાધક છે તેનો ત્યાગ કરીને ધીરે ધીરે પ્રયત્ન કર. તેથી વિકલ્પ શકાયો ને સ્થિરતા સાધી શકાયો સ્થિરતા થવા માટે સાધકે કઈ રીતે અભ્યાસ કરવો તે જ આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છે.

एक द्वित्रिक्षणेभ्यैवं विकल्पस्य निरोधनं ॥

क्रमेणाभ्यस्य तावन्नाત્યद્વાનુભવकांसिभिः ॥૧૨॥

જે સાધકને પ્રજ્ઞાનુભવની ખરી ઇચ્છા હોય તેણે ક્ષણે ક્ષણે વિકલ્પનો નિરોધ કરી સ્થિરતા સાધવી. તે એવી રીતે કે—આજ એક ક્ષણ વિકલ્પ રહિત થયા તો કાલે-પરમ દિવસે બમણા વધારો થાય એ ક્ષણ સાધ્યા યદી ત્રણ ક્ષણ સાધવી. એ પ્રમાણે દરરોજ કરવું હવે અભ્યાસનો પ્રકાર કહ્યું છે, તે પ્રમાણે સાધકે એકાંતમાં બેસી આદરપૂર્વક અભ્યાસ કરવો

पथं ब्रह्मानुभवदांसिभिः

એ પ્રમાણે જેને પ્રજ્ઞાનુભવની અર્થાત્ સામાન્ય આત્માને અપરોક્ષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે અભ્યાસ ધીરે ધીરે સિદ્ધ કરવો; જેથી સ્વાનુભવ પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત થશે. પાછળના શ્લોકમાં નેત્ર ઉઘાડનાં અને બંધ કરતાં સંધિ કેવી રીતે સાદ-સાદ અનુભવમાં આવે છે તે બતાવ્યું. તેમ જ જ્ઞાતતા અને અજ્ઞાતતાનો પ્રકાર પણ કહી દીધો. એ ત્રણેમાં સામાન્ય આત્મપ્રકાશ જોઈ. તે પ્રકાશ જાણવા માટે ત્રણમાંથી કોઈપણ એક પ્રકારમાં સ્થિરતા કરવી; જેથી

વિકલ્પ ન ઊઠતાં વૃત્તિ નિર્વિકલ્પમાં બૃહ્થે. સંકલ્પ ન્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અધિધાનને લક્ષમાં લેવું.

સૌથી પહેલાં નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ ઊઠે છે. પછી મન-બુદ્ધિ વગેરે વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ વૃત્તિનું મૂળ ભેદીએ છીએ ત્યારે તેનો વિકલ્પરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી. વિકલ્પ ઊઠે તો પણ વૃત્તિનું મૂળ છોડવું નહિ, ને અધિધાનમાં એકતાનથી લક્ષ રાખવું. એવી રીતે સંકલ્પના મૂળમાં એકસરખું જ્ઞાન લક્ષમાં આવી જાય, પછી વિકલ્પ ઊઠશે તોપણ પોતાની એણે લીન થઈ જશે. વારંવાર ઊઠશે ને તે જ ફાલે નષ્ટ થશે. પછી આકાશની પેઠે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનધન આત્મા જ એક અધિધાનરૂપે સ્પષ્ટ થશે.

જ્ઞાનધનનું આકાશ પ્રમાણે ઓતપ્રોતપણું છે. તેમાં કિંચિત્ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે ને લોપાય છે. સામાન્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ સ્વરૂપ-ચેતન તેમાં આબેનું હોય એમ લાગે છે; પરંતુ તે સ્ફુર્તિવૃત્તિથી પર અનંત છે. માટે વૃત્તિ જટલું જ ચેતન છે એવો નિર્ણય કરવો નહિ. આકાશ જેમ વાયુમાં આવતું નથી, તેમ ચિદ્રૂપ વૃત્તિમાં સમાતો નથી. છતાં વૃત્તિ જેટલું જ ચેતન છે એમ લાગવાનું કારણ શું છે? કારણ એ જ કે વૃત્તિ વ્યાપતાં બાકી રહેલું ચેતન અનુભવમાં આવતું નથી, તેમ સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ જેમ સ્ફુર્તિ જણાતી નથી, તેમ સ્ફુર્તિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે, સ્વરૂપ-ચેતન આકાશ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે તેટલું જણાતું નથી, પણ જેટલી સ્ફુર્તિ તેમાં વ્યાપેલી છે તેટલું જ અર્થાત્ સ્ફુર્તિ જેટલું જ ચેતન છે એમ લાગે છે.

જેમ વિકલ્પને ત્યાગ કરીને સ્ફુર્તિ ઓળખવાની છે, તેમ સ્ફુર્તિને ત્યાગ કરીને ચેતન-પ્રકાશ જાણવાનો છે. વાયુનો ત્યાગ કર્યો એટલે જેમ આકાશ જણાય છે તેમ જ સ્ફુર્તિને ત્યાગ કરવાથી ચેતન-જ્યોતિ જણાય છે. પદાર્થને જેવા માંડીએ ત્યારે સર્વ પદાર્થ આંખ જ બુદ્ધિ છે એમ લાગે છે. આંખને જેવા લાગતાં એવું લાગે છે કે તેને અંતરમાંથી વિકલ્પ બુદ્ધિ છે. વિકલ્પને જેવા માંડતાં તેને સ્ફુર્તિ બુદ્ધિ છે એમ લાગે છે અને સ્ફુર્તિને ભેદીએ છીએ ત્યારે તેને ચિદ્રૂપ આત્મા

બુદ્ધિ છે એમ અનુભવમાં આવે છે. વાસ્તવિક તો જ્ઞાનધન આત્મા જ છે. તે આકાશવત્ પરિપૂર્ણ હોવાથી જેમ આકાશમાં વાયુનું સંચરણ એકદેશી છે, તેમ સ્ફુર્તિ પણ ચેતન આકાશના એક ભાગમાં છે. તેને ચિદ્રૂપ બહુ છે પણ એ બાળત સાધકના સમજવામાં આવતી નથી, કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ આજ પર્યંત વિશેષ ચેતન (જીવ) તરફ જ રહેલી છે. આ બ્રાન્તિ અનાદિકાળની છે. તે અભ્યાસથી હટશે અને સામાન્ય ચેતન-આત્મા સમભાઈ જશે. ન્યાં સુધી ચિદ્રૂપ સ્પષ્ટ જણાવા ન લાગે ત્યાં સુધી દષ્ટિ ઉપર-ઉપર જ છે એમ સમજવું.

આંખ પદાર્થને ભેટી હતી તે ભેવાનું બંધ કરીને આંખને જેવા લાગતાં તેને સંકલ્પ બુદ્ધિ છે એમ દેખાશે. પછી તે બંધ કરીને સંકલ્પને જેવા લાગતાં તેને સ્ફુર્તિ બુદ્ધિ છે એમ દેખાશે. બાદ તે પણ છોડીને સંકલ્પને ભેનારી સ્ફુર્તિને જેવા લાગતાં તેને ભેનારો ચિદ્રૂપ આત્મા, તે સ્ફુર્તિની ઉત્પત્તિ તથા લયકાળે છે એવો અનુભવ થાય છે. તે અનુભવ એકદમ થવાનો નથી. ધીરેધીરે અભ્યાસ દૃઢ થશે ત્યારે શુદ્ધ આત્મા અનુભવમાં આવશે. પણ સ્ફુર્તિની સામાન્ય દષ્ટિથી સર્વત્ર ચેતન-આકાશનો અભ્યાસ કરવો ભેદીએ. જેવડું ચેતન-આકાશ છે તેટલા વ્યાપકરૂપે સ્ફુર્તિને પસરાવવી તે પસરતાં-પસરતાં વિલીન થઈ અને બીજી ભેટી તેને પણ વ્યાપકરૂપે પુનઃ ચેતન-આકાશમાં પસરાવવી, તેથી તે લીન થશે. જેમ વાયુની અપટ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને આકાશમાં વ્યાપે છે અને આકાશભરમાં પસરી, લીન થઈને આપોઆપ નાશ પામે છે. અથવા પાણી ઉપર જેમ ચકાકાર ધૂમરી (વમળ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તે પાણી પર પસરતાં-પસરતાં વિખરાઈ જાય છે તેમ સ્ફુર્તિ ચેતન-આકાશમાં ભેટી, તેમાં વ્યાપી, તદાકાર થઈને સહજ જ વિખરાઈ જાય છે.

શિષ્ય-આત્માને આકાશની ઉપમા આપી, તો આકાશ જેમ આંખને પોકળ હોય એમ દેખાય છે તેવા જ આત્મા હશે એમ લાગવાનું?

ગુરુ-એમ નથી. આત્માનો અને આકાશનો ભેદ પ્રથમ નિર્વિકલ્પ નિમિત્તે બતાવેલો છે. અહીં અત્યારે

અભ્યાસને માટે જ આત્માને આકાશની ઉપમા આપીને ચિદ્રૂપ આત્માની ઓળખાણ કરાવી છે. સ્ફુર્તિવૃત્તિ ન્યાંથી ઉત્પન્ન થાય અને ન્યાં સુધી જઈને નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી એકાગ્રતાથી ચેતન-આકાશને જોવું અને તે જોવા વખતે વૃત્તિને વિકલ્પ-કાર થવા દેવી નહિ. તેમજ મન-બુદ્ધિને ઉત્પન્ન થવા દેવાં નહિ. પૂર્વસંસ્કારથી જો મનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તોપણ દૃઢતાપૂર્વક ચેતન-આકાશને જોવું. તે જોઈને ‘એ જ ચિદ્ગગન’ એવો ન્યારે બુદ્ધિ નિશ્ચય કરશે ત્યારે વિષયાકારતા હટી જશે, વિકલ્પ નષ્ટ થશે અને જ્ઞાતતા રહેશે. પછી સહજ જ સામાન્ય વૃત્તિ પસ-રીને સ્થિર થઈ રહેશે. એ પ્રમાણે ચિરકાળ અભ્યાસ થાય ત્યારે વિકલ્પનો ઘાત થાય છે અને એકલી સામાન્ય વૃત્તિ રહે છે. તે નિર્વિકલ્પ સ્ફુર્તિ રહે છે ત્યારે અંતઃકરણમાં જે સુખ થાય છે તે વાણીથી કહી શકાતું નથી વૃત્તિને જ તેની ખબર પડે છે. એવા આત્મસુખનો અનુભવ જેને લેવો હોય તેણે વિકલ્પોનો ઘાત કરનારો, ઉપર કહેલો અભ્યાસ કરવો.

વિકલ્પ હટી જાય છે એમ કહ્યું તેથી તે જલદી હટી જતો હશે એમ લાગશે, પણ તેમ નથી. તે ધીરે ધીરે શીઘ્ર થતાં થતાં હટે છે. વિકલ્પ જેમ જેમ શીઘ્ર થતો જાય, તેમ તેમ સામાન્ય જ્ઞાન વધતું જાય છે. વિકલ્પ તુરત હટે નહિ તેથી કાંઈ અભ્યાસ કરવાનું છોરાય નહિ. દિવસે દિવસે એક, બે, ત્રણ કલા અભ્યાસ વધારવો અને નિરોધથી વિકલ્પોને શીઘ્ર કરવા. તે કમ-થી ચલત સાધ્ય થશે. સામાન્ય વૃત્તિ ચિદ્ગગનકારે ક્ષણભર એકાગ્રતાથી સ્થિર થાય ત્યારે તેટલો વખત વિકલ્પ હટે છે. એ રીતે આજે એટલો અભ્યાસ થયો તેટલો કાંઈ સહજ થવાનો, પછી બીજા ક્ષણે વધારવી.

આજ બે કલા સામાન્ય જ્ઞાનમાં સ્થિતિ થઈ, તેટલો જ વિકલ્પ હટ્યો. તે કલા ત્રીજે દિવસે સહજ થાય છે. પછી ત્રણ કલા સાધવી. એમ પ્રતિદિન ક્ષણેક્ષણે સામાન્યમાં સ્થિરતા વધારવી. તેથી સહજ વિકલ્પનો નિરોધ થશે. માટે જેને આત્મસુખ સાધવાની ઇચ્છા હોય તેણે પ્રતિદિન એકાંતમાં બેસી ક્ષણે ક્ષણે સામાન્યમાં મળવું. પ્રથમ વૃત્તિ, ક્ષણભર ચિદ્ગગનાકાર થઈ જાય તેટલો જ વખત વિકલ્પ-વિકાર હટીને-

પુનઃ ઊઠે છે તે વખતે પુનઃ વૃત્તિ, ચિદ્ગગનાકાર કરવી. એ પ્રમાણે કાંઈ કાંઈ સ્થિરતા સાધવી. પ્રથમ એક કલા, પછી બે કલા, પછી ત્રણ કલા ને તે પછી ચાર કલા, એમ ક્રમપૂર્વક ઉપાય કરીને અભ્યાસ સાધવો. એમ કરતા જવાથી બળાકાર વિના સર્વ વિકલ્પો શીઘ્ર થાય છે અને આ ક્રમપૂર્વકના અભ્યાસથી મનને અભ્યાસ કરવાની લાગની લાગે છે, ને તેથી વિકલ્પ ઊઠે છે ત્યારે તુરત તેને હટાવીને મન સુખા-કાર થઈ જાય છે. કલ્પનાનું એક લક્ષણ સાડું છે કે તે ન્યાં સુખ દેખશે ત્યાં સ્થિર થશે. તેથી તે પ્રત્યા-નંદમાં તદાકાર થઈને વિકલ્પનો ત્યાગ કરે છે. એ પ્રમાણે તદાકારતાની ભરતી, વિકલ્પની ભરતીને હટા-વશે. અતે ઘડી-બે ઘડી સ્થિરતા સાધશે ત્યારે જ અભ્યાસની સફલતા થશે અને પ્રહાનુભવ પ્રાપ્ત થશે પણ એટલી સ્થિરતા થાય તે માટે નિયમિત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એકવાર ક્ષણભર બેસીને બધા વખત બ્યવહારમાં રહેશે તો અભ્યાસ કરવા માટે એકાંતમાં બેસવા છતાં યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની નહિ. માટે જ્ઞાન, પાન, ભોજનાદિ બ્યાપાર કરવા છતાં સાધકને સદા સમાધિના સ્મરણરૂપ અનુસંધાન રહેવું જોઈએ. તે એ રીતે કે;—પદાર્થ જોતાંની સાથે જ સંધિ જોવી, અને જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા ઓળખવી. તે જ પ્રમાણે મનન વખતે સમાધિની સ્થિતિ યાદ કરવી. ચિદ્ગગનમાં ચિદ્ગગન થવું (તદ્રૂપ થવું) અંદર-ગહાર ચિદ્રૂપ આત્માને જોવો. એમ રાત-દિવસ બ્યાપારમાં અનુસંધાન થાય, તો તે અનુસંધાનના બળથી એકાંત સ્થાનમાં આપોઆપ યોગ સધાય છે. પરંતુ બ્યાપારમાં સમાધિનું વિસ્મરણ થશે તો હઠ કરવા છતાં પણ સમાધિયોગ સાધી શકાશે નહિ.

એકાંતમાં જે સુખ અનુભવેલું હોય, તેના સંસ્કારથી બ્યાપારમાં સ્મરણ થવું જોઈએ, અને બ્યાપારમાં જે સુખના સંસ્કાર હશે તે જ સમાધિ વખતે ઉત્પન્ન થશે. માટે બ્યાપારના અનુસંધાનથી સમાધિનું સુખ દૃઢ થાય છે, અને સમાધિના સુખથી બ્યાપારમાં સુખ થાય છે, માટે સાધકે કાયમ અનુસંધાન રાખવું. નહિ તો સમાધિ વખતે વિધ્ન થાય છે. જે બ્યાપારમાં મન નિર્વચ્ય હશે તો જ સમાધિ-

સુખ નિર્વિઘ્ને પામશે માટે માધે કામકોષાદિ
છોડીને મદા અનુસધાનપરાયણ થવું

કૃષિ, વાણિજ્ય, રાજકારણ અને વિપરી જનો
સાથે સલાહ, અથવા અન્ય શાસ્ત્રોનો વિવાદ, એ
સર્વનો ત્યાગ કરવો જામદિકની સાથે મનોરાજ્યનો
પણ ત્યાગ કરવો ભેદજી કારણ કે મનોરાજ્યમાં
પણ ફેગટ વિપરીની કંપના થાય છે, ને તે પળ
વિનકારક ન છે, માટે મનોરાજ્યનો ત્યાગ કરવો
કામદિક, મનોરાજ્ય, અને કૃષિ આદિ વ્યાપાર
કરીએ ત્યાં તેના જ ચિત્તને છદ લાગે છે તે છદ
લાગવાથી મમાધિમા વિન થાય છે તેમજ કાચ,
તક અને ન્યાયશાસ્ત્ર લાગીએ છીએ ત્યારે જે જરૂરી
નિશ્ચય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેની ઉપેક્ષા થાય છે માટે
કાચ તર્કદિક પણ મમાધિમા વિન કરનારા કે
તેના જરૂર ત્યાગ કરવો, અને ભોજનાદિ જે દેહ-
નિર્વાહ છે તે કરવો દેહનિર્વાહનો પદાર્થ સપાઠન
કરીને જે ભોજનાદિ નહિ કરવામાં આવે તો મૃત્યુ
થશે અથવા દેહ ફીણ થશે દેહ ફીણ થવાથી
અથવા મૃત્યુ આવવાથી માધન અભ્યાસ ખૂટશે, અને
તે અભ્યાસ ખૂટ્યા પછી મોક્ષપ્રાપ્તિ શી રીતે થશે ?
મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ન આ બધી ખટખટ છે માટે
ભોજનાદિ અવશ્ય કર કાચ કૃષ્યાદિના ત્યાગ કર
વાથી મૃત્યુ આવતું નથી અને દેહ ફીણ થતો
નથી, માટે એ વિન-તાનો ત્યાગ કર

શિષ્ય-જનકાદિ રાજાઓએ રાજ્ય શી રીતે
કર્ચું હશે ? તેને રાજ્યાદિક વિનરૂપ નહિ થયા હોય ?
ગુરુ-તેને પણ વિન તો થાય, પરંતુ તે સ્વત
દેહ જ્ઞાનથી વર્તતા હતા અને કાયમ તેને સમાધાન
રહેતું, માટે રાજ્યાદિકનું તેને વિન થયું નહિ તને
જ્યારે તેના જેવું દેહ અપરોક્ષ જ્ઞાન, સશય ગહિત
પ્રત્યક્ષ થય, અને દેહાધિકના સારા નરસા કર્યો સિત્ત
રૂપે જોવાય ત્યારે તું પણ જનકાદિક પ્રમાણે કાચ
તર્કદિક ફાવે તે કર્યો પણ તને હવું સુધી પ્રહાનુભવ
થયો નથી, અને અમગતાનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું
નથી, છતાં જે જનકાદિકની વ્યર્થ જાણરી કરીશ, તો
તું પડીશ, માટે તું તેની જાણરી ન કરતા ભોજનાદિ
સપાઠન કર, અને કૃષિ, કાચ તર્કદિકનો ત્યાગ કર

વિવેક, વૈરાગ્ય જાગૃત રાખ શમદમ્માદિ સપત્તિ
રાખ હું તે પરમ આનંદને ક્યારે પ્રાપ્ત કરીશ ?
મને તે ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ? ' જોવી તાલાવેલી મનમા
આવાદે સમાધિનું આકાશ પ્રમાણે અવચકન કરીને
દેહ અનુસધાન રાખવા છતાં અર્થાત્ જગાત્કારથી
વિકંપનો નિરોધ કરવા છતાં ચાર વિનના થાય
છે તે પ્રથમ કહું છું

સમાધિમાં થતાં વિનનું નિરૂપણ

સમાધિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે ચાર
વિનના થાય છે વિશ્લેષ, કપાય, લય અને આસ્વાદ
આ ચારેના રૂપ ભૂદા ભૂડું કહું છું, અને કયા ઉપાય
થી તેનું નિવારણ થશે તે પણ કહું છું

વિશ્લેષ-અર્થાત્ વિકટપ જેને લીધે મનોરાજ્ય
કરવામાં આવે છે, તે જ સકટપ-વિકટપરૂપ વિશ્લેષ
આ સકંપરૂપ વિશ્લેષ, શણભર અવકાશ ન હેતા
એકસરખો બે છે તે જોયેલા પદાર્થનું ખમરણ કરે
છે, ત્યારે તે પદાર્થ, પ્રત્યક્ષ અતરમા ઉત્પન્ન થાય
છે, ને દેખાવા લાગે છે પડી વૃત્તિ, ચિદ્રૂપ આત્મામાં
શી રીતે સ્થિર થાય ? તે સ્થિર થતી નથી, ત્યારે
જગાત્કારથી અનુસધાનના લાગણીએ તો તે લાગતા
પડેના જ સકંપ ઉત્પન્ન થાય છે એમ વારંવાર
એકસરખો વિશ્લેષ જ બે છે

તેમાં અનુસધાન રાખીને વૃત્તિ, તદાધાર શી
રીતે થાય ? એ રીતે વિશ્લેષરૂપ વિકંપ પૂર્વ
સંસ્કારને લીધે બે છે ત્યારે સમાધિસુખનો અનુ
ભવ, સમાધિ લાગણીને લાગેલા વખત બેસે તો પણ
આવતો નથી હવે આ વિરૂપ હટાવવા માટે જાનમાં
સર્વદા અનુસધાન હોય ભેદજી અને એ અનુસધાન
રહે તે માટે કૃષ્યાદિ વ્યાપાર અને કાચ-તર્કને
છોડી દેવા ભેદજી તેમ વિવિધ જનો સાથે જરા પણ
લાપચુ કરવું નહિ અતરમાં સર્વની ત્યાગબુદ્ધિ
રાખવી, અને આત્મવરૂપનું અનુસધાન રાખીને
તે જ મનથી મનન કરવું અથવા જે ધ્યેય અનુ
ભવમાં આવ્યું તેનું એકતાન ચિંતન રાખવું એવો
સાધકને છદ લાગશે ત્યારે જ તેને નિજ રૂપ પ્રાપ્ત
થશે અન્ય પદાર્થના ત્યાગથી અભ્યાસ દ્વારા ખીરે

ધીરે વિશેષ હટશે. આ વિશેષ હટાવવાના ખાસ બે ઉપાય છે. એક તો સર્વ વ્યવહારનો ત્યાગ, તથા વૈરાગ્ય અને સ્વ-સ્વરૂપની પ્રીતિ. એ પ્રમાણે બે ઉપાય બાગૃતમાં દૃઢ કરેલા હશે તો પછી સમાધિ સાધી શકાય.

બાગૃતિમાં એમ બે ઉપાય કદ્દા. તે જ પ્રમાણે સમાધિ વખતે વિષયાકારે વિશેષ ઊઠે છે તેને વિવેક-વૈરાગ્યથી સાધકે દૂર કરવો. તે એક વાર દૂર કરવાથી બાક નહિ તો, તે જેમ જેમ ઊઠે તેમ તેમ તેને દૂર કરવો. સમાધિ વખતે વિવેક કરવો કે, આ વિકલ્પ બે ઊઠે છે તે કોના પર ઊઠે છે? જેમ પાણી ઉપર તરંગ અને આકાશમાં વાદળ, તેમ ચેતન-આકાશમાં વિકલ્પ સાથે પદાર્થ ભાસે છે. પણ જેમ પાણી અને આકાશને ભેતમાં તરંગ અને વાદળ મિથ્યા છે એમ લાગે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વાનુભવથી ચેતન આકાશને ભેતમાં પદાર્થમાં મિથ્યા-પણું આવે છે. જે રીતે ચિદ્ ગગનને ભેવાથી વિષ-ચેત્નો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે, તે જ રીતે કરતા જવાથી સ્વરૂપાનુસંધાન વિવેક દૃઢ થશે, અને આ સ્વરૂપાનુસંધાન વિવેક તથા વૈરાગ્ય બન્ને વધે છે ત્યારે વિશેષ ક્ષીણ થાય છે અને ક્ષણિકાણુ સંધિ વધે છે. જ્યારે વિશેષ તદ્દન હટી જાય છે ત્યારે સ્વાનુભવસુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ નિજ સુખ કેવું છે તે સુખથી વર્ણવાતું નથી તેનો અનુભવ તો સાધકની વૃત્તિ જ લે છે. આ પ્રમાણે પહેલું વિદ્ય-વિશેષ હટે છે તો બીજું વિદ્ય-લય ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, તેને હટાવવું ભેષ્ય.

લય બે પ્રકારનો છે: એક જાંઘ અને બીજી શૂન્યાકારતા. શૂન્યાકારતા અને જાંઘ પ્રાપ્ત થવાથી સમાધિ સધાતી નથી. માટે ન્યાં સુધી લય રહે ત્યાં સુધીનો વખત વ્યર્થ ગયો એમ સમજવું. વિકલ્પ સહિત વિશેષ જાય ત્યારે જદ્દર જાંઘ આવે જ. અગર બે જાંઘ ન આવે તો વૃત્તિને કાંઈપણ સમજવામાં ન આવે એવી શૂન્યાકારતા પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે જાંઘ અથવા શૂન્યાકારતા પ્રાપ્ત થવાથી સાધકને આત્માનુભવ થતો નથી. માટે તેણે લયને હટાવવાનો ઉપાય કરવો. અને તે એ કે, માત્ર

કોય જણાય છે, બીજું કશું જણાતું નથી. એવી ચેતન આકાશની એકાકારતા રાખવી. તે એકાકારતાને ન ભૂત્તાં હરદમ લક્ષમાં રાખવી. સ્વરૂપનું સર્વદા સ્મરણ કરવું. વિસ્મરણ કદી પણ પડવા દેવું નહિ. એમ થશે ત્યારે સામાન્ય વૃત્તિ ઊઠીને પોતે જ પસરશે અને તે પસરીને વિખરાઈ જતાં પુનઃ ઊઠીને પસરશે અને વિખરાશે. સ્વરૂપની લગની લાગે છે ત્યારે સ્મરણ રહે છે. તે સ્મરણ રહેવા માટે સ્વ-સ્વરૂપમાં કેવી પ્રીતિ હોવી ભેષ્ય તે દયાન્તથી સ્પષ્ટ કરું છું. સાવધાનીથી શ્રવણ કર.

ઉનાળાના દિવસમાં બપોરે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય પોતાના પ્રખર તેજથી પ્રકાશી રહ્યો છે, અને તે વખતમાં ચેતરફ વડવાણિ બહુ ભેરથી લાગેલો છે. તે દરમિયાન કોઈ હાથી મોટા તળાવમાં પ્રવેશે છે અને તેને શીતળતાનું જે સુખ થાય છે, તે છોડવા ચાહતો નથી. કોઈ તેને સુખ બહાર કાઢવાનું કહે તો પણ તેમ કરતો નથી. કેમકે બે સુખ પાણીની બહાર કાઢે તો ઢાંચે છે, તેથી બળવાની બીતિને લીધે પાણીની બહાર સુખ કાઢતો નથી. ઉષ્ણકાળ, મધ્યાહ્નના સૂર્યનો પ્રખર તડકો અને વડવાણિ, એ ત્રિવિધ તાપથી જેમ હાથી તપેલો હતો, તેમ આ સમાધિસુખ લેનારો સાધક ત્રિવિધ તાપથી તપેલો છે, અને વિશેષથી બહુ જ કંટાળેલો છે. તે ચિદ્ ગગનમાં વિદ્યાન્તિ પામેલો હોવાથી વિશેષ તરફ આવતો જ નથી પણ તેને ક્ષણિકાણુ આત્મસુખની જ રહ લાગે છે અને હું વિદ્યાન્તિ પામેલો એમ કહે છે. મારાં અનંત જન્મનાં દુઃખ ગયાં એમ માને છે. મારાં દુઃખ ગયાં ને હું સુખી થયો એવું સ્મરણ સાધકે કરવું નહિ. બે કહ્યું, તો તે સ્મરણરૂપી વિશેષ જ ઊઠ્યો એમ સમજવું. માટે તે સુખ બિલકલ થાક કરવું નહિ. વિશેષનું ઉત્થાન થયા પછી આપોઆપ તેની સ્મૃતિ થશે. તે સમાધિસુખની સ્મૃતિ, ભોજનાદિ વ્યાપાર વખતે પણ રાખવી. કદી પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ. એ રીતે સ્વરૂપની સ્મૃતિ સહિત સમાધિમાં ભેસે છે ત્યારે લાગલી જ તદ્દા-કારતા થાય છે. અર્થાત્ વિશેષ ન થતાં સાવધાનીથી ચિદ્ ગગનમાં લીન થાય છે. એવી ક્ષણે ક્ષણે ચઢતી

પ્રીતિ થાય ત્યારે જ આ લય હટે છે. બંધ તો આવતી નથી અને શૂન્યાકારતા પણ થતી નથી. એવી સાવધાનપણાથી જે એકાગ્રતા થાય તેને જ સમાધિ કહે છે. લય હટાવીને સમાધિ લગાવતાં “કથાય” નામનું ત્રીજું વિધન ઉત્પન્ન થાય છે.

કથાય-સમાધિકાળે મુખરૂપ થતાં ચેતન આકાશમાં એકાએક લીલા-પીળા રંગ ભાસે છે અને આગ લાગી હોય એવું ભાસે છે, અથવા વીજળી ચમકતી હોય એવો ભાસ થાય છે; અગર કાનમાં વાનિત્રના જેવો નાદ થતો હોય એમ લાગે છે. આ કથાય, સમાધિ વખતે સાધકને વિધનકર્તા છે. તેને લીધે વૃત્તિ તે તરફ જ લાગે છે. આ કથાય એકાએક ભેતો જ સાધક ઊઠીને દોડવા લાગે છે. કોઈ સાધક ઊઠીને ભાગ્યા પછી ફરી સમાધિમાં ગેસે છે ત્યારે તે જ પ્રમાણે થાય છે. એમ દરેકજ એકાગ્ર-તદાકાર થઈ નિજ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તે વખતે નાદ-રંગ વગેરે ભાસવાથી સાધક ભયથી ધ્રુમ મારીને ભાગે છે. એવી જો આદત પડે તો પ્રહ્લા-કારતામાં તે પ્રવેશ કરી શકતો નથી, પણ ત્યાંથી દરેકજ પાછો ફરે છે, માટે એ કથાયનું વિધન સાધકને માટે હુર્ધર છે. રંગ અને નાદ ભેદને કદાચ ભાગે નહિ તો વિશેષ તરફ આવે છે. વૃત્તિને વિશેષ તરફ આવવાની આદત પરશે તો એકાગ્રતાની પ્રીતિ છોડીને તે પ્રતિદિન ઉત્થાન કરશે; માટે તેમ ન થવા સારુ સાધકે એવું કરવું કે, ચિદ્ ગગન જ્ઞાનધનને છોડવું નહિ. અને સ્વરૂપસ્મૃતિમાં જુદા રૂપે ન રહેતાં તે ગુખ્ય સ્વરૂપમાં જ સંલગ્ન (લીન) થવું. પછી રંગ-નાદ જો ભાસે તો તે મિથ્યા દૃશ્ય પ્રાપ્તિ છે એમ વિચારથી જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો. વિચાર આ રીતે કરવો પ્રહ્લા શબ્દ રહિત છે ત્યાં નાદ ક્યાંથી હોય ? તેમજ પ્રહ્લા અદૃશ્ય અગોચર હોવાને લીધે ત્યાં લીલા-પીળા રંગ પણ શાના ? પ્રકાશક જ્ઞાનધન આત્મા સૂક્ષ્મ મમાન છે એમ કેટલાક માને છે, પણ તે તેવેયે નથી.

કેટલાક આંખો બંધ કરીને પ્રહ્લાને જુએ છે અથવા ભદ્રા-સુદાહિ બીજી કૃતિ કરે છે તેથી પિત્ત પ્રકૃતિના વિકારરૂપ પ્રકાશ દેખાવા લાગે છે. તે મૂર્ખ તેને પ્રહ્લા

કહે છે. કોઈ પ્રહ્લાને, જ્યોતિ જેવો લાગે છે એમ માને છે. કોઈ અણુ-જેણુ જેટલો પ્રહ્લા સૂક્ષ્મ છે એમ માને છે. એમ કેટલાયે પ્રકારથી મૂર્ખાઓ પ્રહ્લાની કલ્પના કરે છે. એવી માન્યતાથી તેઓને પ્રહ્લા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? જે સાધકને ખરેખર તરવું હોય તેણે એવા કુતર્કોમાં ગૂંચવાવું નહિ, પણ તેણે અંતરવિચારથી જાણવું કે જ્ઞાનધન આત્મા ભૌતિક પ્રકાશ જેવો નથી. તે અતર્દૃષ્ટિથી પણ દેખાતો નથી. જો તે દેખાય તેવો (દૃશ્ય) હોત તો ક્યારેક પણ મળ્યો હોત; પણ મળતો નથી. તો પછી જ્ઞાનધન પ્રહ્લાત્માને નાદ-રંગ અને વ્યક્તિ જેવો કેમ કહેવાય ? નાદ, વર્ણ, વ્યક્તિ, રંગ એ બધાં દૃષ્ટિના દૃશ્ય અને તરંગ છે, અને આત્મા અસંગ-અભંગ છે. તે આત્મા ફેલાણા જેવો છે એમ કઈ રીતે કહી શકાય ? આત્મા દૃશ્યાભાસથી અતીત છે. તેમાં જ એકાગ્રભાવથી વૃત્તિને લીન કરવી એવો નિશ્ચય કરીને સાધક ખેસે છે. ત્યારે કથાય ભાગી જાય છે. કદાચિત્ કિચિત્ ભાસ થાય તો તે તરત નાશ પામે છે. નાદ-રંગ દેખાય કે ન દેખાય, પણ વૃત્તિ નિશ્ચળ થવી ભેદીએ, પછી આપોઆપ કથાયનું વિધન નાશ પામે છે. વૃત્તિ ચિદ્ ગગનમાં લીન થાય તે પછી, ઉત્થાન વખતે વિકલ્પ ઊઠે તો “હું પ્રહ્લા અસંગ છું” એમ સંભારતાં જ તે વિકલ્પ પુનઃ લીન થઈ જાય છે. લીનપણામાં “હું પ્રહ્લા” એમ સ્કુરણ થાય તો પણ તે શબ્દાકાર સ્કુરણ હોતું નથી. કેવળ સામાન્ય વૃત્તિ જ જઈને પસરે છે અને પુનઃ લીન થઈ જાય છે. ત્યાર પછી વિકલ્પ ઊઠે અથવા ન ઊઠે તો પણ “હું પ્રહ્લા છું” એ પોતાની અસંગતારૂપ એકાકારતા, અધ્યાસના બળથી વૃત્તિમાં સ્કુરવા લાગે છે. એવી ખરેખર, સાધકની પ્રહ્લાકારવૃત્તિ થશે ત્યારે તરત કથાયનો ધાત થઈ જશે. કથાયનો નાશ થયા પછી સાધકની સમાધિમાં ચોથું વિધન રસાસ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે.

રસાસ્વાદ-નાહિ વિશેષ, નહિ લય, અને નહિ કથાય; પણ “હું પ્રહ્લા” એમ જે અભિમાન ધરવું તેને રસાસ્વાદ કહે છે.

“હું પ્રહ્લા છું” એવું જે વૃત્તિએ અભિમાન લીધું તે સમાધિનું લક્ષણ નથી. કારણકે અભિમાનને લીધે ક્ષેય અને ધ્યાતા જુદા રહે છે. મૂર્ખ, દેહબુદ્ધિ

લઈને ભેસે છે, તે દેહબુદ્ધિ જેવી પાષક છે તેવી 'હું બ્રહ્મ છું' એ વૃત્તિ પણ અભિમાનને લીધે પાંચન-કર્તા થાય છે. તેનું કારણ એ જ કે પોતાનું નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ કેવું છે તે ન સમજતાં "હું બ્રહ્મ" એમ કહે છે, તે અભિમાન દેહબુદ્ધિનું જ સમજવું ભ્રમ છે.

શિષ્ય-એ વૃત્તિ, ચિદ્ગગનાકારે, નિશ્ચયપૂર્વક થઈ, ગઈ, તો પછી તે દેહબુદ્ધિ તરફ શી રીતે આવે?

ગુરુ-વૃત્તિ ભક્તિની સાથે જ અભિમાન સ્ફુરે છે. તે વખતે સ્વરૂપ યથાર્થ નહિ સમજતાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયું, માટે તેને દેહ બુદ્ધિ જ માનવી ભ્રમ છે.

વૃત્તિ લીન થાય છે ત્યારે શૂન્યાકારતાનું અવલંબન કરે છે અને તે જ પોતાની ખરી સ્વરૂપ સ્થિતિ છે એમ માની ભેસે છે. તે વૃત્તિ, સ્ફૂર્તિથી માંડીને દેહપર્થ ત આ મિથ્યાપણાનું અભિમાન લે છે એ અભિમાનને બ્રહ્મ માની ભેસવું તે દેહબુદ્ધિ નથી શું? વૃત્તિએ વિવેચનથી મિથ્યા માનીને સર્વનો ત્યાગ કર્યો, તો શૂન્યને બ્રહ્મ કહીને "તે જ હું" એમ માનીને ભેસે છે. આત્માનુરૂપ આકાશ સમાન છે પણ વૃત્તિને જ્ઞાન-ધનરૂપ ચેતનઆકાશનો ખરો અનુભવ આવતો નથી, તેથી તે શૂન્યરૂપ આકાશને અંતરમા બ્રહ્મ માનીને તે જ સુખથી નાચે છે. જેમ કોઈ હકથોગી, પ્રાણુ-વાયુનો શેષ કરીને શૂન્યાકાર થઈ બેઠો, તેવો જ આ અભિમાની સાધક, આકાશને શૂન્યાકાર બ્રહ્મ માનીને બેઠો. વિચારવાન સાધકે વાસ્તવિક સ્વરૂપ અને આકાશનો ભેદ સમજવો ભ્રમ છે, અને વૃત્તિનું "હું બ્રહ્મ" એ અભિમાન મૂળમાથી જવું ભ્રમ છે. ખસ, ત્યારે જ આ રસાર્વાદ નાશ પામશે અને બ્રહ્મ, બ્રહ્મપણાથી સ્વતઃ પ્રાપ્ત થશે. અગર તેમ નહિ થશે તો શૂન્યમાં અથવા દેહબુદ્ધિમાં સાધક જઈ પડશે.

હવે તે વિધન શી રીતે હટાવવું તેનું નિરૂપણ સાધકે સાવધાનીથી ધ્રુવણ કરવું. પ્રથમ સ્વસ્વરૂપ અને આકાશનો ભેદ વિચારથી બાણુવામાં આવે અને પછી અભિમાનનો ત્યાગ કરીને વૃત્તિ સ્થિર થાય તે વિગત સમજવું છું.

આકાશ અને સ્વ-સ્વરૂપમાં ભેદ

આકાશ એટલે કેવળ ભૂત. જેમાંથી શબ્દશુણ્ય

ઉત્પન્ન થયો અને જે જ્ઞાનરહિત શૂન્યરૂપ છે. તે નેત્રને અવકાશરૂપ દેખાય છે. જેમાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય એ પાંચ પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા. એવું એ આકાશ, પોકળ, દશ્ય, તમેશુણ્યનું કાર્ય છે અને ચાર ભૂતો પ્રમાણે જડ છે. એ ભૂતાકાશથી બિલકું જે ચેતન-આકાશ છે તેમાં શબ્દશુણ્ય નથી. શૂન્યત્વ નથી. તે અદશ્ય-અગોચર હોવાને લીધે તેમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કામ ક્રોધ એ મનના ધર્મો છે. તે મન, ચિદ્ ગગનમાં ઉત્પન્ન થયું નથી, માટે તેનામાં મનના ધર્મ નથી. ભૂતાકાશની જેમ ચેતનઆકાશ પોકળ નથી. એ તો ચેતનધન છે. ભૂત એટલે પેદા થયેલું, તેને "આકાશ" એવું નામ મળ્યું. જ્ઞાનધન ચેતનઆકાશ તો આદિ, અંત અને મધ્યમાં પણ ભરપૂર છે. તે ચેતન આકાશમાં રત્નરૂપ સર્પની બ્રાન્તિ જેવી "અહં બ્રહ્માસ્મિ" સ્ફૂર્તિરૂપ માયાની ઉત્પત્તિ નહોતી થઈ. અર્થાત્ તે ન હોવા છતાં તેની ઉત્પત્તિ માની. તે "અહં બ્રહ્મ" શબ્દને તથા શબ્દશુણ્યને અખંડ એકરસમાં અવકાશ મળ્યો. તે છિદ્રરૂપ પોકળપણાનું "આકાશ" એવું નામ ફરવ્યું. પછી તેમાં પાકીનાં ચાર ભૂતોનો અને જગતનો વાસ થયો. તથા તેમા અજ્ઞાન જડત્વ પણ આવ્યું. તેથી આકાશ તમેશુણ્યમા થયું એમ મનાયું. કામક્રોધ એ અત કરણરૂપી કાર્યમા ઉત્પન્ન થયાં. એ વિકાર આકાશનો છે પણ એ સર્વ માયાસ્ફૂર્તિનું કાર્ય છે, માટે વિચાર કરવાથી એ થયાં જ નહીં એમ કહે છે. માત્ર નામરૂપને લીધે અમસ્તી કલ્પના કરી કે, "એ છે." વાસ્તવિક અખંડ એકરસ સ્વરૂપ જ છે.

શિષ્ય-ચેતનધનમાં માયા ઉત્પન્ન થઈ, તે દેશુણ્ય છિદ્રરૂપ પોદાણને અવકાશ શી રીતે મળ્યો?

ગુરુ-જેમ અરીસામાં છિદ્ર ન હોવા છતાં તેમાં, સામે પડેલો પદાર્થ દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનધન ગહન હોવા છતાં બ્રાન્તિથી તેમાં જગત થયું હોય એમ લાગે છે. સ્વરૂપ વિના એકાદ સ્થળ ખાલી હોત તો જ્ઞાનધનમાં અવકાશ મળત; પણ કયાંય ખાલી સ્થળ નથી, એટલે ત્યાં જગત ભસવા માટે અવકાશ જ નથી. તે અખંડ એકરસની અંદર બીજી માયા છે એવી કલ્પના કરી અને સહજ અજ્ઞાનની કલ્પના કરી તે જ આકાશ. જ્ઞાનધન ચેતનઆકાશમાં અજ્ઞાનતા, પોકળતા,

જરૂરના, વગેરે, એ નામ ઉપાધિને લીધે આન્યા છે બાકી બીજી રીતે આગ્રાશ થયું જ નથી

શિષ્ય-તેમ સ્વરૂપ વિના ડોર્ષ સ્વરૂપ ખાતી નથી, તેમ આગ્રાશ વગી કયા ખરિન વધેયુ છે ?

ગુરુ-અનત, નિશ્ચય પન્નપ્રકાર મુખ્યને લીધે 'ગગન' એ નામ ઠ પેતુ છે જુદાપણાથી જે પ્રકારને જુદાએ તેને માટે ગગન એ નામની કપના થઈ તે અભિનનપણે જોરમ થાય ત્યારે તે જ ગગન "પ્રકાર" છે કાવિમા જ્યારે ન નહે ત્યારે તે જ પિત્તગ કેવળ સુવર્ણ છે તેવી રીતે અજ્ઞાન ન હોય ત્યારે તે જ ગગન જ્ઞાનધન પ્રકાર છે પ્રકારમા અવગ્રાશ છે એવી વ્યર્થ કપના કડીને તેનું ગગન નામ ઠત્યું પણુ તેમા અવગ્રાશ નથી, કેવળ પન્નપ્રકાર જ લખ્યું છે

શિષ્ય-ત્યારે આ શાનું રૂપ કયું ?

ગુરુ-છિદ્રપણામાથી જેમા શબ્દનાદ ઉઠે છે તે ભૂતરૂપ આગ્રાશ તે આગ્રાશ શબ્દસહિત થયું, માટે ભૂત એ નામ પ્રાપ્ત થયું પ્રલયકાળમા તે નાશ પામે છે પછી જે નહે છે તે જ પ્રકાર છે

શબ્દરૂપ આ જ શ્રોત્રનો વિષય છે તે નિવાય જે જોતગોત રહે છે તે ાનો વિષય છે ? આકાશનું પોકળપણુ આખને જણાય છે, તે પોકળપણુ અર્થ કપેતુ છે આગ્રાશને વાસ્તવિક રૂપ જ નથી શબ્દ આખને દેખાતો નથી, તે પછી જોતગોત રહેતુ આગ્રાશ, નેત્રને ગી રીતે લાસે ? જે પોકળ છે એમ અનુમાન કર્યું તે જ સધન પન્નપ્રકાર છે પરપ્રકાર અનુમાનમા આજ્યો તેથી તેનું આકાશ નામ રાખ્યું સાર એ જ કે જો નેત્રાર તે જ્ઞાન, અને જોયેતુ તે જડ અજ્ઞાન જોનારાનું વિશેષ જ્ઞાન તે જ વિષયીત પ્રમાણુ છે પછી તેણે પોકળને જે અજ્ઞાન કહી લાધું તે ખડુ શાનું ? માટે જોનારા જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો અને પોકળનું જડપણુ છોડી દેતુ પછી જે જ્ઞાન રહે તે જ પન્નપ્રકાર છે માટે જે જોતગોત છે તે પ્રકાર અને જે શબ્દરૂપ છે તે ભૂતાકાશ એ જ માયા ઉપાધિમા ઉત્પન્ન થયું અને તેમાથી જ પરા, પરચિતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એ ચાર વાચ્યા ઉત્પન્ન થઈ તેઓની શબ્દ રૂપતાને આકાશ એવું નામ આપ્યું ચાર ભૂતની ઉપા

ધિના ઘર્ષણથી શબ્દ ઉત્પન્ન થયો પશુપક્ષી આદિ જીવોમા વ્યવસ્થિત આકાશ છે ત્યા જ કામકોધની ઉત્પત્તિ અને શૂન્ય અજ્ઞાન જડ બાન્નિ છે અને તેનો જ ક પાન્તે નાશ થાય છે શબ્દરૂપ જે આગ્રાશ છે તેનું જાણનાપણુ કાનમા જ છે તે શબ્દરૂપ નિવાય જે જોતગોત છે ત્યા શબ્દ નથી અને તેનું વેગપણુ પણુ નથી ત્યા કામકોધાદિક નથી જડપણુ, શૂન્ય, અજ્ઞાન અને શબ્દરૂપ પણુ નથી તે ઉત્પન્ન થયો નથી અને તેનો નાશ થતો નથી માટે જ તે પ્રકાર છે પ્રકારરૂપ વિષે, અજ્ઞાનથી એ ભૂત છે એવી ક પના કડી, અને તેનું આગ્રાશ એ નામ ઠત્યું પણુ તેને કશું જ રૂપ નથી, માટે તે જ પ્રકાર ખરો છે, પણુ તે વિચારથી ચક્રણુ કવો જોઈએ

શિષ્ય-સ્વરૂપને જે ગગનની ઉપમા આપી તે ગગન કયું ? વિશુ, વ્યાપક, નિરશ, એમ કહેલું છે તે જોતગોત પ્રકાર છે શબ્દરૂપ આ રાશ તો એકદેશી છે તેમા વિશુલ, વ્યાપકતા, અને નિરશતા આવે નહિ, માટે સ્વરૂપને જેની ઉપમા આપી તે જોતગોત ગગન છે જોતગોત ગગનમા વિશુ, વ્યાપક, નિરશ આદિ લક્ષણો સ્વરૂપના લક્ષણ પ્રમાણુ છે પ્રકારરૂપમા જોતગોત ગગનના કરતા એક ચૈતન્યમાત્ર અધિક છે તે પ્રકારમા ચૈતન્યની અધિકતા માનવાથી વ્યાપક પ્રકાર પણુ અવસ્થ જડ થયો અને તે જ એક પ્રકાર એમ તમે ઉપદેશ કર્યો, તે તે મને સ્પષ્ટ સમજાય તેમ કહો

ગુરુ-હો સ્વદેહ ! જે જોતગોત ગગન, ગગન એ નામથી છે તેની જ સ્વરૂપને ઉપમા આપી છે અજ્ઞાનીઓએ પ્રાન્તિથી માનેતુ છે તે આકાશ વ્યાપક છે તેને સમજાવવા માટે શ્રુતિ અને જ્ઞાની કહે છે કે આકાશ જેવો પ્રકાર છે

શિષ્ય-સ્વરૂપને જાણીશુક્રીને આકાશ જેવું કેમ કહે છે ?

ગુરુ-તેનું કારણ એટલું જ છે, કે અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે સ્વરૂપને કોની ઉપમા આપવી ? ઉપમા દેવા જેવો બીજો પદાર્થ જ નથી, ત્યારે તેને કઈ રીતે સમજાવવું ? સમજાવવાનો બીજો માર્ગ નથી, માટે જેમની તેમ બીજા નામથી ઉપમા આપી. અજ્ઞાનીને

આકાશના વ્યાપકપણાની અને મોટાપણાની ખબર છે. માટે જ આકાશની ઉપમા આપેલી હોવાથી તેને સ્વરૂપનો અનુભવ આવશે. કેઈએ શૂન્ય અજ્ઞાન માનેલું, તેથી પણ સ્વરૂપને આકાશની ઉપમા આપી, પણ તેમાં આકાશનું સ્વરૂપ શું છે, એ સાધકને અભ્યાસના બળથી સમજવા લાગશે અને પ્રશ્ન ચિદ્ધન જ્ઞાનરૂપ છે, તે વિશેષ જોવા અટક નથી, પણ સામાન્ય સ્વયંપ્રકાશ અભૂપ છે એમ જ્યારે યથાર્થ સમજશે ત્યારે યોતપ્રોતમાં અજ્ઞાન કંટોળું હતું, તેના ત્યાગ કરીને સહજ સામાન્ય એકરૂપનું જ્ઞાન થતાં જ ગગનબુદ્ધિ જશે. વિલુ. વ્યાપક, એ સમાનતા પહેલેથી જ છે અને એકતા પણ સહજ છે. અજ્ઞાન માનીને જે ગગન નામ રાખેલું હતું તે માત્ર સ્વાનુભવથી મિથ્યા થાય છે, માટે હે રવિદત્ત! વિચાર કરીને જો. વ્યાપક જ્ઞાનધન પ્રશ્ન જ છે. આ વ્યાપકને કયું રૂપ છે, કે તે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને સમજાય ? એવા વ્યાપક રૂપ માટે અજ્ઞાનીઓની “ગગન” એ કલ્પના છે તેનો જ હવે નિષેધ કરું છું. સાવધાન મનથી શ્રવણ કર.

વાયુ આદિ ચાર ભૂતો વ્યાપક આકાશમાં મિશ્રિત છે. તેને અલગ કાઢી લઈએ ત્યારે સ્વતઃસિદ્ધ પ્રશ્ન રહે છે. વ્યાપક આકાશમાં અજ્ઞાનરૂપ જે જડતા છે તે પૃથ્વીનો કઠિન સ્વભાવ છે. આકાશમાં મૃદુપણનો જે ભાવ છે તે પાણીનો શુણ્ણ છે. આકાશ જે ભાસે છે તે તેજનો શુણ્ણ છે. એ શુણ્ણથી આકાશ પોકળ છે એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે. આકાશમાં સ્તબ્ધતા, નિરોધતા છે તે વાયુતત્ત્વની છે. શબ્દરૂપ અંતઃકરણ સ્ફૂર્તિને લીધે સ્વરૂપમાં આકાશ નામ આવ્યું. વિચાર કરીને જોઈએ છીએ ત્યારે એ સ્ફૂર્તિ આકાશમાં મળતી જ નથી. જ્યાં એ માયાસ્ફૂર્તિ જ નથી ત્યાં સ્તબ્ધતા, નિરોધતા શાની હોય ? એ પ્રમાણે સ્તબ્ધતા-નિરોધતા નથી, એ માટે આકાશમાં વાયુ નથી. ભાસકરૂપે તે જ દેખાય છે તે જોઈ છે, કેઈ કહે કે મને પ્રશ્નનો અનુભવ થયો. તો જે યથા જેવું લાગે છે તે પ્રાપ્તિ છે. કારણ કે આપણે પ્રશ્નથી જુદા રહીને તેના અનુભવ લેવા એ બની શકે એવું નથી અને અભિન્ન ધર્મરહીએ તે ભાસ નષ્ટ થાય

છે. માટે ત્યાં તે જ નથી. ત્વચાને જ્યારે સ્પર્શ થાય ત્યારે ત્યાં મૃદુ-કઠિન યોગ્ય છે. પણ પોતે એક જ હોય ત્યાં મૃદુ-કઠિન શાનું ? મૃદુપણું જ નથી તો ત્યાં જલ કયાંથી હોય ? કઠિનપણું, શૂન્ય અજ્ઞાન એ પૃથ્વીનો શુણ્ણ છે એમ કલ્પના કરી, પણ વિચાર કર્યો એટલે સામાન્ય જ્ઞાન સમજવામાં આવ્યું. પછી અજ્ઞાન કયાં રહ્યું ? આત્મા ચેતનઆકાશ યોતપ્રોત અને અનંત છે એમ સમતીય-વિનતીય લેઈ રહિત સ્વાનુભવથી સમજશે દેહાદિક જ હું છું એવું વિપરીત જ્ઞાન જે માનેલું કે હું મને બાબતો નથી, તેથી અજ્ઞાનની કલ્પના કરી છે. એ વિપરીત જ્ઞાન, વૃત્તિની બહિર્મુખતાને લીધે કલ્પાયું છે. તેથી અજ્ઞાન વૃત્તિમાં આવ્યું. સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન નથી. જો સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન હોત તો વૃત્તિ ભકવાની સાથે તેને બાબત નહિ. પણ જાણે છે તેથી તેમાં અજ્ઞાન નથી. આત્માના પ્રકાશથી વિપરીત જ્ઞાનપણ પ્રકાશ છે. તેમ જ વૃત્તિને સ્વરૂપ સમજાતું નથી, તે વૃત્તિનું અજ્ઞાન પણ આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશિત છે. પછી તે જ્ઞાનધન ચેતન આકાશમાં અજ્ઞાન કેવી રીતે હોય ?

આત્મામાં જડપણું નથી, શૂન્ય જ્ઞાન કંટોળું હતું તેના વિચારથી નિષેધ કર્યો. છતાં પણ શૂન્યખંડન બાકી રહ્યું છે તે આગલા શ્લોકમાં કહેલું છે. તેના વિચાર સમજવામાં આવશે ત્યારે વાસ્તવિક અપરોક્ષ આત્મા જ પરિપૂર્ણ છે એમ બાબતમાં આવશે સ્વસ્વરૂપ જે ચિદ્ ગગન અનંત, અપાર, વ્યાપક છે તે માટે “આકાશ” એવી વ્યર્થ કલ્પના કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિક તે જ સઘન પ્રશ્ન છે. તે સ્વરૂપ અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, અગંધ છે. ત્યાં ભાન, મૃદુ, નિરોધ અને અજ્ઞાન નથી. એ પ્રમાણે ભૂતોના ધર્મ ત્યાગીને ગગનને અલગ કાઢી લીધું. અને એ અલગ કાઢેલું તે જ ચેતનઆકાશ. એ રીતે વિચાર કરવાથી ચિદ્ ગગન અનુભાન દ્વારા બાબતમાં આવ્યું: પણ તે વૃત્તિના સમજવામાં આવશે ત્યારે જ વૃત્તિમાં રહેતું અજ્ઞાન જશે. આત્મામાં અજ્ઞાન નથી. એ તો સામાન્ય જ્ઞાનધન છે; પરંતુ તે સ્વરૂપ, વૃત્તિના સમજવામાં આવતું નથી. માટે ‘અજ્ઞાન’ છે એવી કલ્પના

તે કરે છે. સ્વસ્વરૂપ પરિચ્છેદ રહિત અનંત; અપાર છે એમ વૃત્તિ નાણુથી ત્યારે જ તેનું અજ્ઞાન નષ્ટ થયે. જે વૃત્તિના અજ્ઞાનથી, આટલું બધું એકથ હોવા છતાં જીવપણું પેદા થયું અને દેહબુદ્ધિથી હું જાણું છું એવી વૃત્તિની મિથ્યા ભાવના થઈ, તે આત્માને બહુમા વિના તેનું અજ્ઞાન કદી પણ શીટવાનું નથી.

અભ્યાસથી વૃત્તિ ચિદ્રગનમાં વ્યાપે છે, પણ ચિદ્રગન કેવડું અને કેટલું છે તે નાણુતી નથી. વળી એ વૃત્તિ વ્યાપે છે ત્યારે સમન્વય ન સમન્વય એટલી વારમાં તો તેના લોપ થઈ નય છે. પછી તે અગોચર પ્રશ્નને પૂર્ણરૂપે શી રીતે નાણું? પૂરેપૂરું નાણુતી નથી, પણ કિંચિત્ સમજવામાં આવે છે તેનું અભિમાન માથે લે છે અને “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” કહે છે તે રસાસ્વાદ છે, અને તે વિદ્ન-કારક છે.

શિષ્ય-તે રસાસ્વાદ શી રીતે નય? અને વૃત્તિને યથાર્થ આત્મા શી રીતે સમન્વય તેમજ અભિમાન વિના સ્વાનુભવ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે અને કૃપા કરીને કહેા.

અહં પ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન ધરવામાં ન આવે તો શૂન્યપણું થાય છે. અને અભિમાન પરે તો સમાધિ-માં શૂન્યપણું થાય છે. તો હવે અહીં કેવી રીતે રહેવું તે સુક્તિ, હે મહારાજ! મને બતાવો (એમ કહીને સંવદત્તે શુરુના ચરણને સ્પર્શ કર્યો પછી સતોપ પામી સદ્ગુરુએ કહ્યું. વૃત્તિને જ્ઞાન શી રીતે થાય છે તે સાવધાન થઈને એકાગ્રતાથી શ્રવણ કર.)

શુરુ-વૃત્તિ ચેતનઆકાશમાં પસરી છે અને તદાકાર થઈ નાશ પામે છે. પછી જે બાકી રહે છે તે જ સ્વપ્રકાશ આત્મસ્વરૂપ વૃત્તિ હ્રુસ થયા પછી લાગલી જ ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી તે સધિમાં કેવળ સામાન્ય ચેતનઆત્મા હોય છે.

શિષ્ય-વૃત્તિને લય થયા પછી સામાન્ય ચેતન આત્મા, જે રહે છે તે વૃત્તિના સમન્વયમાં શી રીતે આવશે?

શુરુ-વૃત્તિ ઊઠીને ન્યારે ચિદ્રગનમાં વ્યાપે

ત્યારે તેને ‘આ ચિદ્રગન’ એમ સમન્વય છે. વૃત્તિ કોઈ પદાર્થ એવા લાગે છે ત્યારે તેને ‘આ અમુક પદાર્થ’ છે’ એમ સમન્વય કે તુરત તે વૃત્તિનો નાશ થાય છે. નાણું અને લોપાણું એ વૃત્તિનો સ્વભાવ છે. ઘટપટનું અજ્ઞાન હટાવીને વૃત્તિ નષ્ટ થાય છે છતાં તેણે જે બાણું તે જ્ઞાન કાયમ રહે છે. તેવી રીતે વૃત્તિ ચેતનઆકાશમાં પસરી ત્યારે જ તેણે ‘આ સ્વસ્વરૂપ’ એમ નાણી લીધું. પછી તુરત તે વિખરાઈ ગઈ. પણ જે બાણું તે કાયમ રહ્યું. એવું વૃત્તિને જ્ઞાન થયું અને અજ્ઞાન ગયું. (નષ્ટ થયું.)

શિષ્ય-વૃત્તિ વ્યાપતાં જ અજ્ઞાન નય છે અને અમુક “આ પ્રશ્ન છે” એવો નિશ્ચય થાય છે, ને એ નિશ્ચયનું વૃત્તિ અભિમાન ધરે છે, તો એ પણ રસાસ્વાદ જ થયોને?

શુરુ-હા, આ રસાસ્વાદ ન્યાં સુધી ત્રિપુટી છે ત્યાં સુધી મૂળમાંથી જતો નથી; પણ ન્યારે પોતે પુદ્ અપરોક્ષ થાય ત્યારે જ આ રસાસ્વાદ નય છે. ત્યાં સુધી આ અભિમાન હશે તો જ અજ્ઞાનનું ખંડન થયે. માટે શુદ્ધ સ્વરૂપનું અખંડ અનુસંધાન એકતાન થવું જોઈએ. એ ધ્યેય-ધ્યાનરૂપ, કતનિ અધીન ક્રિયા ચિરકાળ સ્થિર રહેશે ત્યારે તેના યોગ-થી જ ધીરેધીરે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અભિન્નતા થશે હું સ્વતઃ નિર્વિકલ્પ, નિર્વિકારી છું એવો દંઢ અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી એ રસાસ્વાદનું વિદ્ન નાશ પામે છે ત્યાં સુધી પ્રશ્નનો આનંદ દેનારો, આ રસાસ્વાદરૂપી વૃત્તિનો છંદ, બીજા વિદ્નને રસાસ્વાદ હટાવવા માટે ઉપયોગી છે. વિશ્લેષ, લય, અને કષાય—એ ત્રણે વિદ્નને રસાસ્વાદ હટાવે છે. તે આરંભમાં સુખદાયક છે અને બીજા વિદ્નને હટાવી પ્રશ્નાનંદ વધારે છે. ત્રણ વિદ્નને મૂળથી ગયાં. વૃત્તિને દંઢ જ્ઞાન થયું. પછી તે સુખમાં લીન નહિ થતાં લિનપણુથી રસાસ્વાદનું વિદ્ન દેખાય તોપણ તે અહિતકારક નથી. કારણ કે વૃત્તિને પ્રથમ પ્રશ્નનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું થવું જોઈએ. પછી આપોઆપ રસાસ્વાદનો નિર્વિકલ્પમાં ઘાત થાય છે.

રસાસ્વાદરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિને જ્ઞાની અને વેદ

બ્રહ્મવિદ્યા કહે છે. તે બ્રહ્મવિદ્યા અપાર ચિદ્ ગગનમાં વ્યાપીને તદાકાર થઈ રહે છે ત્યારે તરત જ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. સાધક સમાધિસાધનથી મન-બુદ્ધિને સ્થિર કરે તો પણ બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસ વિના આ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નષ્ટ થતો નથી.

બ્રહ્મવિદ્યા વિશેષ, લય અને ક્રયાય, એ સમાધિનાં ત્રણે વિધોને હટાવીને વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થાય યાને ચિદ્ ગગનાકારે એકરસ થાય તેને જ બ્રહ્મવિદ્યા કહે છે. આ બ્રહ્મવિદ્યા અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પોતે પણ બ્રહ્મી રહેતી નથી. તે અખંડ એકરસ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં લય પામે છે. એ રીતે અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે આ બ્રહ્મવિદ્યા જ સમર્થ છે. વૃત્તિવ્યાપ્તિ-વૃત્તિ ચેતન-આકાશમાં વ્યાપીને નાશ પામે તેને વૃત્તિવ્યાપ્તિ કહે છે.

અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે જ્ઞાની વૃત્તિવ્યાપ્તિની ધૃષ્ટા કરે છે. જીવ વ્યાપ્તિનું પ્રયોજન નથી. માટે તેનો સ્વીકાર કરતા નથી. ઘટ આદિ બહારના પદાર્થો જેવા વખતે વૃત્તિ ઘટરૂપ થાય છે અને આ મોટા પેટવાળો, નાના મોંઢાવાળો ઘડો છે એવું જ્ઞાન કરે છે અર્થાત્ જાણે છે ઘડાનું જ્ઞાન થયું એટલે તે સંબંધી અજ્ઞાન હતું તે ગયું. પણ ઘડાનું અજ્ઞાન નસાડી જ્ઞાન કરવા માટે જીવચેતન્યના સ્ફુરણનું કામ પડે છે કેમકે વૃત્તિ પરમકાશ છે અને ઘડો જડ અપ્રકાશ છે માટે બંને સ્ફુરણરૂપ જીવ જોઈએ પરંતુ બ્રહ્માકારતામાં જીવનું કામ નથી. આત્માના પ્રકાશથી વૃત્તિ જ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અંધારામાં પદાર્થો જેવા માટે નેત્ર અને દીપક; બંનેની જરૂર છે, તેમ ઘટાદિક જડ પદાર્થોને જેવા માટે જીવ અને વૃત્તિ એ બંને જોઈએ. એકસો દીવો જેવાનો હોય તો એકલા નેત્રથી જ જોઈ શકાયે. તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ જેવા માટે પેકિ તત્ત્વ રતી. બ્રહ્મ નેધરે. નહીં શાપ્ત જીવે તેને લીધે ચિત્તવૃત્તિ પ્રકાશમાન હોય છે. વૃત્તકર છે સ્ફુરણની ગરજ નથી. એક વૃત્તિ માત્ર જોઈએ. તેવૃત્તિ પણ અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી જોઈએ. અજ્ઞાન ગયા પછી તુરત આત્મસ્વરૂપમાં લયલાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શિષ્ય-વૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી જીવ પ્રતિભાસક.

રૂપે રહે છે. ત્યાં પાણી છે ત્યાં પ્રતિબિંબ છે જ; તેમ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી જીવતત્ત્વ પણ છે જ ને ?

ગુરુ-પાણીમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તે છાયામાં વિશેષ દેખાય છે, પણ તે જ પ્રતિબિંબ, તડકામાં એકરૂપ-સમરસ થઈ જાય છે. તેમ વૃત્તિને લીધે જીવ થયો છે તે પ્રકાશમાં લોપાઈ જાય છે. જે લોપાઈ ગયો તે બ્રહ્માકારતાને કઈ રીતે પ્રકાશે ? તે પ્રકાશતો નથી માટે લોપ થઈ ગયો એમ કહ્યું. બીજી પાણીમાં બિંબ બૂટી જાય ત્યારે પ્રતિબિંબ પડતું નથી. ત્યાં સુધી બિંબ, પાણીથી દૂર છે ત્યાં સુધી પ્રતિબિંબ હોય એમ દેખાય છે. પણ સૂર્ય પાણીમાં મિશ્રિત થઈ ગયો, પછી પ્રતિબિંબ કયાં પડશે ? તેવી રીતે વૃત્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપથી જુદી પડીને મિથ્યા પદાર્થોને જુએ છે ત્યારે જ વૃત્તિમાં આભાસ જીવની ગળાગળી ઊઠે છે. પણ તે જ વૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ અને બિંબાત્મામાં મળી ગઈ, પછી જીવની આભાસરૂપતા શેમાં ઊઠશે ? એ પ્રમાણે જીવનો અભાવ થઈ, વૃત્તિવ્યાપ્તિ માત્ર થાય છે. તે વૃત્તિ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે. ‘અસુક એ બ્રહ્મ’ એવું વૃત્તિને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન નાસે છે અને પછી જ્ઞાનતા રહે છે. સામાન્ય વૃત્તિ ઘટાકાર થઈ પણ ત્યાં સુધી ઘટબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી તે ઘટને ન જાણવાને અજ્ઞાનતા કહે છે. પછી ‘આ ઘટો’ એમ જાણ્યું ત્યારે ન જાણવાનો ભાવ ગયો.

સ્વરૂપમાં વૃત્તિ ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે જ તે બ્રહ્મસ્વરૂપને ભૂટી, અને બીજા પદાર્થોને જેવા લાગી. એ જ અજ્ઞાન પછી અભ્યાસથી અંદર-બહાર સંધિ નાધીને ત્રણે વિધોને હટાવીને પછી વૃત્તિ બ્રહ્માકાશમાં વ્યાપી. તે વ્યાપતાં જ પ્રથમ અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું કે સ્વરૂપ દેશ્ય જેવું છે, તે આકાશનો વિચાર ન કરવાને લીધે માન્યું. પછી શ્રવણ મનનથી શોધ કરી અને બ્રહ્મ તથા આકાશ ભિન્ન છે એમ જાણ્યું. બ્રહ્મનું યથાર્થ લક્ષણ મનનતય છે ત્યારે જ સમાધિમાં તે સ્વરૂપને જુએ છે. આકાશમાં જે સૂક્ષ્મ ભૂતો હતાં તે જડ તત્ત્વોને ગાળી નાખ્યાં. પછી જે બ્રહ્મી રહ્યું તે અવિનાશી બ્રહ્મ અભિન્નપણે

અનુભવમાં આવ્યું. ત્યારે તે વ્યાપક પરિપૂર્ણ ચિદ્ર-ગગન, ત્રિધા પરિચ્છેદ રહિત અને ત્રિવિધ ભેદ-શૂન્ય છે એમ વૃત્તિના સમજવામાં આવ્યું. સ્વરૂપ એક નથી અને બે પણ નથી, એવું ચિદ્રૂપ નિર્વિકાર જ્ઞાનધન છે. તેને માટે દયાન્ત દેવા જેવો ખીન્ને પદાર્થ નથી. એવું તે નિરુપમ સહજ છે. તેને માટે પ્રથમ આકાશનું દયાન્ત આપ્યું હતું તે શોધને અન્તે મિથ્યા હતું. અને બાકી જે રહ્યું તે એકરૂપ થઈ ગયું. હવે ઉપમા કોની આપવી? ચિદ્રૂપ ખીન્ને નથી; માટે સ્વતત્ત્વ ભેદ લાગતો નથી, છૂવ અને ધ્વિર એ પ્રતિગિજો ખરાં નથી, તો સદ્રૂપને ખીન્ને કયો પદાર્થ ઉપમા દેવા લાયક છે?

જરૂરે જગતની ભાવના કરી હતી અને શૂન્ય-રૂપે ગગનની દૃષ્ટના કરી હતી, તે વિચારથી નાશ પામી, ત્યારે વિવત્તીય ભેદ કયાં રહ્યો? આત્માને કોઈ અવયવ નથી, માટે સ્વગતભેદ પણ લાગતો નથી. એમ ત્રણે ભેદનું ખંડન થયું ત્યારે વૃત્તિને ચિદ્રગગન સમજવા લાગ્યું. તે ચિદ્રગગન અચુક દેશમાં છે અને તે સિવાય ખીજ દેશમાં નથી, એમ નથી. પણ તે તો દ્વેષે દિશામાં વ્યાપક છે. તેથી દેશપરિચ્છેદનો ભેદ માનેડો તે તૂટી ગયો અને અભેદ એકરસ પ્રજ્ઞ ભરપૂર જણાયો. તે પરપ્રજ્ઞ અત્યારે સમાધિમાં પ્રગટ થયો, તેની પહેલાં તેનો નાશ નહોતો થયો, પણ જે ભરપૂર હતો તે જ અત્યારે સામાન્ય વૃત્તિના બાળુવામાં આવ્યો. અનંત યુગો, અનંત કલ્પો આપોઆપ થાય છે અને જાય છે. તેના આદિ-અંતમાં એક સચ્ચિત્ રૂપ જ ભરપૂર છે. કોઈ તેને જુઓ કે ન જુઓ, તેને કાળપરિચ્છેદ નથી. જોનારા માત્ર ઉત્પત્ત થાય છે અને લય પામે છે. પણ તે તો જેમનો તેમ એકરૂપે રહેલો છે. અચુક એક વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ચિદ્રૂપ નથી એમ નથી. તે સર્વ વસ્તુઓમાં વ્યાપી રહેલ છે માટે પ્રજ્ઞમાં વસ્તુપરિચ્છેદ નથી. આ પ્રમાણે આત્મામાં દેશનો, કાળનો અને વસ્તુનો ભેદ નથી એવું અખંડિત જ્ઞાન, વૃત્તિમાં ઠંભાવવું. વૃત્તિ ભેદતાં જ પસંદીને વિખરાઈ જાય છે પણ તેને સ્વરૂપ કેવડું મહાન છે તેનો અંત લાગતો નથી. માત્ર

‘એ પ્રજ્ઞ’, એટલું સમજે ને પછી વૃત્તિ હુપ્ત થાય. એ રીતે વારંવાર બંને ને વારંવાર લોપાય છે. સ્વતત્ત્વ ભેદ રહિત અને ત્રિધા પરિચ્છેદ રહિત, અનંત સચ્ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપ છે. એમ વૃત્તિને ન્યારે સમજાય છે અને એવી રીતે સ્વરૂપનું લક્ષણ, સામાન્ય વૃત્તિ બંને છે ત્યારે અજ્ઞાન નાશ પામે છે.

સ્વતત્ત્વ ભેદ—એકસમાન ખીજ વસ્તુ હોય તો તે સ્વતત્ત્વ ભેદ.

વિવત્તીય ભેદ—એકરી જુદી, ખીજ જગતની વસ્તુ હોય તો તે વસ્તુની બંતમાં વિવત્તીય ભેદ છે, એમ કહેવાય છે.

સ્વગત ભેદ—એક વસ્તુના અવયવો (ભાગો)ને સ્વગત ભેદ કહે છે.

કાલપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ સર્વ કાળમાં ટકતી નથી, એ કાળપરિચ્છેદ.

દેશપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ અચુક દેશમાં હોય ને ખીજ દેશમાં ન હોય તેને દેશપરિચ્છેદ સમજવો.

વસ્તુપરિચ્છેદ—એક વસ્તુ કોઈ વસ્તુમાં વ્યાપેલી હોય ને સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપેલી ન હોય તેને વસ્તુપરિચ્છેદ સમજવો.

વૃત્તિનો ન્યારે અધોમુખ પ્રવાહ હતો અને મનાઈ વિષયોમાં વિહરતી હતી ત્યારે તેને આત્મ-જ્ઞાન નહોતું. ને તેથી જ વૃત્તિને આ બંધીસ તત્ત્વોનો સમુદાય સાથે લાગતો હતો. ન્યારે વિદ્યાર્થી સમુદાયનો અભ્યાસથી ત્યાગ કર્યો, ત્યારે એકલી રહેલી એ સામાન્યવૃત્તિ પ્રજ્ઞમાં તદ્દાકાર-પ્રજ્ઞાકાર થઈ. અધોમુખ વર્તતી હતી તે ઊર્ધ્વમુખ થઈ. અર્થાત્ વૃત્તિ, પ્રજ્ઞને જોવા માટે પ્રજ્ઞ તરફ વળી ત્યારે તેને જાણ્યો. વૃત્તિને જણાયો ન હતો ત્યારે પણ એતપ્રોત અખંડ પ્રજ્ઞ ભરેલો હતો. પ્રજ્ઞ કેવડો છે તે વૃત્તિને માલૂમ ન હતું. કેમકે તે વખતે માયા-અવિદ્યાનું ખંડ બંધાયું હતું. એ જ અજ્ઞાન. વૃત્તિનું એ અજ્ઞાન, ન્યારે વૃત્તિ અધોમુખ વહેવાનું છોડી ઊર્ધ્વમુખ વહેવા લાગી અને ચિદ્રગગનાકારે થઈ ત્યારે ગયું. એટલું જ છૂવના અભાવે એકલી વૃત્તિવ્યાપ્તિનું કામ છે. વૃત્તિ તદ્દાકાર થઈ ને લોપાય છે અને ફરી તદ્દાકાર થાય છે, તેને પ્રજ્ઞ-

વિદ્યા કહે છે. એ પ્રમાણે તેણે પ્રજ્ઞાનુભવ લીધો તેથી વૃત્તિને અભિમાન આવે છે અને મોટા આશ્ચર્યથી કહે છે કે, એટલું મહાન સ્વસ્વરૂપ સધન, તેને હું કેમ ભૂલી ગઈ! જે સ્વરૂપ ભુલાયું હતું તે જ અનંત જન્મોનાં પુણ્યથી અત્યારે મોતમોત ગગન સમજવામાં આવ્યું. એવો વૃત્તિને ગર્વ ઉત્પન્ન થવાથી વિકલ્પ પેદા થાય છે. વિકલ્પ ઊઠ્યો એટલે પછી વૃત્તિ ચિદ્ગુણનાકાર થાય તો પણ વિકલ્પ ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. હું પોતે પ્રજ્ઞાકાર થયો, એવું જે અભિમાન ઊઠે છે તે જ રસાસ્વાદ છે. આ રસાસ્વાદ ઊઠે છે ત્યારે સમાધિનો ભગ થાય છે. માટે સમાધિ વખતે આ રસાસ્વાદ વિધનકર્તા થાય છે.

રસાસ્વાદરૂપી વિધન ટાળવા માટે ઉપાય એ જ કે સાધકે તદાકારતાને છોડવી નહિ વૃત્તિ તદાકારતાથી ઉત્થાન પામે તો પુનઃ પુનઃ સ્થિર કરવી. તેને વિકલ્પ પામે આવવા દેવી નહિ વૃત્તિ ઊઠીને ચેતન-આકાશમાં પસરે છે ને તરત લોપાય છે તેના લોપના સાક્ષીરૂપે રહેલું વૃત્તિ ઊઠે કે પસરે તેની કાંઈ ગરજ નથી. પણ પોતે માત્ર પોતાનું સાક્ષીપદ છોડવું નહિ. વૃત્તિનું ઊઠવું, પસરવું અને લોપાવું એ જેના પ્રકાશથી જણાય છે તે જ પ્રકાશ (જ્ઞાન) સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જ એક રૂપ લક્ષમાં રાખે, તો વૃત્તિ અભિમાનથી વિકલ્પ પ્રતિ આવે નહિ, પણ ચારી રીતે લીન થઈ સાક્ષીમાં ઊઠે છે ને લોપાય છે. પછી તે તદાકાર થઈને રહે છે. એ તદાકારતા ચિદ્ગુણ-ગાથર છે. વૃત્તિ સામાન્ય રૂપમાં સ્થિર થઈ રહે છે ત્યારે તેનો “અહ પ્રજ્ઞાસ્થિ” એ સૂક્ષ્મ ઉદ્ગાર ઊઠે છે, પણ તે વિકલ્પ તરફ આવતી નથી. માટે ત્રિપુરીરૂપ ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન; કેવળ ધ્યેયમાં સમરસ થાય એ જરૂરનું છે. એ ધ્યાતા પોતે ઊઠે નહિ તો ધ્યેયાકારમાં વૃત્તિની સ્થિરતા થાય છે. વારંવાર આ અભ્યાસ વધારવો અને ધીરે ધીરે ધ્યાતા, ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધ્યેયમાં જ મગી જવું ધ્યાતા ધ્યેયાકાર થયો એટલે પછી અભિમાનનો ઉદ્ગાર જ થતો નથી; પણ સામાન્ય વૃત્તિ, મહંજ ચિદ્ગુણનાકાર રહે છે. તે વૃત્તિ પ્રજ્ઞા-સુખ લે છે, પણ ત્યાં વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી. વૃત્તિ પ્રજ્ઞાસુખ લે છે એ પણ રસાસ્વાદ જ છે,

પરંતુ તે તદાકાર થઈને રહે છે. રસાસ્વાદ બે પ્રકારના છે. એક સામાન્ય અને બીજો વિશેષ. સામાન્ય રસાસ્વાદ, સામાન્ય ચેતનમાં લીન રહે છે અને વિશેષ રસાસ્વાદ સમાધિમાંથી ઉત્થાન કરે છે. માટે પ્રજ્ઞાસુખ લેવું પણ વિકલ્પ તરફ આવવું નહિ. પોતે ધ્યાતાન બનતાં ધ્યેયાકાર થઈ રહેવું. વૃત્તિ, બે ધ્યાતા તરફ આવશે તો અભિમાન ઉત્પન્ન થશે. અભિમાન ઉત્પન્ન થતાં વૃત્તિ વિકલ્પાકાર થશે, ને સુખાકારનાની સમાપ્તિ થશે. માટે ધ્યાતાનું અવલંબન કરવું નહિ. પછી સહજ ધ્યેયાકારતા રહેશે. ધ્યેયાકારતા રહેવાથી વિશેષરૂપે થનારા રસાસ્વાદનો વિકાર ઊઠવાનો નહિ. સામાન્ય રસાસ્વાદ પણ જ્યાં સુધી ત્રિપુરીનો ભેદ છે ત્યાં સુધી જ સામાન્યરૂપમાં રહે છે. જ્યારે સ્વતઃ પ્રજ્ઞ થઈને દૃઢ અપરેક્ષ સહજ રૂપે રહેશે ત્યારે ત્રિપુરીનો ભંગ થશે. ત્રિપુરીનો ભંગ થતાં રસાસ્વાદનો ભંગ થાય છે. ત્રિપુરીભંગ પર્યંત રસાસ્વાદ સામાન્ય રૂપે રહે છે. વિશેષાકારે રહેતો નથી. માટે તે વિવ્રકર્તા નથી. જે વિવ્રકર્તા, વિશેષાકારનો રસાસ્વાદ છે તેને હટાવવો. એમ થવા માટે સાધકે ધ્યાતા અને ધ્યાનનું અવલંબન ન કરતાં ધ્યેયાકારતામાં જ રમ્યા કરવું. એ વૃત્તિવ્યાપ્તિ જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા છે. તે અગ્નિને હટાવે છે અને જલદી દૃઢ અપરેક્ષ સમાધાનમાં મેળવે છે આ પ્રજ્ઞાવિદ્યાને સાધક, મુનિ, સંત સદાય સેવે છે, અને તેના વડે તરત સંસારથી છૂટે છે. માટે એ પ્રજ્ઞાવિદ્યા હે રવિદત્ત! મેં તને કહી આ વિદ્યાના અભ્યાસથી હું દૃઢ અપરેક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર.

કેવળ ચિદ્ગુણનાકાર થઈને સુખરૂપ રહેનારી સામાન્ય વૃત્તિ, એ વાસનાનંદનો પ્રકાર છે. જાગૃતિ ગઈ, ને પૂરી ઊંધ લાગી નથી, એવા વખતમાં વૃત્તિને પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. મન-બુદ્ધિનો કેવળ અભાવ થાય છે, અને વૃત્તિ પાછળ જોવા લાગે છે તે વખતે વૃત્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પછી સહજ સુખની લહેર આવે છે, ને આનંદાકારની યતક અનુભવાય છે ત્યારે વાસનાવૃત્તિ સુખાકાર થઈ સુખી રહે છે, માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે.

વાસનાનંદનો અનુભવ લીધા પછી જ્યારે ગાઢ

સુષુપ્તિ લાગે છે ત્યારે કેવળ પ્રજ્ઞાનંદ રહે છે. તે આનંદ, વૃત્તિને અનુભવતાં આવડતો નથી. સુષુપ્તિ-માંથી કેઈ ઉઠકે ત્યારે પૂરતી ઊંઘ ઊઠી ન હોય ને પૂરતી જાગૃતિ આવી ન હોય ત્યારે ત્યાં વાસનાનંદ પ્રગટે છે. એમ સુષુપ્તિના આદિ-અંતમાં વાસનાનંદનો અનુભવ, સર્વ જગતને સાધન વિના જ થાય છે. તે જ વાસનાનંદ, જ્યાં વ્રણ શુભોનો વિકાર નથી, એવી ક્લેશ વૃત્તિમાં પણ છે. તે જ અત્યારે સમાધિના અભ્યાસથી વિકલ્પોનું બંડ હટાવીને તદ્દકારે વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ થવાથી સાધકના અનુભવમાં આવે છે. અહીં પણ મનશુદ્ધિથી વિમુખ થઈને સામાન્ય વૃત્તિ પ્રજ્ઞા-કાર થાય છે ત્યારે તે સામાન્ય વૃત્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદનું પ્રતિબિંબ પડે છે. જ્યાં વૃત્તિ ઊઠીને પસરે છે ત્યારે જ વાસનાનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, અને વૃત્તિ સામાન્ય સુખમાં સ્થિર રહે છે. તેથી વૃત્તિ સુખી થાય છે. ‘તે સુખ છે’ એવો ઉદ્દગાર ન થતાં કેવળ સ્તબ્ધપણે વૃત્તિ તદ્દકાર થાય છે. તે જ પ્રજ્ઞાનંદનું પ્રતિબિંબ વાસનાનંદ છે.

શિષ્ય-અભ્યાસથી એટલી સ્થિતિ સાધી તો પણ પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ ન થઈ. વાસનાનંદની જ પ્રાપ્તિ થઈ; તો પછી અભ્યાસ શા માટે કરવો? વિકલ્પો શા માટે હટાવવા? ને સુખ્ય આનંદની પ્રાપ્તિ થાય તહિ તો વાસનાનંદનો શો ઉપયોગ? તેનાથી શું થવાનું છે?

ગુરુ-અભ્યાસથી વાસનાનંદ દૃઢ થાય ત્યારે પ્રજ્ઞાનંદ નજીક છે એમ સમજવું વૃત્તિ ઊઠે, પસરે અને લીન થાય ત્યારે અને પુનઃ ઊઠે ત્યારે તે દ્રશ્યની દૃષ્ટિમાં સ્પષ્ટ રીતે આવવું નોઈએ, અને દેખાવા લાગવું નોઈએ. હાથકંઠાને નેવા માટે જેમ ચીરીસાની જરૂર નથી પડતી, તેમ એટલી ખુલ્લે-ખુલ્લી રીતે વૃત્તિની ઊઠ-ખેસનો અનુભવ આવવો નોઈએ. સહજ વૃત્તિ ઊઠે કે ટુરત તેને નેવી. તે પસરીને લોપાય તે પણ નેવું. અભ્યાસથી વૃત્તિને એટલી તાલીમ આપવામાં આવે ત્યારે જ અભ્યાસ સફળ થયો એમ સમજવું. જેમ દરવાજા વચ્ચેનો દીવો, કાંઈપણ પરિશ્રમ વિના અંદરથી અને બહારથી નોઈ શકાય છે તેમ અભ્યાસ દંતર થાય અને તેને

લીધે વાસનાનંદ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે, ત્યાર પછી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થવામાં વાર લાગતી નથી. સુષુપ્તિના આરંભમાં જે વાસનાનંદ હોય છે તે જ અભ્યાસ વગર સુષુપ્તિમાં પ્રજ્ઞાનંદ થાય છે. તે વખતે ત્યાં વૃત્તિ રહેતી નથી. અને વાસનાનંદ પણ અલગ રહેતો નથી પણ સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનંદ જ હોય છે. એનો અનુભવ સર્વ જનોને છે. જ્યાં વાસનાનંદનો ખસે અનુભવ થયો હશે ત્યાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન એ ત્રિપુટીનો વિકાર પણ રહેવાનો.

અંતઃકરણની વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન-સાક્ષી, તે ધ્યાતા. એ ધ્યાતા પોતે યોગ્યોત્તમ ચિદ્ગગન જુએ છે અને એ ધ્યેયનું સુખ લઈને ધ્યાતા સુખાકાર થાય છે. એવો ત્રિપુટીનો જુદાપણાથી નેવાનો જે આનંદ તે વાસનાનંદ. તે ધ્યાતા, ધ્યાનનો લોપ થાય અને ધ્યેય માત્ર ચિદ્ગગન, સ્વાનુભવ વિના ણાકી રહે તે જ પ્રજ્ઞાનંદ.

શિષ્ય-પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ કરવાનું સાધન શું?

ગુરુ-સાધન છે વિચાર. વિના વિચારે કેવળ અભ્યાસથી પ્રજ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. અભ્યાસથી એટલું જ કે વાસનાનંદની પ્રાપ્તિ થાય. પ્રજ્ઞાનંદ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતો નથી. તે માટે વિચાર જ નોઈએ. પણ આ વિચારદ્વારા પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસથી વાસનાનંદરૂપ વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અનુભવ, પૂરેપૂરો આવવો નોઈએ. અભ્યાસના અંતથી તે અનુભવ દૃઢ થયા પછી ચંદ્રશાખા ન્યાય પ્રમાણે સાધકે વૃત્તિવ્યાપ્તિરૂપી પ્રજ્ઞાવિદ્યા નામક શાખાને ત્યાગ કરીને પ્રજ્ઞાનંદરૂપ ચંદ્રને નેવો. શાખાને છોડીને જેમ ચંદ્ર નેવાનો, તેમ વિચારથી સાધકે ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરીને પ્રજ્ઞાનંદ નેવાનો અને પ્રાપ્ત કરવાનો. પ્રજ્ઞાનંદનું આગમના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરેલું છે, અને વિચાર કેને કંઈવાય તેનું પણ નિરૂપણ કરેલું છે. આ શ્લોકમાં અભ્યાસ સ્પષ્ટ બતાવ્યો અને સમાધિ-અભ્યાસમાં ચાર વિદ્યો આવે છે તેનો નિષેધ કર્યો. અભ્યાસ ને કહ્યો તે વૃત્તિવ્યાપ્તિનો અભ્યાસ કરી વિકલ્પો રોકવા. જેને પ્રજ્ઞાનંદની ધૃષ્ટા હોય તેણે આ ઉપાયમાં પ્રવૃત્ત થવું. અને આ અભ્યાસ અતિ પ્રયત્નથી કમવાર કરવો. અંદર-

અહાર સંધિ સાધીને, ચાર વિદ્યો હટાવી, સ્વાનુભવથી સ્ફુર્તિ સહિત ચિદ્ગગન ભેળું. સામાન્ય વૃત્તિથી ચિદ્ગગન અઠણ કરવું. ચિદ્ગગનમાં સ્ફુર્તિને જોવી. એ અનુસંધાન શણે શણે વધારવું.

વાયુ જેમ આકાશમાં વ્યાપે છે તેમ વૃત્તિ ચિદ્ગગનમાં વ્યાપે છે. વિષયોથી લઈને આહીં સુધી અભ્યાસથી પગદંડી કરવી. પછી ત્રિપુટી સહિત જે પરબ્રહ્મ, તેમાં અભિનિયત થવું. અને તેમ થવા માટે પછી અભ્યાસ છોડીને વિચાર દ્વારા અપરોક્ષ માંદા-ત્કાર પામ કરવો હવે આ નીચેના શ્લોકમાં વિચારથી એકતા થાય તે માટે જીવ અને પ્રજ્ઞનું રૂપ કહેવામાં આવે છે.

સવિકલ્પક જીવોયં બ્રહ્મસ્યાત નિર્વિકલ્પકં ॥

અહં પ્રત્યક્ષિ વાચ્યેન સોવમયોભીયતે ॥ ૧૩ ॥

જે માયાને લીધે વ્યર્થ બીજો ભાગ થયો તે જીવ ખરો સવિકલ્પ છે અને માયાતીત અનંત બ્રહ્માત્મા નિર્વિકલ્પ છે. એ જ અર્થ “અહંબ્રહ્માસ્મિ” મહાવાક્ય કહે છે, માટે સાધકે જલદી વિચાર કરીને અભિનનતા વરવી. પ્રથમ જીવનું રૂપ કહેવું છે અને ક્યાથી ક્યાં સુધી છે તે વિચારથી જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો અને “હું બ્રહ્મ છું” એ નિશ્ચય કરવો. પહેલાં વિદ્યેપનું રૂપ કહેલું છે તે જ જીવ સકલ્પ તે જીવ છે અને પંતગિયાની પેઠે નષ્ટ થાય છે. વૃત્તિ જીવમાં જ મન-બુદ્ધિ જીવ છે અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોમાં જાય છે. તે મનબુદ્ધિમાં ચ્યનનનું પ્રતિબિંબ કિંચિત્ પ્રકાશ કરે છે. મન, ‘છે કે નથી?’ એવો સંશય કરે છે. પછી બુદ્ધિ ‘એ અચુક વસ્તુ છે’ એમ કહેવે છે અનેના વ્યાપારનું ચિત્તન કરે તે ચિત્ત, અને હું-હું કરે છે, તે અહંકાર. આહી વિચારથી જોઈએ તો પદાર્થ એ જ છે એક ચચ્ચળ અને બીજું ભાસ ચેતન. તે બે પદાર્થના વિભાગથી ચાર પ્રકાર થયા. મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહંકાર, એ ચચ્ચળ પદાર્થ. જે ચચ્ચળ તે જ વૃત્તિનો વિકાર છે. એ વિકારને પ્રકાશ આપનાર જીવ ચેતન્ય છે.

જીવનું રૂપ

સવિકલ્પક જીવોયં ॥

વૃત્તિ-વિકાર અને જીવ-ચેતન્ય બન્ને મળીને

એક સંકલ્પ. એ જ વિકારરૂપ જીવ. ગગનમાં જેમ વીજ થાય છે, તેમ અહીં જીવ ઉત્પન્ન થઈને લોપાય છે. વીજ જીવમાં જ પદાર્થો લગભગ છે. અંધારામાં બધું ઉગમ્ય થઈ જાય છે. વીજનો ચમકાર નિમિષ માત્રમાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યાર પછી અધિક જ અંધારું ઢેળાવા લાગે છે. તેવી રીતે જીવ, સંકલ્પ જીવમાં જ “આ અચુક, આ અચુક” એમ પદાર્થ જુએ છે, અને લાગલો જ નિમિષમાત્રમાં તેનો લય થાય છે. જીવના પ્રકાશથી ‘અચુક છે કે નથી?’ આ પ્રિય છે, દ્રેષ્ય છે કે ઉપેક્ષ્ય છે તેની મનજીવ ન પડતાં ઘણીવાર જીવે તો ય સંશયમાં પડે એ જ મન. બુદ્ધિ ન્યાં સુધી નિશ્ચય કરે નહિ ત્યાં સુધી મન શણેશણે જીવે છે અને લોપાય છે. જીવ સ્ફુરણ હોવા છતાં પણ તેની મંશયાત્મકતા જતી નથી. પછી “આ અચુક પદાર્થ છે” એવો બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે ત્યારે મનની સંશયાત્મકતા નાશ પામે છે. આ ખડું પ્રિય છે. તેનો અંગીકાર કરવો. એ દ્રેષ્યનો તદન નાશ કરવો આ ઉપેક્ષ્ય વ્યર્થ છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી. કેમકે તે પ્રિય નથી ને દ્રેષ્ય પણ નથી. આને અહંકાર સમજવો. એ બુદ્ધિનો બીજો પ્રકાર જ છે. આ રીતે જીવના ચાર પ્રકારના વિકાર શણેશણે થાય છે. આ પ્રિય પદાર્થ મારો છે. એ બીજો પદાર્થ તારો છે. એમ વિકલ્પરૂપ જીવ અભિમાનથી બોલે ઉપાડે છે વાસ્તવિક આ માડું, આ માડું, એમ માનવાનું કારણ શું છે? સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. પોતે કોણ છે એ ન બાણતાં શરીરને “હું” માને છે. અહંકારથી દેહ પર્યાંત સર્વ જીવો જીવો છે. જીવ તે સર્વ ધર્મ-ધર્મી સહિત સંઘાતને હું માનીને બેઠો છે. એ નિરૂપણ વિસ્તારથી પાછળ કરેલું છે. સર્વને હું માનીને બેઠો છે એ જ અહંકાર સંયુક્ત જીવ છે.

હું-પણ-જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, સાડું, નરનું સર્વ હું જ છું એમ માને છે તેને હું-પણ કહે છે શરીર હું અને આ બધું ગાડું એમ માનનારો તે જીવનું વિદ્યાભિમાની જીવ. એ જીવ સહિત મન-બુદ્ધિ શણેશણે જીવે છે અને લોપાય છે, પણ હું-પણનો ઘાત થતો નથી, અર્થાત્ જીવપણું કદી પણ મરતું નથી વિકલ્પના અભાવ વખતે હું-પણ

હોય છે, તે જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તેવું જ રહે છે. જગતના સંસ્કારથી આવનારી સ્વપ્નાવસ્થાનો અભિમાની તેજસ આ સૂક્ષ્મદેહમાં વિકટપના ઉભારો છે. સ્વપ્નમાં પણ સંકટપ ઊઠે છે અને લોપાય છે, પણ અભિમાન બદલાતું નથી. એ તો ઠીક, પરંતુ સુષુપ્તિમાંયે હુપહુ વ્યાપી રહેલ છે. સુષુપ્તિ એટલે કારણ શરીરમાં મન-બુદ્ધિ લીન થતાં જડતારૂપ અજ્ઞાન રહે છે તે. એ અજ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થા છે: સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને મરણ. આ ત્રણ અવસ્થામાં અજ્ઞાન રૂપથી હુપહુ છે, તેને પ્રાણ કહે છે. એ વિકટપના અભાવમાં જીવતું રૂપ છે. સુષુપ્તિ વખતે તે આત્મસ્વરૂપમાં મળે છે પણ અજ્ઞાનપણું નષ્ટ નથી થતું. ઉત્થાન થતાં જ વિદ્યેપ ઊઠે છે ત્યારે અભિમાન ધરે તે જ વિશેષ પ્રાણ; પણ તે સુષુપ્તિમાં સામાન્ય રૂપે હોય છે.

તે જ પ્રમાણે મૂર્ચ્છાકાળે “હું મૂર્ચ્છિત પડ્યો હતો તે સાવધ થયો. અને દેહ મરણ પામે ત્યારે પણ અભિમાનનો ધાત થતો નથી. પ્રાણપ્રયાણ સમયે “હું મર્યો” એ ભાવ ધરીને અત્યંત બેહોશ થાય છે. તે પછી જન્મતાં જ ચાદ કરવા લાગ્યો કે, પહેલાં હું મર્યો હતો તે અત્યારે જન્મ્યો ગર્ભમાંની અને તે પહેલાંની યમયાતનાથી લયલીત થયો હતો તે શ્રમથી અત્યારે મને બહુ ભૂખ લાગી છે એમ માનીને મુખ ખોલે છે. એથી ‘સમજવાતું’ કે મરણ આવે તોપણ હુપહુનો અભાવ થતો નથી. સંવિકટપનો ન્યારે અભાવ થાય છે ત્યારે પણ તેનું કારણ (પ્રાણ) રહે છે. વિકટપના અભાવે ન્યારે આત્મસ્વરૂપ આત્મપ્રીત અનંત રહે છે ત્યારે જીવતવ જરાપણુ રહેતું નથી તોપણ જીવનો હેતુ (પ્રાણજીવ) ત્યાં રહે છે. જગતમાં જ્ઞાન થયું નહિ, મરણ થતા અજ્ઞાન ગર્ભમાં મળે, અજ્ઞાન પણ નષ્ટ થતાં કેવળ પ્રજ્ઞાતત્ત્વ રહે, તે જ ઉત્થાનકાળે જન્મતાં સાવધપણુમાં વિદ્યેપની ઉત્પત્તિ થઈ. તેથી જાણવું કે જે સામાન્ય હેતુ (પ્રાણ) હતો તે અત્યારે જન્મતા વિદ્યેપરૂપે સ્ફુરવા લાગ્યો એ પ્રમાણે સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને મરણ; આ ત્રણ ઠેકાણે પણ હુપહુ હોય છે. માટે જીવ-પણું, આત્મના સનાતન જ્ઞાનના અભાવે પ્રલયકાળમાં

પણ છે. એ વાત તો અજ્ઞાન સમયની થઈ પણ હે રવિદત્ત! જે સમાધિ-અવધાસનો ઉપાય કહ્યો; તેમાં પણ હુપહુ પહેલાંની જેમ જ છે. કેમકે અહીં પણ હજી સુધી વિદ્યારથી અજ્ઞાનનો નાશ કર્યો નથી. અધ્યાસથી માત્ર સ્થિરપણું સાધ્યું તેને લીધે જે સુષુપ્તિ છે તે જ પ્રાણજીવ છે એમ સમજવું

જેને પ્રજ્ઞાતીભવ કહે છે તે પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું ગૌરવ છે પરંતુ તે પણ મૂળજ્ઞાનનું જ સ્થાન છે, એમ સમજ; અને તે જ હવે કહું છું. પ્રથમ સંધિનું જ્ઞાન થયું. તેનું વિદ્યેપથી “હું સમાધિસ્થ” એવું અભિમાન લે છે. “હું” એટલે દેહ-ઇન્દ્રિયાદિક. આ એક વિદ્યાભિમાની જીવ છે. જો તેની સમાધિમાં પણ દેહબુદ્ધિ જાય નહિ, તો તે સમાધિ શાની? કેમકે ‘સમાધિ સાધનારો તે હું જ’ એવા અભિમાનથી કર્તા થયો. અને “હું જ પ્રજ્ઞમુખ લઉં છું” તે અહીં લોકતા થયો એ પ્રમાણે કર્તાયણ-લોકતાપણું બજાપૂર્વક માથે લે, એ જ બીજા તેજસ અભિમાની જીવનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણો સમાધિમાં છે, એમ સાધકે વિદ્યારથી જાણવું.

શિષ્ય-એ લક્ષણો તો વિદ્યેપને લીધે છે ને? મન-બુદ્ધિ છે તેથી અડકૃતિ ઊઠે છે.

ગુરુ-વિદ્યા હટી જાય છે ત્યારે પણ પ્રાણ મરતો નથી. પહેલું વિદ્યન વિદ્યેપ. અધ્યાસથી એ વિદ્યન નષ્ટ થાય છે ત્યારે જન્મે દેહનો ક્ષય આપોઆપ થાય છે, અને તેના બે અભિમાની વિદ્ય-તૈજસનો પણ નાશ થાય છે પણ તેના મમૂળો નાશ થતો નથી સુષુપ્તિમાં જેમ લીન થઈ ને રહે છે તેમ અત્યારે લયરૂપ બીજા વિદ્યનમાં તે લીન થઈ ને રહે છે. પ્રાણ મર્યો નથી તેથી સુષુપ્તિમાંથી જેમ જન્મે અભિમાની વિદ્ય-તૈજસનું ઉત્થાન થાય છે તેમજ સમાધિને વખતે પ્રાણ મર્યો નથી માટે વિદ્ય-તૈજસ ઉત્થાન પામે છે. શૂન્યમાં અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનો અભિમાની પ્રાણ રહે છે તેથી જ વિદ્ય-તૈજસરૂપે વિદ્યેપનું ઉત્થાન થાય છે. લય જેવો જ કથાય છે. તેમાં પણ જ્ઞાનરૂપ ઉપાય નથી તેથી પ્રાણ અભિમાનીનું જલદી ઉત્થાન થાય છે. એ વાત જવા દો, પણ ચોક્કસ વિદ્યન જે રસાસ્વાદ, કે જેમાં વૃત્તિએ સ્વરૂપનો સ્વાદ લીધો

છે, ત્યાં પણ એ અભિમાની—વિશ્વ, તૈજસનો ખાપ જે પ્રાણ, તે હવતા છે. વૃત્તિ ઊઠીને ચિદ્ગગનમાં વ્યાપી, ત્યારે ‘આતપ્રેત અનંત એ જ. પ્રહ્લ છે,’ એવું તેને જ્ઞાન થયું. વૃત્તિ ચિદ્ગગનમાં પવનની જેમ પસરે છે અને તેમાં વ્યાપી વિરમે છે. પણ તે વૃત્તિ, ચિદ્ગગનનું જ્ઞાન કરીને વિરમે છે અને પુનઃ તદાકાર રૂપે જ ઊઠે છે. એ રીતે સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે વૃત્તિનું અજ્ઞાન નાશ છે. પણ તે જ વૃત્તિ અભિમાનથી કહે છે કે “મેં પ્રહ્લને જાણ્યો!” પછી એ અભિમાનથી ઊછળીને વૃત્તિ, વિદ્રોષ તરફ આવે છે. અને “અહંપ્રહ્લ” એવો વિદ્રોષ થાય છે. તેને જ વિશ્વ-તૈજસ સમજવા, પ્રથમ જે વૃત્તિ પ્રહ્લાકાર હતી તે જ ઊછળીને વિદ્રોષાકારે થઈ. તો પછી એ અહંકૃતિ, પ્રાણ અભિમાની હવની નથી તો ખીજ કોની છે ?

વિશ્વતૈજસ ન્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રાણમાંથી નીકળે છે માટે વિશેષ રસાસ્વાદમાં એ ત્રણ અભિમાની છે.

શિષ્ય-પણ જ્ઞાન જ અજ્ઞાન શી રીતે થયે ?

ગુરુ-કેન ઉપનિષદમાં વિજ્ઞાત તે અવિજ્ઞાત, એમ કહેલું છે. પ્રહ્લ પોતાના પ્રકાશથી વૃત્તિ સંક્રિત સર્વને જાણે છે. તે પ્રહ્લને જાણવા માટે એમાંનું કોણ સમર્થ છે ? કોઈ જ નથી. વૃત્તિ જાણવા ગઈ ત્યારે તદાકાર થઈ, તે તેમાં મળી અને પાછી તે ઊઠી, તેથી જાણવાને દાવો કરીને ખાલી અભિમાન ધરે છે. તેને વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણવામાન આવતાં જાણ્યા જેવું લાગ્યું તે જ અજ્ઞાન ખરું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય ને જાણ્યાનું વ્યર્થ અભિમાન કરે તે જ પ્રાણ. વૃત્તિ અભિમાનથી કૂલીને વિદ્રોષાકારે થઈ અને તે જ પ્રાણરૂપ માતાએ વિશ્વ-તૈજસ નામનાં બે ખચ્ચાં પેદા કર્યાં ! એ માટે અહંપ્રહ્લાસ્થિના ઉત્લાસરૂપ વિશેષ રસાસ્વાદમાં પ્રાણરૂપ ભેદ ઉધારો છે, એ નક્કી સમજવું. સામાન્ય રસાસ્વાદ તો સ્વરૂપમાં તદાકાર થઈને જ સ્થિર રહે છે. તેને વૃત્તિ; ઊઠે, પસરે કે લીન થાય એ ન જણાતાં અને અહંકૃતિ ન લેતાં માત્ર તે પ્રહ્લાકાર થઈ રહે છે. ધ્યાતા એકતાન ધ્યેયરૂપ ચિદ્ગગનને

લક્ષ્ય બનાવે છે, ત્યારે તેને, હું ધ્યેયથી લુંદો કોઈ ધ્યાના હું એવો કિંચિત્ ઉદ્ગાર પણ કાઢતાં આવડતો નથી. ધ્યેયાકાર ચિદ્ગગનમાં વૃત્તિ, એકદેશી સહજ ઊઠે છે પણ તે ઊઠી, એવો સંકેત સ્ફુરતો નથી. તેમજ વૃત્તિએ સ્વરૂપ જાણ્યું એમ પણ સ્ફૂર્તિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. અથવા સ્ફુરણ ઊઠીને વિખરાઈ ગયું એ પણ સ્ફૂર્તિમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. એ રીતે ધ્યાતાની ધ્યેયાકાર અનુવૃત્તિરૂપ ધ્યાનાસ્થિતિ થવાથી, ધ્યાતા-પણાની અહંકૃતિ, ધ્યાતા સામાન્યરૂપે પણ લેતો નથી. આ તદાકાર સ્થિતિનું નિર્વિઘ્નતા સમાધિ એવું નામ છે એ નિર્વિઘ્નતા સમાધિમાં સુખાકારતાનું જે અહંકૃતિ છે તેને વાસનાનંદ કહે છે.

વૃત્તિ સુખદ, ખને ભૂલી ગઈ અને એક સુખરૂપમાં સુખાકાર થઈને રહી તે જ દંઢ વાસના. એ વાસનામાં તદાકારપણું છે માટે તેના પર વાસનાનંદનો આરોપ કરાય છે. એ રીતે એકરૂપ પ્રહ્લાકાર થતું એ જ વૃત્તિવ્યાપ્તિનું મહત્ત્વ છે. એવી સમાધિની સ્થિતિમાં પણ પ્રાણ ગુપ્ત રીતે રહે છે. તે ત્યાં કઈ રીતે રહે છે તે કહું છું. ઉપર જે સમાધિની સ્થિતિ કહી, તેમાં પ્રાણ પ્રત્યક્ષ નથી. પણ તે છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે, તે એમ કે :- ધ્યાતા ન્યારે સામાન્યરૂપે પણ અભિમાન લેતો નથી ત્યારે તે તદાકાર થઈ રહે છે. ધ્યાતાને વૃત્તિની જરૂર છે. તેનાથી તે ધ્યાન કરે છે માટે ધ્યેયથી ધ્યાતા અલગ છે એમ નક્કી થયું. તેમજ તે ધ્યેયરૂપ ચિદ્ગગનને જુએ છે, તેથી ધ્યાતા અલગ; ધ્યેય અલગ અને વચ્ચે રહેલું ધ્યાન, તે પણ અલગ; એમ એ ત્રિપુરી લિંગ રૂપથી રહે છે. નિર્વિકેત્ત સ્વરૂપ ગોચરવૃત્તિ ધ્યેયાકાર થાય છે ત્યારે તેને ‘હું ધ્યાન કરું છું’ એ ભુલાઈ જાય છે અને અનુભાવ્યને અનુભવે છે ત્યારે તે ખીલું કોઈ સભારતી જ નથી પણ કેવળ તદાકારપણે સ્થિર રહે છે. પરંતુ ન્યારે ઉત્થાન પામે છે ત્યારે સ્મરણ કરે છે કે, અમુક સમય હું વૃત્તિ વિના ધ્યેયાકારે સ્થિર થયો હતો, મને ધ્યાતાપણું નો જરા જેટલો પણ ઉદ્ગાર થયો ન હતો એમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા પછી યાદ કરે છે માટે ત્યાં ધ્યાતાપણું અસ્તિત્વ છે. એ જ ધ્યાતા, ધ્યાનને

લીધે ધ્યેયથી ભુદો થયો. વિચાર કરીને જોતાં એ વિસ્મરણરૂપ મૂલાજ્ઞાન જ છે. ન્યારે પોતે ધ્યાતા બન્યો ત્યારે પોતાના ધ્યેય સ્વરૂપને ભૂંડ્યો. એ વિસ્મરણરૂપ મૂલાજ્ઞાનને હે રવિદત્ત ! તું વિચારથી જો.

પોતે ખુદ ધ્યેય હોવા છતાં ધ્યાતાપણુનો સંબંધ લીધો, માટે તદાકાર ધ્યાનમાં એ મૂલાજ્ઞાન છે. હું ધ્યાતા, એ અભિમાનની ભિંમી લઈને તદાકાર થાય છે અને ઉત્થાન કાળે ‘હું સુખી હોતો’ એમ કહે છે તે જ પ્રાણ અભિમાની જીવ. ધ્યેયાકારથી તે સુખી થયો. કેવળ સુખમાં અભિન્ન થયો નહિ. એ માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે. જેવો ભગૃતિ અને સુપુસિની વચમાં વાસનાનંદ છે, તેવો જ આ વાસનાનંદ છે. સુપુસિમાં જેમ પ્રધ્વાનંદ, અનુભવ વિના સ્વાનંદ કંદ છે તેમ ત્રિપુટીના ત્યાગ પછી ન્યારે ખુદ અભિન્ન-અદ્વૈત થાય ત્યારે તેને અનુભવ રહિત પ્રધ્વાનંદ માનવો. એમ સ્વયં સુપ્રસિદ્ધ પ્રથ્થ, વિચાર વગર નહિ થવાય. અભ્યાસથી એટલું જ સંધાય કે ચાર વિન્નોને હટાવીને તદાકારતા થાય. એમ લાભો વખત અભ્યાસ થાય ત્યારે સાધક વિચારને યોગ્ય બને છે. ન્યારે “હું ત્રિપુટીથી પર, આનંદનો ભંડાર છું” એવો શુદ્ધ વિચાર થશે ત્યારે અભ્યાસના સર્વ પ્રકાર આપોઆપ ગળશે. એ માટે વિચાર થાય ત્યાં સુધી અભ્યાસ યથાયુક્ત કરવો જ. ન્યારે વિચારથી અભિન્નતા પ્રાપ્ત થશે ત્યારે અભ્યાસ કૃતાર્થ થઈ ગળી જશે. ન્યાં સુધી અભ્યાસ છે, ત્યાં સુધી ત્રિપુટી છે. અને ત્રિપુટી છે ત્યાં સુધી મૂલાજ્ઞાન છે. તેમજ મૂલાજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી તેની સાથે પ્રાણ છે. માટે મૂલાજ્ઞાન બધ ત્યાં સુધી જીવ કાયમ છે.

શિષ્ય-પહેલાં કહેવામાં આવ્યું કે વૃત્તિવ્યાપ્તિ વખતે ફલવ્યાપ્તિરૂપ જીવ નથી, ને અત્યારે ત્રિપુટીમાં જીવ છે, એમ તમારા કહેવામાં મોટો વિરોધ આવ્યો.

ગુરુ-સમાધિમાં વિકલ્પરૂપ જીવ નથી, તે અત્યારે છે, એમ કોણ કહે છે ? તે પ્રત્યક્ષ નથી જ પણ વિકલ્પનો હેતુ છે. જેવો બે દેહના વ્યાપારમાં વિકારી જીવ વિકલ્પરૂપ છે તેવો વિકલ્પરૂપ સુપુસિમાં ક્યાં રહે છે ? નથી રહેતો. પણ તે હેતુરૂપે રહે છે. તમામ વિકલ્પ મૂળથી ગયા, શુદ્ધિ સાથે આભાસ પણ હ્રાસ

થયો. તે પછી એકલો પ્રધ્વાનંદ જ રહ્યો, પરંતુ જીવનો હેતુ મર્યો નહિ. એ હેતુ જ પ્રાણ અભિમાની. જીવ અજ્ઞાન લઈને લીન થાય છે પણ ઉત્થાન થતાં જ પાછો વિશ્વ-તૈજસરૂપે પ્રગટ થાય છે. સુપુસિમાં જીવ કિંચિત્ પણ ન હોવા છતાં ઉત્થાન થયું, તેથી જીવનો હેતુ હોતો એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રાણ અભિમાની તદાકારતામાં છે એવી પણ કલ્પના કરવી. તદાકાર મમાધિમાં ન્યાં સુધી ધ્યાતા, ધ્યેય ગોચર સ્થિર છે ત્યાં સુધી વિકલ્પરૂપ જીવ, વિશ્વ-તૈજસ લોપાય છે. પરંતુ એ વિકલ્પરૂપ વિશ્વ-તૈજસનો બાપ પ્રાણ, તે ધ્યાતામાં રહેલો છે. માટે પુનઃ વિશ્વ-તૈજસનો પ્રાણમાંથી પ્રસવ થાય છે. અજ્ઞાનથી આ સર્વ થયું અને પછી સર્વ તેમાં લય પામ્યું પરંતુ એ કારણરૂપ અજ્ઞાન, દૃઢ અભિન્ન જ્ઞાન વિના નાશ પામવાનું નથી. વૃત્તિને જે બાણવામાં આવ્યું તે સિદ્ધગગન. તે સિદ્ધગગન વૃત્તિનો લોપ થતાં જ લોપાઈ બાય છે. પછી વૃત્તિના અભાવે જે શૂન્ય અજ્ઞાન રહે છે તે શ્રીટું નથી ન્યારે વૃત્તિ સાથે, વૃત્તિનો લય દેખનારો અનુભવમાં આવશે અને ન્યારે ન બાણુતો નિશ્ચયથી જાણશે ત્યાર જ મૂલાજ્ઞાન નષ્ટ થશે ન્યાં સુધી જીવ સંકલ્પનું મૂળ મૂલાજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી લેદ હટાડ્યો જતો નથી. વિકલ્પરૂપ જીવ ન હોય ત્યારે પણ તેનો હેતુ રહે છે. આ હેતુ, સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ બન્નેની સંધિમાં રહે છે. તેને સવિકલ્પત્વ નથી તો પણ તે સવિકલ્પમાં છે એવી કલ્પના કરવી. નિર્વિકલ્પમાં તો હેતુની વાત જ નથી. વાયુ અને વાયુનો નિરોધ વાયુ જ કરે છે એમ માનવાથી કંઈ બાધ આવતો નથી, પણ તેનો આકાશ પર આરોપ કરે, તો આકાશને તેનો સ્પર્શ થતો નથી. તેમ સવિકલ્પ જીવના હેતુનું મોટાપણું સવિકલ્પમાં જ છે શુદ્ધ નિર્વિકલ્પમાં હેતુ પણ નથી અને વિકલ્પ પણ નથી. માટે હેતુ સહિત સવિકલ્પ એ જ આભાસરૂપ જીવ તે નિર્વિકલ્પમાં કાર્ય-કારણરૂપથી અચરતપણે રહે છે. શુદ્ધિ ઉત્પત્ત થતાં જ તે વિશ્વ-તૈજસરૂપથી ભગૃત-સ્વપ્નમાં કીડા કરે છે. ભગૃત-સ્વપ્નના બન્ને વ્યાપારમાં એ વિકલ્પની અંદર કાર્યરૂપ જીવપણું છે સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને

મરણમાં અથવા જગત-સુખિતની મધ્ય સંધિમાં વિકલ્પનો હેતુ રહે છે તેને કારણરૂપ પ્રાપ્ત કહે છે. તેમજ સમાધિકાળે વૃત્તિએ “અહંબ્રહ્માસ્મિ” એ સુખની એ પ્રકારની ભિન્ન લીધી. તેમાં એક સામાન્ય અને એક વિશેષ. જે વિશેષ ભિન્ન જાણી તે વિશ્વ-તૈજસાકાર થઈ, અને તે જ કાર્વરૂપ સવિકલ્પ જીવની વિવૃત્તિ પેદા થઈ. સામાન્યરૂપે જે સ્વરૂપાકાર ધ્યાતા, ધ્યેયમાં નિરંતર રહે છે તે જ વિકલ્પનો હેતુ પ્રાપ્ત અભિમાની, કારણરૂપ સમજવો. એ રીતે જગતથી લઈને સમાધિ સુધી સવિકલ્પ જીવ છે, એ યથાયુક્ત હે રવિદત્ત ! તને કહી દીધું. તેમાં સંશય રહ્યો નથી તે પહેલાં પ્રશ્ન અને જીવનાં જીવંત રૂપ પૂછ્યાં હતાં તેમાં જીવ સવિકલ્પરૂપ છે એમ તેનું રૂપ સ્પષ્ટ રીતે કહી સમજાવ્યું.

જગતથી લઈને મોક્ષ પર્યંત આ જીવ અને જીવનું કરેલું સર્વ શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભવયુક્ત સહેતુક કહી દીધું. અધિક શું કહીએ ? દેહથી માંડીને સ્ફુર્તિરૂપ માયા પર્યંત આ જે સર્વ સંઘ તેને સવિકલ્પ જીવ ગાનવો. અને આ સવિકલ્પ જીવ સિવાય જે એકરૂપ, તે નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન. હે રવિદત્ત ! તે એક શંકા કરી હતી કે સ્ફુર્તિથી પર જે બ્રહ્માત્મા, તે યથાર્થ અનુભવમાં આવતો નથી. સ્ફુર્તિમાં સાક્ષીરૂપથી માત્ર જાણાય છે. તો એ તારી શંકા દૂર થાય તે માટે નિર્વિકલ્પનું સ્વરૂપ કહેવા નિમિત્તે સ્ફુર્તિ રહિત સદૃશ જે એકરૂપ તે જ તું નિર્વિકલ્પ છે તે તારું જ્ઞાન તારામાં યથાર્થ પ્રગટ કરીને આપેઆપની ભેટ કરાવું.

મદ્રહ્યાત્ નિર્વિકલ્પકં ।

ત્યાં દૈતનો હેતુ પણ સહન થતો નથી એવો તે પ્રશ્ન નિર્વિકલ્પ છે. એ પ્રશ્ન આ જગતરૂપ પ્રાપ્તિના આદિ, મધ્ય અંતમાં ટાયમ છે. જગત પ્રાપ્તિ એ સંપૂર્ણ જીવરૂપ વિકલ્પ છે. તેના આદિ-અંતમાં સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન છે. નિર્વિકલ્પમાં સહેતુક સવિકલ્પની વાન મળુ નથી અને ત્યાં જગત પ્રમથૂપી કાર્ય અને તેના કારણની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી. જે સવિકલ્પ નથી તે જ નિર્વિકલ્પ. ત્યાં હેતુ

નથી ને જીવત્વનો આરોપ પણ નથી. એવો પરિપૂર્ણ એકરૂપ પ્રશ્ન, આદિ, મધ્ય અંતમાં છે. નિર્વિકલ્પ કહેવાથી કોઈ કલ્પના કરશે કે અંતઃકરણ જેમ નિર્વિકલ્પ રહીને કેવળ સામાન્યપણથી સ્ફુરે છે તેમ પ્રશ્ન પણ સ્ફુરતો હશે. પણ એ તેવો નથી. માટે જ સ્વોક્તના પહેલા પદમાં હેતુ વિકલ્પમાં છે એમ બતાવેલું અને પ્રશ્નમાં કથેયત્વ પણ સહન થતું નથી એમ બતાવ્યું.

શિષ્ય-અવિનશી નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન સર્વથી પર છે. તે કયા દેશમાં હશે, અને ત્યાં તે હોય ત્યાં તેને જોવા માટે શી રીતે જવું ?

ગુરુ-તે પ્રશ્ન ત્રણ પરિસ્થિતિ રહિત છે. માટે તે દૂર દેશમાં ન રહેતાં સર્વમાં અનુસ્મૃત છે તે વિકલ્પમાં રહેવા છતાં વિકલ્પ જેવો થતો નથી. આકાશ કોઈપણ ઢેકાણે ન હોય એવો પદાર્થ જ ક્યાંય નથી. તેમ નિર્વિકલ્પ સર્વમાં સર્વદા વ્યાપી રહેલ છે. તેના વિના એક આણુ પણ ખાલી નથી. જેમ આકાશ સર્વમાં રહેવા છતાં સર્વથી અલગ છે, તેમ પ્રશ્ન સર્વમાં વ્યાપ્ત છતાં વિકલ્પથી અલગ છે. આકાશ જેમ વાયુના વેગથી ચલિત થતું નથી, તેમ પ્રશ્ન, વિકલ્પના યોગથી વિકલ્પવાન થતો નથી. ઉપર જે સહેતુક સવિકલ્પ જીવ કહ્યો તે સર્વ સવિકલ્પમાં, નિર્વિકલ્પ નિર્વિકારી પ્રશ્ન રહેવા ઉપરાંત અનંતગણો બાકી રહેલો છે. તે નિર્વિકલ્પને જીવ અથવા બીજો કોઈપણ પદાર્થ જાણી શકતો નથી. અને તેને જાણ્યા વિના કોઈ કદી પણ સુજ્ઞ થનાર નથી. માટે તેને જાણવો ભ્રમ એ અને જાણીને તે જ થઈને રહેવું ભ્રમ એ. ત્યારે જ સાધકને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે; નહિ તો દેહ બંધન રહેશે. પ્રશ્ન સમજવામાં આવે તે માટે અનેક પ્રકારનાં નિરૂપણ પ્રથમ કહેલાં છે, અને હવે પછી પણ કહેવામાં આવશે. વિચારવાન જે સાધક હોય તેને માટે એટલી મહેનત કરવી પડતી નથી. ધ્રુવણ થતાં જ તે સમજી લાય છે. પણ જે મંદ બુદ્ધિ છે તેને સમજાવવા માટે જ અભ્યાસ કહ્યો, અને તે અભ્યાસથી માંડીને વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ પર્યંત યથાયુક્ત નજીકનો સ્ત્રોત બતાવ્યો.

હવે નિર્વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેને અનિર્વચનથી પ્રકટ કરું છું.

હે રવિદત્ત ! પાછળ તને તૂટીભાવ કહ્યો તેમાં, તથા ભગૃત અને સુષુપ્તિની મધ્ય સંધિમાં નિર્વિકલ્પ બતાવેલો હતો. તે ચિદ્રૂપ ત્રણે અવસ્થામાં અન્વયથી એકરૂપે વ્યાપેલો છે. અવસ્થા થાય કે જાય પણ તે જાય અધિક-છોટો થતો નથી. ભગૃદાદિ ત્રણ અવસ્થા જીવને છે જ; તે ઉપરાંત આગતુક મૂર્છા, સમાધિ અને મરણાદિ અવસ્થા આવે છે, તેમાં પણ તે ચિદ્રૂપ જ્ઞાન, ન્યૂનાધિક થતું નથી. તે નિર્વિકલ્પ પૂર્ણ બ્રહ્મ સામાન્ય રૂપે સર્વમાં ભરેલો છે. તેને આ સવિકલ્પ જ નીરખીને જોઈએ ત્યારે બાહ્યમાં આવે છે પણ નદ બુદ્ધિને સ્ફૂર્તિથી પર નિર્વિકલ્પનો અનુભવ લીધા વિના સવિકલ્પમાં રહેલો નિર્વિકલ્પ સત્તર બાહ્યમાં નથી આવતો. માટે હે રવિદત્ત ! હવે હું તને સ્ફુરણથી પર ને નિર્વિકલ્પ છે તે બતાવું છું. તું શાખાચંદ્ર ન્યાયથી સ્ફૂર્તિરૂપ શાખાનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પરૂપ ચંદ્રને જો. પ્રથમ તું જે જે રીતે સમાધિ સાધી હોય તે વૃત્તિવ્યાપ્તિ પર્યંત અનુભવતો આવ એકાંતમાં નેત્ર ઉઘાડીને જે સંધિ સાધેલી તે સંધિમાં નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ હતો તેનો તે અનુભવ લીધો છે. સામાન્ય વૃત્તિ પસરતી હતી પણ તે જડ હોવાથી પ્રકાશતી ન હતી. ત્યાં નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ જ પ્રકાશતો હતો એ બ્રહ્મ બાહ્યાની પહેલી યુક્તિ. બીજી બ્રહ્મ બાહ્યાની યુક્તિ એ કે, નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ ચિદ્રાગનમાં વ્યાપતી અને તરત હોવાતી તે વૃત્તિને લેવા જેલે જઈએ તે જ બ્રહ્માત્મા. ત્રીજી યુક્તિ એ, કે સામાન્ય વૃત્તિ પદાર્થ પર વ્યાપેલી હોવા છતાં બુદ્ધિનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન નહોતો થયો તે વખતે પદાર્થની અજ્ઞાતતા જેણે પ્રકાશી તે જ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ છે બુદ્ધિનો વિકલ્પ થઈને હતી જાય ને પછી સામાન્ય વૃત્તિ કેવળ પદાર્થમય થાય તે જ્ઞાતતાને જેણે પ્રકાશી તે જ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ પદાર્થ અને પદાર્થની સંધિને, સવિકલ્પ જીવ તથા બુદ્ધિને, પ્રથમ અજ્ઞાતતા અને પછી જ્ઞાતતા, તથા સામાન્ય વૃત્તિને એકીસાથ જેણે પ્રકાશી અને જે શૂન્ય વિકારને પ્રાપ્ત ન થયો

તે જ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ, વિકલ્પના આદિ-અંતમાં પરિપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિનાં નેત્રે ભેટીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે નિર્વિકલ્પતા અનુભવી, તે જ નિર્વિકલ્પતા નેત્ર બંધ કરીને અંતરમાં અનુભવી કલ્પિત પદાર્થ, કલ્પિત પદાર્થની સંધિ, સ્વપ્નની અજ્ઞાતતા અને જ્ઞાતતા, બુદ્ધિ અને જીવ આદિ સર્વ સમુદાયને એકીસાથ જેણે પ્રકાશિત કર્યો તે જ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ ઉપર કહેલા વિકારી સમુદાયને પ્રકાશીને બ્રહ્મ, તેના જેવો વિકારી થતો નથી જેમ આકાશ વાયુમાં રહેલા છતાં જરા પણ બદલાતું નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ, વિશેષકાળમાં વિશેષકાર થતો નથી, પણ વિશેષનો લય થયા પછી શૂન્યાકારતા, સ્તબ્ધતા અને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેમાં લીન રહેલા અજ્ઞાનના અભિમાની પ્રાણને પણ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. સમાધિ કાળે ત્રીજી વિધન કષાય-માં રંગ દેખાવા લાગે ને વૃત્તિ બિછળે તથા તે વૃત્તિના જ્ઞાનમાં અને આત્મામાં પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને પણ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે. સર્વઆત્માથી જ પ્રકાશે છે. ત્રણ અવસ્થાના ત્રણ અભિમાનીઓને તે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે “અહ બ્રહ્માસ્મિ” રૂપ વિશેષ રસાસ્વાદને તથા તદ્દાકારતા રૂપ સામાન્ય રસાસ્વાદ કે જેમાં ધ્યેયાકાર બ્રહ્મ છે અને ધ્યાતા વિશેષસ્ફૂર્તિથી રહિત છે તેને પણ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે તે નિરૂપણ યુગ: કરું છું કારણકે સ્ફૂર્તિથી પર ને નિશ્ચલ બ્રહ્મ, તેનો અનુભવ થયો જોઈએ.

વૃત્તિ બીડીને ચિદ્રાગનમાં પસરે છે ત્યારે ધ્યેયને અહં છું કહે છે અને ધ્યાતાપણુ ભૂરી તદ્દાકારતાથી તદ્રૂપ થઈને રહે છે “હું ધ્યાન કરું છું” એવી સ્ફૂર્તિ બેઠતી નથી ત્યારે તે ધ્યેયને અવલંબે છે. અને ધ્યાતા વૃત્તિઅવચ્છિન્ન જીવચેતન હોય તો જ ધ્યાન બની શકે. ધ્યેય છે એક બ્રહ્મસુખ અને બીજો ધ્યેયને અવલંબનાર-બ્રહ્મસુખ અહં છું કર્તા; એમ બિન્નત્વ હોવાને લીધે ધ્યેયથી ધ્યાતા ભુલો થયો ધ્યેય, ધ્યાતા, અને ત્રીજું ધ્યાન, એ ત્રિપુટી ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થઈ. તેણે ન્યારે બ્રહ્મને અનુભવ લીધો ત્યારે એક અનુભવિતા અને બીજો અનુભાવ્ય, એમ બે થયા. અને ત્રીજો અનુભવ,

એમ અનુભવને લીધે ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાતાએ જ્ઞેયને જાણ્યું ત્યારે તે જ્ઞાતા, જ્ઞેયથી ભિન્ન થયો, અને ત્રીજું જ્ઞાન, એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈ. એ જ પ્રમાણે માધ્ય, સાધક અને સાધન; એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થયો. ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કદી પણ એકથ યતું નથી. માટે જુદાપણાથી ધ્યેય અને ધ્યાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, અનુભાવ્ય અને અનુભવિતા, સાધ્ય અને સાધક; એ રીતની ભિન્નતા (જુદાઈનો ભાવ) રહે, ત્યાં સુધી આ અભ્યાસનું કાંઈ જ ફળ નથી.

પ્રથમ કોઈ જુદો છે અને પોતે કોઈ એક જુદો છે, એ જ અનેકથ. માટે ત્યાં મૂલાજ્ઞાન છે એમ સમજવું. એ મૂલાજ્ઞાન રહ્યું હોય તો કંઈકો વર્ષો અને કંઈકો જન્મો તપ કરે, ધ્યાન કરે તો પણ કદાપિ એકતા બનવાની નહિ. માટે જ અભિન્નતા શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરી, જોખખીને તેનો અમલ કરવો એક જ શિષ્ય-ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાન; એ ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈ, માટે એકથ યતું નથી એમ કહેછે, પણ પહેલાં તમે જ “આ પ્રહાવિદ્યા અચૂક પ્રહાપ્રાપ્તિ કરાવે છે” એમ કહ્યું હતું ને અત્યારે “એકથ યતું નથી” એમ કહેવાથી આપના ખોલવામાં વિરોધ આવે છે.

ગુરુ-જે પ્રહાવિદ્યા તને કહી, તે પ્રહાવિદ્યા જ છે; અને તે સર્વ ઋષિ, સુનિ, સંત અને મનુષ્યને સેવવા પોગ્ય જ છે. તેના યોગથી સર્વ નિર્વિકાર પ્રહાને પામ્યા છે. પણ એકલા અભ્યાસથી નહિ પરંતુ વિચાર દ્વારા પામ્યા છે. ત્યાં સુધી વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી એકથ કદી પણ થવાનું નહિ: માટે વિચાર ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી પ્રયત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરતા રહેવું પ્રહાવિદ્યાના યોગથી જ્ઞાતની એટલી દઢતા થઈ તે કદીપણ વ્યર્થ જવાની નથી તેના યોગથી વિચાર ઘાપજતા એકતા થયો; તેમાં સંશય નથી પ્રહાવિદ્યા એક દેનારી છે પણ વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી જુદાપણું છે, એમ સમજવું જુદાઈ છે માટે ધ્યાતાને સુખ નથી યતું એમ નથી પણ તદાકાન્તાથી તે સુખરૂપ જ થયેલો છે.

વૃત્તિ, નિઃસ્વરૂપને ભૂલી જવાને લીધે પ્રહાસુખને છેડીને અનંત કંપોથી સુખદુઃખ સહતી હતી. દર-શન વ્યવહારમાં હીતુ થતી હતી. સુપુસિમાં તે પ્રહાસુખમાં મળતી હતી, પણ ત્યાં સુખ છે, એમ જ્ઞાન

વિના તેના સમજવામાં આવતું ન હતું; માટે તે સુખ તેને સુપુસિમાં પ્રાપ્ત થતું ન હતું. માત્ર અનુભવપૂર્ણે તે તેમાં મળતી.

વૃત્તિ અઘણતા જે સુખમાં મળતી હતી, તે જાણ્યા પછી કેમ ન મળે? જરૂર મળશે. અરે, સુપુસિ અને જાગૃતની સંધિમાં મામાન્યવૃત્તિને જે સુખ થાય છે તે છેડીને પાછી વગવા ચાકતી નથી, તેના સર્વ લોકોને અનુભવ છે, પછી સુપુસિમાં તો ત્રિપુટી સહિત કેવળ પ્રહાનંદ છે. ત્યારે તદાકારતામાં પરમાનંદ નથી એમ કોણ કહેશે? કોઈ પણ કહેનાર નથી.

શિષ્ય-એવા મહાન સુખાનુભવનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાતી વ્યવહારમાં પાછો કેમ આવે છે?

ગુરુ-સુપુસિમાં એ પ્રહાસુખ હોવા છતાં જેમ સર્વ લોક તેનો ત્યાગ કરીને જાગૃત થાય છે, તેમ જ્ઞાતી પ્રારબ્ધભોગને લીધે તે સુખને છેડીને વ્યવહાર તરફ આવે છે. જાંઘ લેનાર લોક જાંઘમાંથી જાગૃત થાય છે પણ તે સમયનું સુખ નષ્ટ થતું નથી અને એણું યતું નથી. તેમ સાધક સમાધિમાંથી ઉત્થાન પામે તેથી તે સમાધિમાંનું પ્રહાસુખ એણું યતું નથી. જેમ પક્ષી પોતાનું ઘર છેડીને ચારા-પાણી લેવા માટે બહાર જાય છે અને ફરી ઘરમાં પાછું આવે છે તેથી તે પક્ષીને ઘર એ વિશ્રાન્તિસ્થાન નથી એમ શી રીતે માનવું? તેમ સાધક વ્યવહારમાં હીલુ થતાં સમાધિમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે અને પાછે પ્રારબ્ધના એવાણથી પ્રવૃત્તિમાં આવે છે. પણ પ્રવૃત્તિમાં આવવાથી ત્યાંનું સુખ એણું યતું નથી. પરંતુ ત્યાં જે અપાર સુખ છે તે તેમ જ છે વૃત્તિ સુખદુઃખથી હીલુ થઈ હતી, તેની જ્ઞાન્તિ જતાં તે પ્રહાસુખમાં મળીને પ્રહાકાર થઈ તેને જ વૃત્તિન્યાસિ માનવી. એમ વૃત્તિ, પ્રહામાં વ્યાપે છે અને “એ જ હતું પ્રહા” એવું સમજે છે ત્યારે વૃત્તિનું અજ્ઞાનરૂપી આવરણ નાશ પામે છે. વૃત્તિનું અજ્ઞાન જાય છે ત્યારે તે પ્રહામાં તદાકાર થાય છે. એ ત્રિપુટી સહિત પ્રહાવિદ્યાનું રૂપ છે.

વાસનાનંદ-વૃત્તિ સુખ દુઃખથી હીલુ થઈ હતી તે પ્રહાસુખમાં મળી તેથી તે વાસનાવૃત્તિમાં બંદુ જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. માટે તેને વાસનાનંદ કહે છે. અન્ય સર્વ વિષયોની પ્રીતિના ત્યાગ થવાથી પ્રહાસુખમાં

રુચિ વધી અને ત્યાં જ વાસના દૃઢતર મળી તેથી પણ તેને વાસનાનંદ કહે છે. જેવી જગૃત અને સુષુપ્તિની મધ્ય સંધિમાં આનંદથી શુદ્ધ સુખી થાય છે, તેવી જ તદ્વાકારતામાં વાસના સુખરૂપ થાય છે, માટે તે વાસનાનંદ કહેવાય છે. જે વાસનાનંદ તે જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા. તે જ વૃત્તિવ્યાપ્તિ. તે જ ત્રિપુટી સહિત પ્રજ્ઞાતુલ્ય, અને તે જ ધ્યેયાકારે ધ્યાન છે.

પ્રજ્ઞાનંદ-વિચારથી ત્રિપુટીનો ત્યાગ કરીને પ્રજ્ઞામાં અભિન્ન થવું તેને વાસ્તવિક શુદ્ધ અનુભવ-સુક્ત જ્ઞાન કહે છે, અને તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાનંદ છે. જેવો સુષુપ્તિમાં શુદ્ધ શુદ્ધ આનંદ રહે છે તેવો જ વિચારથી સમાધિમાં આ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાનંદ રહે છે.

સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનને લીધે પ્રાપ્ત અભિમાન રહે છે. પરંતુ સમાધિમાં વિચારથી મૂલાજ્ઞાન નષ્ટ થવાને લીધે અભિન્ન સમાધાનરૂપ પ્રજ્ઞાનંદ જ રહે છે.

પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિદ્યાએ અજ્ઞાનને હટાવ્યું. અજ્ઞાનની સાથે પોતે જ્ઞાન પણ નાસી ગયું. પહેલાં જે વિશેષ જ્ઞાન હતું તે પ્રજ્ઞામાં હુમ થયું, ને પછી જે રહ્યું તે જ શુદ્ધ સામાન્ય જ્ઞાન જેમ નિર્મળીનું બી, પાણીને મેલ કાપીને પોતે પણ નાશ પામે છે ને પછી જેમ શુદ્ધ પાણી બાકી રહે છે, તેમ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનથી અજ્ઞાન ગયું ને તેની સાથે વિશેષ જ્ઞાન પણ નાશ્યું એટલે છેવટે અવિનાશ નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞા રહ્યો હવે જે ત્રિપુટી રહિત નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા સુષુપ્તિમાં છે અને જે મન-વાણીથી અગ્રાહ્ય છે તે જ તું છે એવો અનુભવ તને દૃઢ કરાવું છું હે રવિદત્ત ! તે પહેલાં પ્રશ્ન કર્યો હતો કે સ્ફૂર્તિથી પર જે પ્રજ્ઞા છે તે અનુભવમાં આવતો નથી, પણ ત્રિપુટી રહિત સુષુપ્તિનો પ્રજ્ઞાનંદ જાણ્યા પછી અનુમાનથી જાણાય છે. એ તારું બોલવું વિરોધી છે સુષુપ્તિનો આનંદ જાણ્યા પછી અનુમાનથી સમજાય છે તો સમાધિનો સ્ફૂર્તિથી પર પ્રજ્ઞાનંદ, ઉત્થાન કાળે અનુમાનથી ન સમજાય એ કેમ લક્ષ્ય ? જેમ સુષુપ્તિના અનંદનું જાણ્યા પછી અનુમાન કર્યું તેમ સ્ફૂર્તિથી પર સમાધિના પ્રજ્ઞાનંદનું અનુમાન, સમાધિમાંથી ઉત્થાન થયા પછી કેમ નથી સમજાતું ? જો સમજવામાં આવતું ન

હોય તો હજી તારો સંશય ગયો નથી. તે સંશય જાય તે માટે હું તને તારું ચેતનધન સ્વરૂપ જાતાવું છું. વૃત્તિ દ્વારા ધ્યેયાકારનું ધ્યાન કરવું એવી જે તું સમાધિ સાધે છે તેનાથી જરા વિલક્ષણ અભ્યાસ તને કર્યું છું, તે તરફ લક્ષ્ય દે

શિષ્ય-વૃત્તિવ્યાપ્તિ પછી અભ્યાસની જરૂર નથી. એક માત્ર વિચાર ભેદિએ. તે વિચારથી અભિન્નતા પ્રાપ્ત કરીને રહેવું એમ તમે પહેલાં કહ્યું, ને હવે શાનો અભ્યાસ કહે છે ?

ગુરુ-જેનાથી વૃત્તિ રહિત પ્રજ્ઞા ભેદે છે તે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, વિચારથી ભુલો નથી પણ વિચારનું એક અંગ છે માટે હે રવિદત્ત ! તું આ અભ્યાસ, સમાધિ વખતે કર. એ અભ્યાસ દૃઢ થયા પછી અનાયાસે અભિન્નપણાનો વિચાર થશે. પહેલાં તારી વૃત્તિદ્વારા ધ્યેયને જોવાની રીત હતી, માટે તું ધ્યાતા, ધ્યેયથી ભુલો પડતા હતા. તેથી એ જોવાનું છોડીને હવે હું જેમ કરું છું તેમ કર.

સૂક્ષ્મ અભ્યાસ અથવા વિચારનું અંગ.

ઐતપ્રેત ચિદ્ગંગાનમાં વૃત્તિ જોડીને પસરે છે. તે વૃત્તિને ધ્યેયની દૃષ્ટિથી જો ધ્યેયરૂપ ઐતપ્રેત ચિદ્ગંગાન, તું પોતાને સમજ અને તારામાં સ્ફૂર્તિ કેવી રીતે જોઈ છે અને શી રીતે પસરે છે તે જો. સ્ફૂર્તિ જોઈ ને પસરે તે પોતે જાણે અને તે લય પામે ત્યારે તેના લયના સાક્ષી પોતે જ એક બાકી રહે છે. વૃત્તિની દૃષ્ટિથી સાધક જોતો હતો ત્યારે વૃત્તિ વ્યાપે ત્યાં સુધી ધ્યેયનું જ્ઞાન રહેતું અને વૃત્તિનો લય થયા પછી અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું, તેથી પ્રજ્ઞાને શૂન્ય માનીને સાધક સંશયમાં પડ્યો વૃત્તિના લોપ સાથે જ ધ્યેય લોપાય છે, તેથી વૃત્તિ ન હોય ત્યારે જ્ઞાન નાશ પામે છે અને વૃત્તિનો લય થયા પછી તે પુનઃ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ખાલી શૂન્યાકાર સ્થિતિ રહે છે. વૃત્તિ જોડ્યા પછી સર્વ પહેલાંની જેમ દેખાવા લાગે છે ને વૃત્તિનો લોપ થતાં નુરત જ શૂન્યાકાર થાય છે. એ રીતે એક-સરખો કેમ ચાલતો રહે છે

શૂન્ય એટલે કોઈ જ નહિ. પ્રજ્ઞા હોવા છતાં, જે

કશું નથી તે (શૂન્ય) જ પ્રકાર છે એમ લાગે છે. આ નિશ્ચયથી સાધક વારંવાર સંશયમાં અને જન્મમરણના ધોખામાં પડે છે. વૃત્તિ ઊઠતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તે જ્ઞાનવૃત્તિનું છે એમ સાધક સમજે છે. વૃત્તિનો લોપ થતાં તેનું જ્ઞાન પણ આપોઆપ નષ્ટ થાય છે, ને પછી શૂન્યરૂપ અજ્ઞાન રહે છે. વૃત્તિરૂપ ધ્યાતાની, વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી ધ્યેયાકારતા થાય છે. તે ધ્યેય તથા વૃત્તિરૂપ ધ્યાતા બન્ને ભાવનો પણ વૃત્તિના લય સાથે લોપ થાય છે. ત્યાર પછી શૂન્ય રહ્યું હોય એમ લાગે છે. વૃત્તિરૂપ ધ્યાતા, ધ્યે-યાકાર થયા ત્યારે કાંઈક સુખ લાગ્યું, તે સુખ, વૃત્તિનો લય થયો ત્યારે નાસી ગયું, ને પાછું શૂન્યપણું આંખું. એમ વાસનાનંદમાં શૂન્યપણું જ સુખરૂપ સમજાયું. વૃત્તિની દૃષ્ટિથી ધ્યેયને ભેવાના અભ્યાસનું પરિણામ શૂન્ય જ આવે છે. તેનાથી વધારે કાંઈપણ પ્રાપ્ત થતું નથી.

પ્રકરનું ચથાર્થ સ્વરૂપ, વૃત્તિના સમજવામાં આંખું નહિ તેથી, જે છે જ નહિ, એવા શૂન્યમાં પ્રકરની ભાવના કરી. પ્રકરની ભાવના વૃત્તિ કરે છે તેથી જ્ઞાન પણ વૃત્તિમાં છે, એમ થયું, ત્યારે પ્રકર સહજ જડ છે એમ ઠહ્યું. તેમજ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં ધ્યેયાકારથી જે સુખ થાય છે તે સુખ, વૃત્તિ રહે, ત્યાં સુધી રહે છે ને વૃત્તિનો લય થયા પછી શૂન્ય અજ્ઞાન બાકી બચે છે તેથી પ્રકરસુખરૂપ નથી એમ ઠહ્યું. એવી રીતે શૂન્યપણાથી અસત જડ, દુઃખરૂપ લક્ષણવાળો કોઈ એક પ્રકર છે એમ ઠહ્યું, અને પ્રકરનાં સત્, ચિત્, આનંદ; લક્ષણ વૃત્તિમાં આવ્યાં. અર્થાત્ એ લક્ષણોને વૃત્તિ, પોતાના પર આરોપ કરીને બેઠી. ખરું જોતાં એ લક્ષણો તેનાં નથી. એવા વૃત્તિરૂપ ધ્યાતાને ઉત્થાનકાળે સંકટ્પ બેઠે છે ત્યારે પાછું પહેલાંની જેમ દુઃખ થાય છે. એવી રીતે તે ધ્યાતાએ ભારે મહેનતથી અભ્યાસ કર્યો પણ તેને આખરે શૂન્ય પ્રકર પ્રાપ્ત થયો. શૂન્ય એ જ પ્રકર છે એવો જેને નિશ્ચય અને અનુભવ થયો તેનો અભ્યાસ વ્યર્થ ગયો, એમ કેમ ન માનવું? જે સાધક શૂન્યસદેહમાં પડેલો છે, તે કટ્પ પર્યંત તે સ્થિતિમાં રહે તો પણ તે શૂન્યના નિશ્ચયથી કદીપણ મુક્ત થવાનો નહિ. હે રવિદત્ત !

એ પ્રમાણે વૃત્તિના અભ્યાસથી ઘાત થાય છે, માટે એ અભ્યાસ છોડીને ધ્યેયની દૃષ્ટિથી વૃત્તિને ભેવાનો અભ્યાસ કર. આ અભ્યાસ, વિચારમાં ઉપયોગી છે.

ધ્યેયરૂપ પૂર્ણપ્રકરમાં વૃત્તિનું એકદેશી ભાન થાય છે. તેના ઊઠવા-પસરવાનું અવલોકન થાય છે ત્યારે તેનો લય સહજ જણાવા લાગે છે. ધ્યેયના જ્ઞાનથી સાધક વૃત્તિને જાણે છે કે એ વૃત્તિ, હું જે ચિદ્-ગગન છું તે મારામાં બેઠી છે. પછી તે વૃત્તિ, ચિદ્-ગગનમાં લય પામે છે ત્યારે તેના લયને જે જાણે છે તે જ્ઞાનધન લયસાક્ષી, વૃત્તિના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં રહે છે, ને પોતાની દૃષ્ટિથી તે વૃત્તિની સર્વ સ્થિતિ ભુજે છે. જે વૃત્તિની સ્થિતિ જોનારો જ્ઞાનધન સાક્ષી રહ્યો, તે જાણ્યા વિના આપોઆપ અનુભવમાં આવ્યો. પછી સ્ફૂર્તિ બેઠે છે ત્યારે તે મિથ્યા છે એવો અનુભવ થાય છે. એવી રીતે વૃત્તિમાં અસત રૂપતા આવે છે અને પ્રકરની સદ્રૂપતા પ્રકરમાં રહે છે. એવી પ્રતીતિ, વૃત્તિના અભાવ પછી થવા લાગી. વૃત્તિનો અભાવ જોણે જોયો તે જ્ઞાનધન પ્રકારાત્મા પરિપૂર્ણ છે, એ ભાવ લઈને સાધક વૃત્તિનું જડપણું ભેવા લાગે છે. વૃત્તિ પસરીને જેના સુખથી સુખરૂપ થઈ હતી, તે પૂર્ણ સુખધન પોતેજ છે. વૃત્તિમાં સુખ છે જ ક્યાં? એ પ્રમાણે ધ્યેયની દૃષ્ટિથી વૃત્તિને જાણવા લાગ્યો, ત્યારે વૃત્તિ અસત જડ દુઃખ રૂપ છે અને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ આવ્યો છે તેથી પોતે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય પ્રકર છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વૃત્તિનો અભાવ જાણનારો પ્રકર છે, માટે તે અભાવ જોનારો સાધક પોતે જ થયો. એ પ્રમાણે પોતાનું અસ્તિપણું સમજાયું, તેમ વૃત્તિના લયને જાણવાથી પોતાનું ભાતિ (ચિદ્રૂપ) લક્ષણ પણ સમજવામાં આવ્યું. વૃત્તિનો લય થાય છે ત્યારે વૃત્તિનું સુખ લોપાય છે. પછી જે નિઃસુખ રહે છે તે જ પ્રિય, તે જ આનંદ. તેને અનુભવનાર કોઈ રહેતું નથી. પોતે જેમનો તેમ જ રહે છે. એ રીતે સચ્ચિદાનંદ, પોતે એક જ છે અને વૃત્તિ અસત, જડ, દુઃખાત્મક છે એવો વિચાર, આ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જે વૃત્તિનો અભાવ એકાએક સમજવામાં ન આવે તો વૃત્તિની સંધિનો પ્રકાર જોયો. એક વૃત્તિ

ઊઠી, ચિદ્ગગનમાં પસરી અને લય પામી. પછી બીજી ન્યાં સુધી ઊઠે નહિ ત્યાં સુધી સંધિ દેખાય છે. તે સંધિને જ વૃત્તિનો લય માનવો. જેટલો વખત સંધિ રહે તેટલો વખત તેના લયનો અનુભવ આવ્યો. લયનો અનુભવ, વૃત્તિ વિના નહયો, માટે તે નાણુવું પ્રશ્નનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ છે. “નાણુવું” એ પ્રશ્નનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ છે, એમ કહેવાથી પ્રશ્ન તે લક્ષણથી જુદો હશે એમ કોઈને લાગશે પણ તેમ નથી. જે ચિદ્રૂપ તે જ પ્રશ્ન છે. કારણ કે અહીં લક્ષ્ય અને લક્ષણ એ નથી. પણ એક પ્રશ્ન જ લક્ષ્ય લક્ષણ છે. જેમ રાહુ અને રાહુનું માથું એ એ નથી. પણ જે માથું તે જ રાહુ અને જે રાહુ તે જ તેનું માથું છે. માથામાં અને રાહુમાં ભિન્નતા નથી. તેમ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞાત્મા લક્ષ્યલક્ષણ-રૂપ એક જ છે.

સંધિ પછી વૃત્તિ ચિદ્ગગનકારે થાય ત્યારે સાધકે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા ભેદી. વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી ન્યાં સુધી તેને પ્રશ્ન સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અજ્ઞાતતા હોય છે. પછી ન્યારે તેને “એ જ પ્રશ્ન છે” એવું સમજાયું અને સમજીને સ્થિરતા થઈ તેને જ્ઞાતતા કહે છે.

એ રીતે વૃત્તિનું ઊઠવું, પસરવું અને લોપાવું, એ, જે નાણુ છે તે જ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞાત્મા અવિનાશી છે. અને તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન હું પોતે છું. નિર્વિકલ્પ પ્રશ્ન વિના વૃત્તિ, પોતે પોતાનો લય નાણુતી નથી. પણ જેના પ્રકાશથી જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા સમજાય છે તે જ લય ભેદનારો પ્રશ્ન છે. વૃત્તિનું ઊઠવું-પસરવું ચિદ્રૂપ એળખે છે. પણ વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી સંશય રહે છે કે, એ નાણુવું વૃત્તિનું છે કે પ્રશ્નનું છે? પરંતુ ન્યારે વૃત્તિનો લય થઈ જાય છે ત્યારે નાણુવા માટે વૃત્તિ તો રહેતી નથી, પણ પ્રશ્ન જ રહે છે. તેથી વૃત્તિ ઊઠવા અને પસરવા વખતે પોતે પોતાને નાણુતી નથી; કારણ કે તે જડ છે, અને પ્રશ્ન ચિદ્રૂપ છે. કોઈ પણ વખતે વૃત્તિ સ્વત. નાણુતી નથી. તેનું ઊઠવું-પસરવું ઇત્યાદિ સર્વ વાર્તા નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ પ્રશ્ન જ નાણુ છે. તે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ખડું છે એવો અનુભવ ન્યાં સુધી થાય નહિ ત્યાં સુધી

ખરેખર વૃત્તિ જ નાણુતી હોય એવું લાગે છે. વૃત્તિનો લય વૃત્તિ દેખતી નથી તે વખતે દેખનારો નિર્વિકલ્પ જ રહે છે. માટે સર્વકાળ ભેદનારો તે જ ખરો ભેદનારો છે. તે સિવાય વૃત્તિ ભેદનારી છે એવું કોઈ વખતે લાગે છે, પણ તે સર્વકાળ ભેદનારો માટે ટકતી નથી. એ ઉપરથી વૃત્તિનું ભેદનું ખડું નથી. હે રવિદત્ત! હું હવે તને પૂછું તેનો જવાબ દે. વૃત્તિનો લય તારા અનુભવમાં આવ્યો કે નહિ? જો તે વૃત્તિનો લય ભેદનારો હોય તો પછી તને વિચાર કર્યું; અને તે લયનો અનુભવ આવ્યો ન હોય તો તું પુનઃ ધ્યેયની દૃષ્ટિથી ભેદનારો અભ્યાસ કર.

શિષ્ય રવિદત્ત (નમસ્કાર કરીને)-મને વૃત્તિના લયનું જ્ઞાન થયું, પણ પ્રજ્ઞાત્મા કેવો છે તે સમજાતું નથી

ગુરુ-જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ તારું નિજધામ છે, તે ધામમાં તને હમણાં જ દાખલ કરું છું. હે રવિદત્ત! અજ્ઞાનરૂપી અમાસ પરમ દિવસે ગઈ. કાલનો દિવસ પડવાનો, જે સમાધિ અભ્યાસ તે પણ ગયો. આજ સ્વાતુભૂતિ બીજાનો ઉદય થયો છે. એવી શુદ્ધ બીજાનો ઉદય વખતે વૃત્તિની સંધિનો સમય થયો છે અને એ જ વખતે જ્ઞાતતા-અજ્ઞાતતા-રૂપી મંદ અધિકારની સ્થિતિ પ્રગટ થઈ છે. એવા સમયમાં પ્રજ્ઞાત્મા ચંદ્ર, ચિદ્ગગનમાં પશ્ચિમ તરફ ઊગેલો છે. તું માત્ર ચિદ્ગગનમાં દૃષ્ટિ પ્રગરેલી હોવાથી તેને દેખતો નથી; પણ તે પ્રજ્ઞાત્મારૂપી ચંદ્ર, હું તને બતાવું છું. જે સ્ફૂર્તિ પસરેલી છે તે જ વૃક્ષ. તે વૃક્ષમાંથી સૂક્ષ્મ શાખા નીકળી છે. તેનાથી અતિ સૂક્ષ્મ રેખા, પ્રજ્ઞાત્મા ચંદ્રની છે. એ રેખા, જે મારી વિચારરૂપ અંગુલીથી અનુભાવ્ય અંતરાકાશમાં બતાવી; પણ તું હવે વિચાર દૃષ્ટિથી તે રેખાને ભે. આના કરતાં બીજી રીતે અમને બતાવતાં આવડતું નથી અને વાણીથી ભોલીને કહેતાં પણ આવડતું નથી. હે રવિદત્ત! હવે કહું છું કે, તારો ચંદ્ર તું જ છે. બસ, આથી વિશેષ અમારી પાસે શબ્દ નથી. અમારું કથન ખડું છે કે જોડું તે તું વિચારની આંખથી ભે.

‘ભે’ એમ કહું તેથી તું, તારાથી જુદો ચંદ્ર

માનીને જોવા માટે જઈશ તો ફસાઈશ. કારણકે જોવા, જાણવા અને લક્ષ્યને લક્ષવા માટે તારે વૃત્તિનો આશ્રય લેવો પડશે. વૃત્તિના અવલગનથી ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થશે, અને ત્રિપુટી ઉત્પન્ન થઈએટલે વિજ્ઞાત તે જ અવિજ્ઞાત થાય છે. વળી વૃત્તિનો લય થયા પછી શૂન્યસંદેહમાં પડીશ. માટે તું જોવા, જાણવા અને લક્ષવાના નાદે ચડીશ મા! કેમકે તે જુદાપણું દેખાડનારા માર્ગ છે. માટે એ માર્ગ છોડીને તું અહીં ઉપયોગી જે વિચાર છે, તે વિચાર કરવાના નાદમાં લાગ. જો તું પ્રહ્મને જાણવાના નાદમાં લાગીશ, તો જેમ જેમ જાણીશ તેમ તેમ ભિન્નપણથી જુદો પડીશ; અને જાણવાના નાદમાં લાગવાથી તને કદપાતે પણ વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો નહિ માટે હે રવિદત્ત! તું વૃત્તિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને વિચાર કરવામાં લાગી જા. હવે હું તને વિચાર કરું છું

પ્રહ્મ વિચાર

તેં જે વૃત્તિનો લય જોયો, તે વૃત્તિનો લય વૃત્તિને તો સમજાયો નથી જ; કારણકે વૃત્તિ શૂન્ય થઈ ગઈ તે શૂન્યને પોતાનો અભાવ શી રીતે સમજાય? તે માટે તો તું અખંડ એકરસ અસંગ પરમાત્માની નિજ દૃષ્ટિની જ મહત્તા જોઈએ. વૃત્તિને લય, વૃત્તિની ચક્ર વિના જે સ્વતંત્ર જોયું છે તે જ શૂન્યને જોનારો તુ ચિદ્રૂપ છે

શિષ્ય-વૃત્તિના લયને જોયું છે તે પ્રહ્માત્મા જાણવમાં કેમ આવતો નથી?

ગુરુ-તે જાણવામાં આવે, પણ તેને જાણનારો તેના જેવો ખીજો અવિનાશી હોય ત્યારે ને? વૃત્તિએ કરોડો વર્ષ સુધી શોધ કરી, પણ તેને તે સમજાયો નહિ વૃત્તિના અભાવને શૂન્ય માનવામાં આવે, તો તે શૂન્યને પ્રહ્માત્મા સમજાય એમ કહેવું તે તો કેવળ નિર્ધર્ક છે. વધ્યાનો પુત્ર આકાશનાં રજકણને તાકીતાકીને જુએ છે, એ જોલણું જેમ સંભવતું નથી, તેમ અજ્ઞાન જોયું છે, અજ્ઞાન છે એ જોલણું પણ સંભવતું નથી. જે ઉત્પન્ન જ થયું નથી તે અખંડવતું નથી અને દેખતું પણ નથી તે શૂન્ય અજ્ઞાન, અનત અપાર પરમાત્માને શી રીતે જાણી શકે? તે માટે શૂન્ય, શૂન્યપણને લીધે

જોઈ શકતું નથી અને વૃત્તિ, તે પ્રહ્માત્માને જાણી શકતી નથી કારણકે વૃત્તિનું જાણવું કહીપણ સાચું હોતું નથી ત્યારે હવે આ પ્રહ્માત્માને જાણુ જાણી શકે, તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને મને કહે.

શિષ્ય-પ્રહ્મ પોતે પોતાને જાણે તો?

ગુરુ-એ વિરોધી વચન છે. પોતે પોતાને શી રીતે

જાણે? આખં પોતાને દેખતી નથી જાણી રહી જાણી લેવાતી નથી; તેમ જાણુ મોટા કદથી પણ પોતાની ખાંધ પર પોતે ચડીને જોતી શકતો નથી. નેત્ર, અરીસાના યોગથી નેત્રને જુએ છે, પણ તે તેનું ખડું જોતું નથી અરીસાને નેત્ર નથી, તેથી તે અરીસામાં જે નેત્ર જોયાં, તે જોવાનાં નેત્ર ખરું નથી, પણ મિથ્યા છે મૂળ જોવાનાં નેત્ર, અરીસાને તથા તેમાં દેખાતા આભાસરૂપ નેત્રોને જોયાં પણ પોને પોતાને દેખ્યાં નહિ, ને દેખાવાનાં પણ નહિ તેમ પરિપૂર્ણ જે પ્રહ્માત્મા, તે પોતાને “હું અમુક” એમ જાણી શકતો નથી. વૃત્તિ જોઈ છે ત્યારે જ્ઞાતા, ધ્યાતા અને સાધક ભાસમાન થાય છે ત્યારે તે વૃત્તિને અને ભાસમાનને આત્મા જાણે છે. ધ્યાતા, સાધક ઇત્યાદિ સર્વ પણ મિથ્યા જ છે. તેનું જાણવું ન જાણવા જેવું જ છે. તેમાં તેની મોટી ખડાદુરી નથી મિથ્યા વસ્તુથી ભિન્ન જે આત્મા રહ્યો છે, તે તેના પોતાના જાણવામાં આવતો નથી. જેમ નેત્ર નેત્રના જોવામાં આવતાં નથી તેમ પ્રહ્મ પ્રહ્મના જોવામાં આવતો નથી. પ્રહ્માત્મા પોતે પોતાને જોતો નથી, પણ વૃત્તિને, વૃત્તિમાં રહેલા જીવને અને ધ્મિયને જુએ છે. આખં પોતે પોતાને જોતી નથી પણ અરીસાને તથા આભાસને જુએ છે આખં, પોતાને જોતી નથી તેથી તેનું જોવું વ્યર્થ છે એમ માનવામાં આવતું નથી; તેમ પ્રહ્મ, પ્રહ્મને જોતો નથી તેથી તેનું ચિદ્રૂપ લક્ષણ વ્યર્થ નથી. રાત્રે ભ્યાં સુધી દીવો ન થાય ત્યાં સુધી આખં અંધારાને જુએ છે તેમ ભ્યાં સુધી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રહ્મ તેના લયને જુએ છે. રાત્રે દીવો કયાં પછી અંધારાનો નાશ થાય છે તે વખતે આખં પ્રકાશને જુએ છે. તેમ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે પ્રહ્મના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે રાત્રે દીવો થવાથી અંધારું નાસે છે. પછી

દીવા અને નેત્રના સહકારથી સામે રહેલી ધરમાંની નાનીગોટી વસ્તુઓ દેખાવા લાગે છે; તેમ જુદીએ કદબેલા જે જે સ્વપ્નમય પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે પ્રજ્ઞ અને વૃત્તિ, બન્ને મળીને જુએ છે. મંદ દૃષ્ટિને લીધે રાત્રે પુસ્તક વાંચવા માટે નેત્ર, ચરમા અને દીવો હોય ત્યારે પુસ્તક વાંચવાનું બની શકે છે. તેમ જાગૃતનો વ્યાપાર થાય ત્યારે પ્રજ્ઞાત્મા, વૃત્તિ, જુદિ અને ઇન્દ્રિયોનું કામ પડે છે, અને તો જ તે વ્યાપાર થાય છે.

રાત્રને વખતે જોવા માટે નેત્ર ચરમા અને દીવો જોઈએ. તેમાં દીવો અને ચરમા એ જ છે. માત્ર નેત્ર નથી, તેથી તે બન્ને સાધનો વ્યર્થ થયાં. કારણકે જેનાથી જોવાનું હોય છે, તે મુખ્ય નેત્ર જ નથી! પછી તે દીપક અને ચરમાનો શો ઉપયોગ? તેવી રીતે જુદિ, વૃત્તિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો સમુદાય છે, પણ તેને પ્રકાશનારો એક આત્મા ન હોય તો તે સમુદાયનો શો ઉપયોગ? પ્રજ્ઞાત્મા ન હોય તો એ સર્વ સમુદાય વ્યર્થ છે. એ પ્રજ્ઞાત્મા જાણનાર ખરો છે પણ આ સમુદાયને લીધે જ્ઞાન વિશેષાકારે ઉત્પન્ન થયું ત્યારે તેનાથી પ્રજ્ઞાનું સામાન્ય જ્ઞાન ઢંકાયું. તેથી જ્ઞાનેન્દ્રિયો જાણે છે એમ સર્વને લાગવા માંડ્યું. મંદ દૃષ્ટિને લીધે આંખે કેપટ નહિ દેખાવાથી જે ચરમા લગાવવા પડ્યાં, તે ચરમા છે તેથી જ દેખાય છે; નહિ તો ન દેખાય, એમ મૂખાંઓ સમજે છે પણ સુજનન તો જાણે છે કે ચરમાથી દેખાતું હોય એમ લાગે છે પણ આંખ જોતી ન હોય તો એકલાં ચરમાં જોવાનું કામ કરી શકતાં નથી; માટે ચરમાથી દેખાતું નથી. તેમ વિચારવાનું જાણે છે કે જાણનાર એક પ્રજ્ઞાત્મા છે. વૃત્તિ, જુદિ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ સર્વ જોવા-જાણવાનું કામ કરે છે પણ તે સ્વતંત્ર રીતે જાણી શકતાં નથી, માટે તે ઉપકરણો-સાધનો છે.

રાત્રે દીવો અને નેત્ર હોય પણ એક ચરમા ન હોય તો મૂર્ખ અક્ષર દેખાતા નથી. આંખ સૂક્ષ્મ અક્ષર દેખતી નથી, પણ બીજા તમામ પદાર્થને દેખે છે. એ જોવું ચરમા વિના કેવળ આંખથી બને છે. તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિના જાગૃતનો વ્યાપાર થતો નથી, પણ વૃત્તિ દ્વારા પ્રજ્ઞાત્મા કલ્પિત પદાર્થોને

જાણે છે. રાત્રને વખતે ધરમાં કોઈ વસ્તુ ન હોય, પણ એક માત્ર દીવો હોય તો પ્રકાશ સહિત દીવાને જોનાર કેવળ નેત્ર જ છે. તેવી રીતે જુદિ સાથે આભાસ-જીવ લોપાયો, એક સામાન્ય વૃત્તિનું સ્ફુરણ માત્ર રહ્યું; તે વખતે વૃત્તિને અને વૃત્તિમાં રહેલ આભાસને એક પ્રજ્ઞ જ જાણે છે. ધરમાં દીવો કાઠી નાખે ત્યારે જે અંધારું શાય તેને જ આંખ જોવા માટે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ, સ્ફુર્તિની જે શૂન્ય દશા, તેને જોવા માટે છે. જેણે અંધારું જોયું તે આંખ જેમ અંધ નથી, તેમ વૃત્તિનો લય જેણે જોયો તે ચિદ્રૂપ નથી એમ શી રીતે કહેવાય? હે રવિદત્ત! અંધારું જોવા માટે જેમ આંખને કોઈ સાહિત્યની જરૂર નથી તેમ વૃત્તિનો લય જોવા માટે પ્રજ્ઞને કોઈ સાધન-સાહિત્યની જરૂર પડતી નથી. જે સાધન વિના દેખનાર તે જ ખરાં નેત્ર છે, તેમ ઉપકરણ વિના જાણે તે જ ખરો જાણનાર છે. ખરા જાણનાર વિના સાહિત્યો અને ઉપકરણો ખાલી પસારાણૂ જ છે. ખરું જોવું અને જાણવું કેવળ નેત્રનું અને પ્રજ્ઞનું જ છે.

આંખમાત્ર પોતાને જોતી નથી, તેમ આત્મા પોતાને જાણખતો નથી તેથી કાંઈ તેનું જોવું અને જાણવું જોઈએ થતું નથી માટે હે રવિદત્ત! પ્રજ્ઞને જાણવાની ઇચ્છા કરવી એ વ્યર્થ છે! પ્રજ્ઞનું એ જ જ્ઞાન સમજવું કે કાંઈ ન હતું ત્યારે વૃત્તિનો લય જેણે જોયો તે જ પ્રજ્ઞાત્મા છે અંધારાને જોનાર તે જ આ પ્રત્યક્ષ નેત્ર છે. તેમ વૃત્તિના લયને જાણનારો તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા છે. જેમ નેત્ર ન જોવા છતાં જોયા સમાન છે, તેમ આત્મા, ન જોવા છતાં જોયા પ્રમાણે જ છે. આ જ્ઞાનધન આત્મા વિચારથી પ્રત્યક્ષ અપરોક્ષ સમજવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે ન જાણીને જાણવું એ જ શ્રુતિ અને અનુભવથી ખરું જ્ઞાન કરે છે. તે સિવાયનું જે જ્ઞાન, તે અજ્ઞાન જ સમજવું; એમ શ્રુતિ અને જ્ઞાની કહે છે. જાણવામાં એક વૃત્તિનો લયમાત્ર જાણવો જોઈએ. એ જાણવા વિના મોહાણૂ જ્ઞાનનો વિચાર કરે તોપણ તે ઠીક નથી.

હે રવિદત્ત! તને વૃત્તિના લયનો ખરો અનુભવ આવ્યો ન હોય તો પુનઃ લયપ્રતીતિનો

ઉપાય કહું છું, માંબજ. વૃત્તિ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કયે કેાણે લય પામે છે તે તારા પ્રશ્નરૂપથી બરાબર જો. વૃત્તિ ઊઠતાં જ વૃત્તિનું અધિષ્ઠાન જ્ઞાન-ધન થઈને બેસે. વૃત્તિ ઊઠીને પસરવા લાગે, ત્યારે પોતે તેની સાથે ઊઠીને પસરવું નહિ. પાણીમાં ખૂંકવાનો અભ્યાસી માણસ ન્યારે પાણીને તળિયે બેસે છે ત્યારે શુભાવેલી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ વૃત્તિના અધિષ્ઠાનરૂપ થઈને પોતે બેસવું. વૃત્તિ ઊછળે ત્યારે તેની સાથે પોતે ઊછળવું નહિ. પાણીનો સ્વભાવ જ એવો છે કે જે ખૂંટવું હોય તેને ઉછાળીને ઉપર લાવે. તેમ વૃત્તિનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે જે તળિયે ગયું હોય તેને ઉપર ખેંચવું. પાણીમાં ખૂંકનારને તળિયે જવાનું હોય છે ત્યારે તે પાણીને ઉપર ફેંકે છે ને ત્યારે જ તેને પાણીનું તળિયું મળે છે. તેમ સાધકે વૃત્તિનું અધિષ્ઠાનપદ સંપાદન કરવા માટે તે વૃત્તિને ઉપર ફેંકવી અને અધિષ્ઠાન થઈ બેસવું. પાણીને જો નીચે ઠભાવવામાં આવે તો ઠભાવનારને ઉછાળીને તે ઉપર લાવે છે. તેમ વૃત્તિને જો બળથી શેકવા બંધ તો શેકનારને માથે લઈને તે ઉપર ઊછળે છે. માટે પાણીને ઢાળવું નહિ, પણ ઉપર ફેંકવું એટલે પછી સહજ તળિયું મળશે. તેમ વૃત્તિનું ઊછળવું બંધ થયા પછી સહજ વૃત્તિના અધિષ્ઠાનરૂપે આપણે જ બાકી રહેવાનું છે. વાસ્તવિક આપણે અધિષ્ઠાન જ છીએ. વૃત્તિ સાથે જરા પણ ઊછળતા નથી, પણ સાધકને ખાલી પ્રાન્તિ થાય છે કે પોતે વૃત્તિની સાથે ઊછળી આગ્યો!

એ પ્રાન્તિનો ત્યાગ થાય ત્યારે પોતે અધિષ્ઠાન ચિદ્ધનરૂપે રહે છે, અને વૃત્તિનું ઊઠવું તથા લોપાનું પોતાની સામે દેખે છે પોતે ન્યારે વૃત્તિમાં આવતો નથી ત્યારે વૃત્તિ ઊઠીને તુરત લોપાર્થ બંધ છે. પછી તેનો લય બાળુનાર પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે. તે લયને જો જાણું છે તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્મા. તેની દૃષ્ટિનો કદીપણ લોપ થતો નથી. જેમ અંધારું જોનારી આંખને અંધપણુની આપણ આવતી નથી પણ જોવું એ તેનું સ્વભાવલક્ષણ છે તેમ વૃત્તિના લયને જોવો એ ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. જે સાધક એ લક્ષણ જાણે છે

તે જ ખરે જ્ઞાતા છે. તેને નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપનું ચથાર્થ જ્ઞાન માનવું. એ જ જ્ઞાન, સાધકની સંસાર-ખેપને તોડશે. એ લય જાણનાર ચિદ્રૂપ સર્વદા સધન છે જરા પણ ઘટતો નથી. માટે તે જ ત્રિકાલાબાધિત મદ્રૂપ સર્વદા છે જ છે. તે પ્રમાણે ચિદ્રૂપ ત્રિકાલા-બાધિત હોવા છતાં મંદ બુદ્ધિના લોક, વૃત્તિના લય પછી ચિદ્રૂપ પણ નથી જ એમ કહે છે. અને તેને લય સમજતો નથી, માટે શૂન્યની કલ્પના કરે છે. મંદ મતિના લોકોએ પ્રજ્ઞને શૂન્ય અને અજ્ઞાન માન્યો તેથી તે શૂન્ય અને અજ્ઞાન બની જતો નથી. પણ જે પ્રયત્ન કરીને શૂન્યસદેહમાં પડે છે તે માત્ર પોતાનું હિત છોડે છે. તે મૂર્ખોને અમારે કશું કહેવાનું નથી પણ જે ખરે સાધક હોય તેને આજ એટલું જ કહું છું કે તારે શૂન્યસદેહમાં પડવું નહિ, પણ જે જ્ઞાનધન છે તેને જ જાણવો. તે માટે શૂન્યનું ખંડન કરું છું. અહીં પ્રથમ શૂન્યવાદીની શંકા રજૂ કરું છું.

શૂન્યખંડન

શૂન્યવાદી-સૃષ્ટિ પહેલાં અસત જ હતું એમ શ્રુતિ જ કહે છે. વૃત્તિ વિના સમાધિમાં પણ એવો જ અનુભવ આવે છે. ન્યાં સુધી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન થાય છે વૃત્તિનો અભાવ થયા પછી ખાલી શૂન્યતા જ રહે છે. પ્રજ્ઞ છે, એમ જો માનીએ તો તે અનુભવમાં આવતો નથી. માટે પ્રજ્ઞ શૂન્યરૂપ જ છે.

સિદ્ધાન્તી-‘અસત્ એવ અચ’ એમ શ્રુતિએ જે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય જુદું છે. સ્ફૂર્તિથી લઈને જેટલું દેહાદિક જગત છે તે સર્વ અસત રૂપ હોવાથી લોપાય છે. એ કોઈ થયાં જ નથી. સૃષ્ટિ પૂર્વે જે અસત (અદૃશ્ય) હતું તે સૃષ્ટિકાળે દેખાતું થયું માટે તેને ‘છે’ (સત) માનવામાં આવ્યું. પૂર્વે આ સર્વ જગત ન હતું માટે શૂન્યપણું તેનું છે એમ શ્રુતિ ગોલી હતી, પણ પૂર્ણ પ્રજ્ઞ જે સચ્ચિદાનંદ છે તેને શ્રુતિ શૂન્ય કહેતી નથી.

શ્રુતિનું એ તાત્પર્ય, આ મૂર્ખોના સમજવામાં આવતું નથી. તે (જુ.) શૂન્યને પ્રજ્ઞ માની રહ્યો છે માટે કલ્પ પર્વત તે જુદો જ રહેવાનો. અમે

કહીએ છીએ એવો જો શ્રુતિનો ભાવાર્થ ન હોત તો 'સત્ જ પૂર્વે હતું' એવો તે 'પૂર્વે' ઉચ્ચાર કેમ કરે? આ સર્વ જગત્ અસત્ હોવાથી પૂર્વે ન હતું, પણ પૂર્વે સત્ ને પ્રથમ તે જ હતો. એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

અસત્ છે (સત્) એ જોલવું વિરોધી દેખાય છે. આંધળો દેખે છે. મૂંગો જોલે છે એ જોલવું જેમ વિરોધી છે તેમ અસત્ અને તે છે (સત્) એ જોલવું પણ વિરોધી છે. કારણ કે ને સત્ છે તે-કદી અસત્ થતું નથી અને ને અસત્ છે તે સત્ થયું, એવો અનુભવ પણ નથી. એમ છતાં એકને 'છે' અને 'નથી' એમ કહેવું ભારે વિરોધી છે. આ વિરોધને લીધે શૂન્ય 'છે' એમ સ્થાપિત થતું નથી.

શૂન્યવાદી-તો હવે તે બેમાંથી એક સ્પષ્ટ કરી કહેા.

સિદ્ધાન્તી-જો તમે શૂન્ય નથી જ એમ કહેા, તો શૂન્ય કદપાતે પણ નથી એ જ અમે માનીએ છીએ; અને શૂન્ય છે એમ જો કહેા, તો એ કહેવામાં વિરોધ આવે છે, એ ઉપર ખતાવેલું જ છે તેથી શૂન્ય છે એમ માનવામાં આવતું નથી. તથાપિ સત્તાના યોગથી શૂન્ય છે એમ જોલો, તો તે અમારે માટે ઇષ્ટ જ છે. સત્ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જગત્ 'છે' એમ જોલવામાં આવ્યું, માટે અમારી સત્ વસ્તુ તમે કબૂલ કરી તેમજ સત્ની સત્તાથી 'શૂન્ય છે' એમ માનવાથી શૂન્યનું અધિષ્ઠાન અમારું સત્ છે એમ તમે કબૂલ કર્યું. રજત્ હોવા છતાં તેને સર્પ કહે. પણ સર્પ રાખીને દોરીને દૂર કરાતી નથી, તેમ સત્ની સત્તાથી શૂન્ય છે એમ માનવાથી શૂન્યનું સત્ અધિષ્ઠાન કાયમ રહે છે.

શૂન્યવાદી-તમે શૂન્યમાં સત્નો યોગ શું કામ કરો છો? અમારો પ્રથમ અસત્ છે, પછી તો વિરોધ આવવાનો નથી ને?

સિદ્ધાન્તી-સૂર્ય જ અંધકાર, એવું કદી પણ હોય ભલા? તે અંધાડું સૂર્યની સામે જીજું રહેશે કે? જો, જેમ બનતું નથી તેમ, જ્ઞાનસ્વરૂપ લય-સાક્ષી પ્રથમ શૂન્યરૂપ થતો નથી, અને શૂન્ય સત્

સંયોગી જરા પણ થતું નથી; પછી તે સદ્રૂપમાં શી રીતે રહે? એ પ્રમાણે શૂન્ય નથી તે નથી જ નથી. ને છે, તે સદા પ્રકાશમાન લય સાક્ષી જ છે. એ વિષયમાં કોઈની પણ શંકા સર્વથા ચાલવાની જ નથી. એમ શ્રુતિ, યુક્તિ બન્નેમાં શૂન્યનું સંભવવું બનતું નથી, એવું ઠરાવ્યું. હવે અનુભવથી પણ શૂન્ય સંભવતું નથી એમ ઠરાવું

શૂન્યવાદી-અનુભવ કયાં છે?

સિદ્ધાન્તી-વૃત્તિનો અભાવ થયો તે જ શૂન્ય, એવી કલ્પના કરી; તો તે શૂન્યનો અનુભવ આવ્યો કે નહિ? એ શૂન્યવાદીને અમે પૂછીએ છીએ.

શૂન્યવાદી-શૂન્યનો અનુભવ નથી. વૃત્તિ બેઠતાં અમથું માની લીધું, કારણ કે વૃત્તિનો લય થયો ત્યારે ત્યાં કંઈ જ ન હતું

સિદ્ધાન્તી-આ વિકલ્પથી શૂન્ય કદી પણ નથી જ નથી, એમ ઠર્યું તેથી વૃત્તિનું સતપણું ને બુદ્ધિએ ઠરાવ્યું હતું તે નષ્ટ થયું. અર્થાત્ એ તમામ નહીંવત્ થયાં.

શૂન્યવાદી-શૂન્યનો અનુભવ આવ્યો. વૃત્તિના અભાવમાં શૂન્યપણું બાજ્યું.

સિદ્ધાન્તી-આ વિકલ્પમાં પણ શૂન્યને બાજુનાર આત્મા જ છે. અર્થાત્ વૃત્તિનો લય જેણે બાજ્યો તે જ એક અદ્વિતીય લય સાક્ષી. જેને એ અનુભવ છે તે શૂન્ય શી રીતે થાય? એ રીતે આત્મા જ છે. માટે શ્રુતિયુક્તિ-અનુભવથી શૂન્ય સંભવતું નથી. એમ છતાં શૂન્યવાદી અણપૂર્વક શૂન્ય છે એમ સ્થાપિત કરે તો ભલે કરે. પણ હે સ્વદેહા! તું વિચાર કરીને લયસાક્ષીપદ ખડું બાજુ ને બાજુ, તે કદી પણ શૂન્ય ન હોય, માટે ને છે, તે જ લયસાક્ષી ખરો બાજ્યો.

ને દીવો બુઝાવે છે તે દીવો બુઝાવનાર, દીવાના અભાવ વખતે રહે છે જો તે દીવાની સાથે જ મરે, તો અધારને બુઝે કોણ? તેમ વૃત્તિનો લય થયો તે ચિદ્રૂપ માફીએ જોયો. તે સાક્ષીનું જ જો શૂન્યપણું થાય તો અભાવ કોણ બુઝે? જેણે લય જોયો, તે જ ચિદ્રૂપ દ્રશ્ય સાક્ષી. તે જ નિર્વિકલ્પ-પ્રજ્ઞાત્મા

અને તે જ આનંદરૂપ છે વૃત્તિથી લઈને દેહ પર્યંત તમામ તત્ત્વશ્રેણી સુખદુઃખથી વ્યાપેલી છે. અદૈત અવિનાશ સ્વરૂપને ત્રણ કાળમાં પણ જે વૃત્તિ સાથે સંબંધ નથી, તે વૃત્તિનાં સુખદુઃખનો સ્પર્શ તેને શી રીતે થાય? સ્પર્શ થતો નથી, માટે સુખદુઃખ રહિત ત્રિકાલાબાધિત નિર્વિકલ્પ જે પ્રજ્ઞાનંદ તે જ ખરું નિઃસુખ છે. તે સુખને કોઈ અનુભવતું નથી. જે અનુભવે તેને વાસના સમજવી. તે વાસનાનંદ પછી ન્યાં ધ્યાતાપણુ સહિત કશું રહેતું નથી ત્યાં કેવળ પ્રજ્ઞાનંદ ખાત્રી રહે છે.

જે સદ્રૂપ તે જ ચિદ્રૂપ હોવા છતાં વૃત્તિના સમ-જવામાં આવતું નથી, અને આનંદ પણ તેને અનુભવતાં આવડતો નથી. સચ્ચિદાનંદ, એ ત્રણે લક્ષણોથી પ્રજ્ઞા નિર્વિકલ્પ છે તેને વૃત્તિ, જરા પણ બાબતી નથી, માટે તેને નિર્વિકલ્પ કહ્યો છે જો વૃત્તિ તેને અનુભવે તો “નિર્વિકલ્પ,” એમ કેમ કહેવામાં આવે? વૃત્તિના અનુભવમા આવતો નથી, માટે તે ત્રિપુરી રહિત સચ્ચિદાનંદ સ્વતઃ સિદ્ધ છે તેને કોઈ બાબતું નથી, ને તે પોતે પણ પોતાને બાબતો નથી માટે જ મૂળ શ્લોકમાં તેને નિર્વિકલ્પ કહ્યો છે અને સ્વાત્ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ, જે છે જ, છે, તે શૂન્યાતીત પ્રજ્ઞા સર્વના અભાવમાં શેષ રહે છે. હે રવિદત્ત ! એવો જે સચ્ચિદાનંદ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા છે, તે ત્રણ પ્રતીતિથી તું આત્મા-શમ એકરૂપ છે.

આત્મપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! તે નિર્વિકલ્પનો અનુભવ કર્યો, લયસાક્ષી પદ બાબતું અને તે જ નિશ્ચય સારી રીતે તને દૃઢ થયો, તેને આત્મપ્રતીતિ કહે છે.

ગુરુપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! પહેલેથી અમે વિવેચન અને અભ્યાસલક્ષણું જે જે અંગ સહિત નિરૂપણ કર્યું અને યથાયોગ્ય જે રીતથી કહ્યું તે તે રીતથી તે વિશ્વાસપૂર્વક, સંશય છોડીને મનમાં દૃઢ ધારણ કર્યું તે જ ગુરુપ્રતીતિ

શાસ્ત્રપ્રતીતિ-હે રવિદત્ત ! અમે જેટલું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં એક પણ અપ્રમાણ કહેલું નથી, પણ શાસ્ત્રીતિ અનુસાર યુક્તિદ્વારા પ્રકાશ કર્યો તેને શાસ્ત્ર-પ્રતીતિ કહે છે.

આત્મપ્રતીતિ, ગુરુપ્રતીતિ અને શાસ્ત્રપ્રતીતિ; એ ત્રણ પ્રતીતિનો ચાર જે નિર્વિકલ્પ નિર્વિકાર પ્રજ્ઞા, તે વિચારથી અને અભ્યાસનાં પ્રકારથી વ્યતિરેક કરીને ભેટાયો. ચાર વેદોનાં ચાર મહાવાક્ય પણ એ જ કહે છે. તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યથી ‘તે જ તું છે’ એમ અને ઉપદેશરીતિથી કહ્યું. જે અમે કહેલું છે તે તારે અનુભવથી પ્રકૃષ્ટ કરવું જોઈએ; માટે યત્નવેદનું મહા-વાક્ય આ જ અર્થ પ્રગટ કરે છે.

અદ્ વ્રજેતિ વાક્યેન સઃ અયં અર્થ અભિપ્રાયતે ॥
અને તે જ અર્થ; અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ, એ વાક્યથી વિવેચન કરીને કહ્યું છે કે, જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા, તે જ તું પોતે છે. જે બત્રીસ તત્ત્વોમાં પરિપૂર્ણ રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં સવિકલ્પમાં આવ્યો નથી, અને તેને વૃત્તિ પણ બાબતી નથી, તે જ આ આત્મા. જે વૃત્તિના બાબતમાં આવતો નથી, પણ વૃત્તિના લયને જે જુએ તે જ તું આત્મા પ્રજ્ઞ છે

“તે જ હું” એવો અનુભવ લેવામાં આવે તો, અનુભવ એક વસ્તુ અને તેનો લેનારો જીવ બીજી વસ્તુ, એવી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકતા બંધી થાય છે. માટે અનુભવ લેવા જવું કામનું નથી; પણ કેવળ નિર્વિકલ્પતાની સ્થિતિ છે તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા, સ્ફૂર્તિથી લઈને બાગૃતિ પર્યંત વ્યાપકરૂપે નિર્વિકલ્પ વ્યાપ્ત છે, પણ તે તે વિકલ્પનો જેને સ્પર્શ થતો નથી તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા છે.

દીવો, પદાર્થ અને ચરમાથી જુદાં નેત્ર, પોતાના સ્થાનમાં હતા તેણે ‘પોતાને જોઈ’ એવું મનમાં લાવીને પાસે પડેલા પદાર્થને જોવાનું છોડીને પોતાને જ જોવા માટે નેત્ર પાછાં બંધ્યાં રાત્રે દીવો કર્યો એટલે તે, ઘરમાં રહેલા પદાર્થને, વાંચવા માટેલા પુસ્તકના અક્ષરોને અને આંખે લગાવેલાં ચરમાને પ્રકાશવા લાગ્યો નેત્ર, તે પ્રકાશ સહિત સર્વ પદાર્થ ને જુએ છે પણ એકે પદાર્થ નેત્રને જોઈ શકતા નથી એમ નેત્ર તદ્દન પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં અનુભવ આવતો નથી. અર્થાત્ નેત્ર પોતાને જોખતું નથી, તેથી તે પાગલ જેવું થઈ ગયું ત્યારે અનુભવ આવે તે માટે દીવો કારી નાખ્યો અને નેત્રને અંધારું દેખાડયું તે અંધારું જ્યારે નેત્રે જોયું ત્યારે તો વધારે જાન્ય અંધ કહેવા લાગ્યું કે, ‘ગાદ અંધકારને લીધે કાંઈપણ

દેખાતું નથી.' એમ તે કહે છે એટલામાં કોઈ એક જણે નેત્રને પૂછ્યું કે, “અરે! આ અંધારું દેખાયું તે કોને દેખાયું? જેને અંધારું પ્રત્યક્ષ દેખાયું તે જ દેખનાર નેત્ર તું છે. પછી જો તે નેત્ર પોતે પોતાને દેખે નહિ તો પણ જેને નેત્ર કહેવાય તે, તે પોતે જ છે.” એવું ન્યારે બીજાનું વચન નેત્રે સાંભળ્યું ત્યારે તે વિચાર કરીને જીએ છે તો ‘અંધારું’ જોનાર તે જ નેત્ર. એવો અનુભવ, તે નેત્રને થયો. એ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે સિદ્ધાન્તમાં સ્ફૂર્તિથી લઈને જાગૃતિ પર્યંત પ્રજ્ઞ પ્રગટ છે. દીવો, ચશ્મા અને પુસ્તક વાંચવા પ્રમાણે જાગૃતિનો પ્રકાર છે. એટલે કે વૃત્તિ, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનો વિષય ગ્રહણ કરવાનો એ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર છે. પુસ્તક જોયું તેવી જાગૃતિ, અને દીવાના પ્રકાશથી ઘરના પદાર્થો જોયા, તે પ્રમાણે સ્વપ્નાવસ્થા છે. વૃત્તિ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયાદિ જાગૃતિનો સમુદાય છે, એ સમુદાયને જાણનાર નિર્વિકલ્પ આત્મા, તું સહજ છે અને સ્વપ્રકાશથી સર્વને જાણે છે, છતાં મને ચુરુ માનીને, ‘હું’ કોણ, એ હું જાણુ તો નથી માટે મને તે કહેા’ એમ પૂછવા માટે આવ્યો. અમે પણ તને વિસ્તારપૂર્વક, પુષ્કળ પ્રકારે વિવેચન કરી કહ્યું, પણ તું મંદ બુદ્ધિવાળો હોવાથી યથાર્થ જાણી શક્યો નથી એમ જોવામાં આવ્યું ત્યારે અમે વિચાર સહિત સમાધિનો અભ્યાસ કહ્યો. તેમજ વૃત્તિ, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનું પ્રત્યક્ષપણું બતાવ્યું. એ સર્વ જડ, પરપ્રકાશ છે. તેનો ખરેખર જાણનારો તું એક જ છે. એમ જડ-ચેતનના જુદા સ્વભાવથી બતાવ્યું; પરંતુ ન્યારે તને સમજ ન પડી, ત્યારે પછી અંતરમાં પદાર્થોના સંસ્કારથી સ્વપ્નવૃત્તિ થઈને જો તેનો જાણનાર પણ તું એક જ છે, એ પણ બતાવ્યું, છતાં સમજ પડી નહિ ત્યારે બુદ્ધિની કલ્પના હટાવીને મધ્ય સંધિ સહિત કેવળ સ્ફુરણને બતાવ્યાં ત્યારે વૃત્તિ, પોતાના જ સામર્થ્યથી પોતે જાણે છે એમ તને લાગ્યું; ત્યાર પછી આગળ વૃત્તિની શૂન્યાકાર સમાપ્તિ બતાવી, તે વખતે તો તને વધારે પ્રાપ્તિ પડી. વૃત્તિનું માક્ષીપણું પણ ગયું. લયજ્ઞાતા પ્રગટ હોવા છતાં શૂન્ય દશા માની લીધી, પછી લયનો નિશ્ચય થાય તે માટે અહીં વિચાર કહ્યો. જેમાં અજ્ઞાન છે જ નહિ પણ જે અજ્ઞાનને

જાણે છે તે જ જ્ઞાન છે. જે નેત્ર અંધારાને જાણે છે તે જ ખરાં નેત્ર છે, તેમ જ વૃત્તિનો લય જાણે છે તે જ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ-આત્મા છે, એવો વિચાર ન્યારે સૂચવ્યો ત્યારે તને લયનો અનુભવ આવ્યો. જેને લયનો અનુભવ આવ્યો તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા.

હે રવિદત્ત! હું કહું છું તે ખરું છે કે જોડું તેનો વિચાર કરીને જો. લયરૂપ જે શૂન્ય, તે તને ભેટ્યું કે શૂન્યને ભેટ્યું કે કોઈ બીજાને ભેટ્યું? પહેલાં વિવેચન પ્રસંગે તને ‘આ આત્મા’ એમ પ્રત્યક્ષ સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ બતાવ્યો હતો, પરંતુ તે વખતે તારી બુદ્ધિવૃત્તિ અભ્યાસથી સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જાણવામાં ચતુર ન હતી. તેથી તે વખતે તને નિઃશંક અનુભવ થયો નહિ વળી તું અજ્ઞાનપણાથી વૃત્તિ-જ્ઞાના સમુદાયમાં પડ્યો હતો અભ્યાસથી તને વૃત્તિના લયનો અનુભવ આવ્યો છે, માટે પાછળનું નિરૂપણ યાદ કરીને જો ‘અયમાત્મા’ આ મહાવાક્યનું સ્પષ્ટીકરણ નેત્રના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કર્યું તે જ નિરૂપણ જો.

દીવો અને ચશ્મા, જાનના યોગથી પદાર્થ, પુસ્તકના અક્ષરો અને તેનો અર્થ સમજાય છે પણ જોવા માટે તો, એ સર્વથી પર, એક સ્વપ્રકાશ નેત્ર જ સમર્થ છે દીવો અને ચશ્મા, એ નેત્રના સહાયકારી સાધન છે, તેથી તે પરપ્રકાશ છે. એ સહાયકારી સાધન વિના પણ નેત્ર અંધારાને જાણે છે. માટે સાધન વિના જોનાર, તે જ સ્વપ્રકાશ નેત્ર. તેવી જ રીતે વૃત્તિનો લય જોનારો જે સાક્ષી, તે જ સ્વયંપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. તે સિવાય વૃત્તિ આદિ જ્ઞાન કરનારા સમુદાયને આત્માના પ્રકાશની ગરજ પડે છે. વૃત્તિ ન્યારે ચિદ્ગુણમંત્ર ઊઠે છે ત્યારે પોતાના જડ સ્વભાવને લીધે વૃત્તિને આત્માનો અનુભવ લેતાં આવડતો નથી. પરંતુ ન્યારે આત્માનો પ્રકાશ મળ્યો, ત્યારે તે જ વૃત્તિ તદ્દકાર થઈને જાણે છે. અથવા મન-બુદ્ધિ ઊડીને સ્વપ્નમાં કલ્પિત પદાર્થો બતાવે છે. તે જાનને મન-બુદ્ધિ પણ આત્માના પ્રકાશથી જાણે છે જેમ દીવાને લીધે ઘરની અંદરના પદાર્થ કેવળ નેત્ર જ જોવા માંડે છે, તેમ બુદ્ધિવૃત્તિને વખતે પણ આત્મા જાણે છે. જાગૃતના વ્યાપારમાં બુદ્ધિ-વૃત્તિ જીવ સાથે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધારા સર્વ વિષય ગ્રહણ કરે છે. માટે પાંચ વિષય ગ્રહણ કરવા સારું

બુદ્ધિવૃત્તિને, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને જીવ, સહાયતા કરવા લાગે છે. જેમ રાત્રે પુસ્તક વાંચવા માટે દીવો, ચશ્મા અને આંખ ભેદીએ છે તેમ બુદ્ધિવૃત્તિ, જીવ અને ઇન્દ્રિયો મળે છે ત્યારે વિષયોના ભોગ થાની શકે છે. દીવો અને ચશ્મા પરપ્રકાશ છે અને માત્ર એક નેત્ર સ્વપ્રકાશ છે. તે જ પ્રમાણે આ આત્મા એક માત્ર સ્વપ્રકાશ છે અને તે સિવાય બુદ્ધિવૃત્તિ અને ઇન્દ્રિયો પરપ્રકાશ છે. અંધારું ભેવા માટે આંખને ચશ્માની અને દીપકની ગરજ નથી; તેમ વૃત્તિનો લય ભેવા માટે આત્માને બુદ્ધિવૃત્તિની કે ઇન્દ્રિયોની જરૂર નથી. માટે તે આત્મા જ સ્વયંપ્રકાશ; અને તે સિવાય બુદ્ધિવૃત્તિ આદિ બાકીનાં સર્વ પરપ્રકાશ છે. જે પરપ્રકાશ છે તે જડ છે. અને આત્મા તે જડ સમુદાયને જાણે છે, માટે તે જડ સમુદાય આત્માથી લિન્ન છે. આત્મા, પોતાને જો કે જોળખતો નથી, પણ પોતાનાથી લિન્ન સર્વને જાણે છે. માટે બુદ્ધિવૃત્તિ સહિત સર્વ જડ, લિન્ન અને પરોક્ષ છે. માત્ર આત્મા-પ્રજ્ઞ પોતે એક સ્વયંપ્રકાશ અપરોક્ષ છે. આ જ અર્થ, પ્રથમ “અય-માત્મા,” એ મહાવાક્યથી સમજાવ્યો હતો. અને તે પુનઃ આ અભ્યાસને પ્રારંભે અહીં સ્પષ્ટ કર્યો તે અર્થ જ “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” મહાવાક્ય કહે છે માટે સાધકે જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ, તે હું પોતે છું એમ આત્મકરણમાં દદતાપૂર્વક કસાવવું. “અય-માત્મા,” વાક્યનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” એ વાક્યનો છે. તે આ છે કે, જે સ્વયં-પ્રકાશ અપરોક્ષ પ્રજ્ઞ છે તે જ હું છું અને તે જ અર્થનો “તત્ત્વમસિ મહાવાક્યથી અમે વિવેચનને વખતે ઉપદેશ કર્યો. અભ્યાસથી લયસાક્ષી જે પૂર્ણ પ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પ છે જ તું છે, એવી સમજૂતીથી તને તારી ભેટ કરાવી. હવે ચોણું મહાવાક્ય “પ્રજ્ઞાન પ્રજ્ઞ,” તે પણ આ જ અર્થ કહે છે માટે તે અર્થ પણ સાધકને સાધ્યરૂપ સુખદાયક છે

શિષ્ય-આપે ચાર મહાવાક્યોના અર્થની એકતા બાબત વર્ણન કર્યું પણ તેમાં “અયમાત્મા પ્રજ્ઞ” એ મહાવાક્યથી તો વિશેષ વિના પૂર્ણ પ્રજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષ એકતા થાય છે. તેવો અવિરોધ, બાકીનાં ત્રણ મહા-

વાક્યોમાં કયાં છે? વાચ્ય ભાગનો ત્યારે બાધ કરાય ત્યારે લક્ષ્યમાં એકતા થાય છે. માટે ચારે મહાવાક્યોની એકાર્થતા થાનતી નથી, વળી ‘અહં’ એ જ સવિકલ્પ છે, તેની સાથે નિર્વિકલ્પનું એકથ શી રીતે થશે? અર્થાત્ સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પમાં એકતા કઈ રીતે કરશે?

ગુરુ-“અહં” શબ્દથી મૂળ સ્ફૂર્તિ લેવી નહિ, પણ સ્ફૂર્તિથી પર જે નિર્વિકલ્પ વસ્તુ, તે જ પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે છું. બુદ્ધિવૃત્તિથી લઈને ઇન્દ્રિયો સુધી જે જીવરૂપે પ્રતિબિંબ ભાસે છે અને જેનાથી દેહબુદ્ધિ દેહ થાય છે તે ત્રિવિધ અહંકાર હું નથી. એ બધાં ખોટાં છે માટે ત્યાગ કર્યો. ધ્યેયથી વેગળો પડેલા ધ્યાતા જે પ્રજ્ઞ, તે પણ હું નથી પરંતુ લયસાક્ષી રૂપે રહેનાર પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ હું પોતે છું અહીં વાચ્ય અને લક્ષ્ય કાણ છે? કોઈ જ નથી કેવળ ત્રિપુટી રહિત અખંડ એકરસ પ્રજ્ઞાત્મા હું જ પોતે વિદ્યમાન છું. સ્ફૂર્તિ ઊઠે છે ત્યારે વિદ્યા-અવિદ્યા અને જીવ-ઈશ્વરનું તે કારણ છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને તેમાં જીવ-ઈશ્વરનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યારે એક સર્વજ્ઞ અને બીજો અદ્વિત, એક નિરલિમાન અને બીજો સાલિમાન, એ પ્રમાણે વાચ્ય ભાગમાં વિરોધ આવે છે. માટે તે વાચ્યનો બાધ કરવો ભેદીએ, પરંતુ આ પક્ષમાં તો સ્ફૂર્તિના લયને જાણનાર સ્વયંજ્યોતિ હું અનુભાવ્ય મૂર્તિ છું. અનુભવનારનો મારામાં અભાવ છે. માયા સ્ફૂર્તિનો જ મારામાં અભાવ છે તો જીવ-ઈશ્વર મારામાં કયાંથી હોય? જો તે નથી, તો વાચ્ય ભાગના વિરોધનું ખંડન શાનું કરવું લક્ષ્ય? વિદ્યા-અવિદ્યામાં પડેલાં પ્રતિબિંબ જીવ-ઈશ્વર, એ જેનાં પ્રતિબિંબ છે તે પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે છું તેથી એ બધા મિથ્યા થયાં. પહેલેથી જ તેના નિપેદ કરીને એકલી ચેતન જ્યોતિ રહી, એમ કહેવું છે. માટે ‘અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ’ એ વાક્યથી સ્વપ્રકાશ અપરોક્ષ લય સાક્ષી પ્રજ્ઞાત્મા જ હું છું, એમ દદ કરવું. તાની અને વેદ, એ ચારે મહાવાક્યોનો અર્થ એક જ છે એમ કહે છે માટે હવે તું કોઈપણ અવસ્થામાં હું નિર્વિકલ્પ છું, એ બુદ્ધિ નહિ; પણ એ જ દદ કર.

શિષ્ય-આરે વાક્ય, વાચ્ય ભાગ વિના એકરૂપ અર્થ કહે છે. ત્યાં ત્રિપુરી પણ ઉપત્તિ થતી નથી અને વાચ્ય-લક્ષ્ય સુદાં નથી ત્યાં શ્રુતિ 'તે આ અર્થ', એવું વચન શા માટે બોલી ? 'તે આ' કહેવાથી તો પરોક્ષ અને અપરોક્ષ તથા વાચ્ય અને લક્ષ્ય થાય છે; તો તેનો ઉત્તર શેા છે ?

ગુરુ-જે ત્રિકાલાભાષિત સ્વયંપ્રકાશ સ્થિતિ પૂર્વે હતો તે લયસાક્ષી અત્યારે, ઉપાધિ હોવા છતાં નિશ્ચય પ્રગટ્યો. સ્થિતિ પૂર્વે જે અવિનાશી લયસાક્ષી હતો તેને, 'તે-આ' શબ્દ લાગ્યો માટે 'તે' શબ્દથી, તે સ્થિતિ પહેલાંનો અવિનાશી આત્મા બતાવ્યો. અને 'આ' શબ્દ, તેને જે બાણનારો, તેને લાગે છે. માટે 'આ' શબ્દથી જે અત્યારે બાણ છે તે જ સ્થિતિ પહેલાંનો અવિનાશી આત્મા; એમ બતાવ્યું. જે ઘટ-મઠ વિનાનું આકાશ છે, તે જ ઘડના પાણીમાં પ્રતિભાસિત છે; તે પ્રમાણે જે પૂર્ણપણથી વ્યાપેલા છે તે જ અત્યારે પ્રતિભાસિત છે. 'તે-આ' શબ્દ, તરંગ સ્થિતિ પાણીને લાગે છે. તે જ પાણી તરંગોમાં વિકાર વિના રહે છે. માટે તે-આ પાણી, એમ કહે છે. પહેલાંના દૃષ્ટાન્તવાળો દોષ એક ગૃહસ્થ, વૃક્ષ પર બેઠો છે. તે પાણીમાં ન પડતાં વૃક્ષ પર જ બેઠો છે, ને તે જ પ્રવાહમાં પડેલો ભાસે છે. પરંતુ પછીથી સમજાયું કે ગૃહસ્થ તો જેમનો તેમ બેઠો છે. પડ્યો નથી. ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે, જે પૂર્વે પડ્યો ન હતો, તે જ આ, હાલ પ્રવાહમાં અગસ્તો પડેલો ભાસે છે. સર્પ પૂર્વે દોરી હતી તે સર્પ ભાસતાં જ, દોરી નથી એમ લાગવા માંડ્યું. પછી સર્પ ખોટો છે. જે છે તે દોરી જ છે. એમ સમજાય છે ત્યારે કહે છે કે, જે સર્પ પહેલાં દોરી હતી, તે જ અત્યારે સર્પ-રૂપથી ભાસે છે. માટે તે જ આ દોરી. આ પ્રમાણે ખત્રીસ તત્ત્વો પહેલાં જે આત્મા હતો, તે જ અત્યારે, જે નામરૂપ ભતાં જ લયસાક્ષીરૂપે અનુભવમાં આવ્યો જે સાધન વિના સ્થિતિ પૂર્વે સ્થિતિ લયને બાણતો હતો, તે જ, આ વૃત્તિનો લય બાણ છે. માટે તે-આ પ્રજ્ઞાત્મા; એમ કહ્યું. અને પછી લયને અન્તે સર્વથી પર એકલી રહે છે, તે જ-આ પ્રજ્ઞ

સમાધિમાં અત્યારે પ્રતીત થયો. પહેલાંના વખતમાં જે જે જ્ઞાની થયા તે સર્વ જેના જ્ઞાનથી અમાધાન પામ્યા તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા. પહેલાં જે જ્ઞાની થયા અને હવે પછી જે જ્ઞાની થયો, તે સર્વનો એક જ નિજ સ્માર છે. એ પ્રમાણે તે જ આ પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે, ખત્રીસ તત્ત્વોનું હું પણ છોડીને કુટિતિ સ્થિતિ શુદ્ધ પ્રજ્ઞ થયો છું. એ રીતે પ્રજ્ઞ ધનું એ જ અનુભવ છે. હે સ્વિદત્ત ! તે જ પ્રજ્ઞ તું. ત્રિપુરી સ્થિતિ આત્માસમ છે. તે પ્રજ્ઞને ન બાણીને બાણતું એ તારું ઉત્તમ વર્તન તને જ શોભે છે. તે જ અવિનાશી તું આ સર્વ જગતનું અધિષ્ઠાન છે. તે જ તું સર્વના લયને અન્તે સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞાત્મા રહે છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધી, આ સર્વ જગતનું નિજરૂપ તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા અસંગ, ત્રણે કાળમાં એકરૂપ છે. દેવલક્ષ્મી, વામી સેવક, શુરુશિષ્ય અને રાજારક, આ, તે, ઈત્યાદિ નામરૂપના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ તું જ પ્રજ્ઞાત્મા છે. એ સર્વ સચ્ચિદરૂપ નામરૂપ ન હોવા છતાં અનેક થયાં હોય એવા લાગે છે. પણ એ સર્વ તું જ એક અધિષ્ઠાન છે. અનંત યુગો થયા, અને ગયા, પણ તારી નિર્નિકંઠપતા જેવી ને તેવી કાયમ છે. ત્યાં બધ નથી ને મોક્ષ નથી, તે જ તું અસંગ પ્રજ્ઞાત્મા છે આજ અર્થ આરે મહાવાક્યોનો છે. આ જ વિષય વેદાંતનો છે. અને આ જ આશય ભૂત-ભવિષ્ય, વર્તમાનકાળના જ્ઞાનીઓનો છે. આ જ અર્થ બાણવા માટે શુરુશિષ્ય અને સત્સાક્ષનો ઉદ્દય છે. અને અનંતકોટિ શબ્દાર્થ રચના આ માટે જ છે. અધિક શું કહું ? જે જે કરવાનું હતું તે અહીં સમાપ્ત થયું. વેદ બોધને ત્યાં સ્તબ્ધ થાય છે તે જ તું પ્રજ્ઞાત્મા છે. માટે હે સ્વિદત્ત ! હું હવે સંકેદ્ય છોડીને તે અસંગ આત્મા થઈને જ રહે અને ખત્રીસ તત્ત્વોનું હું પાણી છોડ. ખસ, પછી તું જગતમાં નિર્ભય થઈશ. હવે પીઠ યાગડીને નિચોરરૂપ નિર્વાણ વચન કહું છું કે, જે લયસાક્ષી પૂણ્ડ્ર પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ આદિતીય તું છે. હવે બોલવું સર્વ ખૂટ્યું. તે સાથે સાંભળવું પણ સર્વ બંધ થયું. પછી બાકી રહ્યો તે તું પ્રજ્ઞાત્મા છે.

એટલું બોલીને શંકરાચાર્ય સ્થિર રહ્યા અને

રવિદત્તાનું અંતઃકરણ પ્રહ્લાકાર થયું. સાક્ષીરૂપથી ચિદ્રૂપ ચિદ્રૂપમાં રહ્યો. વૃત્તિજ્ઞાન સર્વ હ્રુત થયું. સ્ફૂર્તિ ઊડી, પસરીને પુનઃ અભિત થઈ લોપાય છે. કેવળ સ્થિરતા થઈ. તે સ્થિરતાનું જ્ઞાન જેને થયું તે જ ચેતનકળા છે પણ તેની પ્રતીતિ આવી નથી. અનુભવિતા અદ્ય પણ અલગ નહિ રહેતાં અનુભાવ્યરૂપ થઈ રહ્યો. જેમ આકાશ આકાશમાં રહે, તેમ સુખ, સુખાકારથી સુખરૂપ થઈ રહ્યું. વૃત્તિ ત્યાં નિમગ્ન થઈ, પછી અહીં જાગૃતમાં મન-બુદ્ધિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ઇન્દ્રિયોના દરવાજા બંધ થયા. દેહ સ્તબ્ધ થઈ રહ્યો. મંદપણથી પ્રાણ સ્થિર થયા. પ્રાણ હાલે, પણ તે છે કે નથી એ પણ સમભય નહિ. રવિદત્તાની એવી સ્થિતિ સફળરૂપ શંકરાચાર્યે નોંધ, અને આનંદથી તાળી જાગવી કહ્યું કે, ઉપદેશની સફળતા થઈ. શિષ્યને પોતાની પૂર્વભૂમિ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત થઈ. પુત્રને રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે માતાપિતા અતિ સુખી થાય છે. તે પ્રમાણે રવિદત્તાની સ્વરૂપાકારતા નોંધને શુરુને આનંદ થયો. રવિદત્ત, અખડ સુખમાં તદ્દકારપણે નિમગ્ન થયો. જેવો ઉગ્ર તાપથી હરીને હાથી અશ્વોલ જલમાં ડૂબકી દઈને રહે છે, તેમ અવિદ્યારૂપ અરણ્યમાં સુખદુઃખરૂપી ત્રિવિધ તાપથી તપેલા જીવ, ભેદ છોડીને એકરૂપથી ચિદ્રૂપમાં લીન થયો. ત્યાંથી વૃત્તિ ઊઠે છે, ને પાછી તેની ત્યાં જ સમાપ્તિ થાય છે અને ધ્યાતાપણું ન ઊપજતાં ધ્યેયાકાર જ્ઞાન જ રહે છે. જેમ પ્રલયના જલમાં વાયુ ઘોટાળે છે તેમ વૃત્તિ, સ્વરૂપમાં મિશ્રિત થઈ જાય છે. પુનઃ ઊલટી આનંદથી ઊછળે છે અને તુરત નષ્ટ થાય છે. વળી તે જરા નિર્વિકલ્પમાં સ્થિર થાય છે, ને જરા સવિકલ્પાકાર થાય છે. ત્યારે સવિકલ્પાકાર થાય છે ત્યારે તેને ‘અક’ સ્ફુરણ થતું વધી. એક સુદૂર્ત પછી આપોઆપ ઉત્થાન પામે છે. મનબુદ્ધિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ને ફરી પાછી સુખાકારથી ડોલે છે. જે સ્ફૂર્તિ વૃત્તિ, નિર્વિકલ્પમાં સુખી થઈ તે જ વૃત્તિ, સુખસંહિત ઊછળી અને મનબુદ્ધિમાં વ્યાપી તથા દસ ગણી થઈ ઇન્દ્રિયોમાં સમાઈ ગઈ. તેથી ગાત્ર કંપવા લાગ્યાં, શરીરનાં રૂંવાડાં ઊભાં થયાં, આંખમાંથી

અશ્રુધારા વહેવા લાગી, ત્યાર પછી પુનઃ વૃત્તિ સ્વરૂપમાં મળી અને ઊલટી પાછી ઊડી. તે વખતે અધિકાધિક વૃત્તાનંદનું સુખ ઊપજવા લાગ્યું. રવિદત્ત, જળપૂર્વક આંખ ઉઘાડે છે, પરંતુ સ્વરૂપસુખમાં જ વૃત્તિ વ્યાપી રહી છે. તેને ચિદ્રૂપ વિના દિશા-વિદિશા વગેરે બીજું કશું પણ સમજાતું નથી. વૃત્તિ, જો કે અંતરમાં જતી હતી પણ તે ધ્યેયાકારમાં જ સમરસ થતી હતી, અને જહાર દૃશ્યાકાર થતી હતી ત્યારે ચિદ્રૂપગનરૂપ જ થઈ ને રહેતી હતી. તેને દેશેન્દ્રિયામાં ચિદ્રૂપગન જ દેખાતું હતું. બીજું કંઈ સ્ફુરતું જ ન હતું. તેથી મનબુદ્ધિ પાગલ જેવી અને ઇન્દ્રિયો ગલરાયા જેવી લાગી. બોલવા જાય તો જમાનથી તોતડું બોલાય, અને કંઈ સ્મરણ પણ ન થાય! એવી રીતે ગલરાયેલા રવિદત્તને નોંધને સફળરૂપ શંકરાચાર્યે તેને આલિંગન આપ્યું અને પીડ થાળીને કહ્યું. “ભલે, શાખાશ બેટા! તું હવે સાવધા, આ વૃત્તિના આનંદને છોડ. એ નિર્વિકલ્પ નથી.”

જેમ સ્વામીજી બોલ્યા તો પણ રવિદત્તને કંઈ જ સંકલ્પ થતો ન હતો. આનંદથી તેનાં નેત્રમાં અશ્રુ આવતાં હતાં, અને તે થરથર કાંપતો હતો. સુખમાંથી શબ્દ પણ કૂટતો ન હતો. ઘણી વાર પછી વૃત્તાનંદને છોડી, સાવધ થઈને તેણે શુરુને નમસ્કાર કર્યા, અને કહેવા લાગ્યો:—“હે, સફળરૂપ નાથ! તમે કૃપા કરીને મારા જેવા રંકે, અનાથને સામ્રાજ્યપદ આપ્યું છે. હું અનંત કલ્પોથી દેહ બુદ્ધિની અને સુખદુઃખની દરિદ્ર વિપત્તિ, એકસરખી લોગવતો હતો. તેને લીધે ઘણુંવાર પણ વિશ્રાન્તિ મળતી ન હતી એવા અનાથને સ્વસુખ સંપત્તિની નિત્ય નવી રાત્ર્યપદવી, એક સફળરૂપ વિના બીજા દેવાદિક કોઈપણ આપી શકે તેમ નથી. હું ધન્ય છું હું ધન્ય છું આજ અમારા ભાગ્યને ઉદય થયો, તેનું વર્ણન, વાણીમાં પણ આવતું નથી સફળરૂપની કૃપા થતાંની સાથે જ સ્વસ્વરૂપમાં મિલન થયું. જો કે હું સમીપ હોવા છતાં પોતેપોતાને ભૂટી જવાને લીધે બહુ દેવસથી વિખરેલા પ્રકયા હતાં, તે હું દયાળુ! કૃપા કરીને તમે, મને મારી ભેટ કરાવી છે.”

હવે હું તમને ઉત્તરાધમાં શું આપું? સ્તુતિ પણ દેવી રીતે કરું? આપનાં ચરણમાં માટું મસ્તક સમર્પણ કરું, કે મારા શરીરની પાહુકા બનાવીને આપના પગમાં પહેરાવું! કરવું શું? તમે વૃત્તિમાંથી મને પાછો નિર્વિકલ્પ તરફ વાળી દીધો, અને શન્યનું સંકટ નાટ કરીને શિદ્ધપને શિદ્ધપમાં ભેડી દીધો. હું નિર્વિકલ્પને વૃત્તિ જરા પણ બળતી નથી. અને હું નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્માને શન્યની ખબર જ નથી; તો પછી તેનો અભાવ શાનો? માટું નિર્ગૂણ દ્રવ્ય ન હોવાને લીધે મેં મને પોતાને બંધીવો નહિ, પણ પોતાના જ્ઞાનથી મેં વૃત્તિના લયને બદલ્યો.”

લયસાક્ષીની સ્મૃતિ યતાંની સાથે જ વૃત્તિ નિર્વિકલ્પમાં ખૂટી ગઈ. ત્યાંથી બ્યારે ઊછળી ત્યારે ભેરથી ખૂબ પાડી, અને રવિકલ્પને ટેક ઊડીને સહ-શુદ્ધના ચરણમાં પડ્યો. થરથર કાપે છે. નેત્રમાંથી અશ્રુનું પૂર જ ચાલ્યું! તે નેત્રજલથી, પ્રેમપૂર્વક સહશુદ્ધનાં ચરણ પર અભિષેક કર્યો, અને વાણીથી જયજયકાર કર્યો. સહશિષ્યને ભેઈને સહશુદ્ધનાથે લાગણીપૂર્વક તેને ગાંઠ આલિંગન આપ્યું અને પંપાળીને કહેવા લાગ્યા: “હે વન્ધ ! અવસ્થાપર કાબૂ રાખ. વૃત્યાનંદની લહરીને સ્વીકાર ન કર. સ્વસ્વરૂપના અનુભવથી તે વૃત્યાનંદને દૂર કરીને સ્વસુખમાં રહે. આ વૃત્તિને પણ સ્થિર કર. અને નિર્વિકલ્પની વાત કહે. તને લયસાક્ષીને કેવો અનુભવ આવ્યો, તે બધું મને કહે.”

પછી રવિદત્ત, સહશુદ્ધનાં ચરણમાં વંદન કરી, વૃત્યાનંદને છોડી કહેવા લાગ્યો: “વૃત્તિનો લય અને શૂન્યનો ધાત હું જ્ઞાનધનને સ્પષ્ટ અનુભૂત છે. એ કે હું કંઈ, એ મને સમજાતું નથી, પણ મને વૃત્તિનો લય સ્પષ્ટ સમજાય છે. કંઈપણ સાધન વિના હું વૃત્તિનો લય સ્પષ્ટ જાણું છું” માટે તે જ હું નિર્વિકલ્પ પોતે, નથી લોપાયો કે નથી પ્રગટ થયો; એવો હું ખુલ્લો છું. જેવી રીતે અધકારને ભોનારી આંખ, પોતેપોતાને નથી ભેટી છતાં પોતાના સ્થાન પર જ છે, એ ખુલ્લો અનુભવ છે; તેવી રીતે અનંત-પણાને લીધે હું લયસાક્ષીનું ભેલું સાધન વિના જ છે, અને એ જ મારી ખુલ્લી પ્રતીતિ છે. હવે કહે,

હું ક્યાં લોપાયો છું? આ મારો ખુલ્લો અનુભવ, ત્રિપુટી રહિત સ્વયમેવ છે. વૃત્તિનો ઉલ્ભવ કે લય થાય, તે હું તુરત મારા પોતાના પ્રકાશથી જાણું છું.

એ જ નિર્વિકલ્પ શિદ્ધ જ્ઞાન. તે ત્રણે કાળમાં અધિક કે ઓછું થતું નથી. અને તે જ ત્રિકાલાભાષિત સદૃષ જેમનું તેમ, સદાય દિલિત છે. શિદ્ધપમાં વૃત્તિ નાટ થઈ તે સાથે સુખદુઃખ પણ નાટ થયાં. હવે ગ્રાહ્ય-આહકતા વગર, કેવળ નિવનંદ જ પાછી રહ્યો. એવો હું અનંત, અપાર પરિપૂર્ણ સત્ત્વચાનંદ ધન, પોતાને ન જાણ્યા છતાં અપરોક્ષ રીતે અનુભવમાં આવ્યો! વૃત્તિથી માંડીને લય સુધી જે જે પ્રાન્તીથી થયાં છે, તે સર્વ હું જ્ઞાનધનને સાક્ષ-સાક્ષ દેખાય છે. જે જે મને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે તે મારાથી ભિન્ન છે. તેના લયને જાણનારો અપરોક્ષ પ્રજ્ઞાત્મા હું પોતે છું. એ મારી યથાર્થ પ્રતીતિ, મને શુદ્ધ મહારાજે કરાવી. પણ મને જે સંશય છે તેનું આપનાં ચરણમાં નીવેલન કરું છું.”

શિષ્ય-નિર્વિકલ્પમાં સ્થિરતા એક નિમિષ-માત્ર થાય છે, ત્યાં જ, ઉપર વૃત્યાનંદનો વિકલ્પ ઊઠે છે. ફરી પાછી નિર્વિકલ્પમાં સ્થિરતા કરતાં પહેલાંની જેમ, પુનઃ વૃત્યાનંદનો વિકલ્પ ઊઠે છે, પણ નિરાંતે એક સરખી સમરસતા રહેતી નથી. વૃત્યાનંદ ઊછળતાં તે જ ક્ષણે મન બુદ્ધિ આદિ સર્વ વિકાર પામે છે. તે વખતે મને એમ લાગે છે કે, હજી આ રસાસ્વાદ સમાધિમાં વિદ્યન કરે છે. માટે એ વૃત્યાનંદાત્મક તમામ સવિકલ્પવિદ્યન હટાવીને કેવળ નિશ્કલ નિર્વિકલ્પ રૂપે રહેવાય તેમ કરો. હે, શુદ્ધ મહારાજ! મારા પર એવી કૃપા કરો કે પુનઃ સવિકલ્પની વાત સુઘાં કાને આવે નહિ! પરંતુ નિર્વિકલ્પ અખંડ એકરસમાં કાયમને માટે સ્થિરતા થાય.

ગુરુ- (રવિદત્તનું કહેલું સાંભળીને સહશુદ્ધ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા.) હે રવિદત્ત! તને જે જ્ઞાન થયું, તે તારું જ્ઞાન મેં જાણ્યું. તે એ, કે મારા કહેવા પ્રમાણે તને તારો યથાર્થ અનુભવ થયો છે. વૃક્ષ પર બેઠેલો કોઈ, સહજ સ્થિતિમાં વૃક્ષ પર બેઠો હોય ત્યારે પોતાને, પોતાની જ સ્થિતિની ખબર પડે કે, પાણીના

પ્રવાહમાં વહેતા જેવો દેખાય છે તે હું નથી; હું તો વૃક્ષ પર જ બેઠેલો છું.

આ પ્રમાણે અવિજ્ઞાત તે જ વિજ્ઞાત; એવો જે શ્રુતિનો ઇસારો તથા અનુભવનાર વિનાનો જ્ઞાનિએનો ત્રિપુટી રહિત જે અનુભવ છે, તે ઉભય પ્રમાણથી યુક્ત તને અનુભવ થયો છે. તે (પોતાને) ન બાણીને અપરિચિન્ન લયસાક્ષી બદાયો છે, પણ નિર્વિકલ્પ એકરૂપ ચિરકાળ રહે, સવિકલ્પ મૂળમાંથી બધ-તે ફરી ઉત્પન્ન જ ન થાય એમ તું કહે છે, તે તારું બોલવું કોના જેવું છે? જેમ વૃક્ષપર બેઠેલો એમ કહે કે હું વૃક્ષપર બેઠો છું પણ બાણીમાં પડેલો આભાસ દેખાય છે તે મને ન દેખાય તેમ થવું બેઠાં છે! તે પ્રમાણે તું નિર્વિકલ્પને બાણીને વિકલ્પ ન થાય એમ કહે છે; અને જો આ તારો સંચય ખરો હોય, તો મારે તને પ્રશ્ન પૂછવા બેઠાં છે. હવે હું તને પ્રશ્ન પૂછું તેનો ઉત્તર આપ. તારા નિર્વિકલ્પરૂપમાં જે વિકલ્પ દેખાયો તે વિકલ્પથી તારામાં સવિકલ્પતા આવી કે શું? અથવા તે સવિકલ્પે તું નિર્વિકલ્પને જોયોને આપ્યો કે શું? અથવા સવિકલ્પના ઉપજવા અને લોપાવાથી તું નિર્વિકલ્પને જોય થાય છે કે શું? આ જે ત્રણ પ્રશ્ન પૂછ્યા તેમાંનું તને શું લાગે છે તે કહે. નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પાકાર થયો એમ બોલવામાં જ બાણીની હામિ છે. કેમકે જે સુખથી 'નિર્વિકલ્પ કહે છે તેજ સુખથી સવિકલ્પ થયો' એમ કહેવાથી નિર્વિકલ્પ બોલવું જ વ્યર્થ થાય છે. જેને સવિકલ્પતા આવી તની નિર્વિકલ્પતા પછી ક્યાં રહી? અને એવી જ જો તને પ્રતિતિ હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ બાણ્યો તેમાં સાર્થક શું થયું? માટે હજી સુધી તને નિર્વિકલ્પનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એમ મને લાગે છે. જે વિકાર પામે છે તે સવિકલ્પનું રૂપ જ તને નિર્વિકલ્પ લાગ્યું છે.

“હવે તારો બીજો વિકલ્પ એવો છે કે-આ સવિકલ્પ ઊઠતાં તે પોતે જ નિર્વિકલ્પને જોયી લાવે છે. વાયુ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈને તે પોતાના યગચી આકાશને ઉડાડીને લઈ બધ અથવા નિશ્ચળ. આકાશ હનું તેને વાયુએ ચંચળ કર્યું” એ જેમ

સંભવતું નથી, તેમ નિશ્ચળ જે નિર્વિકલ્પ, તેને ચંચળ સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈને પ્રવાહમાં જેવી બધ તો પછી તે નિશ્ચળ શાનો? સવિકલ્પે નિર્વિકલ્પને પોતાના જેવો સવિકલ્પ કર્યો, તો પછી જેને વિકલ્પતા આવે, તે નિર્વિકલ્પ શાનો? તે તો સવિકલ્પ જ કહેવાય.

‘હવે ત્રીજો વિકલ્પ, સવિકલ્પને લીધે નિર્વિકલ્પને ઉદ્ભવ-લયરૂપ જોયો (ફેરા) થાય છે, એમ તું કહેતો હોય તો શ્રવણ કર. તરંગ ઊપજતાં પાણી જન્મે છે, કે તરંગ રહેતાં પાણી રહે છે કે તરંગ લોપાતાં પાણી મરે છે? એ તું મને કહે. વાદળો ઉત્પન્ન થતાં આકાશ જન્મે છે, કે વાદળો હોય ત્યાં સુધી આકાશ રહે છે, કે વાદળ વિખરાતાં આકાશ નાશ પામે છે? એ વિચારી જો. તેમજ સવિકલ્પ ઊપજીને નિર્વિકલ્પને પહેલેથી જન્મ-મરણ દેતો હોય તો સાધકની સુક્રિત શી રીતે થાય? આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પમાં પુષ્કળ દોષ છે. તે માટે નિર્વિકલ્પ સ્થિર થાય એવી કલ્પના કરવી નહિ. એ ઉપરાંત તને બીજું પૂછું કે, સ્થિરતા થવી બેઠાં એમ તું કહે છે, તો સવિકલ્પ સ્થિર થાય કે નિર્વિકલ્પ સ્થિર થાય? તું કહીશ કે નિર્વિકલ્પે નિર્વિકલ્પ થવું. તો તું મને જવાબ આપ કે, નિર્વિકલ્પનું આજ તું નવું નિર્વિકલ્પપણું સાધે છે કે શું?

તે તો પહેલેથી જ નિર્વિકલ્પ છે. તેને તું આજ નવો નિર્વિકલ્પ કેવી રીતે કરીશ! નિર્વિકલ્પ તો આદિ-મધ્ય અંતમાં નિર્વિકલ્પ જ છે. હવે જે નિર્વિકલ્પ છે, તેને સ્થિર કરું એમ તું કહીશ, તો તને ખરો નિર્વિકલ્પ સમજવામાં આવ્યો નથી, એમ કહેવું બેઠાં છે. અરે, ખરો નિર્વિકલ્પને બાણ્યો વિના જો એકસો વર્ષ સુધી પ્રાણવાયુ રોધીને જોસે તો પણ તેનો કશો ઉપયોગ નથી હવે તું એમ કહીશ કે સવિકલ્પને સ્થિર કર્યો. તો જે સવિકલ્પ છે, તે ઉપાધિ છે ત્યાં સુધી નિર્વિકલ્પ થવાનો નહિ. ઉપરમૂર્તિ અને મધ્યાનકાળ ત્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી મૃગજન દેખાવતું જ. પછી તેને કોઈ મૂર્ખન સત્ય માને, કે કોઈ સુત્રજન મિથ્યા માને. તેવી રીતે દેહ પ્રાણાદિક ઉપાધિ ત્યાં સુધી

છે, ત્યાં સુધી સવિકલ્પ ઊઠવાનો જ. પછી તેને કોઈ અજ્ઞાની સત્ય માને, કે કોઈ જ્ઞાની મિથ્યા માને. સવિકલ્પ ઊઠ્યા વિના રહેવાનો જ નહિ. તે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જે તેને સત્ય માનશે તે બંધનમાં પડશે અને જે મિથ્યા માનશે તે મુક્ત થશે. એ માટે હે, રવિદત્ત! પોતાનું નિર્વિકલ્પપણું ખરું કયું, તે વિચારી બાળવું. જો ખરે નિર્વિકલ્પ બાળી લીધા હોય તો પછી એ સવિકલ્પ ઊઠે કે મરે તેની આપણને કાંઈ જ ભીતિ નથી એટલું કરવું જોઈએ કે, સવિકલ્પ ઊઠે, તો તેને સાચો માનવો નહિ. પછી તે ઊઠે કે લોપે તેનું કયું જ પ્રયોજન નહિ. હવે તું તે નષ્ટ જ થાય એમ માનીશ; તો તે તને સત્ય લાગ્યું એમ જ સમજવું જોઈએ. એ પ્રમાણે તેને સત્ય માનીને જો નિરોધ કરીશ તો કલ્પાન્તે પણ બદ્ધતા ચૂકનાર નથી; અને તે સવિકલ્પ હોવાથી જો મિથ્યા સમજાશ તો તું અત્યારે જ મુક્ત છે. પોતાનું નિર્વિકલ્પપણું, જે પ્રમાણે કહેલું છે તે પ્રમાણે સમજાય તો પછી એ સવિકલ્પ હોય, કે ન હોય, રહે કે ન રહે, તેની આપણને કાંઈપણ ગરજ નહિ.

તું કહે છે કે, હજી આ રસાસ્વાદ, સમાધિમા ઊઠીને વિદ્યન કરે છે, તો તે વિષયમાં કહું છું તે સાંભળ ન્યાં સુધી નિર્વિકલ્પની યથાર્થ પ્રતીતિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી એ સવિકલ્પ બાધક છે એટલે તે જ્ઞાન થવા દેતો નથી. વૃત્તિ ઊછળતાં જ વૃત્તિના પ્રવાહમાં પડે છે, તેને લીધે નિર્વિકલ્પ કેવો છે, તે સમજાતું નથી, અને તે પ્રાપ્ત થતો નથી તે માટે બધું એક બાબત રાખીને પ્રથમ નિર્વિકલ્પ સાંધવો. લયસાક્ષીના નેત્રરૂપ તે નિર્વિકલ્પ, એક વાર યથાર્થ સમજાય, તો પછી સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય કે લોપાઈ જાય, તો પણ તે વિદ્યનકર્તા થતો નથી. સ્ફૂર્તિથી મોડીને દેહ પર્યાંત સર્વ સવિકલ્પ મિથ્યા છે એમ હૃમેશાં જોવું. અને જો ઊઠે કે લોપે ત્યારે આપણને બાધા કરતો નથી એમ બાળવું. 'એ સવિકલ્પ હું,' એમ માનીને ચક્રવૃત્ત કરીશ તો તે તને બાધક થશે માટે તેને હું'બળાથી ચક્રવૃત્ત કરવો નહિ. હું નિર્વિકલ્પ છું' એવી દહતા કર તું જે નિર્વિકલ્પ, તે તને તારી પ્રતીતિ થઈ તે અમે બાળી, પરંતુ જરા અબળતાં આ વિકલ્પની તું અહંતા લે છે.

લયસાક્ષીની પ્રતીતિ થતાં જ વૃત્તિને સમજાયું કે, એ જ સ્વરૂપ હું છું. એ સુખથી તે ઉપર ઊછળી. આ જ વાસનાનંદ છે. જે મિથ્યા હોતું તેનો ત્યાગ કરીને વૃત્તિએ બહુ દિવસે પોતાનું અધિષ્ઠાન શું છે તે બહુયું. તે સુખથી ઊભરાઈને ઊછળે એ જ વાસનાનંદ વૃત્તિનો એ સ્વભાવ છે કે, જો, તે સુખનો ઉલ્લાસ લેશે તો જ તેનો બદ્ધતાનો સંશય જશે, ને મુક્તતા કબૂલ કરશે. હે, રવિદત્ત! તું પ્રહાનંદરૂપ, જેવો છે તેવો જ છે. પરંતુ વૃત્તિ ઊછળતાં તેના સહવાસથી હું જ ઊછળ્યો એમ તને લાગે છે. હું જ નિમિષભર સ્થિર થયો હતા તે ઉત્થાન પામ્યો. એવો શુભપણથી હું'પદનો હેતુ થતાં જ પ્રવાહમાં પડે છે. વાસ્તવિક તારું નિર્વિકલ્પત્વ તને સમજાયું, પણ તેવી સ્થિતિ થઈ નથી. કારણકે પૂર્વાધ્યાસથી વૃત્તિ સવિકલ્પાકાર થાય છે; માટે જ ઉત્થાન પામે છે. તે ન પામે, એવું જ નિરૂપણ હવે કહું છું. સવિકલ્પ કોને કહેવાય અને નિર્વિકલ્પ કોને કહેવાય એ સ્પષ્ટ સમજવા માટે તેનું રૂપ સ્પષ્ટ કહું છું. તે સાંભળ.

સવિકલ્પક ચિંતોદ્ધં વ્રહ્મૈવ નિર્વિકલ્પકમ્

સવે રૂપરૂપ ચેતન તે હું જ છું; પછી જો તે અહંપ્રજ્ઞ પ્રતીતિ હોય તો પણ ચિન્તા નહિ પ્રતીતિ—અપ્રતીતિથી વિલક્ષણ જે નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ તે એકરૂપ જ છે, શુદ્ધ, શાસ્ત્ર અને આત્મપ્રતીતિથી કહું છું કે એ જ સત્ય છે. અને તેથી એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું જ નિરૂપણ હવે કરું છું.

સવિકલ્પક ચિંતિ:અર્થ

સવિકલ્પ, અહંતાને લીધે નિર્વિકલ્પત્વ છોડીને ઊછળે છે તે સવિકલ્પ, છે તેથી જ અચંચ થાય છે. જે નિશ્ચળ છે તે અચંચ થતો નથી, પણ નિશ્ચળ જ રહે છે. લયસાક્ષી જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ હું છું; એવું જે રહસ્ય, વૃત્તિને સમજાયું, અને વૃત્તિથી મોડીને દેહ પર્યાંત, સર્વ ધર્મધર્મી હું નથી, એવી જે પ્રતીતિ થઈ, યાને અનુભવનાર વિનાની અનુભાવ્યતા રહી તે પણ સવિકલ્પતા જ છે, એ સાધકને સમજવું જોઈએ.

પ્રથમ જે વખતે નિર્વિકલ્પી માયા-સ્ફૂર્તિની

અનહોતી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે જ તેની દેહાદિક સંતતિ પણ પેદા થઈ; અને ત્યારે જ સ્વરૂપનું વિરમરણ થયું આ વિરમરણરૂપ અજ્ઞાનથી 'હું જ દેહ છું' એ અભિમાન ઊઠ્યું. એ સવિકલ્પ જીવનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ પહેલાંના શ્લોકમાં થયું. જે વૃત્તિમાં ન હોવા છતાં પ્રતિભિંબ રૂપે ઉત્પન્ન થયો તે જીવનું રૂપ પણ પહેલાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. દેહની અકૂંતા લેવાને લીધે જીવને બંધન થયું હતું, ને તે જ જીવ, 'અકુંબ્રહ્મ' એ અભિમાનથી મુક્ત થયો !

એ પણ તને પહેલાં કહેલું છે કે, જાગૃતથી લઈને ભોક્ષ પર્યંત જેટલું છે, તે સર્વ જીવ-વિકલ્પમાં આબુ, અને સુખ્ય નિર્વિકલ્પ તો તેનાથી જુદો જ છે. ફરીથી તે જ સ્પષ્ટ કરું છું, કે જેથી તને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો નિર્ણય કરતાં આવડે.

સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું પુનઃસ્પષ્ટીકરણ

ત્રણે અવસ્થામાં ત્રણ પ્રકારનું દેહાભિમાન લઈને જે બેઠો, અને જેના તે અભિમાનને લીધે વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, એવાં ત્રણ નામ પડ્યાં, તે આ સવિકલ્પ જીવ છે. તેને જ અકૂંતાને લીધે અનંત કલ્પોથી જન્મ-મરણ સહન કરવાં પડે છે અને તેને જ અજ્ઞાનને લીધે સુખદુઃખાત્મક અનેક યોનિનાં કષ્ટ લોગવવાં પડે છે કોઈ દસ જણા બીજે ગામ જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક નદી આવી તેને આ કાંઠે પ્રથમ પોતે દસ જણા છે એમ ગણતરી કરીને સામે કાંઠે જવા માટે નદીમાં પેડો, અને નિર્વિકલ્પતાથી સામે કાંઠે પહોંચી ગયા. પોતે દસ જણા હતા તેટલાજ છીએ કે નહિ, એ જોવા માટે ફરીથી ગણતરી કરવા લાગ્યા, ત્યારે જે ગણનારો છે, તે એકથી નવ પથંત ગણે, અને પોતે જે દસમે, તેને ગણતો ન હતો એ પ્રમાણે સર્વની ગણતરી કરી પણ, 'દસમે છે' એમ લાગ્યું નહિ તેથી તે વિચારમાં પડ્યા કે, આપણામાંનો જે દસમે હતો તે પાણીમાં બૂડી ગયો ! હવે શું કરવું !

તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિથી દેહ પર્યંતનો જે સમુદાય, તે અધિષ્ઠાન સહિત, અવિદ્યારૂપી અરણ્યમાં બૂલ્યો. અધિષ્ઠાન સહિત કહેવાથી કોઈ આત્મા

બૂલ્યો નથી. તે તો આકાશની પેઠે અચળમાં રહેવા છતાં અચળ છે. પેલા દસ જણા જેમ નદી કિતર્યા તેમ આ સમુદાય જન્મ-મરણરૂપ નદી, પુનઃ પુનઃ કિતરી જાય છે અને દસ જણ જેમ ગણતરી કરતા હતા તેમ આ સંઘ, પોતે કાણ, એ જોવા માટે જાય છે પરંતુ જે નિર્વિકલ્પ અગોચર આત્મા છે, તેને એ જડ સમુદાય શી રીતે જાણે ? સર્કુપ અને ચિરુપ તો સદાય જેમ છે તેમ જ છે. છતાં એ જડ સમુક, અધિષ્ઠાનને જાણતો નથી. હું છું એવું જે લાગે છે તે દેહાદિકના ભાવથી લાગે છે, માટે જે છે તે દેહ જ છે એવો નિઃસંશય નિશ્ચય ન્યારે થયો ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિબળતાનું વિરમરણ થયું જેમ દસ જણામાં દસમે પોતે હોવા છતાં પોતાને બૂલ્યો, તેમ પોતાને પોતાનું વિરમરણ થયું એ જ આ સંઘને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી મંઘમાંનો જીવ કહેવા લાગ્યો કે: જીવરૂપથી હું જ છું. કેમકે હું મને દેખાઉં (લાગું) છું. આત્મા એમ મારી માફક ભાસતો નથી, માટે તે કયાંય પણ છે જ નહિ. એમ આત્માનું નાસ્તિપણું અને બીજું અભાનપણું, અર્થાત ન અસ્તિ, ન ભાતિ એ બે પ્રકારનું આવરણ, અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયું

દસજણમાંનો દસમે નથી, માટે તે દેખાતો નથી એ જેમ બે પ્રકારની કલ્પના કરી, તેમ જીવને અસત્વાપાદક અને અભાનાપાદક એમ બે પ્રકારનું આવરણ પડ્યું. એ અજ્ઞાનનું આવરણ પડવાને લીધે જીવે 'હું દેહ છું.' એવું અભિમાન માથે લીધું, અને દેહાદિકની જે જે ક્રિયા થાય તે હું જ કરું છું. પાપ પુણ્ય હું જ કરું છું. માટે પાપપુણ્યથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખ મારે જ લોગવવાં પડે છે. મેં પહેલાં જે પાપપુણ્ય કરેલાં તે અત્યારે લોગવું છું. અને અત્યારે જે પાપપુણ્ય કરીશ તે પછીથી લોગવીશ, એમ કહે છે. આ વિશ્લેષ જાહેરો તેને લીધે કહે છે કે, જન્મ-મરણ એ સર્વ મને જ છે કહેવે તે ઉપાય કરે, પણ જન્મ-મરણ છૂટું નથી. પેલા દસ જણ, દસમા માટે માર્યા ફાંડતા હતા અને રડતા હતા.

અનહોતી ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે જ તેની દેહાદિક સંતતિ પણ પેદા થઈ; અને ત્યારે જ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું આ વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાનથી ‘હું જ દેહ છું’ એ અભિમાન ઊઠ્યું. એ સવિકલ્પ જીવનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ પહેલાંના શ્લોકમાં થયું. જે વૃત્તિમાં ન હોવા છતાં પ્રતિબિંબ રૂપે ઉત્પન્ન થયો તે જીવનું રૂપ પણ પહેલાં સ્પષ્ટ કહેલું છે. દેહની અહંતા લેવાને લીધે જીવને બંધન થયું હતું, ને તે જ જીવ, ‘અહંબ્રહ્મ’ એ અભિમાનથી મુક્ત થયો. !

એ પણ તને પહેલાં કહેલું છે કે, જાગૃતથી લઈને મોક્ષ પર્યંત એટલું છે, તે સર્વ જીવ-વિકલ્પમાં આપ્યું, અને સુખ્ય નિર્વિકલ્પ તો તેનાથી જુદો જ છે. ફરીથી તે જ સ્પષ્ટ કરું છું, કે જેથી તને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનો નિર્ણય કરતાં આવડે.

સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું પુનઃસ્પષ્ટીકરણ

ત્રણે અવસ્થામાં ત્રણ પ્રકારનું દેહાભિમાન લઈને જે બેઠો, અને જેના તે અભિમાનને લીધે વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ, એવાં ત્રણ નામ પડ્યાં, તે આ સવિકલ્પ જીવ છે. તેને જ અહંતાને લીધે અનંત કલ્પોથી જન્મ-મરણ સહન કરવાં પડે છે અને તેને જ અજ્ઞાનને લીધે સુખદુઃખાત્મક અનેક યોનિનાં કષ્ટ ભોગવવાં પડે છે. કોઈ દસ જણા બીજે ગામ જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં એક નદી આવી. તેને આ કાંઠે પ્રથમ પોતે દસ જણા છે એમ ગણતરી કરીને સામે કાંઠે જવા માટે નદીમાં પેદા, અને નિર્વિઘ્નતાથી સામે કાંઠે પહોંચી ગયા. પોતે દસ જણા હતા તેટલાજ છીએ કે નહિ, એ ભેવા માટે ફરીથી ગણતરી કરવા લાગ્યા, ત્યારે જે ગણનારો છે, તે એકથી નવ પયંત ગણે, અને પોતે જે દસમે, તેને ગણતો ન હતો. એ પ્રમાણે સર્વની ગણતરી કરી પણ, ‘દસમે છે’ એમ લાગ્યું નહિ તેથી તે વિચારમાં પડ્યા કે, આપણામાંનો જે દસમે હતો તે પાણીમાં બૂડી ગયો! હવે શું કરવું!

તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિથી દેહ પર્યંતનો જે સમુદાય, તે અધિષ્ઠાન સહિત, અવિદ્યારૂપી અરણ્યમાં બૂદ્યો. અધિષ્ઠાન સહિત કહેવાથી કોઈ આત્મા

બૂલ્યો નથી. તે તો આકાશની પેઠે અંચળમાં રહેવા છતાં અચળ છે. પેલા દસ જણા જેમ નદી ઊતર્યા તેમ આ સમુદાય જન્મ-મરણરૂપ નદી, પુનઃ પુનઃ ઊતરી જાય છે અને દસ જણ જેમ ગણતરી કરતા હતા તેમ આ સંઘ, પોતે કોણ, એ ભેવા માટે જાય છે. પરંતુ જે નિર્વિકલ્પ અગોચર આત્મા છે, તેને એ જડ સમુદાય શી રીતે જાણે? સંરૂપ અને ચિદ્રૂપ તો સદાય જેમ છે તેમ જ છે. છતાં એ જડ સમુદાય, અધિષ્ઠાનને જાણતો નથી. હું છું એવું જે લાગે છે તે દેહાદિકના ભાવથી લાગે છે, માટે જે છે તે દેહ જ છે એવો નિઃસંશય નિશ્ચય બ્યારે થયો ત્યારે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિબત્તાનું વિસ્મરણ થયું. જેમ દસ જણામાં દસમો પોતે હોવા છતાં પોતાને બૂલ્યો, તેમ પોતાને પોતાનું વિસ્મરણ થયું એ જ આ સંઘને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી સંઘમાંનો જીવ કહેવા લાગ્યો કે: જીવરૂપથી હું જ છું. કેમકે હું મને દેખાઉં (ભાનું) છું. આત્મા એમ મારી માફક ભાસતો નથી, માટે તે કયાંય પણ છે જ નહિ. એમ આત્માનું નાસ્તિપણું અને બીજું અભાનપણું, અર્થાત્ ન અસ્તિ, ન ભાતિ એ બે પ્રકારનું આવરણ, અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયું.

દસજણમાંનો દસમે નથી, માટે તે દેખાતો નથી એ જેમ બે પ્રકારની કલ્પના કરી, તેમ જીવને અસત્વાપાદક અને અભાનાપાદક એમ બે પ્રકારનું આવરણ પડ્યું. એ અજ્ઞાનનું આવરણ પડવાને લીધે જીવે ‘હું દેહ છું.’ એવું અભિમાન માથે લીધું અને દેહાદિકની જે જે ક્રિયા થાય તે હું જ કરું છું. પાપ પુણ્ય હું જ કરું છું. માટે પાપપુણ્યથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખ મારે જ ભોગવવાં પડે છે. મેં પહેલાં જે પાપપુણ્ય કરેલાં તે અત્યારે ભોગવું છું. અને અત્યારે જે પાપપુણ્ય કરીશ તે પછીથી ભોગવીશ, એમ કહે છે. આ વિશેષ ઊંચો તેને લીધે કહે છે કે, જન્મ-મરણ એ સર્વ મને જ છે. કારે તે ઉપાય કરે, પણ જન્મ-મરણ છૂટું નથી. પેલા દસ જણ, દસમા માટે અર્થાં ફેડતા હતા અને (રડતા હતા,

માથા ફેડવાને લીધે લીમણા થવાથી જખમ પડયા અને તેમાથી લોહી વહેવા માડ્યું તે રીતે જીવ આ સચ્ચિત્તા પડેલો છે તે પુન પુન જન્મે છે અને મરે છે, તેમજ જીવનીય ચૈત્તિમા સુખ-દુઃખ લોગવે છે એ પ્રમાણે સુખદુઃખાત્મક વિશ્વેષ, એ ત્રીજી અવસ્થા કહી આ ત્રણે અવસ્થા જીવ જ લોગવે છે આત્માને તેનો અર્થ પણ થતો નથી

અજ્ઞાન, આવરણ અને વિશ્વેષ, એ ત્રણ અવસ્થા બધનરૂપ છે, જીવ, અભિમાનને લીધે એ બધનમા ગુચ્ચવાયે છે જેમ આ ત્રણ અવસ્થા જીવ લોગવે છે તેમ તે મોક્ષપણ લોગવે છે કારણકે જે બધાયેલો હશે તે જ મોક્ષણ થશે જેને રાગ હશે તે જ નીરાગી થશે જે ભ્રાન્ન હશે તે જ સમજશે તેમ જીવ બધન પામ્યો છે માટે તે જ સુક્ત થશે જીવવિના સુક્ત ખીજ કોને છે? આત્મામા સુક્તપણની વાત જ નથી જીવને મોક્ષરૂપ ઉત્તર અવસ્થા છે સુખદાયક ચાર ઉત્તર અવસ્થા જીવ જ લોગવે છે તે નિરૂપણ હવે કરું છું

મેક્ષરૂપ ચાર ઉત્તર અવસ્થાનું નિરૂપણ

બધનમા પડેલો જીવ, અનત જન્મ ભમે છે એમ જામણ કરતા કરતા અચાનક મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયો. પરંતુ મનુષ્ય દેહમા આવે ના પ્રાણીઓમા કોઈક જ સમજે છે જે મનુષ્યની પાસે અનેક જન્મના પુણ્ય હોય છે તેને જ એ પુણ્યથી સારમા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે સર્વ કષ્ટોના ત્યાગ કરીને સુમુખ બને છે પછી તે સુમુખ સદ્ગુણોના દાસ થઈને તેની સેવા કરે છે શ્રવણ-મનન વિચાર અને નિર્દિષ્ટ્યાસન કરે છે તેથી જો તે તીવ્ર બુદ્ધિવાળો હોય તો વિચારથી અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે અને મહા બુદ્ધિવાળો હોય તો અભ્યાસથી અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે જીવરૂપે જે સાધક સદ્ગુણને ધરણે બંધ છે તે જ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે પેલા દસ જણને જેમ અગિયારમા આસજન મળ્યો તેમ અનત પુણ્ય બાળથી છેવટે સદ્ગુણાથ લેટયા પછી તે સુમુખ શિષ્યને સદ્ગુણ બોધ કરે છે, જ્ઞાનરૂપ પ્રજ્ઞાત્મા, અલગ જ છે તે તું

વિચાર કરીને જો જેમ પેલા દસ જણને અગિયારમા આસજને કહ્યું કે 'દસમો છે રે છે' તેમ સદ્ગુણ કહે છે કે, અભિનાશી આત્મા સર્વ વ્યાપી છે અગિયારમા આસજનના બોલવાપર દસ જણને વિશ્વાસ હોવાથી તેને જેમ દસમો હોય એમ લાગ્યું, તેમ ગુરુના વચનપર વિશ્વાસ હોવાને લીધે પ્રજ્ઞાત્મા હોય એમ પરોક્ષ રીતે લાગ્યું અસત્વાપાદક આવરણનો લોપ થાય ત્યાં પરોક્ષજ્ઞાનપણ મોક્ષરૂપ છે પરોક્ષ જ્ઞાનથી એટલું જ થયું કે, આત્મા નથી એમ જે માનતો હતો તે, હવે આત્મા છે એમ માનવા લાગ્યો પેલા દસજણમાનો દસમો છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેનો શોક ગયો ને હર્ષ થયો, તેમ પરોક્ષ જ્ઞાન, સાધકનું દુઃખ હટાવીને સુખદાયક થાય છે એ પરોક્ષ જ્ઞાન, કયાથી કયા સુધી છે તેનો વિચાર કરીને જો

દેહ, પ્રાણદિ પચકોશ જડ અને પરપ્રકાશ છે તેમા અભિનાશી આત્મા, અન્તિ, ભાતિ પ્રિયરૂપે છે અન્તિ, ભાતિ પ્રિય, એ લક્ષણો ત્રણેકાળમા પરિપૂર્ણ છે અને ચેતનજ્યોતિ સર્વથી અલગ છે, એ નિરૂપણ પહેલા થયેલું છે સચ્ચિદ્રૂપ તે જ અખંડ પ્રિય અને તે જ સદા ઉદિત સદ્રૂપ એનાથી જુદા બાકીના જે, તે દુઃખરૂપ, અસત્ અને જડ છે, એમ મમભયું બનીસ તરવા અસત્ જડ હુ ખાતમક છે અને તેને બાણનારા પરમાત્મા છે, એ પણ સમજવામા આવ્યું વિચારથી અને અભ્યાસથી દેહથી લઈને મૂર્તિ પર્યંત સર્વમિથ્યા છે, એ સર્વ મારા આત્મપ્રકાશથી બાંધે છે, એણે અનુભવથી સમજવા લાગે છે પરોક્ષ જ્ઞાનથી લય સાક્ષીમાત્ર જાણ્યો નથી, પણ દ્રષ્ટા-સાક્ષી અનુભવમા આવ્યો, તો એ પરોક્ષજ્ઞાન મોક્ષકર કમ નહિ? મોક્ષકર જ છે આ આત્મા, દૃશ્યનો જોનારા દ્રષ્ટા છે, ચિદા જ્ઞાસનો મ જ્ઞી છે, તો હવે તેનું નહીં પણ કયા ધનું? આત્માનું અન્તિત્વ ગતાવતું હોવાથી પરોક્ષજ્ઞાન મોક્ષકર છે અને પરોક્ષજ્ઞાન જીવને સુખકર છે પરોક્ષજ્ઞાન મટેદેહથી આત્મા વિતરણ છે એમ મમ-ભવાથી સુખદુઃખની દરિદ્રતા પણ ગઈ હવે અપરોક્ષજ્ઞાનથી જીવને શો કાયદો થાય છે તે કહું છું સદ્ગુણ કહે છે કે, શિષ્ય! ન્યારે વૃત્તિનો લય થયો ત્યારે વૃત્તિના લયનો જેને અનુભવ છે તે જ તુ પ્રત્યક્ષ છે

જેમ પેલા દસ જણામાં નવને ગણનાર તે જ તું દસમે; તેમ લયને બાજનાર, ગૂંચાતીત તે જ તું પ્રત્યક્ષ! વિચારથી જેમ દસમાને લાગ્યું કે હું જે નવને ગણનારે પોતે પોતાને ભૂંડ્યો હતો તે આ અગિયારમા આસજનની કૃપાથી પોતે પોતાને ભેટ્યો. તેવી રીતે ખરે વિચારવંત સાધક વિચારથી નિશ્ચય કરીને જોશે કે, આ હું લયસાક્ષી સ્વયં પ્રકાશ ન બાહ્યને બાહ્ય છું. જોવો ત્યારે ખરે અનુભવ થયો ત્યારે આ નંદથી વૃત્તિની સાથે ઉત્પન્ન થઈને પોતે ઊછળ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, સફળરૂપના પ્રસાદથી આ હું પ્રત્યક્ષ બાહ્યવામાં આગ્યો. હું પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં દેહાદિકને હું માનીને ઠેઠાં હતો. હવે હું કોણ, જો, મેં પોતાને બાહ્યો ત્યારે આ દેહાદિ સર્વસમુદાય મિથ્યા કયો અને એ સમુદાય હું નથી એમ અનુભવમાં આવ્યું; આ પ્રમાણે અપરોક્ષજ્ઞાનથી જીવનું અભાનાપાદક આવરણ ભાંગ્યું અને પોતે પોતાને ન બાહ્યવાનું જે અજ્ઞાન હતું તે ગયું. જેમ પેલા દસજણમાંનો દસમે તે હું પોતે છું, પછી ન દેખાતું કયા રહ્યું? તેમ સ્વતઃ સિદ્ધ લયસાક્ષીને બાહ્ય પછી અજ્ઞાન કયાં રહે ભલા? એ રીતે પરોક્ષજ્ઞાનથી અસત પશ્યું ગયું અને અપરોક્ષજ્ઞાનથી અભાન નષ્ટ થયું. અને આવરણ ગયાં.

અપરોક્ષ જ્ઞાનથી પોતે પોતાને ભેટ્યો, એ અવસ્થા આત્માની છે એમ કદાચ તું માનીશ પણ આત્માની, એ અવસ્થા નથી. કારણ કે આત્માને અજ્ઞાનરૂપ વિસ્મરણ કદીપણ થયું નથી પણ તે જે જે ઉત્પન્ન થયાં તેને બાહ્ય તો જ હતો. જે બાહ્ય છે તે જ છે. જે છે, તે જ પોતે પોતાને પ્રિય છે. એ પ્રમાણે સચ્ચિદાનંદ પૂર્ણપ્રજ્ઞને સ્મરણ નથી અને વિસ્મરણ પણ નથી. આભાસરૂપથી જીવ જ ઉત્પન્ન થયો ને તે જ પ્રજ્ઞાત્માને મૂંડ્યો. આ અજ્ઞાનથી અને અભિમાનથી અનેક ચૈત્તિમાં તે જન્મે છે અને મરે છે. જે જીવને વિસ્મરણ થયું તે જ જીવને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું અને તે જ્ઞાનથી તેનું જન્મમરણ છૂટ્યું. એ રીતે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી જીવનસંક્રિતને વખતે જીવની ઉત્તર અવસ્થા એ પ્રકારની છે. પોતે પોતાને ભેટ્યો તેથી, પાછળનું દુઃખ વિસારે પડ્યું. અને હું જન્મું છું—મરું છું, આ જે વિશ્લેષ લાગતો હતો તે હટી ગયો.

અજ્ઞાનથી હું જ દેહ એમ માનેહું હતું, તેથી પાપ—પુણ્ય મેં કર્યાં એવું અભિમાન લેતો હતો અને તે અભિમાનથી માથે લીધેલાં પુણ્ય પાપને લીધે થનારાં મુખ—દુઃખનો ભોગવનાર હું જ થયો અને મેં જ મુખ દુઃખ ભોગવ્યાં; જોવો જે શોક થયો હતો તે અપરોક્ષ જ્ઞાનથી ભાંગ્યો ત્યારે કહેવા લાગ્યો કે—આ એટલાં ખત્રીસ તત્ત્વો આભાસરૂપ મિથ્યા છે. તે મિથ્યાસમુદાય હું નથી, તો તેનાં મુખદુઃખ મને શી રીતે હોય?

હું સચ્ચિદાનંદ આત્મા પ્રજ્ઞા છું. હું જો, નામ રૂપાદિ ખત્રીસ નથી. ‘એ હું છું. એ હું છું’ એવો જે મિથ્યા જ્ઞાન માન્યો હતો તે આ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી ગયો. હવે મારું જન્મ—મરણ છૂટ્યું. બંધનો નિઃસંતાન થયાં. જોવા વિશેષરૂપ શોકનું ખંડન થયું. એ શોકમોક્ષ અવસ્થા છે. જેમ પેલા દસ જણ દસમા માટે રડ્યા ખરાડ્યા, પણ ત્યારે ગણત્રી કરનારો દસમે હું છું એમ બાહ્ય ત્યારે તેના શોક ભાંગ્યો, તેમ આ જીવ અજ્ઞાનથી જન્મ—મરણ સહન કરતો હતો તે સર્વ આત્માનું જ્ઞાન થતાં જ ભાંગ્યું. એ રીતે ઉત્તર અવસ્થામાં શોકભંગરૂપ પહેલી અવસ્થા કહી. હવે બીજી નિરંકુશાતૃપ્તિ કહું છું.

પ્રજ્ઞાત્મા જે અપનાઆપ અસંગ, અભંગ તે આ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી પ્રજ્ઞાત્મા થયા ત્યારે જે સાધ્ય હતું તે સાધ્યું. પછી તેને પ્રાપ્ત કરવાનું શું બાકી રહ્યું? સાધ્ય પોતાનું સ્વરૂપ જ છે, તેથી તેને અમુક પામવાનું એવું કંઈ રહ્યું જ નહિ. કરેલાં સર્વ સાધનોની સફળતા થઈ, ત્યારે કરવું પણ સમાપ્ત થયું. પછી તેને કશું કરવાનું રહ્યું જ નહિ. બસ, એ જ કૃતકૃત્યતા. જે કરવાનું હતું તે પૂરું થયું. જે પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે પ્રાપ્ત કર્યું અને જે સાધવાનું હતું તે સફળરૂપના પ્રસાદથી સિદ્ધ થયું. પેલા દસ જણમાં ગણત્રી કરનારો દસમાને સર્વને લાલ થયો ત્યારે તેઓની દસમાની શોધ વિષેની સર્વ ખટપટ છૂટી અને તેને દસમે જોઈતો હતો તે પ્રાપ્ત થયો તેથી પોતાને તે કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. તેમ પ્રજ્ઞાત્મા સાધવાનું જીવે મનમાં આવ્યું

ને પછી તે જ પ્રજ્ઞાત્મા થયો. પછી તેને કરવાનું કે પામવાનું શું રહ્યું ? રાત્રને ભેદને રંકના મનમાં આનંદ કે પોતાને રાત્રના જેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય; પછી તે જ રંક, રાત્ર થયે; તો તેને આગળ કઈ પદવી પામવાની રહી ? કોઈ જ નહિ. તેમ જીવનું કરવું પૂરું થયું. તેને પ્રાપ્ત કરવાનું કશું રહ્યું નહિ; એવું જે સમાધાન થયું એ જ નિરંકુશાત્મિ. આ તૃપ્તિ જેવી બીજી પૂર્ણ તૃપ્તિ નથી. આના કરતાં સર્વ નીચે છે, માટે એ નિરંકુશા તૃપ્તિ. એ પ્રમાણે શોકભંગ અને નિરંકુશા તૃપ્તિ, એ બે અવસ્થા રૂપ જીવન-સુક્ષ્મ, જીવને અપરે ધ્વજાન થયા પછી ધાય છે. આત્માને શોક નથી, માટે તેને શોકભંગ અવસ્થા નથી. તેમ જ આત્માને આત્મા પ્રાપ્ત થયો નથી માટે તેને નિરંકુશા તૃપ્તિ નથી. શોકભંગ અને નિરંકુશા તૃપ્તિ રૂપ જીવન-સુક્ષ્મ આત્માને નથી, પણ જીવને છે. પહેલાં જીવ યદ્યપિ પછી છૂટે છે, માટે તેને જીવન-સુક્ષ્મ કહે છે.

અજ્ઞાન, આવરણ અને વિશેષ, એ ત્રણ અવસ્થા અંધનકારક છે. અને એ જીવને જ સુખદુઃખ દાતા છે. તેમ જ પરાક્ષ-અપરાક્ષ, એ બે પ્રકારનું જ્ઞાન જીવને જ મોક્ષદાયક થાય છે. શોકભંગ, નિરંકુશા-તૃપ્તિ, એ ઉત્તર અવસ્થા જીવન-સુક્ષ્મ સવિકલ્પ, જીવરૂપ ચિત્તિની અવસ્થા છે. નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા અસુક, જેવો છે એમ કહેવાનું બની શકતું નથી. કેમકે તે અસંગ, અલંગ, અનિર્વાચ્ય છે.

બ્રહ્મ પદ્મ નિર્વિકલ્પરૂપ

નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા, કેવળ પૂર્ણપણે આત્મારામ છે. તેમાં કોઈ સંશય નથી. જે પ્રજ્ઞામાં માયાજ ઉત્પન્ન થતી નથી, ત્યાં જીવન-ધ્વિર કયાંથી હોય ? જીવન-ધ્વિર એ નામરૂપ, રજતુ-સર્પ પ્રમાણે મિથ્યા જ છે. રજતુ પર બાસેલો સર્પનો વિકાર, અણુમાત્ર પણ રજતુને સ્પર્શતો નથી, તેમ એ અનેક પ્રકારના મિથ્યા જીવન-ધર્મ નિર્વિકલ્પમાં નથી. જ્યાં માયા જ ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં વિદ્યા-અવિદ્યા કયાંથી હોય ? વિદ્યા અવિદ્યા જ્યાં નથી ત્યાં જીવન-ધ્વિર કયાંથી હોય ? ધ્વિર જ નથી, પછી જગત

કયાંથી ઉત્પન્ન થાય ? ભૂત-ભૂતિક કયારે થયાં ? અને ચાર ખાણીમાં જીવન-ધ્વિર કયારે પ્રવેશ્યા ? એ બોલવું જ મિથ્યા છે. પ્રવેશ જ ક્યો નથી. પછી વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાન કઈ રીતે પેદા થયું ? અને નાસ્તિ, ન ભાતિ, એ ઉભય લક્ષણનું આવરણ કયાંથી આવ્યું ? જીવ જ નથી. પછી વિશેષ કેને થયો ? દેહનું અભિમાન કોણે લીધું ? પાપ પુણ્ય કોણે કરવા લાગ્યો ? સંચિત કયાં સંચિતો છે ? તે સંચિતનું પ્રારબ્ધ બનીને જીવને ભ્રમ-નીચ અને મધ્યમ યોનિમાં સુખદુઃખનો કયારે ભોગ દેવા લાગ્યું ? આ સર્વ મિથ્યા કલ્પિત ભ્રમ છે, સવિકલ્પ નામરૂપ ખરાં કયાં છે ? બે, તે ખરાં નથી તો તેનો લાય અથવા ઉપદ્રવ થયો એ બોલવું પણ મિથ્યા જ છે. જે જે જ્ઞાનિથી થયું તે ખરું જ્ઞાનું ? જે ખરું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેણે અસુક કર્મ કયાં તે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી, એ પણ ખરું જ્ઞાનું ? વાદીનો સર્પ કયારે ખરા થયો ? તેણે કેને દંશ કર્યો ? અને તે દંશથી મરેલા ગૃહસ્થને કોણે મનથી ઉઠાડ્યો, કે, જે અત્યારે ગંધર્વ નગરમાં કીડા કરે છે ! એ ગણુ બોલવું જેમ મિથ્યા છે, તેમ જીવન-પણું નિર્માણ જ થયું નથી, તો પછી અજ્ઞાન-આવરણ કેને થવાનું ? અને વિશેષ રૂપ અભિમાન કેને થવાનું ? કોણ જન્મે, ને કોણ મરે ? કોઈ જ જન્મ-મરણના અંધનમાં પડેલ નથી. પછી તેને શુરૂપી ગારૂડીએ આવીને અજ્ઞાનરૂપી રજતુ સર્પ ઉતારીને જન્મ મરણમાંથી કયારે છોડાવ્યો ? અને છોડાવ્યા પછી તે જીવન-સુક્ષ્મ થઈને જન સ્થાનરૂપી ગંધર્વ નગરીમાં કયારે વિચરવા લાગ્યો ! અંધ અને મોક્ષ એ બોલવું જ નિષ્ફળ છે. અંધ અને મોક્ષ જીવને નથી, તો પ્રજ્ઞાત્માને કયાંથી હોય ! સર્પમાં જ ગમનાદિ વિકૃતિ નથી તો તેના અધિષ્ઠાન રજતુમાં તે વિકાર કયાંથી હોય ? પ્રજ્ઞાત્માને વળી દેહ જેવો ? તેને અજ્ઞાન-આવરણ શાનું ? તેને સુખદુઃખાત્મક વિશેષ શાનો ? પ્રજ્ઞાત્મા શુરૂને શરણે પણ આવ્યો નથી. તેનામાં સેવ્ય-સેવક ભાવનો જ અભાવ છે, તે શુરૂશિષ્ય ભાવ કયાંથી ? સદ્ગુરૂએ ઉપદેશ કર્યો કે તું પહેલેથી જ પ્રજ્ઞાત્મા છે. એ પ્રજ્ઞાત્મામાં

વાણીની ગમ નથી 'પ્રહ્લ' એવું પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રજ્ઞાત્માને થયું નથી. અને તે પ્રજ્ઞાત્માએ પાંચ કોશનેા વિવેક કર્યો નથી. તે પ્રજ્ઞાત્મા મંદ બુદ્ધિ-વાળો પણ નથી. તેણે અભ્યાસ કે વિચાર કર્યું જ કર્યું નથી અને તેણે લયસાક્ષીનેા સાક્ષાત્કાર બંધાયેલ નથી. તે સમાધિમાં બેઠો નથી, અને તેણે અહં-પ્રજ્ઞાસ્મિત્ત્વં અભિમાન લીધું નથી.

તે સમાધાન પામ્યો નથી. તે 'સમાધિ-સુખથી સુખી થયો નથી, અને ત્યાંથી કદી પણ ઉત્થાન પામ્યો નથી પછી તે જીવન્મુક્તિનું સુખ શી રીતે લોગવે ? તેને શાનેા ચોક્ક થયો છે, કે તે અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નાશ પામે ? કોણ, કયા સાધ્યને પામ્યો ? બે કોઈ જ સાધ્યને પામેલ નથી, તો તેને કૃતકૃત્યતા શાની ? જીવન્મુક્તિ, વિદેહસ્થિતિ, અલિપ્તપણું, કેવલ્ય મુક્તિ, સહજ સ્થિતિ અને નિત્યમુક્તિ, એ સર્વ નિર્વિકલ્પને શી રીતે હોય ? અકલ્પલક્ષિત, સમાધાન અને અસંગસ્થિતિ, એમાંનું અમૂક એક પણ નિર્વિકલ્પમાં છે એમ કોણ કહેશે ? જે આદિ મંથ, અંતમાં સન્નિવાનંદ મૂર્તિ છે, તે નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પના ધર્મ કયાંથી આવે ? જે જે વાણીથી બોલાય તે બધું સવિકલ્પને જ શોભે છે. એટલું સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પનું જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તેનું કારણ શું છે તે દ્વંકમાં કહું છું.

હે સ્વિકલ્પ ! તને એમ લાગ્યું કે લયસાક્ષીનું અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી સવિકલ્પનું ઉત્થાન ન થતાં નિર્વિકલ્પ જ રહે; તો જે પૂર્ણ નિર્વિકલ્પ છે, તેને કોઈ નિર્વિકલ્પ કરતું નથી; અને તેનું સવિકલ્પરૂપે ઉત્થાન થયું એવું જે તને લાગે છે તે પ્રાન્તિ છે. જે નિર્વિકલ્પ લય સાક્ષી-તેજ તું છે પણ તે માન્યું કે હું તેનાથી બુદ્ધો આભાસરૂપ જીવ છું જે આભાસ રૂપ સવિકલ્પ જીવે બુદ્ધ-પણથી સુખદુઃખ લોગવ્યાં છે તેણે જ અભ્યાસ કરીને વિચારથી લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પને ઓળખ્યો. નિર્વિકલ્પ અખંડ એકરસમાં સવિકલ્પનું બહુ દિવસે મિલન થયું, એવા અનુભવ સવિકલ્પનેા ત્યાગ કર્યા પછી આવ્યો. ઈશ્વરથી લઈને તૃણ પર્યંત સર્વને સિથ્યા સમજીને જેણે ત્યાગ કર્યો, અને

નિઃશંસય એ મિથ્યા પદાર્થ હું નથી; પણ હું સ્વતઃનિર્વિકલ્પ પ્રહ્લ છું. પુષ્કળ દિવસોથી સમજતું ન હતું, તે મને મારા ગુરુએ સમજાવ્યું. એવા આનંદથી જે જીછો છે તે સવિકલ્પ જ છે. નિર્વિકલ્પ વિકાર પામ્યો જ નથી. પણ તે નિર્વિકલ્પ રૂપમાં જ છે. એમ છતાં તને નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ-કાર થયો એવું લાગે છે તે પ્રાન્તિ જ છે. અરે, ત્યારે આ સવિકલ્પમાં બુદ્ધપણાનું અજ્ઞાન હતું ત્યારે પણ તું નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પપણું લેશ માત્ર આવ્યું ન હતું તો હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ, સવિકલ્પ થયો એમ કહે છે તે તારું બોલવું જ વ્યર્થ છે. માટે એ પ્રમ કાઢીને તું માની લીધેલી સવિકલ્પતા છોડ. તું જેવો આદિ-અંતમાં છે તેવોજ મધ્યમાં પણ છે. એ પ્રમાણે પોતાને ઓળખ. તને ઓળખવાની નવી રીત શા માટે બેઠીએ ?

“ ઓળખ ” એમ કહેવાથી નિર્વિકલ્પ ઓળખતો હશે એમ તને લાગ્યો, પણ નિર્વિકલ્પ કોઈ પોતાને ઓળખતો નથી. સવિકલ્પે જ નિર્વિકલ્પને ઓળખ્યો ત્યારે સમાધાન થયું. સવિકલ્પને અજ્ઞાન હતું, ને તેને જ હું નિર્વિકલ્પ છું. એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું. માટે તે સવિકલ્પને જ બાણવું બેઠીએ. આ સવિકલ્પે અજ્ઞાનથી દેહાભિમાન લીધું હતું તેથી તેને બંધન પ્રાપ્ત થયું હતું તેણે જ 'હું પ્રહ્લ છું' એ અભિમાન લીધું ત્યારે તે જ સુક્ર થયો. અહંપ્રજ્ઞાસ્મિત્ત્વં અભિમાન અંચળ સવિકલ્પ જ લે છે. જે નિર્વિકલ્પ, તે તે નિર્વિકલ્પ જ છે. તે સ્વમાત્ર પણ અલિપ્ત થતો નથી. અંચળ જ અચંચળપણું લઈને બંધનમાંથી છૂટ્યો; તેથી નિર્વિકલ્પને કંઈ પણ હાનિ થઈ નથી. પોતાનું નિર્વિકલ્પ પણું જેમનું તેમ કાયમ રહે, ને સવિકલ્પને મોટો લાલ પ્રાપ્ત થતો હોય તો લલેને થાય ? તારું શું ગયું ? તે અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પને જરા પણ નિર્વિકલ્પ કર્યો નથી; પણ તેતો પ્રથમથી જ અસંભાવ્ય, અમૂપ, પરિપૂર્ણ, જેવો ને તેવો જ નિર્વિકલ્પ છે.

તું મોટી મહેનત કરીને હવે અભ્યાસથી સવિ-

કલ્પને સ્થિર કરીને નિર્વિકલ્પને અનુભવમાં લાવ્યો કે, લયસાક્ષી બ્રહ્મા હું છું. તે જ સવિકલ્પે તુરત પોતાનો સંકલ્પ છોડીને ત્યાં હતો. તે જ નિર્વિકલ્પ ધર્મને બાંધ્યા વિના લયસાક્ષી-જ્ઞાન અનુભવ્યું. ત્યારે તે નિર્વિકલ્પ જ થયો ત્યારે તેને ત્રિપુટી સંહિત અનુભવ મળ્યો. તે અનુભવનું સવિકલ્પનું છે. નિર્વિકલ્પનું નથી. આ હું લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પ, એમ પૂરું ન બંધતાં અલ્પ માત્ર બાંધે, ને ઉત્થાન કાળે અનુમાન કરે કે એટલો વખત હું નિર્વિકલ્પમાં એકરૂપ થઈ રહ્યો હતો; એ સવિકલ્પનું જ રૂપ છે. ઉત્થાન કાળે એવું અનુમાન થાય છે માટે તે વખતે અનુભવનાર કોઈ પણ હતો, અને તે સામાન્ય સવિકલ્પ હતો. જો તે વખતે ત્યાં સવિકલ્પ નહોતો તો ત્યાંની સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, તે ન થાત. સ્મૃતિ થાય છે માટે ત્યાં સવિકલ્પ હતો. તે સવિકલ્પ, લીનપણથી રહ્યો હતો, તેથી ‘આ જ સવિકલ્પ’ એમ કહેવામાં આવતું ન હતું. એવો એ જે લીનપણથી રહેનારો સામાન્ય સવિકલ્પ, કે જે, નિર્વિકલ્પનો અનુક્રવિતા છે, તે જ ઉત્થાનનું કારણ છે, અને તેનાથી ઉત્થાનકાળમાં વૃત્તિ ઊઠ્યો છે. વૃત્તિઊઠવામાં જ મનબુદ્ધિ પણ ‘અહંબ્રહ્મ’ ની સુધે લઈને ઉઠી, અને પછી તે સર્વ પરમ આનંદમાં આનંદિત થઈ. તે પછી મન-બુદ્ધિ આ દેહાદિકોનો પણ ‘હું’ એવો કુતર્ક ચઢવું કરતી નથી, પણ જે સંક્રિતનું કારણ છે. તે, ‘હું બ્રહ્મ જ છું’ એવો નિશ્ચય કરે છે.

દેહબુદ્ધિના અભિમાનથી જીવને બંધન થતું હતું તે બંધન, “અહંબ્રહ્માસ્મિ” નું અભિમાન લેવાથી અકસ્માત તૂટ્યું. એ પ્રમાણે તારા જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પના અભિમાનથી સવિકલ્પ સુક્રાંત થયો; તું પરિપૂર્ણ જેમનો તેમ જ છે. કાલ્યો-આલ્યો નથી. સવિકલ્પ જ હાલુભર નિશ્ચય ધર્મને પુનઃ ચંચળ થાય છે. તું તો જેવાને તેવો જ પૂર્ણ-પણથી રહ્યો છે. પછી તે ચંચળ થયો તેમાં તારું શું ગયું? તારી એક શંકા છે કે, ‘મેં સવિકલ્પને બળપૂર્વક હુકમી રીતીને નિર્વિકલ્પ કર્યો હતો, તે તેમજ સ્થિર કેમ રહેતો નથી? તેણે પ્રાપ્તિથી ધણું ડુંખેલોગવ્યાં હતાં. હવે તેને વિશ્રાન્તિસ્થળ મળ્યું છે, તો

ત્યાં તે સ્થિર થઈ ને કેમ ન રહ્યો? વિકાર કેમ પામ્યો? તેને મોટો લાલ થયો હતો તે છોડીને શા માટે ઊઠ્યો? ત્યાં જ સુખરૂપ ધર્મને કેમ ન રહ્યો? ઉ. રવિદત્ત! તારી શંકાનો પુલાસો હવે ધ્રુવનું કર. વૃત્તિનો સ્વ-ભાવ જ એવો છે કે ઊઠવાનું, ને લોપાનું.

વૃત્તિ ઉઠતાં જ મન-બુદ્ધિ ઊઠે છે. પછી તેના વિકલ્પથી ઈન્દ્રિયોની વિકૃતિ થતાં, પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સર્વ સુખદુઃખ લોગવે છે. જેમ સુપુરિમાંથી સર્વ મનુષ્યો બળાટકારે બગૃત થાય છે, તેવો જ આ પાર-બંધનો બળાટકાર, સ્થિર હોય ત્યાંથી ખેંચી કાઢે છે. વારુ, ઉત્થાન પામે અને જો સર્વ લોગવે, તો તે બંધ-નકારક નથી, પણ ‘હું દેહ’ માનીને અભિમાનથી સર્વ ચઢવું કરે, તો તે બંધનકારક છે. અહંબ્રહ્માસ્મિ-નું અભિમાન લીધું ત્યારે દેહબુદ્ધિને ઘાત થયો. માટે ‘અહંબ્રહ્મ’ સ્ફુરણનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ.

શિષ્ય-તેવી દેહબુદ્ધિ બાધક છે તેવી અહંબ્રહ્મ સ્ફુર્તિ પણ વિનંદ્ય જ છે.

ગુરુ-યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ લય સાક્ષી જે બ્રહ્મ, તે જ હું બ્રહ્માત્મા; એવું આ કેવળ સત્યનું જ અભિમાન છે તે બાધક નથી. પણ ત્યાં સુધી લય સાક્ષી જ્ઞાન સમજવામાં આવ્યું ન હતું અને ‘અહં-બ્રહ્માસ્મિ’, એવું અભિમાન હોતો હતો ત્યારે તે અજ્ઞાનીએ શન્યને જ બ્રહ્મ માન્યો હતો એ બ્રહ્મ કેવળ અયથાર્થ છે. તેને યથાર્થ બ્રહ્મ બોણવામાં આવ્યો જ નથી. છતાં તે, તે અહંબ્રહ્માસ્મિ કહે તો તે વ્યર્થ છે. જેમ દેવને બ્રહ્મવ નથી, તેમ વૃત્તિને કે શન્યને બ્રહ્મત્વ નથી. દેહને હું, એમ જો માન્યું તો બંધન છૂટતું નથી. તેમ શન્યને કે વૃત્તિને ‘હું’ બ્રહ્મ’ એમ માનીને ગોખ્યું હોય તો તેમાંથી કંઈ જ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે લયસાક્ષી બ્રહ્મને સમજ્યા વિનાની ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ વૃત્તિ, અયથાર્થ તેમજ પરમ બાધક છે. યથાર્થ સ્વસ્થ સમજાય છે ત્યારે, તે જ અહં-બ્રહ્માસ્મિ અભિમાન સુક્રાંત કરે છે. માટે સંતોસજનન કહે છે કે, જે સત્યનું અભિમાન છે તેને નિરભિમાન જ સમજવું; અને તે નિરભિમાન હોવાને લીધે સાધકે

‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું’ અભિમાન લેવું, તેથી દેહબુદ્ધિશીલુ થશે. લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયા પછી જો ‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ’ સ્ફુરે નહિ તો, દેહબુદ્ધિ શીલુ થતી નથી. બોલ્યા વિના પણ વૃત્તિને, દેહબુદ્ધિ કેવી સુદૃઢ થઈ છે? તેવી જ શબ્દોચ્ચાર કર્યા વિનાની પ્રજ્ઞા બુદ્ધિ દૃઢ થાય ત્યારે જ નિઃશંકાય પદ મળે, તે નિરૂપણ, આગળ પર વિસ્તારથી કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે. દૃઢ સમાધાન, વૃત્તિનો ખલ કર્યા વિના થતું નથી. વૃત્તિનો દરદમ એજ ખલ (આવૃત્તિ) થાય કે, “હું પ્રજ્ઞા છું” આ “અહં-પ્રજ્ઞાસ્મિ”નું તેને કદી વિસ્મરણ પડે નહિ. અને વિસ્મરણ ન પડવા માટે તેણે અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન પણ લેવું. બુદ્ધિએ અથવા મને, કે એકલી સ્ફુર્તિ-વૃત્તિએ અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ અભિમાન લેવું; ને ત્યારે જ કરેલો નિશ્ચય દૃઢ થશે અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન જેમ જેમ વધતું જશે, તેમ તેમ આ દેહબુદ્ધિનો ઘાત થતો જશે.

મૂખ્ય વૃત્તિએ અજ્ઞાનને લીધે વિપરીત અભિમાન લીધું હતું માટે તેને જ ખલીને દૃઢ કરવું કે, હું નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞા છું. દેહબુદ્ધિશીલુ કરવા માટે હે રવિ-હત! અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે, તોપણ ‘અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ’નું અભિમાન ધર. અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું એક ક્ષણભર સુદૃઢાં વિસ્મરણ પડવા દેવું નહિ. ત્યારે જ દેહબુદ્ધિ ગણશે.

શિષ્ય-અહો! શુરમકાંડાજ! જે સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થયો તે, આકાશથી જેમ વાયુ ભિન્ન, તેમ નિર્વિકલ્પથી અતિ ભિન્ન છે. તે સવિકલ્પ, પોતાનાથી બુદ્ધા, બીજા નિર્વિકલ્પનો પોતાના પર આરોપ શા માટે કરે? અર્થાત્ સવિકલ્પ, ‘હું નિર્વિકલ્પ છું’ એમ શી રીતે કહે?

શુરુ-હે રવિહત! તું સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પને બુદ્ધા કહે છે, પણ તે બુદ્ધા નથી. જેવો નિર્વિકલ્પ છે, તેવો જ જો સવિકલ્પ હોય, તો એ, તેના જેવો બીજો છે એમ કહેવામાં આવત, પણ અરીસામાં જે પ્રતિબિંબ પડતું તે મુખ્ય બિંબથી બુદ્ધ નથી. તેવી જ રીતે સવિકલ્પ, એ નિર્વિકલ્પનું પ્રતિબિંબ છે, તેથી તે તેનાથી બુદ્ધ કેમ હોય? નિર્વિકલ્પનો જે સ્વભાવ છે, તેજ આ સવિકલ્પમાં ઉત્પન્ન થયો છે. બિંબ અને પ્રતિબિંબનો

આકાર કાંઈ એકો ન હોતામાં એકસરખો જ છે. પણ ૧૫/૧૫ સત્ય, અને પ્રતિબિંબ મિથ્યા; એટલો માત્ર તે બન્નેમાં ભેદ છે. માટે આ મિથ્યાભાસ સવિકલ્પ હું નથી પણ તેનું અધિગ્રાન જે નિર્વિકલ્પ તે જ હું છું. એવો નિર્વિકલ્પનો ધ્યાસ, સવિકલ્પને માટે ચોખ્ય છે. જે વૃક્ષ પર બેઠેલો, પ્રવાહમાં પડ્યા જેવો ભાસ્યો હતો, તે વૃક્ષ પર બેઠેલા માટે પ્રવાહમાં પડેલા આભાસે માનવું કે, હું પ્રવાહમાં પડેલો દેખાઉં છું તે હું નથી, પણ જે વૃક્ષ પર બેઠો છે તે જ હું છું, આ જેવો તે આભાસને, વૃક્ષ પર બેઠેલાનો સ્વીકાર કરવો ઇષ્ટ છે, ‘તેવો જ સવિકલ્પ હવને, હું નિર્વિકલ્પપ્રજ્ઞા છું, આ ભાવ માનવો ઇષ્ટ છે. સવિકલ્પનું યથાર્થ જે મુખ્યરૂપ તે નિર્વિકલ્પ છે, માટે સવિકલ્પે, હું નિર્વિકલ્પ જ છું’ એમ માનવું ભોક્ષ્ય. સવિકલ્પે, હું નિર્વિકલ્પ છું, એ અભિમાન લીધેલું છે તેથી તે પોતાનું નિજ ધામ જે નિર્વિકલ્પ ત્યાં એકય પામશે.

શિષ્ય-સવિકલ્પ પોતાનો નાશ ઇચ્છીને, એટલે કે હું સવિકલ્પ નથી જ, જે છે તે સર્વ નિર્વિકલ્પ જ છે, એમ કેમ માનશે?

શુરુ-આગળ તને રાજ્ય-પ્રાપ્તિ ભેઠતી હોય તો તે રાજ્ય માટે તું પોતાનો દેહ કરવતથી કાપીને ઇશ્વરને અર્પણ કર. એમ જ્યારે કોઈ સામર્થ્યવાને કહ્યું ત્યારે રાજ્યપ્રાપ્તિ તો પછી થશે પણ પહેલાં પોતાનો દેહ કરવત પર રાખે છે, તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પની અવિનાશ સંપત્તિ છે, એ લાભ મોટો છે એમ જાણીને, અલ્પજ્ઞાનરિદ્ધિ જાય અને તે સન્ધિ-તણુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સવિકલ્પે પોતાનો ઘાત ઇચ્છ્યો.

સાધકને અહંપ્રજ્ઞાસ્મિનું વિસ્મરણ થવું ન ભોઈ એ અને તેણે સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્થત કોઈનું હું પણ જરાપણ લેવું નહિ.

શિષ્ય-મનુષ્ય સર્વપ્રકારના વ્યાપાર કરશે ત્યારે વારંવાર હું પણ લેશે, તેથી નિર્વિકલ્પનું વિસ્મરણ થશે, તો પછી તે બાળતમાં સાધકે શું કરવું?

શુરુ-ચિત્તામાં સવિકલ્પની જો ભીતિ હોય તો તેને વિસ્મરણ થવાનું નહિ. વ્યાપારમાં “એહું” એવું સ્ફુરણ થતાંની સાથે જ, “હું નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ છું.” એમ સ્મરણ કરવું. કેઈ એક શુદ્ધ પ્રાક્ષણ હતો, તેને અંત્યજ્ઞે બળગળરીથી વટલાવ્યો. પછી તે પ્રાક્ષણ, અંત્યજ્ઞેના હાથમાંથી છૂટીને પ્રાક્ષણોમાં આવ્યો. પ્રાક્ષણોને શરણે આવી, પોતાનો ધર્મેસો ખરો વૃત્તાંત કહીને પોતાની શુદ્ધિ કરાવી. પછી તે કરવા જતાં એક દિવસે તેની પાસે પુંકળ અંત્યજ્ઞે આવ્યા, ત્યારે તેને જોઈને ભયથી તે પ્રાક્ષણોમાં જ પેસી-ગયો. તેને મહાર દૃષ્ટિમાં આવતાં તુરત જ, “હું પહેલાં વટલાવ્યો હતો, તેવો આચારે બ્રહ્મ નથી, પણ પ્રાક્ષણ જ છું.” એમ બાણીને તે પ્રાક્ષણોમાં જ રહેતો. તે પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ જે પ્રજ્ઞાત્મા, તે જ પોતાનું સ્વરૂપ છે, છતાં અજ્ઞાનથી સવિકલ્પતા આવી, તેને લીધે જન્મ-મૃત્યુ અને મરણ-વધનું જ બંધ એવું ક’બનું આવા-ગમન પુંકળ ભોગવ્યું; તેનાથી મનમાં અનુતાપ થયો કે આ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છૂટવું જોઈએ અને તે માટે જ સદ્ગુરુને શરણે બંધ ને કહે છે કે, હે, મહારાજ! તમે આ ગરીબને તારો, પછી સદ્-ગુરુએ તેને ઉપદેશ કર્યો, તેથી તે પોતાનું નિરૂપ પામ્યો. ત્યારપછી તેને સવિકલ્પનેા સમુદાય જ્યારે નજરે પડે છે ત્યારે તુરત જ પોતાનું નિરૂપ યાદ કરે છે, ને કહે છે કે, મને આ સવિકલ્પને લીધે જ બંધન પ્રાપ્ત થયું હતું; માટે હું આ સવિકલ્પનું હરે હુંપણું લેવાના જ નથી. હું સ્વતઃ પ્રજ્ઞ છું. એ જ પ્રમાણે જો અંતઃકરણમાં સવિકલ્પની ભીતિ હશે તો, આ સમુદાય હું નથી. હું તો નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞ છું,” એમ તુરત જ સ્મરણ થશે. તે સ્મરણ થવામાં બીજું એક કારણ એ છે કે, એક વખત અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું કે, તેની વૃદ્ધિ જ થવા લાગે છે. બીજી વિદ્યા જેવી આ અપરોક્ષ સંપત્તિ નથી. બીજી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈને બુદ્ધાય છે તેવી આ વિદ્યા નથી. એ અપરોક્ષ સંપત્તિ એકવાર પ્રાપ્ત થઈ કે પછી આગળ તે ક્ષીણ નહિ થતાં વધતી જ બંધ છે. જ્યારે અહંપ્રજ્ઞ યથાર્થ સમબંધ છે, ત્યારે તે સ્મરણ કાયમ રહે છે અને પછી અનાયાસે જ દેહ-

ભિમાન ગણે છે. તેમાં કાંઈ સંશય નથી. મૌલુખંધનથી પ્રાક્ષણપણું આવ્યું તે પ્રાક્ષણપણું પછી વધતું જ ગયું; અને મૌલુખંધન પહેલાં જે શુદ્ધપણું હતું તે આપો-આપ ગળતું ગયું. તેમ અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ અભિમાન ક્ષણે ક્ષણે વધતું જશે ત્યારે દેહયુક્તિ ક્ષણે ક્ષણે ક્ષીણ થતી જશે.

માટે ‘અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ.’ એ અભિમાન સાક્ષાત્ નિર્વિકલ્પ જ છે, છતાં દેહયુક્તિનો કદી ઉદય થાય, તો તે બંધનકર્તા નથી. વહેવારમાં જીવ, હું જોઈ-હું, હું ખાઉં છું. હું ચાહું છું, હું લઉં છું. હું દઉં છું. ઇત્યાદિ વહેવાર કરે છે પણ હુંપણથી તે તેમાં મળતો નથી. કારણ કે પોતે નિર્વિકલ્પ હોવાથી સવિકલ્પથી ભિન્ન છે અને એ કલ્પિત પદાર્થ મારાથી ભુલ છે. એમ ખરા વિચારથી જાણેલું છે. પછી તે પદાર્થ, આ નિર્વિકલ્પમાં કેવી રીતે મિશ્રિત થાય? સવિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ-કદીપણ મિશ્રિત થનાર નથી. એ જ ચિદ્ગુણ ગ્રંથીનું તુટવું સમજવું.

ચિદ્ગુણ ગ્રંથી તુટ્યા પછી વહેવારમાં હુંપણું ભેડે છે તે બે પ્રકારનું છે. એક શાસ્ત્રીય અને બીજું લૌકિક. એ બે પ્રકારનું હુંપણું સત્ય મિથ્યા વિભાગથી ભૂલું ભૂલું છે, એમ તું જાણ. હું અસંગ નિર્વિકલ્પ પરિપૂર્ણ છું. એ શાસ્ત્રીયતિનું હુંપણું. આ હુંપણું ભેડે છે ત્યારે હું નિર્વિકલ્પ છું એવી સત્યતા સ્થાપે છે અને હું ખાઉં છું. હું જોઈ છું. એ વહેવારમાં લૌકિક રીતે હુંપણું અભિમાન ધરે છે, ત્યારે ‘એ જીવવૃત્તિ-મિથ્યા છે.’ એમ અંતરમાં સ્મરણ કરવા લાગે છે. માટે સાધક, સવિકલ્પનું કાર્ય નિર્વિકલ્પમાં મુસાડતો નથી અને નિર્વિકલ્પનું જ શાસ્ત્રીય અસંગત્વ, તે આભાસમાં સ્થાપિત કરતો નથી. જે કાર્યને એકત્ર કરતો નથી તે કારણને એકત્ર કેમ કરશે? માટે અસંગમાં અહંપણું આવતું નથી અને અહંપણમાં અસંગત્વ આવતું નથી. અહંપ્રજ્ઞાસ્મિ ‘તું’ જે અભિમાન ભેડે છે તે સવિકલ્પમાં જ સ્થાપે છે. પછી પોતે જે નિર્વિકલ્પ છે તેમાં અહંસ્ફુર્તિ કયાંથી? આ પ્રમાણે સત્યનું અભિમાન લે છે ત્યારે તે નિર્વિકલ્પમાં સ્થાપતો નથી,

તો પછી દેહાદિકની વાત નિર્વિકલ્પને શાની લાગુ પડે ? ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એ પ્રકારનું અભિમાન, જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનીને બાંધન કરતું નથી; માટે આ અભિમાન અમુખ્ય છે. મુખ્ય નથી. જેને આ શરીર સમુદાય શું છે ? હું કોણ છું ? એ વિચાર નથી તે અજ્ઞાની-ઓનું અભિમાન મુખ્ય છે. તેણે આ દેહાદિ સંધને રાત દિવસ ‘હું જ’ એમ માનેલ છે. આ મુખ્ય અહંકાર જ જીવને બગાડનારીથી બાંધનમાં નાખે છે. એવો મુખ્ય અહંકાર, જ્ઞાનીને જ્ઞાન થયા પછી કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી; માટે તે જ્ઞાનીનાં અભિમાનને અમુખ્ય કહેલ છે. હે, સ્વિદદત્ ! જ્ઞાનસ્વરૂપ લયસાદી નિર્વિકલ્પ જે પ્રભ, તે જ હું પોતે છું. એ સ્મૃતિનું નિરંતર જતન કર. અહં પ્રજ્ઞાસ્મિનું અભિમાન, એ સત્યનું જ અભિમાન છે માટે સવિકલ્પે તે નિયમિત ગ્રહણ કરવું જ. નિર્વિકલ્પ થયા પછી તું જેવો નિર્વિકલ્પ છે તેવો જ છે. તું કદીપણ સવિકલ્પ થતો નથી; પછી તે સવિકલ્પની કૃતિ તને શા માટે ગાથે ? તારા સ્મરણથી સવિકલ્પ મુક્તિ પામીને તારામાં મળશે. જે સહજ થવાનું હોય તે જાહેને થાય ? તેમાં તારું શું ગયું ? એટલું જ છે કે, જો તું તેનું ‘હુંપણું’ લઈશ, તો જ તે તને બાંધન કરાંધશે. સવિકલ્પનું ‘હુંપણું’ અન્યાયતાં પાણુ લેવાઈ બાધ તો આંખમાં પડેલા કસ્તરને જેમ શોધી કાઢે છે તેમ તે ‘હુંપણાને શોધીને કાઢી નાખ; અને પોતાનું અસંગપણું કદી પણ ભુલ નાંહ. પછી સવિકલ્પનું ઉત્થાન થશે તો પણ તારું નિર્વિકલ્પપણું જેમનું તેમ ભરપૂર રહેશે. તું ખેડેલેથી જ નિર્વિકલ્પ રૂપથી રહેલો છે. કદી પણ તું, સવિકલ્પ થયો નથી. છતાં હું સવિકલ્પ થાઉં છું.’ એવી જે તને બ્રાન્તિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકલ્પપણાથી જ સ્વસ્થ રહે.

જે આંખે, દીવો ન હતો ત્યારે અંધારું સહજ ભેળું હતું, તે જ આંખનું દીવા વખતે ભેળું શું બીજું થઈ ગયું ? જે જોનારાએ અંધારું ભેળું તે જ જોનારાએ દીવો ભેયો. અહીં અંધારું જોનારા જુનો અને દીવો જોનારા એક બીજો નવો; એવો

કુતર્ક લેવો નહિ. અંધારાં પ્રમાણે સવિકલ્પના લયનો તને અનુભવ આવે છે, કે કાંઈ જ નથી. કેવળ શૂન્ય અભાવ છે. તું નિર્વિકલ્પ, જોનારા છે, તે તારું ભેળું જેમ નિર્દોષ અને બાળુનું જેમ નિર્વિકાર છે, તેમ તે જ જ્ઞાનથી તું વૃત્તિ ઊઠે છે ત્યારે બાળુ છે. શૂન્યને બાળુનારા જે નિર્વિકાર છે, તેને વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી વિકાર જાનો થયો ? શૂન્યને બાળુનારે જ્ઞાન, શું વૃત્તિને વખતે બીજું થઈ ગયું ? તે બીજું થયું નથી અને વિકાર પણ પામ્યું નથી. એ રીતે જ્ઞાનની એક રૂપતા છે; પછી ચાહે તે લયને બાળુ કે ચાહે વૃત્તિની ઉત્પત્તિને બાળુ ત્યાં જો મન યુદ્ધિ ઊઠે, ને તે મનોમયી સૃષ્ટિ કલ્પે. તો તેને એ જ જ્ઞાન બાળુ છે. એ જ આત્મજ્ઞાન છે અને એ જ્ઞાન એક રૂપ જ છે. ધરમાં દીવાને લીધે પદાર્થ અલગ અલગ દેખાય છે, પણ તેથી કાંઈ પદાર્થને દેખનારી આંખમાં બેપણું આવતું નથી. તેનું સર્વ પદાર્થને જોવાનું તો પ્રથમની પેઠે એક જ છે. તેમ વૃત્તિને લીધે યુદ્ધિ અને કલ્પિત સૃષ્ટિ સાક્ષીની દૃષ્ટિથી દેખાય છે પણ જ્ઞાન એક જ છે. થીજું નથી. ઈન્દ્રિય દ્વારા વિષય ગ્રહણ કરવા લાગે એવી ભાગૃત અવસ્થામાં પણ એ જ્ઞાનનું ભેળું એક રૂપ જ છે.

દીવો કરીને પુસ્તક વાંચવા વખતે અક્ષર સાંકે દેખાય તે માટે આંખ પર ચરમા લગાવ્યાં ત્યારે આંખને જોવા વિના બીજું શું કર્તવ્ય છે ? તેમ વૃત્તિથી માંડીને વિષયો સુધીના પદાર્થને એકલું જ્ઞાન બાળુ છે. હવે ‘એ અમૂક વિષય છે’ એમ વિશેષ રૂપે જે જીવ સ્ફૂરે છે, તે આંખને સ્પષ્ટ અક્ષર દેખાડવા માટે ચરમા ઉપયોગી છે પણ બાળુવા માટે (જ્ઞાન કરવા માટે) જેમ ચરમા ઉપયોગી નથી, તેમ જીવ, વિષય સ્પષ્ટ દેખાડવા માટે ઉપયોગી છે. જ્ઞાન માટે ઉપયોગી નથી. ચરમા પહેરીને કે એકલા દીવાના પ્રકાશમાં પુસ્તક વાંચે અથવા બીજું કાંઈ જુએ, પરંતુ આંખનું ભેળું સદા એકરૂપ જ છે. તેમ વૃત્તિ અને મનાદિના સંકલ્પમાં સ્ફૂરણ રૂપ જીવ પ્રકાશે છે. તેને લીધે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષય ગ્રહણ કરાય છે પરંતુ જ્ઞાન સદા એક રૂપ જ છે. વૃત્તિના લયને જે બાળુ છે, તે જ, વૃત્તિ

હિંસા પછી તેના ગર્ભને નહોતું છે, પછી તે નળણુ અતર દ્રષ્ટિનું હોય, કે મનાદિ બાહ્ય દ્રષ્ટિનું હોય પણ તે જ્ઞાન એક જ છે વૃત્તિના લય વખતે કે વૃત્તિની ઉત્પત્તિને વખતે ચિદ્રૂપતામા વધ-ઘટ થતી નથી. પછી તે વૃત્તિ, લય પામે કે ઉત્પન્ન થાય, પણ નિર્વિકલ્પતા અકૃત્રિમ છે આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પતા સદૃશ પરિપૂર્ણ છે પછી ચાહે તો સવિકલ્પતા ઉઠે કે લેખે, અને 'હું પ્રજ્ઞ' એ અભિમાનની વૃત્તિ લે, તો પણ ભલેને લે ? દેહના વેપાર પદ્ધતિ ભલેને થાય ? હું નિર્વિકલ્પ ને પરિપૂર્ણ છું તે કદી પણ સવિકલ્પ થતો નથી એવું સ્મરણ રાખવું

હું સ્વિકલ્પ ! સાવધ રહે ! અરે, જેથી એક દેહની સવિકલ્પતા, તું નિર્વિકલ્પપણે બાળે છે, તેવી જ રીતે તું મર્વના બાળનારો છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધી મર્વમા સવિકલ્પ એક જ છે તે સવિકલ્પ સ્થાવરમા લીન થઈને રહે છે પણ લયને બેનારો જેમ તું છે તેમ તેના બેનારો પણ તું જ નિર્વિકલ્પ છે એક દેહમા જેમ સ્વપ્ન બાગૃત છે તેમ જગતમા પણ સવિકલ્પતા મ્પટ છે એક દેહમા જેમ મૂર્ચ્છા અને સુષુપ્તિ છે, તેમ સ્થાવરમા સવિકલ્પતા શુપ્ત રૂપે છે શુપ્ત એવે અજ્ઞાનમા લીન હોય સ્થાવરની સવિકલ્પતા અજ્ઞાનમા લીન છે અને જગતમા વૃત્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વમા સવિકલ્પતા પ્રગટ છે એવી સ્થાવર જગતમાત્ર સર્વ સુધિચરના, કીડીયાં લઈને પ્રજ્ઞા સુધી, એક પદાર્થના નમુનારૂપ જીવ નહિત સવિકલ્પતા, તે એવી એક પિડામા ભેઈ, તેવી જ સર્વમા સવિકલ્પની એકરૂપતા બો, જેવું પોતાનું લયસાક્ષીપણું નિર્વિકલ્પ છે તેવું જ, જેના પર સવિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તે સવિકલ્પનું અધિષ્ઠાન નિર્વિકલ્પ છે એમ સર્વમા બો સર્વનું પિડા જીવું જીવું છે, તેથી સર્વમા નિર્વિકલ્પ ભિન્ન છે એમ માનવું નહિ સ્થાવર-જગતમા તું એકલો જ નિર્વિકલ્પ છે અરે, સર્વમા સવિકલ્પતા એક જ છે, તો સર્વની નિર્વિકલ્પતા ભિન્ન શી રીતે હોય ? સર્વ ધરાના જલમા પ્રતિબિંબિત થયેલ આકાશ અભિન્ન છે, તો પછી સુખ્ય બિંબ જે મહાકાશ, તે જીવું શી રીતે હોય ?

પાચ ભૂતથી માલીને તણખલા પર્યંત સર્વને સ્થાવર કંડે છે સ્થાવર પદાર્થ જેમ જડ છે, તેમ સર્વ જગતમા દેહ જડ છે જેમ ચાર ભીતોવાળા ચોખડા ધરમા, પાણી ભરેલા અથવા ખાલી પડેલા સર્વ ઘડમા માલી એક જ છે, તેમ પચ્ચભૂતાત્મક પ્રજ્ઞાકાં અને તેમાના મર્વ ભૌતિક પદાર્થ, એ મર્વ પણ જડખણુમા એકરૂપ જ છે

જલથી ભરેલા ઘડમા આકાશ પ્રતિબિંબિત છે અને ખાલી ઘડમા આકાશ અદૃશ છે તેમ મૂર્તિથી લઈને પ્રાણ સુધીના જે તરવો પિડામા છે, તેમા સવિકલ્પતા મ્પટ છે અને આકાશથી લઈને તણખલા સુધી, જેમા પ્રાણ જૂઠું રહેલ છે, તેમા સવિકલ્પતા શુપ્ત છે સપ્રાણ એવા જે કીડીવી લઈને પ્રજ્ઞા સુધીના સર્વ પ્રાણી છે તેમા સવિકલ્પ પ્રગટ છે પાણી ભરેલા ઘડમા આકાશનું પ્રતિબિંબ જેવું મ્પટ દેખાય છે, તેવી સવિકલ્પતા સર્વમા મ્પટ ભાસે છે-સર્વમા વ્યાપક છે, પણ એ સવિકલ્પનું અધિષ્ઠાન, નિર્વિકલ્પ એક જ છે જેમ જીવું જીવું પાણી ભરેલા અને ખાલી ઘડાઓમા તથા મકાનમા આકાશ એક જ છે, તેમ નાના-મોટા, જીવું જીવું નામરૂપાત્મક સ્થાવર જગતમા પ્રાણી પદાર્થમા નિર્વિકલ્પ ચિદ્રૂપ-મદ્રૂપ એકરૂપ જ છે જેમ નિર્વિકલ્પ મર્વમા વ્યાપ્ય, તેમ સવિકલ્પ મર્વમા ઊપજીતું સવિકલ્પ અકલિપ રહ્યું, પણ નિર્વિકલ્પ તો નિર્વિકલ્પપણાથી જ છે જેમ જલ સહિત પ્રતિબિંબ ચચલ દેખાય છે, ઊપજે છે, નષ્ટ થાય છે અને હાલ-ટાલક થાય છે, તેમ સવિકલ્પ ઊપજે છે, લોપાય છે અને ભાસે છે ડોઢપણુ વસ્તુમા સવિકલ્પ, કદીપણુ નિશ્ચય થતું નથી તેમ જ સર્વ વ્યાપક નિર્વિકલ્પ, કદીપણુ ચચલ થતું નથી ઘડમા અને મકાનમા આકાશ ભરેલું છે તે કદીપણુ ઊપાધિને લીધે હાલતું નથી એ પ્રમાણે પિડા પ્રજ્ઞાકાં તેમ જ સ્થાવર જગતમાત્ર જગત સર્વ પાચભૂતોનું પાખડ છે જેવો એક દેહ છે તેવા બધાય ભૌતિક છે પોતાના દેહમા મૂર્તિથી પ્રાણ સુધી જેવી સવિકલ્પતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી કીડીથી લઈને પ્રજ્ઞા પર્યંત, સર્વમા સવિકલ્પતા જીવે છે એમ તું બાળુ તે જેવી લય સાક્ષીની નિર્વિકલ્પતા અતરમા અનુભવી છે, તેવી

જ નિર્વિકલ્પતા, આકાશ પ્રમાણે સર્વમાં એક રૂપે
જો. સર્વમાં નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્મા એક રૂપ છે. તેણે
સવિકલ્પ નામ રૂપને સ્પર્શ સુઢાં, નથી કર્યો. ધર્મ
ધર્મી સાથે સર્વનાં અનંત કર્યો થતાં જાય છે, પણ
સવિકલ્પ નામરૂપ નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાત્માને સ્પર્શ કરતાં
નથી. સર્વ પ્રાણીમાં હું હોવા છતાં તેનાં પાપ-પુણ્ય
હું લેતો નથી; તો પછી આ એક દેહ ઉપાધિનું
ચલન, હું શા માટે માથે લઉં? જેવા મને તમામ
દેહ પરોક્ષ છે, તેવા જ, આ પ્રત્યક્ષ દેહ પણ પરોક્ષ
છે. અને લયસાક્ષી જે હું અપરોક્ષ, તે સર્વમાં
નિર્વિકલ્પ એ જ છું. જે અહં સ્ફુર્તિ લે છે, તે
સવિકલ્પ-ચેતન, જેનું આ દેહમાં છે તેનું જ બીજાના
દેહમાં પણ છે. જેવી એક દેહમાં એ સવિકલ્પતા,
હું નિર્વિકલ્પથી પરોક્ષ છે, તેવી જ, સર્વમાં અચળતા
રૂપ સવિકલ્પતા ઊઠે છે, તે નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન છે.
સર્વ નામરૂપનું નિર્વિકલ્પ અધિષ્ઠાન જે સર્વમાં વ્યાપક
પ્રજ્ઞા પ્રત્યગાત્મા, તે જ હું એક અપરોક્ષ છું. મારા
સિવાયનાં બાકીનાં સર્વ પરોક્ષ છે. સવિકલ્પ અહંનિષ્ઠ
અને નિર્વિકલ્પ તે સ્વતઃ હું જ અપરોક્ષ સ્વયં છું.
એ જે પ્રકાર સર્વમાં જો. આકાશથી લઈને તુલ્ય
પર્યંત જડ અને પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી પર્યંત જંગમ,
એ ગમે તે અવસ્થામાં એકરૂપ જો. નિર્વિકલ્પ તો હું
પ્રજ્ઞા, જ્યોત્પ્રીત એકરૂપ સમ છું. કે જેમાં સવિકલ્પનો
ઉદય, સ્થિતિ અને લય થાય છે સવિકલ્પતા, સર્વ
પિંડ સહિત નિર્વિકલ્પ ચિદ્ગંગાનમાં છે અને નિર્વ-
કલ્પ ચિદ્ગંગાન સર્વ સવિકલ્પમાં વ્યાપકપણે અપ-
રોક્ષ છે જેમ ઘટ, મઠ આકાશના પેટમાં છે તેમ
ઘટ-મઠમાં આકાશ છે એ રીતે આપણામાં જગત
અને જગતમાં આપણે છીએ. આ સર્વ જગત સવિ-
કલ્પ છે. પાણી પર તરંગ અને તરંગમાં પાણી છે, તેમ
સવિકલ્પમાં પ્રજ્ઞ છે. એ પ્રમાણે જગતમાં પરિપૂર્ણ
નિર્વિકલ્પ અનંત અને અનંતમાં સર્વ જગતની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે. સવિકલ્પ ઉત્પન્ન
થતાં જ, તેની અંદર-બહાર નિર્વિકારી લય સાક્ષી પ્રજ્ઞા
વ્યાપી રહે છે, એટલું જ નહિ પણ સવિકલ્પ
જ્યાંયુધી રહે છે ત્યાંયુધી તેની સર્વ તરફ નિર્વિકલ્પ
પ્રજ્ઞાવ્યાપી રહે છે, અને લયકાળે લયસાક્ષી પ્રજ્ઞા છે

જ. એ રીતે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ જરા પણ
ભિન્ન નથી. નામરૂપાત્મક જગત ઉત્પન્ન થયું, તેની
તે નિર્વિકલ્પથી પૃથક્ સત્તા છે જ ક્યાં? સવિકલ્પમાં
અહંપણું પરપ્રજ્ઞનું છે. પ્રજ્ઞાના ચિદ્રૂપણથી એ
સવિકલ્પ ભાસે છે અને વ્યાપાર કરે છે; માટે તેમાં
ભાતિપણું પ્રજ્ઞનું જ છે. પ્રિયત્વ, આસ્વભાવ આનં-
દનો છે, અને આનંદ એ પ્રજ્ઞનું જ લક્ષણ છે. તેથી
આ સવિકલ્પમાં અસ્તિ, ભાતિ પ્રિય એ પ્રજ્ઞનાં
જ લક્ષણો છે. એ લક્ષણો અલગ કરીને સવિકલ્પ
શું છે તે જોવા જાયો તો મળનાર જ નહિ! માટે
સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પથી ભિન્ન નથી. જાને એક રૂપ
જ છે. દોરીથી જુદું સર્પનું, છીપથી જુદું ચાંદીનું,
અને હુંકાથી જુદું પુરપનું બીજું રૂપ છે કે? તેમ
અસ્તિ-ભાતિ, પ્રિય, અધિષ્ઠાનથી નામરૂપનું કયું
જુદાપણું છે? જો જુદાપણું હોત, તો તે લક્ષણથી
અમુક જુદાપણું છે એમ કહેવામાં આવ્યું હોત.

વારુ, રજનું, સર્પાદિકે દૃષ્ટાન્ત વિવર્તાત્મક છે.
પરંતુ જે સૌપાધિક ઉત્પન્ન થયાં છે, તે પણ અધિ-
ષ્ઠાન વિના અરૂપ છે. શું માટી વિના ઘડનું કે કાપુસ
વિના તંતુ અથવા વસ્ત્રનું અને સુવર્ણ વિના દાગી-
નાનું કોઈ રૂપ છે ખરું? જેમ પાણી વિના તરંગ
નથી અને આકાશ વિના યેષ નથી. તેમ નિર્વિકલ્પ
વિના આ જગત સવિકલ્પરૂપે છે જ ક્યાં? ઘટ
અને સર્પની કલ્પના વ્યર્થ છે. રજનું અને માટી જ
છે. સર્પ અને ઘટ છે જ નહિ; તેમ જે આકાશમાં
આવે છે તે તું રૂપ છે તેનાં આ અમુક, આ અમુક,
એવાં નામ છે, પણ તે નામ-રૂપ જાને અસત્ રૂપ
છે. તેની ઉત્પત્તિ નથી અને સ્થિતિ પણ નથી. એ
તમામ અજ્ઞાનની કલ્પના છે. એ સિવાય તેનું
અસ્તિત્વ ક્યાં છે? અનેક પાતું પણ છે જ નહિ,
નામ રૂપનો બાધ કરતાં સર્વ પ્રજ્ઞ જ છે એમ ધ્રુતિ
કહે છે. માટે પૂર્ણપણે એક નિર્વિકલ્પ જ છે, સવિકલ્પ
છે જ નહિ. સર્પ નથી. કેવળ દોરી જ છે. રૂપ
નથી. કેવળ છીપ જ છે. તેમ એક નિર્વિકલ્પ જ છે.
સવિકલ્પ છે જ નહિ. હુંડ જ છે. પુરૂષ ક્યાં છે?
માટી જ છે. ઘડા ક્યાં છે? કાપુસ જ છે. તંતુ-પટ
ક્યાં છે? તેમ નિર્વિકલ્પ જ એક છે. સવિકલ્પ ક્યાં

છે? અલંકાર નથી. સુવર્ણ જ છે. તરંગ શાનો? દેવળ પાણી જ છે. તેમ ધર્મધર્મી લક્ષણવાળો સવિકલ્પ વળી કેવો? એક નિર્વિકલ્પ જ છે.

ઘટાદિકમાં ભેવા જઈએ તો માટી ભાસે છે પણ દેવળ માટીમાં ભેવા જઈએ તો ઘટાદિકનો લેશ પણ મળતો નથી. તેમ સવિકલ્પમાં ભેવા જઈએ તો નિર્વિકલ્પ જ જોતાપ્રેત ભરેલો છે. લયસાક્ષીના અનુભવથી દેવળ નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ લુપ્ત થયો. લયસાક્ષી નિર્વિકલ્પમાં સવિકલ્પ છે જ નહિ, પછી કંઈ જોડે તો પણ એક નિર્વિકલ્પ વિના બીજું કશું જ નથી. એ પ્રમાણે અવયવ-વ્યતિરેકની યુક્તિથી યથાર્થ જોઈએ છીએ ત્યારે, ત્રણ પ્રકારના પ્રમાણથી ક્યારે પણ સવિકલ્પ નથી જ નથી. પણ ત્રણે કાળમાં એક નિર્વિકલ્પ જ છે. એ રીતે વિચારથી નામ રૂપનો ત્યાગ કર્યા પછી સર્વ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય રૂપ જ છે. પછી સ્થાવર જગમ કેવાં? મૂલ ભૌતિક કેવાં? બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પણ ક્યાં છે? અને કીરાદિ અનેક પિંડ ક્યાં છે? એકલો અવિનાશી નિર્વિકલ્પ જ છે. તેમાં નામરૂપ છે જ નહિ, આપણો દેહ અને જગત ઉત્પન્ન જ થયાં નથી; પછી સવિકલ્પ ક્યાં પેદા થાય? એ રીતે સવિકલ્પનો અભાવ થયો અને સદૈવ એક નિર્વિકલ્પ જ રહ્યો. તેમાં હું-તું પહોં ક્યાં છે? પરોક્ષ અપરોક્ષ ક્યાં છે? એવો જેને નિશ્ચય થઈ ગયો, તેને સમાધિ ઉત્થાન થયા છતાં તેની સમાધિનો ભંગ થતો નથી.

સમાધિના પ્રકારોનું વર્ણન.

વૃત્તિના લય થયા પછી જે સમાધિ થાય છે તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, અને સર્વનો ઉદ્ભવ થાય ત્યારે પણ એકરૂપ સ્થિતિ રહે, તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. સુવર્ણને ગાળીને જોઈએ તો તેમાં અલંકારનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમ સવિકલ્પ જરા પણ રહે નહિ, તે જ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, અલંકાર હોય ત્યારે પણ જેનું નામ રૂપ વિના સુવર્ણ રહે છે તેમ સવિકલ્પ જોખને છે ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પ જ રહે છે, એ સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. સવિકલ્પ જોડે છે પણ તે નિઃસ્વાપણથી અનુભવમાં આવે છે તે સવિકલ્પમાં રહીને પણ જે અસ્તિ થતો નથી તે

જ નિર્વિકલ્પ છે. અલંકાર જાન, તેથી કંઈ સુવર્ણમાં વધ-ઘટ થતી નથી. અલંકાર રહે, કે નાદ થાય પણ સુવર્ણ એકરૂપ જ છે. તેમ સવિકલ્પ જોખને કે લોપાય પણ નિર્વિકલ્પ મઠ્ઠ જ એકરૂપ જ છે.

શિષ્ય-એ ખરેખર એમ જ છે, તો સવિકલ્પના સમયે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પના સમયમાં નિર્વિકલ્પ, એવાં બે નામ શા માટે જોઈએ? નિર્વિકલ્પને વળતે નિર્વિકલ્પ જ છે અને સવિકલ્પ ઊઠે ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પ જ છે; પછી સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત નામ શું વ્યર્થ નથી થતાં?

ગુરુ-નામ તો વ્યર્થ થાય છે જ, પણ સાધકને સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, એમ બે ભાવ ભાસ્યા તે માટે જ સમાધિને સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞાત અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞાત, એવા બે નામ આપ્યાં, તે એ રીતે કે, સવિકલ્પના અભાવમાં નિર્વિકલ્પતા તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ અને સવિકલ્પના એકરૂપતા, તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. પૂર્ણજ્ઞાનીને સવિકલ્પને વળતે અને નિર્વિકલ્પને વળતે જરાપણ બીજી સ્થિતિ થતી નથી, તે જ હવે સાધકને નિશ્ચય થાય તે માટે કહ્યું છું.

સવિકલ્પ, નિર્વિકલ્પથી ભુદો નથી જ, એમ અન્યથનું હમણું કથન કર્યું, તે હિસાબથી જોઈએ છીએ તો સવિકલ્પ, મધ્યમાં ઉત્પન્ન થયા જેવું માત્ર લાગે છે પરંતુ આદિ અંત અને મધ્યમાં ખરેખર તો એક નિર્વિકલ્પ ચેતન જ છે એવો નિશ્ચય થવાથી જેનો સંશય મૂળમાંથી ગયો, તે કોઈપણ અવસ્થામાં હોય તો પણ તેને સહજ સમાધિ જ છે.

સહજસમાધિ અને સહજ અવસ્થાનું વર્ણન.

સવિકલ્પ ચિદ્રૂપ હું જ છું, નિર્વિકલ્પતો હું સ્વભાવથી જ છું. અલંકાર ભાંગ્યો કે ઘસાયો તો પણ સુવર્ણ જ છે. તેમ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પના વિષયમાં બીજો ભાવ જ નથી. જ્ઞાની, બ્રહ્માથી કીડી મુધી સર્વ જગતને ભુજે છે અને તે મારાં પોતાનાં અંગ છે એમ માને છે પૈતૃ જડ અને આ ચેતન એવા બે ભાવ તે માનતો નથી.

બોલવા માટે સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ એમ બે ભાગ કર્યાં, પણ જ્ઞાની, તે પ્રકારને પણ પોતાનું જ રૂપ માને

છે. સ્ફુર્તિથી લક્ષને દેહ પર્યાંત, તમામ વસ્તુજાત સાવિકલ્પ છે, પણ જ્ઞાની, નામરૂપ છાડીને એક નિર્વિકલ્પ ને જ અહણ કરે છે તે એવી રીતે કે, સવિકલ્પ ચિત્રૂપ પણ હું જ છું. અલંકારમાં એક રૂપ મુચ્છું જ છે. બીજાપણાનું તેને ભાન નથી. એ રીતે જ્ઞાનીને નામરૂપ જગતનું ભાન નથી. તેની સામે વિષ્ણુ આદિ દેવ આવે અથવા સામે ક્રીડાને દેખે, ત્યારે દેવ શ્રેષ્ઠ અને ક્રીડો નીચ એમ માનતો નથી પણ તેણે વિષ્ણુ અને ક્રીટક સર્વ હું જ એક નિર્વિકલ્પ છું એમ માન્યું. તેમજ આકાશમોહું અને તણખહું નાનું એ જુએ છે પણ તેના નાન-મોટાની ભાવના કરતો નથી, પરંતુ હું જ એક સ્વતઃ સિદ્ધ નિર્વિકલ્પ છું એમ સમજે છે. જેમ સર્વસંઘસહિત એક દેહ હું જ છું એવો મનુષ્ય અનુભવ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને મન આ સર્વ બ્રહ્માંડ, અપરોક્ષ બ્રહ્મ જ છે. સવિકલ્પને વખતે સર્વ સવિકલ્પ હું જ નિર્વિકલ્પરૂપથી છું એમ માને છે. કેવળ નિર્વિકલ્પ પોતે શુદ્ધ છે. નિર્વિકલ્પ સ્વતઃ શુદ્ધ પોતે અતુલવનારથી રહિત અનુભાવ્યરૂપ છે, ત્યાં સવિકલ્પના અભાવમાં હું-તું પહું ઊઠવાનું જ ક્યાંથી? સવિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ એકરૂપ અહણ કરે છે, પણ નામ-રૂપ કે બિંદુ-નીચ ભાવ તેને સ્પર્શ કરતો નથી. ભલે એ સર્વ સવિકલ્પરૂપ હોય કે, નિર્વિકલ્પરૂપ હોય પરંતુ જ્ઞાનીમાં એપણાનો ભાવ જ નથી. નિસ્તરંગ કે સતરંગ સમુદ્ર જેમ એકરૂપ, અખંડ છે, તેમ સવિકલ્પમાં કે નિર્વિકલ્પમાં જ્ઞાની અમ્લગ સ્વતઃ નિર્વિકલ્પજ છે. જેમ મેઘ સહિત કે મેઘ રહિત આકાશમાં ન્યૂનાધિકતાનો લેશ પણ નથી, તેમ સવિકલ્પમાં કે નિર્વિકલ્પમાં અવિનાશી નિર્વિકલ્પ જ છે. જવાલા, જલે કે છુગ્રાય ત્યારે જેમ અગ્નિની એકરૂપતા છે, તેમ સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પમાં શુદ્ધ નિર્વિકલ્પની એકરૂપતાજ છે. મુગજળ પટો કે નાસો, પણ સૂર્યે પોતાના તેજથી કિંચન રહેતું. સવિકલ્પમાં અને નિર્વિકલ્પમાં સ્વતઃ નિર્વિકલ્પ જ પ્રગટ છે. પછી આહિ સવિકલ્પતા ઊઠે કે આહિ નિર્વિકલ્પતા સંચિત રહે, પણ બીજી ક્ષિતિ આવતી નથી. તો પછી લેહ કયા ધવાનો? આ જગત વહેવાર કરે છે કે પટેલું છે,

તેનું જેમ જ્ઞાનીને સ્મરણ નથી, તેમજ પોતાનો દેહ વહેવાર કરે છે કે પટેલો છે તેનું એ તેને ભાન નથી; પોતે, જેવો નિર્વિકલ્પ પરિપૂર્ણ છે તેવોજ પોતાને માને છે.

સ્ફુર્તિથી લમને દેહ પર્યાંત સર્વ જગતમાં વ્યાપાર કરે છે અથવા સ્વપ્નમાં સૂક્ષ્મદેહ ક્રીડા કરે છે અથવા સુષુપ્તિમાં બધા જ લીન થઈ જાય છે. દેહ, મુચ્છિત થાય, અથવા મરે કે સમાધિમાં એકાગ્ર થાય, પરંતુ નિર્વિકલ્પ તમામ અવસ્થામાં પરિપૂર્ણ એકરૂપ જ છે. કાવેતે વર્તનમાં, સુષ્પમાં, દુષ્પમાં અથવા લોગ લોગવે ત્યારે પણ નિર્વિકલ્પની એકરૂપતા એ જ સહજ સમાધિ. પોતે એક જ સર્વ જગતરૂપ અથવા સર્વ જગત પોતામાં; ત્યાં એક દેહનું કર્તાપણું ક્યાંથી રહે? જગત ઉપનન થાય કે લય પામે, તેનો જે નિર્વિકલ્પને સ્પર્શ થતો નથી, ત્યાં એક શરીરના આપારથી નિર્વિકલ્પ, વ્યાપારી કેમ થયો? હવે સવિકલ્પ જોડે કે રહેા, દેહાદિ જગતનો ઉદ્ભવ થાઓ કે લોપ થાઓ, પરંતુ જ્ઞાનીની ક્ષિતિ એકરૂપ એ જ સહજ સમાધિ. હે રવિદત્ત! એ ચરમ ક્ષિતિ એક રૂપ સહજમાં સહજ છે. આ ક્ષિતિથી શ્રેષ્ઠ બીજી ક્ષિતિ નથી; માટે તેને ચરમક્ષિતિ કહે છે. જીવન-મુક્તિ વિદેહ ક્ષિતિ; અલિપ્ત ક્ષિતિ, કેવલયુક્તિ આદિ સર્વ ક્ષિતિ આ ચરમ ક્ષિતિમાં છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાથી જુદું કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી અધિક શું કહું! નિત્ય મુક્તિ પણ તેના વડે જ છે. સર્વ જ્ઞાનીઓનું વર્તન, આ ચરમ ક્ષિતિના યોગથી થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર, એજ ક્ષિતિમાં વ્યાપાર કરે છે. તેમજ વશિષ્ઠ, નારદ, સત્યુમાર અને તે સિવાય બીજા પણ મોટા મોટા જ્ઞાની, પૂર્વે દત્તાત્રેય આદિ થયા અને વર્તમાનકાળમાં અત્યારે છે તે આ જ ક્ષિતિથી લોકોમાં વિચરે છે. તેમાં ભેદભાવ છે જ નહિ. વિષ્ણુ અને શિવ પ્રગટ થતાં તુરત જ તેને ગુરુ વગર આ ક્ષિતિ પ્રાપ્ત થઈ, અને બીજાને ગુરુગુણથી પ્રાપ્ત થઈ. એટલો જ વિષ્ણુ-શંકર અને બીજા જ્ઞાનીઓમાં ભેદ છે. પણ ક્ષિતિમાં અતુભાવ ભેદ નથી. જ્ઞાનીને આ એકરૂપ સહજ ક્ષિતિ પ્રાપ્ત

છે. વધારે શું કરું? હે રવિદત્ત! અમે પણ આ સ્થિતિમાં જ છીએ. અને તેજ સ્થિતિ તને પ્રાપ્ત થાય તે માટે કરું છું.

જેને અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું અને લયસાક્ષીત્વ અભિન્નપણે જાણ્યું હોય તે જ્ઞાનીને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય એવું કહેવાનું પણ બનવાનું નહીં. પરંતુ કોઇને એ સ્થિતિ, જ્ઞાન થતાં જ વિચારના નિશ્ચયથી તત્કાળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને કોઈ ધીરે ધીરે વૃત્તિના અભ્યાસથી દૃઢ કરે છે. જેમ અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બે અધિકારી છે, એક વિચારથી જલદી પ્રાપ્ત કરે અને એક મંદ બુદ્ધિ અભ્યાસથી ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત કરે, તેમજ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ, એમ બે અધિકારી છે; તેમાં ઉત્તમને આ ચરમ સ્થિતિ તુરંત પ્રાપ્ત થાય છે અને કનિષ્ઠ, વૃત્તિના અભ્યસથી ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્તમ અધિકારીનો નિશ્ચય એવો છે કે હું 'પોતે બ્રહ્મ જ છું'. મારાથી જુદા કોઈ સવિકલ્પ પેદા થયો જ નથી.

અજ્ઞાનથી જગત સત્ય અને પોતાનું જુદાપણું કલ્પેલું હતું તે મિથ્યા છે. જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન સહિત એ બધું ગયું. પહેલેથી જ હું 'પોતે બ્રહ્માત્મા છું' કોઈએ નવો કર્યો નથી. તેમજ દેહસહિત સંપૂર્ણ જગત પહેલેથી જ મિથ્યા છે, એવો નિશ્ચય જેણે દૃઢ કર્યો તે અભિન્ન કદીપણ ભિન્ન થવાનો નહિ અને ભિન્નરૂપે જેટલું જગત છે તે સવિકલ્પમાં જ્ઞાની સત્યત્વ આવવા દેતા નથી. એવા નિશ્ચયથી દેહાદિ જગતરૂપ સવિકલ્પની જેટલી વર્તણૂક થવાની હોય તે ભડેને થાય! એ બાબતનો સંશય જેણે જોદી કાઢ્યો છે એ જ સંકેત સ્થિતિ. એ સ્થિતિ, અપરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી પૂર્ણ વિચારવંતને તુરંત જ પ્રાપ્ત થાય છે પણ મંદને જલદી પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણકે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન અભ્યાસની સહાયતાથી થયેલું છે. તેના સંશયને લીધે દૃઢ નિશ્ચય એકાએક થતો નથી.

શિષ્ય-ક્ષણભર નિર્વિકલ્પ દૃઢ કરવું, ક્ષણમાં સવિકલ્પ પ્રતિ આવવું, ક્ષણભર વૃત્તિનું સમાધાન થાય અને ક્ષણમાં તાલાવેલી લાગે, એવું અપરોક્ષ

જ્ઞાન થયા પછી પણ કેમ થાય છે ?

ગુરુ-આ પૂર્વનો અધ્યાસ એમ કરે છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન, બે કે થયું; પણ દૃઢ અપરોક્ષતાને પામ્યું નથી. માટે પૂર્વનો દૃઢ અધ્યાસ હોતો તે વૃત્તિમાં ઊઠ્યો. વૃત્તિને "હું" દેહ છું" એવો પુરાતન દૃઢ અભ્યાસ છે. અને "અહંબ્રહ્માસ્મિ" જ્ઞાન આવ્યારે જ થયું છે તેથી 'અહંબ્રહ્માસ્મિ' નિર્વિકલ્પ થઈને ત્યાં એક નિમિષ માત્ર રહે છે, તેટલા વખતમાં તો ત્યાં દેહનો અધ્યાસ ઊઠ્યો છે. એમ પૂર્વાધ્યાસની પરિપાકીથી ક્ષણક્ષણમાં વિશ્લેષ ઊઠે છે. અને ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન દૃઢ અપરોક્ષ થયું એમ માનવું નહિ પણ તેને લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું, એટલું જ સમજવું. એવા મંદ અધિકારીએ દૃઢ અપરોક્ષતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને ત્યારે જ જેવી દેહ-બુદ્ધિ દૃઢ થઈ છે તેવી બ્રહ્મ-બુદ્ધિ દૃઢ થશે. તેથી તે મંદ અધિકારી માટે વૃત્તિનો અભ્યાસ અર્થાત્ સ્મરણરૂપ નિર્દિધ્યાસ જ જોઈએ. આ અભ્યાસથી દેહ બુદ્ધિ ક્ષીણ કરીને બ્રહ્માત્મ નિશ્ચય વધારવો. સંકલ્પ ઊઠે-રહે, કે જાય, પરંતુ તેમાં સત્યત્વ આવવા દેવું નહિ, પણ મિથ્યાનું સ્મરણ રાખવું. આ પ્રમાણે લાંબો વખત અભ્યાસ થાય છે ત્યારે વૃત્તિની અહંતા મમતા ગળે છે. સંકલ્પ ઊઠે ત્યારે મિથ્યાપણાના સ્મરણ સિવાય બીજી ઉપાય નથી. અહીં પોતાના લયસાક્ષી બ્રહ્માત્મ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું અને ત્યાં સંકલ્પ ઊઠે ત્યારે તેના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ રાખવું. પછી દેહબુદ્ધિનો વિશ્લેષ ઉઠેતો નથી અને બ્રહ્માત્માનો નિશ્ચય થાય છે.

શિષ્ય-અહીં બ્રહ્માત્માનું સ્મરણ અને ત્યાં સવિકલ્પનું મિથ્યા દર્શન, એમ બન્ને તરફ એજ-તાણ શા માટે કરવી? તેના કરતાં તો સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ કેમ ન કરવો? સવિકલ્પનો નિરોધ કર્યા પછી બાકી જે લયને સાક્ષી રહેશે તેજ પોતે નિર્વિકલ્પ સ્વતઃ રહે છે. એ માટે સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ કરીને અસંપ્રગ્ન નિર્વિકલ્પ અખંડ સમાધિ સ્થિર કરવી, અને સવિકલ્પનું જરાપણ ઉત્થાન થવા દેવું નહીં. (રવિદત્તનો પ્રશ્ન સાંભળીને ગુરુ મહારાજ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા,)

ગુરુ-હે સવિદત્ ! હવે તું આ વિરોધાત્મક પ્રશ્ન કેમ કરે છે ? અરે, પહેલાં તે કહ્યું હતું કે, દેહ બુદ્ધિ મને સ્પર્શતી નથી. ભલેને મૃગજલવત્ સર્વ મિથ્યા ભૂત દેખાયા કરે ? એ તું ભૂલી ગયો અને હવે કહે છે કે સર્વ સવિકલ્પનો નિરોધ થાય ! પણ હે, સવિદત્ ! એ વાચુનો રોધ તો કલ્પાંતે પણ થવાનો નહિ.

શિષ્ય-હું તે ભૂલ્યો નથી; પણ આપ જોલ્યા કે, સમાધિનાં લક્ષણ એ પ્રકારનાં છે. એક સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ અને જાગૃત્ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ. એમ બે પ્રકારનાં સમાધિનાં લક્ષણ છે. માટે મેં વિનંતિ કરી કે, એક નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ જ થાય. મને અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ યથાર્થ સમજવામાં આવી નથી માટે હે સ્વામીજી ! તમે મને તે સમાધિ સમજાવો.

ગુરુ-હે વત્સ ! અમે સમાધિના બે પ્રકાર કહ્યા તેના ભાવ જુદા જ છે.

અસંપ્રજ્ઞ સમાધિનું યથાર્થ નિરૂપણ.

આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સાધવા માટે સવિકલ્પને કેવળ નિર્મૂળ કરવો જોઈએ, એવો અમારા કહેવાનો ભાવ નથી. કારણ કે દેહ જાપાધિ છે ત્યાં મુખી સવિકલ્પતા જાહેર, અને તે સાથે મન-બુદ્ધિ આદિના પણ ઉદ્ભવ થાય છે, એ પહેલાં જ અમે તને કહેલું છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બંને વૃત્તિમાં જ છે. નિર્વિકલ્પનો અનુભવ કરવાનું જાહેરું તેથી સ્મરણ કે વિસ્મરણ, એ વૃત્તિને જ છે. પરોક્ષ-અપરોક્ષ, શોક ભંગ, અને નિરુક્ષા તૃપ્તિ; એ મોક્ષરૂપ અવસ્થા સવિકલ્પની જ છે.

તે વૃત્તિનો નિરોધ ક્યાં પછી અખંડિત રહેલ નિર્વિકલ્પતાને અજ્ઞાન ક્યાં છે કે, તેને હટાવવા માટે હવે જ્ઞાન થયું જોઈએ ? નિર્વિકલ્પ તો નિર્વિકલ્પ જ છે. તેના પર જ્ઞાન કે અજ્ઞાન અને સ્મરણ કે વિસ્મરણ આદિ કોઈપણ પ્રકારનો આરોપ નથી. વૃત્તિની જ્ઞાનાદિ અવસ્થા થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ તથા વિજ્ઞાપિત બંધન હટી લાય છે. જે તે વૃત્તિને નિરોધ કરવામાં આવશે તો પછી જ્ઞાનના અનુભવનું સ્મરણ કોણ રાખશે ? જ્ઞાનાનુભૂતિનું

સ્મરણ થયા વિના અજ્ઞાનબંધન સહજમાં તુટવાનું નહિ. અજ્ઞાન શીટ નહિ ને વૃત્તિને નિરોધ કરે, તો તેમાં શો ફાયદો ? તેને જ્ઞાન કહેવાય નહિ અને તે સમાધિ નથી, પણ તેને ઉંઘ જ સમજાવી.

વૃત્તિનું સર્વ અજ્ઞાન જાય અને અખંડ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સ્ફુરે તે જ જ્ઞાન કહેવાય; ને તેનાથી જ મુક્ત થવાય. એમ હોવાથી વૃત્તિનો નિરોધ કરવો એ વ્યર્થ છે. બીજું એ છે કે ઈન્દ્રિય જે જે ઉત્પન્ન કર્યું છે તે તે જીવ કાઢી નાખે તો પણ તેનો લોપ થતો નથી. મન-બુદ્ધિ ઈન્દ્રિય ઉત્પન્ન કરી છે તે શી રીતે નષ્ટ થાય ? તે તો નષ્ટ થાય તેમ નથી, પણ ઈન્દ્રિય કરેલી મુદિપર જીવની જે કલ્પનાથી બાધક રચના ઘર્ષ હોય તેનો ત્યાગ કરે ત્યારે સાધક સમાધાનને પાત્ર થાય છે. માટે સાધકે સ્વતઃ સિદ્ધ જીવના બાધા રૂપ જે વિકલ્પ હોય તેનો નિરોધ કરવો તે જ દૂંડમાં અહીં કહ્યું છે, જેથી આગળ નિર્વિકલ્પ સહજ સમજાયે.

સ્વતઃ : સિદ્ધ જે બાધક વિકલ્પ, તે જરાપણ ન રહે તેમ મોટા પ્રયત્નથી નિરોધ કરવો તે મિથ્યા ધર્મધર્મીસહિત મનબુદ્ધ્યાદિ સર્વ મિથ્યા ભૂત ઈન્દ્રિયે પણ ભલે દેખાય; તેનો નિરોધ કરવો નહિ. પહેલાં તને જીવસાધનું વિસ્તૃત નિરૂપણ સંભળાવ્યું છે. તેમાં બધું જ બાધક નથી. ચોક્કસ મોક્ષ માટે ઉપયોગી છે. જાગૃત્તી લઈને મોક્ષ પર્યંત સર્વ જીવકૃત જ છે; પણ તેમાં મોક્ષ દેનાર જે શાસ્ત્રીય દેવ છે, તેનો ત્યાગ કરીશ તો મોક્ષ શી રીતે પ્રાપ્ત થશે ? ધ્રુવજી મનન નિદિધ્યાસન અને અર્કપ્રહાસ્મિનો અવયાસ, એ વિચાર સહિત સાધકને મોક્ષ દેનાર છે. વૃત્તિનો લય કરીને જોડું, લયચાક્ષીની પ્રતીતિ ધવી, એ પણ સવિકલ્પ જીવ વટે જ થાય છે. એ પ્રમાણે ધ્રુવજી લઈને લયસાક્ષી-પર્યંત જે શાસ્ત્રીય છે તે જીવને જ કરવાનું છે. તે અજ્ઞાનને હટાવીને મોક્ષદાતા થાય છે, માટે તેનો નિરોધ કરવામાં આવતો નથી. તેની તો સાધકને જરૂર છે. અને દેહાદિકની પણ સાધકને અપેક્ષા છે. હવે તું જે નિરોધ કરવાનું કહે છે તેમાં કોનો નિરોધ કરવો, તે કહે. સાધન કરવા માટે ચરીરની જરૂર છે.

ધ્રુવજ્ઞાદિ વ્યાપાર માટે શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયા ભેદથી એ પ્રશ્ન કરવા માટે વાચ્યા ભેદથી મનન કરવા માટે મન-ચુદિ અને ચિત્ત ભેદથી અકલ્પપ્રકાશમિરૂપ નિર્દેશ્યાસ માટે વૃત્તિની જરૂર છે વૃત્તિ ભક્તે સામાન્ય હોય કે વિશેષ વૃત્તિ હોય પણ અભિમાનપૂર્વક અકલ્પિત હોવાથી ભેદથી "અલ્પ પ્રજ્ઞ" પ્રતીતિ દઢતર ધરો ત્યારે જ દેહયુદ્ધિ ગમરો. તે માટે વૃત્તિથી ભક્તને દેહ પર્યંત સર્વ ઈશ્વર-ચુદ્ધિની સહાયતા ભેદથી તેમજ જુદિમા પ્રતિમિબનારો જન પણ ભેદથી એ બધાની જરૂર છે માટે જ તેનો નિરોધ કરવો નહિ, પણ અશ્ચર્યથી -વત સિદ્ધ વિકલ્પનો નિરોધ કરવો જ ભેદથી કામરોગાદિ બાર- છે તેનો, તથા હું અને માનપણનો અને કૃષ્ણાદિ વ્યાપારનો બળપૂર્વક નિરોધ કરવો જ ભેદથી એ રીતે જે વિકલ્પ બાધક છે અને જેનું રૂપ પહેલા કહેલું છે તેને જરા પણ નહેવા ન દેતા પ્રયત્નપૂર્વક નિરોધ કરવો નિરોધ એટલે વિચારથી ઘેર અને મૂઠ વૃત્તિનો ફરીથી ઉદભવ ન થાય એવો લય જ કરવો. તેમજ માત્ર-તાત્રુ સાત્રુ નરસુ, દ્રેષ્ય, ઉપેક્ષ, પ્રિય, એ સર્વ જીવની કૃતિ છે વધુ શુ કરું? જેનાથી દેહયુદ્ધિ વધે ત જીવવૃત્તિ શાસ્ત્રીય અથવા સ્વધર્મરૂપ લોકિકી કેમ ન હોય પણ તેનો ત્યાગ કરવો પુણ્યપાપના બીજ ઉત્પન્ન થાય એવું જે જે અભિમાન બિપરે, તે તે બધન કર્તા છે માટે બળ જારીથી તેનો ત્યાગ કરવો કેનો કેનો ત્યાગ કરવો એ કહેવા માત્રુ તો પાર આવે તેમ નથી પણ અલ્પ ઇશ્વારાથી સમજવું કે જે સ્વત સિદ્ધ બાધક હોય તે બધુ મૂળમાથી કાઢી નાખવું અને જે બાધક નથી પણ બેલટુ અનુદ્રણ છે તે તે જીવકૃત ન્હાન ભોજનાદિ વ્યાપાર છોડવાનો નહિ વૃત્તિથી પ્રાણપર્યંત જેટલું ઈશ્વર નિર્મિત છે તે સર્વ સાધનમા ઉપયોગી છે માટે તેનો જરાપણ નિરોધ કરવો નહિ

શિષ્ય-જ્યા સુધી શુદ્ધ લયસાક્ષીજ્ઞાન થયું ન હતું ત્યા સુધી વૃત્ત્યાદિ સર્વ સાધનની જરૂર હતી હવે તો તે લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું છે તો પછી સાધનોની અપેક્ષા શામાટે રાખવી? જ્ઞાન થયા પછી વૃત્ત્યાદિનું કામ નથી, તો પછી તેનો નિરોધ કરવામા વાધો શો છે?

ગુરુ-જ્યારે અજ્ઞાન હતું ત્યારે વૃત્ત્યાદિકનો વિકાર બાધક ન હતો, અને હવે તો જ્ઞાન થયું છે તે વખતે વૃત્ત્યાદિ બાધક લાગતી હોય તો તે તમારું જ્ઞાન નથી પણ કેવળ બ્રાન્તિ છે કારણકે એ વૃત્ત્યાદિ મિથ્યા છે છતા તેમા તને સત્યતાની પ્રતીતિ આવી છે માટે તેનો ત્યાગ કરવાનું કહેવું એ મિથ્યા અભિમાન છે એથી તો અહીં ઈશ્વર સૃષ્ટિમા સત્યતા આવી અને ત્યા દૈત્ત અકલ્પતા બળવાન બની, હવે અહીં અપરોક્ષજ્ઞાન કયા છે? જે છે તે સર્વ બ્રાન્તિ જ છે સર્વ સત્ય છે, એવી દૃઢ જુદિ ધર્મ, માટે તેનો ત્યાગ કરવા જતા, ત્યાગના અભિમાનનો ભુલો દૈત્ય પેદા થવાથી તું ભયભિત થયો છે માટે સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસનારા તમે કોઈ કલ્પાતે પણ ચુકત થવાના નહિ શોગીને માટે ઉપચાર કરીને તેને નીરોગી કરવો ભેદથી તે નહિ કરતા જેમ શોગીને ઢાકી રાખીને મારે તેમ જેને આ સર્વ હોવા છતા મિથ્યાપણ સમજાય નહિ, ને ખાલી નિરોધ કરીને ભેસે છે તેને મૂર્ખ સમજવો ઘરમા આગ લાગે ત્યારે દરવાજો બંધ કરીને અદર ભેસે, તેમ જીવ અભિમાનથી બધાવ્યો છે છતા નિરોધ કરીને ભેસે છે તેને આત્મકેતારો સમજવો

અરે, જ્યા સુધી આત્મજ્ઞાન થયું ન હતું, ત્યા સુધી મિથ્યા સમજીને સર્વ ક્ષીણ કર્યું, તે સર્વજ્ઞાન થયા પછી શી રીતે બાધા કરે? અગર જો બાધા કરવા લાગે તો વિવેકાદિ શુ મરી ગયા છે? આ બાબતમા બીજો એક વિચાર એ છે કે, જો સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસીએ તો જીવન-ચુદ્ધિનું સુખ કોણ ભોગવે? તમામ પ્રબળને તો મારી નાખી, પછી અન્યાયદલી શેની ભોગવે? તેમ સર્વને લય પમાડ્યા પછી જીવન-ચુદ્ધિ કોને પ્રાપ્ત થવાની? જ્ઞાન થયા પછી સાધનની ગરજ નથી, એ તારુ ભોલવું અયોગ્ય છે, કારણ કે દેહયુદ્ધિ જે સંગઠ બેઠી છે તે અજ્ઞાસ વિના મરવાની નથી વૃત્તિને પહેલેથી જ દેહયુદ્ધિનો અજ્ઞાસ છે હમણા 'હું પ્રજ્ઞ' નો ભાવ લીધો તે બ્યર્થ છે કેમકે 'હું પ્રજ્ઞ' માનવું એ જ કેવળ કૃત-કૃત્યતા સમજીને સર્વનો નિરોધ કરીને ભેસે, પણ ઉત્થાન થતાની સાથે જ દેહયુદ્ધિ બેસે, અને

‘હું’ પ્રક્રમ હું’ એવો જરા જેટલો ભાવ હોતો તેનો પણ લોપ થતાં પહેલાંની પેઠે દેહતું અભિમાન, રોકાયું રોકાય નહિ એવું ઊછળશે.

શિષ્ય-ઉત્થાન કેમ થાય? તે તો થવાનું જ નહિ!

ગુરુ-હો તાત! એમ તો કદપાંતે પણ બનવાનું નથી. કારણકે જ્ઞાન યથા પછી પણ પ્રારબ્ધ બાકી છે, તે ભોગવવા માટે વ્યાપારમાં આવવું જ પડશે. વ્યાપારમાં આવ્યો એટલે, આ બધું ખડું છે એમ માનીને દેહાભિમાન રાખી કર્મ ભોગવીશ ત્યારે થયેલુ સર્વ જ્ઞાન નિષ્કળ જવાથી અજ્ઞાનને લીધે પાછો બંધનમાં પડીશ.

શિષ્ય-ઉત્થાન થયા પછી તુરત જ ‘આ મિથ્યા છે’ એવો વિવેક કરી નાખીએ તો?

ગુરુ-ઉત્થાન થયા પછી જે વિવેક કરવાનો છે તે અત્યારે જ શા માટે કરતો નથી? નિરોધ કરીને ઊઠ્યા પછી જે વિવેક કર્યો, તે પણ વિચારતું જ ફળ પ્રાપ્ત થયું, એમ સમજવું જોઈએ તો પછી તે અતિ કષ્ટથી નિરોધ કર્યો તેવું ફળ શું મળ્યું? કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે નિરોધ કરવો નહિ; પણ એ સર્વ હોય છતાં વૃત્તિને તાલીમ આપીને પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ વધારવી તેથી દેહબુદ્ધિ ક્ષીણ થશે બાકી નિરોધથી ક્ષીણ થાય તેમ નથી. જેવી દેહ બુદ્ધિ સજ્જત થઈ છે, તેવી પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ દૃઢ કરવી જોઈએ. તે પ્રજ્ઞાત્મબુદ્ધિ, લાંબા વખત સુધી વૃત્તિનો ખલ (આવૃત્તિ) કરવાથી દૃઢ થશે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય, અને એકવાર લય સાક્ષીનો અનુભવ આવે, ત્યાર પછી વૃત્તિએ, દૃઢ અપરોક્ષતા થવા માટે ‘હું’ પ્રક્રમ હું’ એમ ગોખવું જોઈએ. ત્રણે કેકાણે ઉત્થાન ન થાય તેને જ દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન માનવું. પહેલું, સત્યમાં મિથ્યાપણું આવે નહિ. બીજું, મિથ્યામાં સત્યપણું આવે નહિ. અને ત્રીજું, દેહબુદ્ધિ જેવી જ પ્રજ્ઞાબુદ્ધિ સ્વપ્નમાં પણ દૃઢ થાય. દેહ ગયે તે બ્યવહાર કરે પરંતુ અહંકૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. આ પ્રમાણે દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી

સ્મરણબુદ્ધત દૃઢ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ અભ્યાસ કરવાનો છે ત્યાં સુધી, લય સાક્ષીને બાળ્યા પછી પણ વૃત્ત્યાદિકની જરૂર છે. લયસાક્ષીને બાળ્યા પછી વૃત્ત્યાદિકનું કામ નથી, એમ જ્ઞાની તો યોગવાનો નહિ, પણ બ્રાન્તિમાં પડેલો હોય તે જ યોગી છે. લય સાક્ષીનું જ્ઞાન થયા પછી વૃત્ત્યાદિકની જરૂર છે એમાં તો કંઈવું જ શું પણ અપરોક્ષ અનુભવ થયા પછી પણ સર્વ પૂર્ણ જ્ઞાનીઓને વૃત્તિ અને શરીરાદિકની જરૂર પડે છે, અને તેનાથી તે શ્રવણ, સંભાષણાદિ કરીને સંત-સમુદાયને આનંદ આપે છે તેમજ સાધક-સુસુક્ષ્મ આદિને ઉપદેશ આપે છે, તેથી જ્ઞાન થયા પછીના સમયમાં વૃત્તિ વગેરેની ગરજ નથી એવું મંદ બુદ્ધિવાળાનું ઘોલવું કેવળ વ્યર્થ છે વૃત્તિ વગેરેની જરૂર ન પડે એવું કદી પણ બનવાનું નથી, માટે તે હોવા છતાં તેવું મિથ્યાપણું સ્મરણમાં રાખવું. એ સર્વનું મિથ્યાપણું બાણીને, “તે હું નથી, પણ હું તો અખંડ એકરસ આત્મા જ છું,” એ સ્મરણ બહુતું નહિ.

શિષ્ય-બધું પહેલાંની પેઠે રહેવાથી સર્વ કામ કોષાદિ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થશે. મન-બુદ્ધિ જીવતી હોવાથી સર્વને વિષયરૂપથી ગ્રહણ કરશે. પછી તે વિષયોનું ચિંતન થવા લાગ્યું એટલે કામ ઉત્પન્ન થશે કામના અપૂર્ણ રહેતાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈને મોહમાં પાડશે, મોહમાં પડવાથી સ્મૃતિભંગ થશે, અને સ્મૃતિ ભંગ તે જ નાશ એમ પરંપરાથી ઘાત થશે માટે આ વિકલ્પો ઉપયોગના નથી.

ગુરુ-તારા કહેવા પ્રમાણે પરંપરાથી અનર્થરૂપ સંકલ્પ પેદા થઈને આવે ત્યાં સુધી વિવેકાદિને શું ઊંધ આવી ગઈ છે? અને દૃઢ થયેલા પ્રજ્ઞાત્મ જ્ઞાનનો શું લોપ થઈ ગયો છે? જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તે, વિષય ચિંતન થવા લાગે ત્યારે પ્રથમ તેના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ કરશે, અને સ્મરણ થયા પછી વિષય ભોક્તા જ ઉત્પન્ન થવાનો નહિ, નો ભોક્તા ઉત્પન્ન ન થાય તો વિષયોની ઇચ્છા કાણ કરે? એ પ્રમાણે અહીં ભોક્તા જન્મતો

નથી અને ત્યાં ત્રિપણીમાં સત્યતા આવતી નથી. પછી કામ ઉત્પન્ન થઈને અનર્થ કરે એમ શી રીતે બને ? થયેલા અભ્યાસનું વિસ્મરણ કરાવીને કામ અનર્થ કરે એટલે સમય મળે ક્યાંથી ? લેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે હું સર્વ પ્રકાર છું ' એવું સ્મરણ થશે. હું પ્રત્યક્ષ પ્રજ્ઞાત્મા છું, એવું ત્યાં સ્મરણ છે, ત્યાં તે જીવરૂપે પોતે ભોક્તા કેમ થશે ? તેને તો સર્વ દેશભાસ મિથ્યા છે એવું જ સ્મરણ થશે. જેનામાં અભ્યાસની ખામી છે તેને માટે શ્રુતિ કહે છે કે, જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં મુખી અને સંચારે બંને ત્યાંથી તે રાત્રે ઊઘમાં પડે ત્યાં મુખી નહિ ભૂતતાં, સ્મરણ દહ રાખે. કામાદિકને ઉત્પન્ન થવા માટે જરાપણ અવકાશ આપવો નહિ. અર્થાત્ તેવું સત્યપણું બુદ્ધિમાં હોવું ન જોઈએ, માટે રાત્રિ-દિવસ એકતાન પ્રજ્ઞા સત્ય જગત મિથ્યા, એમ સ્મરણ રાખે; એ વાત આગળ કહેવાની છે તે ન્યારે કહીશ ત્યારે સાધક જાણશે કે, તત્ત્વચિંતન અને તત્ત્વકથનમાં જે પહેલ્યા છે તેને વિસ્મરણ થવાનું નહિ. અત્યારે તો અહીં સ્મરણ જ રાખે, દેહથી માંદીને સ્ફૂર્તિ મુખી સર્વને મિથ્યાપણથી ભૂલે એ પ્રમાણે સ્મરણ રહે, તો સવિકલ્પને નિરોધવાની જરૂર નથી. સવિકલ્પતા પહેલાંની જેમ હોય તો પણ અભ્યાસની ન્યારે દૃઢતા થશે ત્યારે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ સ્વયં પ્રાપ્ત થશે કેવળ સવિકલ્પ નિરોધીને અસંપ્રજ્ઞ સમાધિને પામે એવું કદી પણ જનવાનું નહિ. પણ વૃત્તાદિ સર્વ હોય છતાં અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પતા પ્રગટે છે. અભ્યાસ માત્ર કરવો જોઈએ. ત્યારે જ અસંપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થશે તે પણ સવિકલ્પ સમાધિના નિમિત્તથી બનશે; માટે તે સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ સમાધિ, જ્ઞાની-ઓને જે પ્રમાણે માન્ય છે તે પ્રમાણે અને કહ્યું છે.

સવિકલ્પ સમાધિના પ્રકાર

દેશાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્, એમ સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકાર છે. તેમાં જે ચંચલપણને રહેવા ન દેતાં અચૂક નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરાવે એવા દેશાનુવિદ્ સમાધિને અભ્યાસ પ્રથમ કહ્યું છે.

શિષ્ય-સાવકટપ, સ્વભાવથી જ ચંચલ છે. તેના જ દેશાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્ એવા બે પ્રકાર છે, તેથી તે પણ ચંચલ રૂપ જ હશે એવા ચંચલ સમાધિ યોગથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ થાય એમ કોણ માને બતાવે ?

ગુરુ-જેવો બાણથી બાણને નિરોધ થાય, મૃગથી મૃગ પકડાય, કાંટાથી કાંટો કાઢી લેવાય અને શબ્દથી શબ્દ છેલ્લે છે, તેમ સવિકલ્પ, સવિકલ્પને નાશ કરીને બંને આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. પછી જે બાકી રહે, તે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ. એ રીતે નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે સવિકલ્પ સમાધિને તે સવિકલ્પ છે એમ કહ્યું નહિ, પણ જે નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરી દે તેને જ પહેલાં સ્વીકારવી. હવે દેશાનુવિદ્ સમાધિ કહ્યું છે.

આ દેશાનુવિદ્ સમાધિ સાધવા માટે એકાંત કે આસન આદિની જરૂર નથી, પણ દેહની ક્રિયા થતી હોય ત્યારે જે જે દેખાય તે તે જોવું. એ બધું મિથ્યા છે એમ પ્રથમથી જાણવું છે પછી વિચારથી નામરૂપનો બાધ કર્યો છે રમ્ય ઉપર સર્વ થયો જ નથી, જે ભાસ લાગતો હતો તે દીપકથી ગયો તેમ અનહોતા અજ્ઞાનથી નામરૂપો અમથાં કલ્પેલા તે યથાર્થ સત્ય સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નષ્ટ થયાં. વૃત્તિનો લય થતાં બાકી જે સદાપ્રકાશમાન પરબ્રહ્મ રહે છે તે જ હું સચ્ચિદાનંદ, એમ યથાર્થ સમજવું. જેનો ત્રણે કાળમાં નાશ નથી તે સદૃપ જરૂર છે; પણ સકલમાં દેખાતો નથી, અને આ જડ તેને ગ્રહણ કરી શકતાં નથી; પણ લયને જે જાણે છે, તે છે જ, અને છે તેથી જાણે છે. પણ તે વૃત્તાદિકને મળતો નથી. કેમકે તે અદેશ્ય છે.

આ પ્રમાણે અસ્તિપણથી જે છે, તે સદૃપ જે લય જાણે છે તે ચિન્મય અને તે જ આનંદરૂપ છે. સુખ ગ્રહણ કરનાર જડ હોવાને લીધે તે આનંદને ગ્રહણ કરી શકતાં નથી એવા સચ્ચિદાનંદ લક્ષણવાળો બ્રહ્મ, વૃત્તિના અભાવમાં યથાર્થ જાણવાના આવે એવું નામ જ જ્ઞાન એ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી વૃત્તિ સહિત સર્વ રહે, તો પણ તે આકારને રૂપ જ નથી એમ સમજવું. વ્યવહાર માટે તેનાં નામ

ઠારવેલાં છે. પરંતુ અદ્યાપિ તે જન્મેલ જ નથી જે અસ્તિપણું રહેલું તે સદ્રૂપનું છે. દેખાવાપણું જે રહ્યું તે ચિદ્રૂપનું છે અને પ્રિયપણું તે આનંદનું છે. ત્યારે આ ત્રણ વિના તેમાં બીજું શું રહેલું છે? કાંઈ જ રહ્યું નથી. માટે નામરૂપ જગત પેલા થયું જ નથી. જે છે તે પ્રજ્ઞ જ છે. એ પ્રમાણે સર્વપણાનું વિવેચન થયું. મિથ્યા એટલે થયું જ નથી. જે નથી તે કદી પણ નથી જ. પછી દેખાય છે એવો ભાસ, સહસા ઊઠવાનો નહિ. એમ મિથ્યાપણાનો દૃઢ નિશ્ચય થયા પછી પ્રજ્ઞાથી લઈને કીટી સુધી સર્વ દશ્યનું જે દેખાવાપણું, તે સાધકને દેખાતું નથી. અને તે જોતો નથી. જુએ છે છતાં તે જોતો નથી એમ જ સમજવું કારણ કે તેને “એ અમુક” એવી ભાવના જ હોતી નથી, પણ જે છે તે સર્વ નામરૂપથી રહિત સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ જ છે. આ પ્રમાણે દશ્ય જોતી વખતે નામરૂપ ઊઠતાં નથી. આ દશ્યાનુવિદ્, સર્વ જોવા છતાં એકરૂપ સમાધિ છે.

કીટા નરર દેખાયો તો, તે સચ્ચિદાનંદરૂપ જ સમજીને જુએ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ. શંકર, આદિ દેવ દેખાયા તો તે પણ સચ્ચિદાનંદરૂપ જુએ છે. કીટા એ નીચ પ્રાણી અને વિષ્ણુ આદિ શ્રેષ્ઠ, એવો નાનામોટાનો ભાવ તેનામા ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ તે સર્વને સચ્ચિદાનંદરૂપ જ જુએ છે મૂળમાં જ સમગ્રરૂપ સર્વ જગત મૂળજલવત્ મિથ્યા છે. તે મૂળજલમાં નાનાં-મોટા માછલાં, શિવ, કીટા વગેરે છે. જે સાધક મૂળજલને ખરું માનતો નથી, તે, તેમાં રહેલાં માછલાંનું નાના-મોટા-પણું અને નામરૂપાદિ અનેક ભાવ, સત્ત્વરૂપે શી રીતે જુએ? જેવો વિષ્ણુ તેવો જ કીટા, જેવું આકાશ તેવું જ તણખડું, એમ અનેક પદાર્થ નરર પડે, પણ નાના મોટાપણાનો કે નામરૂપનો ભાવ અથવા સર્વપણું ઉત્પન્ન ન થતાં તે સર્વ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ જ છે, એ જ્ઞાનીઓની જ્ઞાન થયા પછીના સમયની દશ્યાનુવિદ્ સમાધિ છે. માટે સાધકે એવો સમાધિયોગ સાધવો જોઈએ. તે તુરત એકરૂપ નહિ થાય, માટે ધીરે ધીરે અભ્યાસ કરવો. નામરૂપની ભાવના અંત કરણમાં થઈ, કે તુરત પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવો, નામરૂપ ભાસે તો તુરત તેનો

ત્યાગ કરવો, ને સર્વમાં સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્થાપવું. પછી જોવા ન જોવાનો આશય છોડીને જે દેખાય તે સહજ જોવું. જડ કે ચેતન હોય તો પણ, આ સ્થાવર છે, પેલું જંગમ છે એવો ભાવ મનમાં ન લાવતાં નામરૂપ છે જ નહિ. કેવળ સચ્ચિદાનંદ છે, એમ જોવું. દેવ, ત્ય કે દાનવ; પશુ, પક્ષી કે માનવ; એ તમામરૂપે હું એક સચ્ચિદાનંદ છું. બીજો ભાવ જ નહિ. એમ નાનાંમોટાં દશ્ય જુએ ત્યારે તેમાં પોતાનું શરીર પણ જુદું કોઈક છે એમ ન જોતા એક સચ્ચિદાનંદ જોવો. સર્વ નામરૂપ દશ્ય જોવા છતાં તેના સર્વપણાને અને નામરૂપને કાંઈ જુદાં જોતો જ નથી. પણ એક પોતે સચ્ચિદાનંદ છે એમ જોવાથી પ્રજ્ઞભાવના અખંડ થાય, એ જ દશ્યાનુવિદ્ સમાધિ. આ સમાધિ જે સાધક, અભ્યાસથી સાધશે, તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં કદી એકાંત નથી એમ નથી, પણ તેને સર્વન એકાંત છે. તેને માડું-તાડું હું, તું, તે, આ, એવી ભિન્ન જ ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ તે સદા એકતાન સુખધામમાં વિશ્રાન્તિ પામે છે. એવી એકરૂપ સમાધિ જ્ઞાનીને સહજ હોય છે. સાધકને તેના અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેની વૃત્તિ દૃઢ થશે ત્યારે તેને પણ આ એકરૂપ સમાધિ થશે આ પ્રમાણે બ્યવહાર થાય તો પણ દશ્યાનુવિદ્ સમાધિ કેવી રીતે સાધી શકાય છે તે કહ્યું. હવે શબ્દાનુવિદ્, જે બીજા પ્રકારની સમાધિ છે તે કહ્યું છું.

શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ

આ શબ્દાનુવિદ્ સમાધિમાં એકાંત તથા આસનાદિ સાધનની જરૂર નથી. દૈહ ગમે તે ક્રિયા કરે તો પણ આ સમાધિ અભ્યાસ બની શકે છે. અંતઃકરણમાં જે મૂળ સ્ફૂર્તિ ઊઠે તેને સામાન્ય વૃત્તિ કહે છે. તેને કોઈ પણ પ્રકારે ચક્રઆતમાં બંધ અથવા હર્ષ-રૂપ અમથું નિર્વિકલ્પ સ્મરણ ઊઠે છે ત્યારે સાંભળેલો શબ્દ કે જોયેલું રૂપ, તે અંતઃકરણમાં ઊપજે છે. અથવા કેવળ સ્થિરહોય ત્યારે અમરણ અંતઃકરણમાં સ્મરણ થાય છે તે વખતે કોઈ-કોઈવાર મનજુદિ પણ નથી હોતી, એવા સહજ ગતિ ઊઠનાર સકલ્પને પસવાયા કહે છે આ સંકલ્પ અમુક પ્રકારનો છે એવું સ્મરણ નહિ થતાં, અથવા તે

સંકટપ્રમાં બીલું કશું ન સ્ફુરતાં જે સામાન્ય અંતઃકરણનું ચલન, તે જ કેવળ સ્ફુરે છે. પછી જરા મન ઊઠે છે ત્યારે પૂરતો સંશય નથી. અને પૂરતો નિશ્ચય નથી, તેથી 'એ અસુક' એમ સમજાવતું નથી પણ ભાસ થાય છે, તેને પર્યંતિ વાચા કહે છે. તેમાં અંતઃકરણના પરિણામરૂપ મનનો કોમળ અંકુર છે કે જેને સ્પષ્ટ સંશય નથી થતો, તે મન પછી સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થઈને સ્પષ્ટપણે મનન કરવા લાગે છે, તે જ મધ્યમા વાચા. અંતરમાં સંશયાત્મક કંપના મનની છે અને નિશ્ચયાત્મકતા બુદ્ધિની છે. એ બન્ને મળવાથી અંતરમાં જે સ્વપ્નાકારતા થાય છે એ જ મધ્યમા વાચા. માતૃકાનો ઉચ્ચાર કરીને જે સ્પષ્ટ બોલાય, તથા એકનો ગુપ્તભાવ, બીજામાં પ્રગટ થાય એમ બોલવું તે જ વૈષ્ણી વાચા. પરા, પર્યંતિ, મધ્યમા અને વૈષ્ણી, એવી ચાર વાચા ઊઠે છે. તેમાં શબ્દ ઊઠે છે. એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવા માટે વૃત્તિથી લઈને પ્રાણ પર્થત સર્વ તત્ત્વસામગ્રી તથા સ્થળ દેહ કામે લાગે છે. ચારે વાચાના ઘોષરૂપ શબ્દવ્યાપારનો ભૌત-પૂરે કે સમાન વિકાર, હવની ભાવનાથી થાય છે જે શબ્દ, મુખ અને હલ દ્વારા પ્રગટ થાય છે, તે જ શબ્દ જ્ઞાન દ્વારા અંતઃકરણમાં જાય છે, પછી તેમાંથી પ્રિય, દ્વેષ કે ઉપદેશ ભાવ અંતઃકરણમાં ઊઠે છે. એવા શબ્દાકારમાં બીજા નામરૂપની મિથ્યા ચંચળ કંપના પણ ઊઠે છે. ખડું ભેતો એક સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ વિના તેમાં બીલું કશું નથી.

શબ્દથી પાંચ તત્ત્વના પાંચ વ્યાપાર; અને એક-એક વ્યાપારના બે બે પ્રકાર મળીને દસ પ્રકારથી સૂક્ષ્મ દેહનો વ્યાપાર, સ્થળ દેહમાં રહીને થાય છે. તે સર્વ ક્રિયા, તથા ક્રિયામાં લાગનારાં તત્ત્વો અને શબ્દ, સ્પર્શાદિ પાંચ વિષયો; એટલે આ ચંચળ સમુદાય માયા જનિત છે. જેવી માયા નામરૂપાત્મક છે, તેવા જ આ ચંચળ સમુદાય નામ રૂપાત્મક છે. આ સર્વ સમુદાયનું અધિષ્ઠાન એક સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ છે. તે આ રીતો-સર્વમાં છે. (અસ્તિ)પણ પ્રજ્ઞનું છે. દેખાવાપણું (ભાતિપણું) પ્રજ્ઞનું જ છે. તેમજ આ નામરૂપમાં પ્રિયપણું પણ પ્રજ્ઞનું જ છે.

માટીના પિંડામાં જેવી માટી વ્યાપેલી છે. તેવી જ ઘસ અને કુંબમાં પણ માટી જ વ્યાપેલી છે. તે જ પ્રમાણે માયામાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયતા છે, તે આ બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વોમાં આવેલી છે. માટીના પિંડાનું માટી વિના બે બીલું રૂપ નથી, તો તે માટીના પિંડાનું કાર્ય જે ઘસ, કુંબ, શકારો વગેરેનું પણ માટી વિના બીલું રૂપ કયાંથી થવાનું? તે જ પ્રમાણે માયામાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય વિના બીલું કશું નહીં હોવાથી નામરૂપ નથી; તો તેનાં કાર્ય, બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વોમાં પણ નામરૂપ કયાંથી હોય? કેમકે તેમાં પણ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય પ્રજ્ઞ જ પરિપૂર્ણ છે. તેના વિના કોઈ પણ પ્રકારથી તે દેખાત નહિ. માટે બુદ્ધિ આદિ તત્ત્વો મિથ્યા-દ્રૌણ છે. તે દ્રૌણ બુદ્ધ્યાદિકનો અમથાં ભૂલો ભૂલો નામ કંસાવ્યાં છે. ખરી રીતે તે સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞથી ભૂલો નથી. તે સચ્ચિદાનંદ ઉપર નામરૂપ કલિપત છે, ઘસ અને કુંબ વગેરેમાં માટી છે, પણ માટીમાં ઘસ અને કુંબ વગેરે નથી. એ રીતે અન્ય-વ્યતિરેકની સુક્તિથી ભેદ એ ત્યારે નામરૂપ કેવળ મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે શબ્દાદિ સર્વ ચંચળ તત્ત્વોનાં જે દ્રૌણટ નામરૂપ ભાસ્યાં, તેમાં સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ છે એમ ભેલું તે શબ્દાનુવિદ સમાધિ છે. આ સમાધિનો અભ્યાસ થાય ત્યારે કોઈપણ અવસ્થામાં ફાપે તે વ્યવહાર થાય તોપણ નામરૂપના સિદ્ધા ઊઠતા નથી, પણ એકરૂપ પ્રજ્ઞાત્મા જ જણાય છે પોતે બોલે, સાંભળે, સૂઘે, ચાખે, સ્પર્શ કરે, ભુજે, વગેરે અનેક ક્રિયા કરે છે પણ તેમાં નામરૂપ ભેતો નથી. તે જ રીતે બીજાનું બોલવું, ભેલવું, ચાલવું, સૂઘવું વગેરે સર્વ ક્રિયા થતી રહે પણ જે નામરૂપને સ્પર્શ કરતો નથી, તેને પ્રજ્ઞ વિના નામરૂપાદિ બીજો ભેદ જ દેખાતો નથી. તું-હું એ-ન સ્મરનાં એકતાન આભારામને જ દેખે છે. એ પ્રમાણે જાગી નિશંસય સહજ એકરૂપ હોય છે પરંતુ સાધકે સ્મરણ શખીને અભ્યાસ કરવો ભેદ છે. નામરૂપ અને હું-તું ઊઠે છે ત્યારે માડું-તાડું એ, દૈત ઉત્પન્ન થાય છે. દૈત ઉત્પન્ન થાય કે તુસ્ત અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય સંભારણું વૃત્તિને અભ્યાસની ચતુરાઈથી લગની લાગે છે

ત્યારે નામરૂપ દ્વંત તેને દેખાતું જ નથી પણ તે પ્રધાને જ દેખે છે. પહેલાં સાધકને લયસાક્ષીનું જ્ઞાન, વિચારથી અને અભ્યાસથી થયું પછી વૃત્તિનો ખલ થયો (વૃત્તિને પ્રધાનસ્મરણની આદત પાડી.) પછી શું ન થાય લલા? અભ્યાસના આરંભમાં વારંવાર વિદ્યેષ ઊઠશે, પણ જેમ જેમ અભ્યાસ દૃઢ થશે, તેમ તેમ વિદ્યેષ હટતો જશે પછી ચાહે દશ્યાનુવિદ્ સમાવી હો, કે શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ હો; નામરૂપ ક્ષીણ થશે અને છુદ્ધીમાં પ્રધાનિશ્ચય વધતો જશે નાનુ-મોટું દશ્ય ન સ્મરતાં અખડ એકરૂપ અનુભવાય તે દશ્યાનુવિદ્ સમાધિ, અને શબ્દાદિ ચચલતા જરાપણ ન સ્મરતાં સર્વને પ્રધાનરૂપ બાળુએ એ શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ. એમ સવિકલ્પ સમાધિના બે પ્રકાર, અભ્યાસ કરવા માટે કહ્યા. તે અભ્યાસ દૃઢ થાય છે ત્યારે નામરૂપનો વિદ્યેષ કદી પણ ઉત્પન્ન થતો નથી મૂળ પદમાં સ્વતઃ સિદ્ધ બાધક જે વિકલ્પ, તે જરાપણ ન રહે એવો પોતે બળવાન પ્રયત્નથી નિરોધ કરવો એમ કહ્યું. તેમાં અતિ પ્રયત્ન જે કહ્યો તે જ આ દશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ-અભ્યાસ. અર્થાત્ વૃત્તિને પ્રધાનભ્યાસની આદત પાડવી તે. એ આદતથી બાધકરૂપ સવિકલ્પનો મૂળમાંથી ઘાત થાય છે.

પોતાનું વિસ્મરણ એ સુખ્ય બાધક છે. યાને આત્માનું અજ્ઞાન બાધક છે. એ અજ્ઞાનથી બીજાને, (શરીરને) હું માનીને દૃઢ બધનમાં પડે છે તેને આ નામરૂપ ખરા જ લાગે છે. પછી હું અને મારું, સાનું અને ખરામ, એ અભિમાનને લીધે કામ-ક્રોધાદિ દેહમાં ધર કરીને બેસે છે; માટે એ જ વિકલ્પનો નિરોધ કરવો. એ નિરોધ કરીશ ત્યારે જ તું સુખરૂપ થઈશ; પણ અજ્ઞાન-બીજ છે ત્યાં સુધી એ વિકલ્પ, નિરોધવાથી પણ જતો નથી. માટે પોતાના વિસ્મરણરૂપ અજ્ઞાનને મૂળમાંથી ખોદી કાઢવું. મૂળમાંથી અજ્ઞાનને કાઢવાના બે જ ઉપાય છે. એક વિચાર, બીજો અભ્યાસ. વિચારથી લયસાક્ષીપદ બાળુનું અને અભ્યાસથી તે જ હું પોતે એમ સ્મરણ કરવું. સ્મરણ દૃઢ થયા પછી વિસ્મરણ થતું નથી. અને

બીજાને (શરીરને) હું એમ કહેતો નથી. આ અભ્યાસને લીધે મૂળ સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત, ક્રોધમાં પણ સત્યત્વ આવતું નથી તેમ દેહાદિમાં હુંપણું આવતું નથી, અને મારાપણું પણ સ્ફુરતું નથી. પછી કામ-ક્રોધ વગેરે ક્યાંથી ઊઠે? કામાદિક નહિ ઊઠવાથી બાધક વિકલ્પનો નિરોધ થઈ જાય છે-અજ્ઞાન સહિત તેનો લય થાય છે. માટે સાધુજન કહે છે કે પ્રયત્ન કર. મનમાં કદી પણ પોતાનું વિસ્મરણ ન થાય તો બાધક વિકલ્પ નષ્ટ થાય છે, અને તે જ તેનો નિરોધ સમજવો.

સ્મરણરૂપ અભ્યાસના બે નામ એક દશ્યાનુવિદ્, બીજું શબ્દાનુવિદ્. દશ્ય જેવા છતાં દશ્ય સ્ફુરે નહિ, એ દશ્યાનુવિદ્ સમાધિનું સ્વરૂપ છે. એ સાધવા માટે વિવેક સાથે વૈરાગ્ય જોઈએ. વિવેક, વૈરાગ્ય હોવાથી અનેક પ્રકારનાં નામરૂપ પેદા થતા નથી. નામરૂપ ઊઠે નહિ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય લક્ષણથી યુક્ત પ્રધાન, દશ્યાનુવિદ્થી દૃઢ થાય છે. અને સ્ફૂર્તિમાંથી સર્વ ચંચળ ઉત્પન્ન થયા છતાં એ સત્ય છે, અને એ જ હું છું એમ ન સ્મરતાં હું તેમાં રહેવા છતાં તેનાથી અલગ-અસંગ છું, એમ બાળુનું તે શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ. આ સમાધિ સાધવા માટે ઉપરામતા-અહં પ્રધાનસ્મિની નિશ્ચિંતા જોઈએ.

વાયુથી આકાશ હાલતું નથી, તમ હું પ્રધાનત્મા, વૃત્યાદિ ચંચળ પદાર્થોથી ચંચળ થતો નથી. એવી અચલ ઉપરામતાથી શબ્દાનુવિદ્ સમાધિ સદૃઢ થાય છે. અનેક પ્રકારના શબ્દો ઊઠે તેને ન સ્મરતાં પ્રધાનત્માને જ સ્મરે છે. આ પ્રમાણે દશ્યાનુવિદ્ અને શબ્દાનુવિદ્, એવા સમાધિના બે પ્રકાર, વૈરાગ્ય અને ઉપરામતા સદૃઢ થાય છે.

સાધકને પ્રથમ લયસાક્ષી જ્ઞાનની જરૂર છે અને પછી સ્મરણરૂપ અભ્યાસ, બાળુતના બાહ્ય વ્યાપરમાં અને છે. આ અભ્યાસ, જેને લીધે થાય છે, તે બે પ્રકારની સમાધિનો સાધકે અભ્યાસ કરવો. તે આ રીતે:- અમસ્તાં શાન્ત બેઠાં હોઈએ ત્યારે અંતઃકરણમાંથી વિકલ્પ ઊઠવા લાગે છે. પછી તેનો ભાસ, મન-બુદ્ધિથી ખરેખરા દશ્ય જેવો દેખાવા લાગે છે. એ બાતરૂપ

લઘુવાક્યવૃત્તિ:

પદાર્થ દેખાય ત્યારે, તેનાં નામરૂપ દૂર હટાવીને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય અખંડ આત્માનું સ્મરણ કરવું. આ અંતર પ્રદેશની દૃશ્યાનુવિદ્ધ સમાધિ છે. તે ભાસ-રૂપ દૃષ્ટિત દૃશ્યમાં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે અને ચંચલ-પણું પણ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વ્યાપારમાં પણ અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયનું સ્મરણ કરવું. પરાવાચ્યાથી મધ્યમા વાચ્યા સુધી નાના પ્રકારની કટ્પનાઓ જોડે છે, તે દૂર કરીને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્માનું સ્મરણ કરવું. નામરૂપ અને ચંચલપણું હું છું, એમ નહિ સ્મરતાં એકરૂપ પ્રજ્ઞાત્માને સ્મરવો તેને આંતરિક શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ કહે છે. એમ અંદરની તથા બહારની દૃશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ, જે સાધક સાધે છે, તે નિર્વિકલ્પને પ્રાપ્ત કરે છે. બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિ સદૃશ થાય છે ત્યારે સર્વપણાનો લય થાય છે અને પરિપૂર્ણ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સવિકલ્પ સમાધિ દૃઢ કરવા માટે અભ્યાસના બળથી નામરૂપ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવા દેવો નહિ. સવિકલ્પથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ સંધાય છે, માટે સાધકે અતિ પ્રયત્નથી આ સવિકલ્પ સમાધિ પૂરતી રીતે સાધવી. ઉપર કહેલા બે પ્રકારની સવિકલ્પ સમાધિથી પણ જુદી, સવિકલ્પ સપ્રજ્ઞ સમાધિ છે તે હવે સ્પષ્ટ કરું છું.

સવિકલ્પસંપ્રજ્ઞ સમાધિ

બ્યારે વૃત્તિ ચિદગગનાકાર થાય છે ત્યારે તે માત્ર ધ્યેયના અનુભવ કરે છે. પછી લય પામીને ચેતન આકાશમાં ભગે છે. આ મહાન સવિકલ્પ-સંપ્રજ્ઞસમાધિ છે. સુષ્પરૂપ પ્રજ્ઞામા સુષ્પી થઈ તદા-કારતા પામેલી સામાન્ય વૃત્તિ, એ અનુભવને બાજુ છે, એ પહેલાં કહેવું છે. ત્યાં તે રૂપ જ થઈને રહે-વાથી સહેજે અહંપ્રજ્ઞ સ્મરણ થાય છે. પછી શબ્દ-ઉદ્ગાર થયો તેને શબ્દાનુવિદ્ધ કહે છે. શબ્દ ન થતાં સામાન્યવૃત્તિ સહજ સુષ્પ અહંણુ કરે છે, તે સવિકલ્પ સમાધિ નિજ રૂપમાં સ્થિર કરે છે. શબ્દ વિના ધ્યેયા-કારતા સવિકલ્પ અનુભવે છે. તે વખતે ધ્યેય અને ધ્યાતા જુદા ન હોવાથી સવિકલ્પ સુષ્પ લે છે. આ સુષ્પ સવિકલ્પ સમાધિ. એ નિર્વિકલ્પમાં નિર્વિકલ્પ થઈને રહે છે. તેમાં શબ્દ કે દૃશ્ય જરાપણુ નથી. માટે એ

શબ્દાનુવિદ્ધ અને દૃશ્યાનુવિદ્ધથી અલગ છે. એ પ્રમાણે દૃશ્યાનુવિદ્ધ, શબ્દાનુવિદ્ધ અને ત્રીજી શુદ્ધ સવિ-કલ્પ; આ ત્રણેના અભ્યાસથી નામરૂપ કદીપણુ ઉત્પન્ન થતાં નથી. દેહગમે તે કોઈપણુ વ્યવહાર કરે અને સૂક્ષ્મ-દેહ પણ વ્યવહાર કરતો હોય, પરંતુ નામરૂપ ઉત્પન્ન થતાં નથી. કેવળ એકતાન પ્રજ્ઞાત્માનું જ સ્મરણ થાય છે. બહારના વ્યવહારમાં કે એકાંત સ્થળે અંતાઃકણમાં બીજી જિર્મિ જ નથી; એકમાત્ર પ્રજ્ઞાત્માનું જ સ્મરણ થાય છે. આ સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી એ રીતે પ્રજ્ઞાત્મા થાય છે. પ્રજ્ઞભાવ દૃઢ કરવા માટે સંકલ્પનો શોધ કરવાની જરૂર નથી, અને દૃશ્યનો નાશ કરવાની પણ જરૂર નથી. માત્ર સંકલ્પમાં અને દૃશ્યમાં અભિન્નપણાથી એક પ્રજ્ઞને જ જુએ છે. તેથી દૃશ્યમાં સ્વભાવ નથી અને શબ્દમાં શબ્દભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પણ ગમે તે અવસ્થામાં પોતે પ્રજ્ઞાત્મા જ હોય છે.

સર્વ નિરોધનું ક્ષણ એકચરૂપથી નિર્વિકલ્પ જ છે અને તે જ જ્ઞાનીને પ્રિયકર છે, તે હવે વિસ્તારથી કહું છું.

येक्यं सर्वं निरोधश्च समाधि योगिनां मियः ॥

तदवशक्तोक्षणं सृष्ट्या ध्रज्જાતુ વ્રજ્જાતાત્મનઃ ॥૧૫॥

સર્વ પૂર્વવત્ તેવું જ હોવા છતાં સર્વ નિરોધરૂપ એકચરૂપતા પામે એ જ સમાધિ જ્ઞાનીઓને પ્રિયકર છે. આ સમાધિ વિના, નિઝલ કરીને નિરોધન કરવું, એવી સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. અને એ સમાધિ ઉપાધિ હોય ત્યાં સુધી બનતી નથી; માટે સર્વકાળ નિરોધ કરવાની ધૃષ્ટિ ન કરતાં ક્ષણભર શોધ કરીને, લય સાચી પૂર્ણપણે બાળીને, પોતાની પ્રજ્ઞતા સર્વમાં, સર્વ હોવા છતાં દૃઢ કરવી. અભ્યાસથી નિયમિત, વૃત્તિને ખલવી. (વૃત્તિને તાલીમ આપવી. ટેવ પાડવી.) એવી રીતે વૃત્તિને ખલવી કે દ્વેતની જિર્મિ જ ન જોડે. એ રીતે પોતાની પ્રજ્ઞતા, શ્રદ્ધાવતોએ દૃઢ કરવી. તે અર્થે હવે યથાશુક્ત સવિસ્તર કહું છું.

વૃત્તિના ખલવું વણું ન.

येक्यं सर्वं निरोधश्चेति ॥

પ્રજ્ઞાથી માંડીને તણખલા સુધી તેમજ સ્ફૂર્તિથી લઈને પ્રાણ સુધી, એ બધું હશે તો ચાલશે; પણ નામરૂપનો ઘાત થવો જોઈએ; એ જ આ સર્વનો નિરોધ સમજવો. નિરોધ એટલે લય જે પ્રથમ ઉત્પન્ન જ નથી થયાં, પણ ઉત્પન્ન થયાં હોય એવું લાગે છે, તે નામરૂપ સ્વભૂત સર્વવત્ ભુમ થયાં; આ જ નિરોધ છે. વિચારથી જોઈએ તો અદિત, ભાતિ, પ્રિયથી જુદાં નામરૂપ ક્યારે ઉત્પન્ન થયાં છે? ક્યારે પણ નથી થયાં માત્ર અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયા જેવાં લાગતાં હતાં, તે જ્ઞાનથી નષ્ટ થયાં, બાકી જે છે તે પ્રજ્ઞ સદ્રૂપ જે દેખાય છે તે પ્રજ્ઞ ચિદ્રૂપ. જે પ્રિય તે પ્રજ્ઞઆનંદરૂપ. આ પ્રમાણે સર્વ નિવિકલ્પ છે ત્યાં સવિકલ્પ મૂળમાં જ નથી અલંકાર ધડેલા હો, કે ભાંગેલા હો, પણ સોતું સદા એકરૂપ જ છે તેવી રીતે એકરૂપ પ્રજ્ઞ પર કલ્પિત નામરૂપમાં જુદાપણું શી રીતે આવે? જુદાપણું આવતું નથી માટે જ નામરૂપ થયા છતાં એકરૂપ પ્રજ્ઞ જ છે તેના પર વૃત્તિ આદિ ઊઠે તો પણ તેને સ્વરૂપ નથી. એ નામરૂપ, પહેલાં થયાં જ નથી. તેમાં વૃત્તિ ખરીને દૃઢ કરી, પછી ત્રિવિધ સમાધિના અભ્યાસથી વિસ્મરણ નષ્ટ થાય છે. વૃક્ષ પર ભેટેલા પ્રવાહમાં પડ્યો જ નથી તે વૃક્ષ પર હોતો તેવો જ છે, એમ સમજ્યા પછી ગોખવા લાગ્યો કે, “હું પડ્યો નથી, હું પડ્યો નથી.” પછી તેને હું પડ્યો, એવી પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન થયે કે? પ્રાપ્તિ તો ઉત્પન્ન થવાની નહિ પણ હું વૃક્ષ પર જ છું, એ વાતનું વિસ્મરણ સુદાં થવાનું નહિ. તે જ પ્રમાણે સ્ફૂર્તિમાંથી નાના પ્રકારનું આ સર્વ જગત ઉત્પન્ન થયું જ નથી તેમાં વળી લયત્રાસી વાપીને સર્વ જગતનું મિથ્યાપણું દૃઢ કર્યું.

ત્રણ પ્રકારની નવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી લેહાતમક નામરૂપનો નિરોધ કર્યો, તેથી દેહાદિ હું, અને આ જગત સત્ય, એવો વિરોધ ઉત્પન્ન જ થવા ન દીધો એ પ્રમાણે સમાધિના અભ્યાસ ખરીને વૃત્તિનો દૃઢ ભાવ કર્યો કે, હું પ્રજ્ઞાત્મા એક સત્ય છું અને નારા સિવાય સર્વ જગત મિથ્યા છે. સ્વપ્નમાં પણ, “હું અસાન પરમાત્મા છું” અને

મારાથી જુદું જગત માનવું તે મિથ્યા ભૂત છે” એમ સ્પુરવા લાગ્યું, તો પછી જાગૃતમાં ભેદ ક્યાંથી રહે? તેને યોતાના સિવાય બીજું ઉત્થાન જ નથી. એ રીતે ગમે તે અવસ્થામાં અદૈત પૂર્ણ રહે એવું દૃઢ સમાધાન થાય તેને સમાધિ કહે છે.

સમાધિ યોગનાં પ્રિય: इति. ॥

જેમાં નામરૂપ કદી પણ ઉત્પન્ન થતાં નથી, એ જ એક પૂર્ણ સમાધિ. એ જ જ્ઞાનીઓને પ્રિયતર છે અને ત્રણે કાળના યોગીઓને પણ એ જ પ્રિયતર છે. એક પૂર્ણ પરમાત્મામાં દૈતનું તૂત કદી પણ ઉત્પન્ન થયું નથી. નિશ્ચિય એવો દૃઢ કરવો કે કાલે તે અવન્યામાં પ્રજ્ઞ વિના બીજો ભાવ ઊઠે જ નહિ. આ પ્રમાણે મૂલાજ્ઞાન સહિત સંશયને પ્રજ્ઞાંડ બહાર કઢવો.

હવે સ્ફૂર્તિ ઊડીને પસરે અથવા મન-ભુદિ ઉત્પન્ન થાયો, કે તે નિવિકલ્પમાં જઈને વિલીન થાયો, પરંતુ સમાધિ અલંબ રહે છે.

મન-ભુદિ અંતરમાં વિહાર કરે, સ્વપ્નભાસને ઉત્પન્ન કરે કે ઇન્દ્રિય દ્વારા બહાર આવીને વિષયો માં ક્રીડા કરે; પરંતુ સમાધિલંબ થતો નથી. અલભ્ય પદાર્થ પ્રાપ્ત થઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોને ભોગ આપે અથવા તે ભોગ નાશ પામે પણ સમાધિ અલંબ છે.

ઉપર કહેલા લક્ષણવાળો યોગી નિષેધ થઈ પડે કે વ્યાપાર કરે, ઉપવાસી રહે કે પૂજા ખાઓ, બોલતો રહે, કે મૂંગો રહે પણ સમાધિ અલંબ. તે યોગી સમુદાયમાં હો કે એકલો હો, ચાલતો હો, કે અમથો બેસો, હસો કે ગમે તેવી ગમણે રો; પણ સમાધિ અલંબ. તે યોગી સમાધિસ્થ રો, કે દેવાર્ચન કરતો હો, શ્રવણ, પઠન, નિરૂપણ કરતો હો, કે પછી જડ થઈને પડે કે ફોડી નાઓ પણ સમાધિ અલંબ.

વધારે શું કરું? તે યોગીના પ્રારબ્ધથી જે જે જનવાનું હોય તે બને, અને તેનાથી મુખ-દુઃખ ભોગવે, પણ સમાધિ અલંબ. તે યોગીની કાંઈ પૂલ કરે કે તેને પીડા કરે, સ્તુતિ કરે કે તેની નિંદા કરે, પણ સમાધિ અલંબ.

આ યોગી, લેહોની નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, તેને

દૂર રાખે કે તે સાથે મૈત્રી કરે, આ પોતાનું આ પરાયું એમ માને તો પણ સમાધિ અલંગ. આ યોગીને વિષ્ણુ વૈકુંઠમાં લઈ જાય, કે તે વિમાનમાં બેસીને યોગ કરતો હોય, અથવા કુશાસમાં ઉત્કરશ પર પડેલો હોય, પણ સમાધિ અલંગ.

એવી રીતે કેટલાયે યોગીનાં લક્ષણો કહીએ તો પણ પાર આવે તેમ નથી; કેવળ એટલું જ સમજવું કે તે યોગી દ્વારા ગમે તે થાય તો પણ સમાધિ કદી પણ હટતી નથી. હે રવિદત્ત! એ ચરમસ્થિતિ, આ ખંડેલાં જે તને કહેલી ન છે. એ જ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળના જ્ઞાનીઓની સમાધિ છે. એ સમાધિરૂપ સહજ સ્થિતિ, કોઈ વિચારથી અને કોઈ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરે છે. અભ્યાસથી, સર્વ હોય છતાં નામરૂપ ન ઉદ્ભવતાં જે એકતા પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ નિરોધના ફળરૂપ, જ્ઞાનીઓની ચરમ સ્થિતિ છે, અને એ જ ઐક્યરૂપ સમાધિ છે. એ જ્ઞાનીઓને અતિ પ્રિય છે. એ સિવાય નિરોધાદિક સમાધિ, જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. યોગી એટલે હકયોગી નહિ. જે શૂન્ય વિભાગમાં વાયુને નિરોધ કરીને થાય છે તે સમાધિ નથી પણ તેને લાંબી બંધ સમજવી અને તેને યોગી નહિ પણ સ્વરૂપ-વિયોગી માનવો. એવા સ્વરૂપવિયોગીને જ્ઞાનીઓની સમાધિ અપ્રિય છે. કેટલાક, કોઈ એક કર્મથી પોતાને યોગી મનાવે છે, એટલે કે કોઈ અધોર ક્રિયાથી પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ અસુક વેશ ધારણ કરીને પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ મંત્રતંત્રના પ્રકારથી પોતાને યોગી મનાવે છે. કોઈ મુદ્રા કરે છે. કોઈ લોલી, ધોતી-પોતી કરી પોતાને યોગી મનાવે છે, પણ અમે તેને યોગી તરીકે સ્વીકારતા નથી. એવા યોગીને જ્ઞાનીની સમાધિ અપ્રિય છે. તેમજ જે લય સાક્ષીને જાણીને પણ સંશયયુક્ત હોય છે, તેને આ સમાધિ પ્રિય નથી. પૂર્ણ જ્ઞાની યોગીરાજ તે જ, કે જે ગમે તે અવસ્થામાં એકરૂપ છે. તે યોગીરાજને જ આ સમાધિ પ્રિય છે અને જ્ઞાનીઓને પણ પ્રિય છે. એ સિવાય બાકીની સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે, એ જ થોડું વર્ણન સાધકને જાણવા માટે કરું છું. જે પ્રાણવાયુને શાધીને કદપ્ત પર્યંત શૂન્યમાં

જઈને પડે છે તે તેની સમાધિ નથી પણ દીર્ઘ નિદ્રા છે. એવી સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

કેટલાક પ્રાણુયામથી દ્વિદલ પર્યંત ગમન કરે છે. તે સમાધિ એક દિવસ રહે છે, માટે જ્ઞાનીઓને એવી સમાધિ અપ્રિય છે. કેટલાક, આધાર આદિ છ ક્રમણ છે તેમાંથી એક ક્રમણમાં લક્ષ રાખે છે અને પોતાને લગાધિસ્થ માને છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક સર્વ ચક્રોમાં પ્રાણવાયુ સાથે પ્રતિશ્વાસમાં લક્ષ રાખે છે અથવા સોહં શબ્દમાં મનને સ્થિર કરે છે, આ સમાધિ પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક પ્રાણવાયુ ઉપર જતાં ને નીચે આવતાં સોહં મંત્રનો જપ કરે છે અથવા એકેક ક્રમણમાં દેવતાનું ધ્યાન કરે છે, આ સમાધિ પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

કેટલાક દસ નાદમાં નિમગ્ન થાય છે. કેટલાક ચક્રચક્ર બેઠતા પાણીમાં મન લગાવીને બેસે છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક હૃદયમાં અષ્ટદલ કમલ કદપીને તેમાં પોતાને પ્રિય હોય તે દેવતાનું સ્થાપન કરીને કલ્પિત પૂજારામઝી લાવે છે. તે સમાધિ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક પોતાની સામે મૂર્તિ બેસાડીને માનસપૂજન કરે છે અને ચિત્ત એકત્ર કરે છે, તે પ્રકાર પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક બ્રહ્મટિના મધ્ય ભાગમાં દષ્ટિ કરીને અંતરમાં લક્ષ રાખે છે તેને ખેચરી મુદ્રા કહે છે; એ મુદ્રા પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

પાંપણો હલાવીને બન્ને ઝોળાને બ્રહ્મટ મધ્યે લાવી જુએ છે તેને ચાંચરી મુદ્રા કહે છે, તે જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

અંતરદષ્ટિથી જ્ઞાનને જોવું તેને અલક્ષ મુદ્રા કહે છે. કેટલાક પ્રકાશને જુએ છે, એ વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક આંખ, કાન અને નાક ઘાળીને પશુસુખી મુદ્રા કરે છે. કેટલાક માત્ર આંખો બંધ કરીને બેસે છે; એ મુદ્રા, જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કેટલાક લોલી, ધોતી, પોતી, નેતિ અને નાના પ્રકારનાં આસનો કરે છે. તેને તે તે કષ્ટ જ છે. માટે આ વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી કેટલાક, લોકોને કહે છે

તે તે વાત જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. કારણકે પૂર્ણ જ્ઞાનીએ સહજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેથી તેને ઉપર કંઈલ મુદ્રા વગેરે પ્રકારની અપ્રીતિ છે. અને ત્યાં આસનાદિ નાના પ્રકારની અપ્રીતિ હોય એ તો ખુદ્ધું જ હરે છે. એ અજ્ઞાની બ્રાન્ત લોકોની વાત જવા દો, પણ સ્ફૂર્તિથી સાક્ષીપર્યંત સર્વ બાણી-નિશ્ચય કરીને જે મેસે છે તે પ્રકાર પણ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. લથ-સાક્ષી બાધ્યા પછી નિરોધ કરવાનો પ્રકાર જ્ઞાનીને અપ્રિય છે, તો એ સિવાયના બીજા પ્રકાર જ્ઞાનીને અપ્રિય હોય તેમાં તો કહેવાનું જ શું? માટે સર્વ હોવા છતાં નામરૂપનો ક્ષય થાય એ સ્થિતિ ઉત્તમ છે. સર્વ નામરૂપ પ્રથમની જેમ દેખાય કે લોપાય, પણ તે મૃગજલવત મિથ્યા છે. અને અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય આત્મા જ હરેક અવસ્થામાં છે; એ સહજ સ્થિતિ જ્ઞાનીઓને પ્રિય છે. આ સ્થિતિનું કદી પણ ઉત્થાન નથી. તેનાથી એકરૂપ સમાધાન થાય છે, માટે આ સમાધિ જ ઉત્તમ છે. આ સમાધિથી નિત્યમુક્તપદ પ્રાપ્ત થાય છે તો નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્નપદ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? રાજ એકવાર રાજ્યાસન પર બેસે છે ત્યારે તેને રાજચિહ્નો, પ્રયત્ન વિના જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ યથાર્થ જ્ઞાન દદ થાય છે ત્યારે ચિહ્નો આપોઆપ સમજમાં આવે છે. સહજ સ્થિતિ, છવન-મુક્તિ, વિદેહ સ્થિતિ, અલિપ્ત સ્થિતિ, સંપ્રગ્ન, અસંપ્રગ્ન, એ ચિહ્નો દેહ છે ત્યાં સુધી જ છે. માટે તેને દેહ સાથે સંબંધ છે. દેહ નષ્ટ થયા પછી નિર્વિકારી આત્મામાં એ ચિહ્નો નહિ રહેવાનાં. વારુ, સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાં સંપ્રગ્ન-અસંપ્રગ્ન આવે છે, એ બાબુવા માટે તેને અલગ કરી બતાવું છું

સંકલ્પ ઊઠે કે લોપાય, પણ નામરૂપ લેશમાત્ર સ્ફુરતું નથી. કેવળ સચ્ચિદાનંદ આત્મા જ સર્વ અવ-સ્થામાં સ્ફુરે છે. નામરૂપ અથવા કિચિત્ લેહલાનનું ન હોવું તેને સર્વ નિરોધ કહે છે અને સર્વમાં એક રૂપતાથી એકતા, એ સર્વ નિરોધનું ફળ છે. લેહની જગત્પણ સ્ફૂર્તિ હોય નહિ એ જ મુખ્ય સહજ સ્થિતિ છે. પણ સંપ્રગ્નમાં સામાન્ય વૃત્તિ 'અહં પ્રજ્ઞા' રમરે છે. નામરૂપનો લેહ ન સ્ફુરતાં પ્રજ્ઞાત્માનો અનુલવ

લેવો, તેને સવિકલ્પ સંપ્રગ્નસમાધિ-સમાધાન કહે છે. તે સવિકલ્પ સંપ્રગ્નના પ્રજ્ઞાનુલવનો અભાવ થયા પછી જે રહે છે, તેને અસંપ્રગ્ન નિર્વિકલ્પ કહે છે. સવિકલ્પ સંપ્રગ્ન અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્ન; આ બન્નેમાં નામરૂપનું લેહલાન સ્ફુરતું નથી, પણ સવિકલ્પ સંપ્રગ્ન સમાધિમાં પ્રજ્ઞાસુખ સ્ફુરે છે અને નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્ન સમાધિમાં તે સ્ફુરતું નથી. એટલે જ ફરક હોવાથી એક સવિકલ્પ સંપ્રગ્ન અને બીજો નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્ન, એવા બે લેહ થયા. સવિકલ્પ સંપ્રગ્નમાં પ્રજ્ઞાસ્ફૂર્તિ છે તે સ્ફુરે નહિ, તો તે જ અસંપ્રગ્ન સમાધિ થાય છે. સવિકલ્પ સંપ્રગ્નમાં જેમ નિરોધ કરવાનો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્નમાં પણ નિરોધ કરવાનો નથી. સવિકલ્પ સંપ્રગ્નમાં વૃત્તિના અભ્યાસથી નામરૂપનો ઉલ્લવ થતો નથી, તેમ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રગ્નમાં પણ નામરૂપનો ઉલ્લવ થતો નથી. સવિકલ્પ સંપ્રગ્નમાં અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ સ્ફૂર્તિ સ્ફુરે છે, તેની હયાતી નિર્વિકલ્પ-અસંપ્રગ્નમાં નષ્ટ થાય છે, પછી એકનું અદ્વૈતરૂપ રહે છે. એનું નામ અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે. વૃત્તિ ઊઠે કે લોપાય તેની સ્મૃતિ સુદાં નહિ, અને પોતાની પ્રજ્ઞતા પણ સ્ફુરે નહિ, એ અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે જેમાં મનબુદ્ધિનો સંકલ્પ થાય છે, પણ તે કેવા પ્રકારનો અને કેવો છે, અને એ વિકલ્પ છે કે પ્રજ્ઞ છે એ સમજાય નહિ તે અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે. મન-બુદ્ધિ આદિ અંતઃકરણ ચતુષ્થ ઇન્દ્રિયોના દારેથી બહાર નીકળીને પહેલાંની જેમ વિષય ગ્રહણ કરે છે પણ એ જગત છે કે પ્રજ્ઞ છે એનું જ્ઞાન નથી તે અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે.

દેહ રિયા કરે છે કે એમજ એણહિન છે, બોલે છે કે મૂળે છે અને વિકારી છે કે પ્રજ્ઞરૂપ છે, એ સ્મૃતિ નથી, તે અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે. જેવી દેહ-બુદ્ધિ મૂળમાંથી ગર્ભ, તેવી, પ્રજ્ઞાબુદ્ધિ પણ ગર્ભ; ને તે પછી જે વર્તન થાય છે, તે અસંપ્રગ્ન સમાધિ છે. સ્ફૂર્તિથી લઈને દેહ પર્યંત સર્વ જગત મિથ્યા એવો નિશ્ચય થયો પછી મિથ્યાપણું પણ સાંભરે નહિ, એ અસંપ્રગ્ન સમાધિ હું જ એક પ્રજ્ઞાત્મા છું, એવો નિશ્ચય થઈ ગયો. પછી સ્મૃતિ વિના જે અદિતીય, તે અસંપ્રગ્ન સમાધિ. ઉપર

દહ્ય પ્રમાણે મિથ્યાને મિથ્યાપણથી સ્મરતો નથી અને સત્યપણને સ્વપ્નમાં પણ જોતો નથી, તથા 'આ સર્વે પ્રજા છે' એ પણ સ્મરણ નથી. તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

સ્વભાવથી જ ચોતે સચ્ચિત-ધન ચોતપ્રોત છે, પરંતુ તે વાતનું કિંચિત્ પણ સ્મરણ થતું નથી અને સ્વપ્નમાં પણ ભેદભાન દેખાતું નથી, એ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે.

એ પ્રમાણે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ સ્મરણ વિના સ્વતઃ જ છે, પણ સવિકલ્પના અભ્યાસ વિના કેવળ નિરોધથી તે સાધ્ય નથી. સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી મિથ્યાનું મિથ્યાપણ, વૃત્તિના ખલ વડે દબ કરવું, અને ત્યારે જ તેમાં સત્યત્વ ન આવતાં સ્મર્યા વિના નિર્વિકલ્પ દબ થાય છે. આ દશ્ય સર્વ છે જ નહિ, કેવળ હું પ્રજ્ઞાત્મા છું, એમ વૃત્તિને ખલીને (વારંવાર આવૃત્તિ કરીને-ગોખીને) અભ્યાસ કર્યો, એટલે પછી સ્મરણ વિના, ઉત્થાનના અભાવે નિશ્ચય થઈ જાય છે, માટે સવિકલ્પના અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ દબ થાય છે. સવિકલ્પના અભ્યાસ વિના ખાલી નિરોધ કરવાથી તે સાધ્ય થાય તેમ નથી. કારણ કે મિથ્યાપણું દબ થયા વિના અને હું અસંગ છું, એ નિશ્ચય પૂરેપૂરો થયા વિના ખાલી નિરોધ કરીને બેઠા પછી ઉત્થાનકાળે પૂર્વવત્ સંશય જોડે છે. પ્રથમ, સ્ફૂર્તિઆદિ તત્ત્વો સત્ય છે કે મિથ્યા? એ સંશય જોડે છે. તેમજ આ સર્વ ભેદભાવમય સદ્ધિમાં મને પ્રજ્ઞ ક્યારે મળશે? એમ ઉત્થાનમાં જ્ઞાનસ્ફુરે છે અને ભ્રમ થાય છે. આ નથી જ્ઞાન કે નથી સમાધિ; માટે સવિકલ્પના અભ્યાસથી નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય પ્રાપ્ત કરવો. પછી સર્વ પ્રપંચ પડયો હોય તો પણ નામરૂપનો ભેદ દેખાતો નથી. ખડું જોતાં સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પમાં કંઈ ભેદ નથી. એકરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞનો અભ્યાસ સહેલો છે. તે આ રીતે:-સર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેના સર્વપણનો અભ્યાસ કરવો અને સર્વે પ્રજા છે, એમ સ્મરણ કરવું. એવી રીતે કરવાથી સર્વાત્મતા દબ થાય છે. આ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ

સર્વકાંઈ સ્ફુરે નહિ તેમજ સર્વના અભાવે

'પ્રજ્ઞ' છે, એ પણ સ્મરણ ન થાય; પરંતુ કેવળ વિસ્મૃતિ થાય તે અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ.

નામરૂપ વિના સર્વ ચોતે જ થયું એ

સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞસમાધિ.

સર્વ છે, અથવા હું પ્રજ્ઞાત્મા જ છું, એ બન્નેનું વિસ્મરણ એ નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. નિર્વિકલ્પ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિમાં જગત છે કે પ્રજ્ઞ છે, તેનું સ્મરણ ન થતાં કેવળ નિશ્ચયથી રહેવું, એ સમાધિનો કદી પણ ભંગ થાય ખરો? જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિ અભંગ છે, તેવી સવિકલ્પ સમાધિ નથી. સવિકલ્પ સમાધિમાં જો સ્મરણ થશે, તો સર્વે પ્રજા છે અને સ્મરણ નહિ થાય તો તે અખડ એકરસમાં સ્થિત છે; માટે કાંઈ જ ન હોય તેના કરતાં સર્વનું હોવું એ જ ઉત્તમ એકરસ સ્થિતિ છે. જ્યાં કોઈપણ અવસ્થામાં ભેદ ઉત્પન્ન થતો નથી એ સહજ સ્થિતિ છે.

[શબ્દ-સવિકલ્પ સમાધિથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ક્યારે દબ થાય છે?]

ગુરુ-જ્યારે વૃત્તિ જોડે ત્યારે સવિકલ્પનો વિધિ યોજવો. પછી ક્યારેય પણ ઉત્થાન છે જ નહિ. માટે સાધકે સવિકલ્પ સમાધિ દબ કરવી. પછી નિશ્ચય થયા બાદ નિર્વિકલ્પ દબ થાય છે. વૃત્તિના ખલરૂપી અભ્યાસથી જો દબ કરી અને જેનું કદીપણ ઉત્થાન નથી થતું તે સમાધિ સંપ્રજ્ઞ હો, કે અસંપ્રજ્ઞ હો, પરંતુ તે બન્ને સમાધિ જ્ઞાનીઓને પ્રિય છે. વૃત્તિનો અભ્યાસ નહિ કરતાં નિરોધ કરીને સમાધિ લેવી, એ જ્ઞાનીઓને અપ્રિય છે. માટે તે કનિષ્ઠ છે. એવી કનિષ્ઠ સમાધિના કરતાં વૃત્તિના ખલરૂપી અભ્યાસથી પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કરવું એ ઉત્તમ છે. એ પ્રમાણે સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ; પછી સંપ્રજ્ઞ-અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ સાધવી અઘરી નથી.

વૃત્તિમાં, અજ્ઞાનને લીધે દેહાદિકોના દબ અર્થસા બેઠા છે; જ્યારે વૃત્તિના 'અહ પ્રજ્ઞાસ્મિ' એવા ખડ (વારંવાર આવૃત્તિ) થશે ત્યારે તે અભ્યાસ જશે. સર્વે વ્યવહારમાં વિરોધરૂપ દશ્ય છે જ નહિ, પણ હું પ્રજ્ઞા જ છું. એમ મુખથી બોલીને સ્મરણ પણ રાખવું એટલે દૈત સ્ફુરશે નહિ. અંતરમાં

સ્વપ્નરૂપ કલ્પના થવા લાગે ત્યારે અંધજ્ઞ ભાસનો ત્યાગ કરીને તેની અંદર-બહાર પ્રજ્ઞાત્મા જ નેવે. ખાલી અંતઃકરણની વૃત્તિ સ્થિરતાથી રુકુરે, તે ગાઢ સુષુપ્તિ હો, કે ઉદાસિનતા હો, અથવા તે વૃત્તિ ચિદ્ગુણનાકારે સમાધિમાં આત્માનુભવ કરે કે તે સામાન્ય વૃત્તિ અંધજ્ઞ વિકારી બને; તેનો નામ સહિત નિષેધ કરવો અને તેની અંદર-બહાર ચોતરફ ચોત-પ્રોત પ્રજ્ઞ જ છે એમ ગ્રહણ કરીને સમાધિ સહિત તે વૃત્તિના ધર્મેના ત્યાગ કરવો. સમાધિ, વાસનાનંદ, સ્તબ્ધતા, સામાન્યતા, વગેરે અનેક પ્રકારના સ-વિકલ્પના લેહ છે. તેનો ત્યાગ કરીને કેવળ ચિદ્રૂપ અહણ કરવું. તે સામાન્ય વૃત્તિનો પણ લય થાય ત્યારે તે લયાકારતામાંથી શૂન્યપણાનો ત્યાગ કરીને તેમાં આહુક વિના કેવળ અનંત સાક્ષીનું સ્મરણ કરવું. એવી રીતે સ્મરણપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે ત્યારે સમાધિ-ભંગની ક્યારેય પણ ભીતિ નથી રહેતી. આ એકરૂપ સમાધિ ક્યારે તે પ્રસંગે બની શકે છે. વૃત્તિનો લય કે ઉત્થાન થાય ત્યારે, સમાધિ લગાવે ત્યારે, સ્તબ્ધતા થાય ત્યારે, સુષુપ્તિ લાગે ત્યારે, યુદ્ધિ આદિ ઉત્પન્ન થઈને સ્વપ્નાકાર થાય ત્યારે, અથવા ઇન્દ્રિયો સહિત જગતિ થાય ત્યારે તે સર્વની અંદર, તેના વિકારને ન લેતાં નિર્વિકાર પ્રજ્ઞાત્માનું જ સ્મરણ થાય એ સવિકલ્પ સંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. નિર્વિકલ્પ પ્રજ્ઞાના સ્મરણથી સવિકલ્પ સુખ લે છે, અને તેથી પોતાનું નિર્વિકલ્પ-પણું ઓછું નહિ થતાં સવિકલ્પને મોટો લાભ થાય છે. માટે હે રવિદત્ત ! બાગૃત કે સ્વપ્ન હોય અને વૃત્તિની સમાધિ કે સુષુપ્તિ હોય અથવા સ્તબ્ધતા હોય, પણ તું તે તે ભાવનો ત્યાગ કરીને પોતાનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સંભાર. એ સ્મરણ, સાધકે તે અભ્યાસથી બળાત્કારે પણ કરવું જોઈએ. નામરૂપાદિ તમામ લેહનો ત્યાગ કરીને અરૂં પ્રજ્ઞપણું અલગ કરી લેવું જોઈએ. રૂપાદિ રહિત પોતાના પ્રજ્ઞપણાની દૃઢ ખાતરી, સ્મરણ-વિસ્મરણ વિનાનું પણ હોય છે. સાધકને તો એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સ્મૃતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

હે રવિદત્ત ! તું સાધક જ છે, માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સદા કોષ્ટપણ અવસ્થામાં સ્મૃતિનો અભ્યાસ

કર. અભ્યાસ વિના સવિકલ્પના નિરોધની કલ્પના કદીપણ ન કર. સવિકલ્પ સમાધિ, આ બધું હોય તો પણ સહજ બની શકે છે. તે જ પ્રમાણે અસંપ્રજ્ઞ નિર્વિકલ્પતા, પણ પાછળ કદા પ્રમાણે બની શકે છે.

સર્વના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ અને નિર્વિકલ્પ-પ્રજ્ઞની સ્મૃતિ, એ જ એકતાન સંપ્રજ્ઞ સમાધિ સમ-જવી. સર્વ મિથ્યા છે એ ન સ્મરતાં તેમ જ પોતાના પ્રજ્ઞાત્મની સ્મૃતિ ન થતાં પોતાને પોતાનો નિશ્ચય રહે, એ જ એકરૂપ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. બન્ને સમાધિમાં સર્વ નિરોધનું કૃળ કેવળ એકય થવું એ છે. એ સ્થિતિ સર્વ જ્ઞાનીઓને રહે છે. માટે એ જ સાધવી.

શિષ્ય-આપના પાછળના નિરૂપણમા વિરોધ આવ્યો; કારણકે વૃત્તિના લય વિના અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ થતી નથી. વૃત્તિનો લય તે જ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ. એમ હોવા છતાં હવે તમે એમ કહો છો કે, બધું જ પૂર્વવત્ હોય તોપણ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થાય છે; તો તે કેવી રીતે ?

ગુરુ-અમે અત્યારે જે નિરૂપણ કહ્યું તેમાં અમારો જે હેતુ પ્રગટ કર્યો. તે તારા સમજવામાં આવ્યો નથી, તેથી જ આ શંકા તને ઉત્પન્ન થઈ. હવે તે હેતુ શો છે, તે સ્પષ્ટ કરીને તને કહું છું. વૃત્તિનો લય કરવો એવો અમારો હેતુ નથી, પણ લય થાય એમ જે કહ્યું તે એટલા જ માટે કે સર્વ હોવા છતાં નામરૂપ રુકુરે નહિ. આ સર્વ નામરૂપ કોષ્ટપણ અવસ્થામાં રુકુરે નહિ, એ જ લય, ખરેખરો સ્મરણવિનાનો છે. અને એ જ અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ છે. એ સિવાય સમૂળા વૃત્તિનો લય થાય ત્યારે અસંપ્રજ્ઞ સમાધિ થાય એમ કોઈ કહે તો તેમાં બહુ વિરોધ આવે છે. સમૂળા લય થયા પછી તેમાં બહુ વિરોધ આવે છે. સમૂળા લય થયા પછી લયન્યુક્રિતનું સુખ કોણ લોગવશે ? કારણકે સુખ લોગવનાર સવિકલ્પને તો નિર્મૂળ કર્યો છે ! નિર્વિકલ્પનું સુખ નિર્વિકલ્પ પોતે લઈ શકતો નથી. સુખ લેનાર તે સવિકલ્પ જ છે. તે સવિકલ્પ તો નર્થ, પડી સુખ કોને પ્રાપ્ત થયો ? સવિકલ્પનો નાશ કર્યો તેથી લયન્યુક્રિતનું સુખ બૂઝ્યું, અને આગળ પરંપરા ચાલવાની તે પણ બંધ પડી; કારણકે જ્ઞાની નિર્વિકલ્પ થઈ ગયા, પડી કોણે કોને ઉપદેશ કરવો ? એક સાધક, જ્ઞાની થઈ ગયો તે નિર્વિકલ્પ જડ થઈને પડ્યો !

હવે કેમ? કેના ઉદાર કરવો? આ મોટો વિરોધ આવ્યો. જે નિર્વિકલ્પ થાય તે જ જ્ઞાની છે એમ માનવાથી તો શંકાચાર્ય અને યાજુવલ્કચાદિ ઉપદેશકર્તા આચાર્યો અજ્ઞાની હરે છે; કેમકે તે નિર્વિકલ્પ થયા નથી, માટે અજ્ઞાની હતાં! બહા, તે અજ્ઞાની હોત તો અત્યારનું જ્ઞાન, તેઓના વિના બીજા કેની પાસેથી પ્રાપ્ત થયું? આ એક વિરોધ, અને દ્વિતી, “જ્ઞાનાત એવ તુ ટૈવલ્ય” કહે છે, તે વચનમાં પણ વ્યર્થતા આવે છે. કારણકે જો ક્રિયાથી નિર્વિકલ્પતા આવે, તો જ્ઞાનની જરૂરત શી છે?

શિષ્ય-તો જ્ઞાન થઈ ગયા પછી લય કરવો!

ગુરુ-તેમાં દ્વિતીય વિરોધ આવે છે. કેમકે અભ્યાસ-યોગ વિના એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી. જ્ઞાનને જો ક્રિયાની અપેક્ષા હોય તો ‘જ્ઞાનાત એવ’ એ વચનમાં વ્યર્થતા આવે છે. માટે સર્વદા નિર્વિકલ્પ થાય એવી કલ્પના કરવી નહિ. પૂર્વે જે આચાર્યો થયા તે નિર્વિકલ્પ થઈને પડ્યા નથી, માટે તે તારી માન્યતા પ્રમાણે જ્ઞાની નહિ, પણ સર્વ અજ્ઞાની હરે છે.

શિષ્ય-તેણે ઉપદેશ પૂરતા સવિકલ્પ થયું અને પછી નિર્વિકલ્પ થઈને પડ્યું!

ગુરુ-તાણું કહેવાનું એમ થયું કે તે નિર્વિકલ્પ હોય ત્યારે જ્ઞાની છે અને સવિકલ્પ સમયમાં અજ્ઞાની પ્રાપ્ત છે. જો સવિકલ્પ સમયે તેનામા અજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, તો તે, એ વખતે પ્રાપ્ત હોવાને લીધે ઉપદેશ કરવા માટે યોગ્ય નથી. અને નિર્વિકલ્પ હોય ત્યારે વૃત્તિ ન હોવાને લીધે ઉપદેશ કરવાનું બની શકતું નથી. માટે તે વખતે પણ તે ઉપદેશ માટે યોગ્ય નથી. અને તારી માન્યતા પ્રમાણે જો તે સમયે જ્ઞાન છે, તો તે વાણીમાં આવતું નથી. કેમકે વાણી તો નિર્વિકલ્પમાં વિરામ પામી ગઈ છે.

શિષ્ય-સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, બન્ને સમયમાં જ્ઞાન હોય તો?

ગુરુ-એમ કહેવામાં તો બહુ મોટો વિરોધ આવે છે. કેમકે સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિ અને નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થો, એ બન્નેમાં જ્ઞાન છે. માટે અર્ધા જ્ઞાનની

ભાગીદાર સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિ છે અને અર્ધા જ્ઞાનના ભાગીદાર નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થ છે. ઘડા જેવા જડ પદાર્થોમાં જ્ઞાનનો અર્ધો ભાગ આવ્યો! કેમકે તેમાં જડપણ સવિકલ્પ નથી. હવે સવિકલ્પ સ્ફૂર્તિના ભાગમાં જ્ઞાનનો અર્ધો હિસ્સો આવ્યો પણ તે અભંગ નથી. કારણ કે સંશય અને વિદ્વેષથી શણે શણે તેમાં ભંગ થાય છે. તે આ રીતે:—કોઈ સાધક સમાધિ સાધતો હોય ત્યારે પૂરતી નિર્વિકલ્પતા થતી નથી. કાનમાં મચ્છર ગુણગુણ કરે કે તુરત વિદ્વેષ પેદા થાય છે. વિદ્વેષને લીધે ખરી નિર્વિકલ્પતા થતી નથી. માટે તે સવિકલ્પ, અર્ધા ભાગનો ભાગીદાર નથી. સવિકલ્પનો એ અર્ધો ભાગ, વિદ્વેષને લીધે ખૂટ્યો! હવે જે નિર્વિકલ્પ જડ પદાર્થ, તે જ્ઞાનના અર્ધા ભાગનો ભાગીદાર છે; પણ સાધકને સંશય થાય છે તેથી તેને જ્ઞાનનો અર્ધો ભાગ મળતો નથી. આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પમાં જ્ઞાન છે એમ માનવાથી બહુ વિરોધ આવે છે. માટે સાધકે વૃત્તિનિરોધની ધૃત્તિ કરવી નહિ. પહેલાં વિરોધ બતાવ્યો તે રહેવા દો, તો પણ એકલા નિર્વિકલ્પતાથી સાધકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

જે સવિકલ્પને જ્ઞાન થવાનું છે, તે સવિકલ્પે વૃત્તિને શાંતી રાખી છે, તો “એ જ જ્ઞાન” એવો નિશ્ચય કોણ કરશે? અને જો હેંડયુદ્ધિ સાથે અજ્ઞાન ગયું નહિ, ને નિર્વિકલ્પની જેમ નિશ્ચેદ થયો તો તેને સુક્રા કોણ કહે? વળી તેની વૃત્તિ નિઃચેષ્ટિતપણાને લીધે અજ્ઞાનમાં લીન છે, ત્યારે તે જ્ઞાની છે એમ શી રીતે માનવામાં આવશે? વૃત્તિનો લય કરીને ખાલી બેઠો, તેથી લયસાક્ષી તેના જાણવામાં આવતો નથી. લય સાક્ષીને જાણના માટે વૃત્તિની જરૂર છે. વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે વિચાર કરવો જોઈએ; વિચાર કર્યા પછી વૃત્તિ નહિ હોય તો લયસાક્ષી હોવાનું અભમાન કોણ કરશે? તે અભમાન કરનાર બીજું કોઈ નથી. માટે કેવળ નિરોધથી પ્રધાનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.

શિષ્ય-વિચારથી લયસાક્ષીનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી વૃત્તિનો નિરોધ કરીને બેસતું!

ગુરુ-રોધ કરીને બેઠો ત્રીજો તો થયેલું લય સાક્ષીનું જ્ઞાન, અભ્યાસ વિના દૃઢ થશે નહિ અને

અનંત જન્મોથી ફરં થઈ બેઠેલી દેહબુદ્ધિ નિર્મૂળ થયે નહિ. જેવી દેહબુદ્ધિ દંઢ થઈ છે તેવી જ બ્રહ્મ-બુદ્ધિ દંઢ કરવી બોઈએ અભ્યાસથી વૃત્તિનો ખલ (વારંવાર આવૃત્તિ) કરવામા આવે છે ત્યારે જ ખરી અપેક્ષતા થાય છે વૃત્તિનો નિરોધ કરીશ તો નિઃસં-શય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું નહિ ત્રણ કળમાં કોઈથી પણ વૃત્તિનો નિરોધ લય થઈ શક્યો નથી.

તદ્વચ્નો ॥

જે ઉપાધિસહિત પ્રાણી છે, તે જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની હો, તે સર્વનો લય કરવા માટે મોટો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી સર્વનો લય થનાર નથી. જે યોગસાધના-થી પ્રાણુને મસ્તક પર ચડાવીને બેસે છે તે માત્ર લાંબો વખત નિરોધ કરીને બેઠો એમ સમજવું, પરંતુ તે શૂન્ય અજ્ઞાનમાં જ રહ્યો છે. તો પછી તેમ કરવામાં તેને ક્ષયદો શો થયો? હકયોગ ઉપરાંત ણીજ કોઈપણ યોગથી નિરંતર સર્વનો નિરોધ, પહેલાં કોઈએ કર્યો નથી અને લવિષ્યમાં પણ કોઈ કરી શકનાર નથી. વૃત્તિનો લય કરીને એકરૂપ થઈ રાત-દિવસ બેસવા માટે જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, કોઈપણ સમર્થ નથી. જેમ બાંજુમાંથી વાયુ વઘ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ સ્ફૂર્તિવૃત્તિ ઉત્પન્ન થયા પછી તે કદી પણ સ્થિર રહેવાની નથી. મનબુદ્ધિને ઊઠવા ન દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, તો તે નહિ બેઠે, પણ પ્રાણુ વહેતો હોવો બોઈએ. તે પ્રાણુ વહેતો હોવાથી ભૂખ-તરસ લાગ્યો, ને તે પ્રાણુને વ્યાકુળ કરશે તેની વ્યાકુળતાથી ગભરાઈને વિકરંપરૂપ મન-બુદ્ધિ ઊઠશે. તથાપિ બળપૂર્વક ફરી પાછો તેનો નિઘ્રહ કરીને બેસશે તો પ્રાણુન્ટ થશે. એમ અતિ નિઘ્રહથી બેહોશ થઈ મર્યો, તેમા તે આત્મ-હત્યાસાએ પોતાનું શું સાર્યક કર્યું? તે કહેશે કે, મેં મનબુદ્ધિનું જરા પણ ઉત્થાન ન થવા દેતાં નિરોધ કર્યો કે નહિ? નિરોધનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો અને પોતાનું કહેવું યથાર્થ કર્યું, પણ તે તેનું માનવું વ્યર્થ છે. કેમકે મનબુદ્ધિ પણ બ્રાન્તપણાને લીધે પૂરવા વ્યાપાર કે લય વિનાની છે. માટે એવો વૃત્તિનિરોધ કરવાથી અનર્થ જ થયો. વૃત્તિનો રોધ કરવા કોઈપણ સમર્થ નથી. છતાં દેહને પીડા આપીને નિરોધ કર્યો તોપણ ક્યો જ ક્ષયદો નથા.

પૂર્વે યાગવલ્કય અને સનકાદિક આદિ મોટા મોટા જ્ઞાનીઓ થઈ ગયા, પરંતુ કોઈ નિર્વિકલ્પ, જડ થઈ ને પડ્યા એવું કદી પણ સાંભળ્યું નથી. તે પૂર્ણ સમાધાન પામેલા જ્ઞાનીઓ જગતમાં કર્મનુસાર સુખથી વર્તતા હતા. તેઓ ચેષ્ટાહીન થઈ પડી રહ્યા એવું કદી પણ સાંભળ્યું નથી. જનકનું બે કે વિદેહી એવું નામ હતું, તો પણ તે નિર્વિકલ્પ જડ થઈ ને ન પડતાં પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જનમાં, વનમાં અને ભુવનમાં વિચરતો હતો. તેને અજ્ઞાની કોણ કહે? જે અજ્ઞાની કહેશે તેની જીભ બળશે. એવો કયો જ્ઞાની મતુષ્ય છે, કે જે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ન વર્તતાં જડ થઈ ને પડે? જડ થઈ ને ન પડવાથી જનકાદિક જ્ઞાનીઓને અજ્ઞાની કેમ મનાય? તે તો પૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી ઉત્થાન રહિત સહજ સ્થિતિમાં નિયમિત વર્તતા હતા જ્ઞાનીની સ્થિતિ જ્ઞાની જ બાજુ છે. બીજાને તે સ્થિતિ સમ-બવાની નહિ.

જો કાયમ નિર્વિકલ્પ થઈ ને પડી રહેવાથી પૂર્ણ સમાધાન થતું હોત તો હર પ્રયત્નથી સમાધાન સાધત, પણ તેમ કરવાથી પૂર્ણ સમાધાન થતું નથી; માટે જ્ઞાની નિર્વિકલ્પ થવાની ઇચ્છા કરતો નથી, પણ સર્વ હોવા છતાં દંઢ જ્ઞાનથી સમાધાન પામે છે.

એ નિઃશંસય ખડું છે અને વેદમાં યાગવલ્કયે ગુરુપદેથી જનકને કહ્યું છે કે, હે જનક! તને દંઢ જ્ઞાનથી સમાધાન પ્રાપ્ત થયું છે. નિર્વિકલ્પ થવાની જરૂર નથી. તે નિર્વિકલ્પ થઈ ને પડ્યો નહિ તેથી શું તેને જ્ઞાની માનવામાં નથી આવતો? તે જ્ઞાની નથી, એમ જે કહે, તેને અધમથી યજ્ઞ અધમ સમજવો.

જે પૂર્ણ સમાધાની છે તે જ જ્ઞાની છે એમ વેદ વર્ણન કરે છે. માટે મુમુક્ષુએ પૂર્વકાળના જ્ઞાનીઓના વર્તન પ્રમાણે ચાલવું. પહેલાનો કોઈપણ જ્ઞાની, નિર્વિકલ્પ થઈ ને રહ્યો ન હતો.

શિષ્ય-જડભરત નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં નહોતો રહ્યો?

ગુરુ-નહિ. તે પૂર્વજન્મની ખરાબ સંગતિના સ્મરણથી અને હવે પડી તેવી સંગત ન થાય એવા

ભયથી લોકોમાં જરૂરી જેમ પર્તિતો હતો તે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કરતો હતો જ. તેણે સહુગણ સ્થાને ઉપદેશ કર્યો. એ તે નિર્વિકલ્પ હોત તો ઉપદેશ શી રીતે કરત? પોતાને લોકોની ઉપાધિ નહિ તે માટે ઉપર-ઉપર જડપણું ખતાવીને અંતરમાં મન આદિ સર્વ સાધનોથી સંપન્ન હતો. તે માટે કોઈપણ સાધક વૃત્તિનો સમૂળો લય કરવા સમર્થ નથી.

૧૨મ્- (હાય ભેટીને) હા, હા મહારાજ ! વૃત્તિનો સમૂળો લય કરવાનું પણ ખતી થકે તેમ નથી. અર્થાત્ કોઈ પણ સદા નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં રહેનાર નથી. પરંતુ સાધકની વૃત્તિ સદા પ્રજ્ઞાકાર થઈને રહે. પ્રજ્ઞાને છોડીને તે ખીલું કોઈ પણ મૂક્યું ન કરે.

૧૩મ્-અમે પણ તને એ જ કહીએ છીએ કે, નામરૂપ લેદનું દર્શન ન થતાં, વૃત્તિ એકતાન કૈવળ સંચિદાનંદ પ્રજ્ઞાનું જ દર્શન કરે. અંતઃકરણની વૃત્તિ અથવા મન-બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોનાં દ્વારથી વિષય મૂક્યું કરે; પરંતુ પોતે નામરૂપનો લેદ ન ભેતાં એક સંચિદાનંદ પ્રજ્ઞાને જ ભુજે, એ ખરી એકાકારતા છે. તેનું એક નિમિષ પણ વિસ્મરણ કરવું નહિ. સાધકને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી એ જ સાધન કરવું ભેઈએ. ત્યાર પછી ક્ષણભર સમૂળો લય પણ કરવો ભેઈએ; તે એટલા માટે કે શૂન્ય સદેહ હૃદયીને લય સાક્ષીનો અનુભવ કરવો.

ક્ષણકવ્ચા

ક્ષણભર વૃત્તિનો લય કરીને શૂન્યનો નિષેધ કર્યા બાદ લય સાક્ષીની અપરોક્ષતા અનુભવથી ખરી કરવી ભેઈએ.

આર વિદ્યો ઉપદ્રવ ન થતાં સહજ ગતિથી વૃત્તિનો લય થાય તે પોતાના જ્ઞાનથી બાધુવો. લય થયા પછી અનુભવનારા વિના જે શુદ્ધ જ્ઞાન રહે છે, તે જ ચિદ્રૂપ, જે ચિદ્રૂપ તે જ સદ્રૂપ અને આનંદરૂપ છે આ પ્રમાણે યથાર્થ અનુભવ થાય ત્યાર પછી મન-બુદ્ધિ વ્યાપાર કરવા લાગે તો તેમાં તે જ સંચિદાનંદ પ્રજ્ઞા ભેટો. ભૂલવું નહિ, ને નામરૂપનો લેદ દષ્ટિમાં લાવવો નહિ એકવાર લય સાક્ષીનો અનુભવ લઈને ક્ષણભર તદ્દાકારતાથી ભેલું, અને પછી વૃત્તિ ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તે જ અનુભવ લેવો. પુનઃ લય સાક્ષીનો

અનુભવ લેવા માટે વૃત્તિનો લય કરવો. વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી તેનું સુખ લઈને પુનઃ લય કરવો. એ પ્રમાણે ક્ષણેક્ષણે વૃત્તિના લયનો અભ્યાસ અને ક્ષણેક્ષણે લય સાક્ષીનો અનુભવ લેવો. એથી સાધકને કોઈપણ અવસ્થામાં એકરસતા અખંડ રહેશે. એકવાર લય સાક્ષીનો અનુભવ લીધો એટલે ફરી તે અનુભવ લેવો નહિ, એમ નહિ; પણ અનેક વાર લય સાક્ષીનો અનુભવ લેવો, ને વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી તે જ સ્મરણ કરવું. પુનઃ લયસાક્ષીનો અનુભવ લઈને વૃત્તિ ઊઠ્યા પછી તે સ્મરણ કરવું. આ પ્રમાણે ક્ષણેક્ષણે લયરૂપ નિરોધ અને વૃત્તિ ઉપદ્રવ થાય ત્યારે ક્ષણેક્ષણે સ્મરણમાં સાવધાન રહેવું, એ જ સાધકને માટે જે પ્રકારનો અભ્યાસ યોગ્ય છે.

શ્રદ્ધાભુવૈજ્ઞાતાત્મક : ॥

જે અધિકારી, શ્રદ્ધાળુ સાધક હોય તેણે લય સાક્ષીને બાળીને તે જ દહતર કરવા માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અભ્યાસ કરવો. શ્રદ્ધા એટલે પ્રીતિ. ખીલના શરીરો પર જે પ્રીતિ છે તેના કરતાં પોતાના દેહ ઉપરની પ્રીતિ અપ્રતિમ છે. એ પોતાના દેહ ઉપરની પ્રીતિ જેવી અકૃત્રિમ છે, તેવી જ પોતે, જે લયસાક્ષી અપરોક્ષ પરમાત્મા, તેના પર તે અકૃત્રિમ પ્રીતિ, રહે તેમ કરવું.

ચિત્તારથી બનીસ તત્ત્વોમાંના હું કોઈપણ નથી; પરંતુ અભ્યાસથી જે લયસાક્ષી બાધુવો, તે જ ત્રિવિધ પ્રતીતિથી પોતાનું નિજ રૂપ છે. એવો ખરો નિરોધ કર્યો ત્યારે જે મિથ્યા છે, તે તો મિથ્યા જ, તેના પર પ્રીતિ કોણ કરે? માટે તેનો ત્યાગ કરવો, અને પોતે જે તાયસાક્ષી અપરોક્ષ, તેના પર પ્રીતિ કરવી. તે સિવાય ખીલ પર કરેલી પ્રીતિ બ્યર્થ સમજવી. આત્મા પર જે પ્રીતિ તે જ શ્રદ્ધા. ખીલના યત્ન-યાગદિમાં જે શ્રદ્ધા, તે શ્રદ્ધા નથી. જેને અકૃત્રિમ પ્રીતિ છે તેને જ શ્રદ્ધાળુ માનવો. જેણે પ્રજ્ઞાત્મને અપરોક્ષ રીતે બાધુવો તે જ સાધક છે. એવા શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાની આત્મતા યથાર્થ જેવી બાળી હોય તેવી તેની દહતા પણ કરવાની છે.

દહતા એવી કે પોતે ખુદ પ્રજ્ઞા છે એ બાબત-

માં સંશય આવે નહિ ને બ્રાન્તિ થાય નહિ. મિથ્યાપણાથી જે નામરૂપ છોડ્યાં, તેમાં સત્યતા આવે નહિ જે બત્રીસ તત્ત્વો આત્માથી જુદાં છે, તે દેખાતાં હોય છતાં તેમાં સત્યતા આવે નહિ ને તેમાં સત્યતા ન આવી તો પછી તેમાં “આ હું અમુક” એવી આત્મના પણ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થશે? પોતે અપરાધ આત્મા છે, તે પરાધ કેમ થશે? આ પ્રમાણે ભેદભાન કદી પણ ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ જ દંડતર સ્થિતિ છે. એવી દંડતર સ્થિતિ થવા માટે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વૃત્તિના અભ્યાસથી સંશય મૂળમાંથી જાય છે માટે અમે જેવો અભ્યાસ કહીએ તેવો કરીને દંડ અપરાધનો અનુભવ લે.

હે સ્વિકૃત! પહેલેથી જે નિરૂપણ થયું તેનો વિચાર કર. તને સંશય ન રહે એવું નિઃસંશય નિરૂપણ થયેલું છે. વળી અભ્યાસ દ્વારા તને નિઃસંશય પ્રજ્ઞાત્મા પણ ભેટાડયો અને તે વચમાં પ્રશ્ન કર્યાં તે સર્વનું સમાધાન કર્યું. વળી સ્વિકૃત્ય-નિર્વિકૃત્ય સ્પષ્ટ કરી દીધા. હવે તારો એક પ્રશ્ન રહેલો છે, તેની તને સ્મૃતિ નથી, પણ મને તે યાદ છે પ્રશ્નમાં બાબત એ હતી કે:-દેહાદિક પ્રથમ પ્રમાણે જેમ છે તેમ રહેવા દો. તેમાં જરા પણ આત્મતા આવે નહિ અને પોતાનું પ્રજ્ઞત્વ દંડ થાય. આમાં તારી મતલબ એ છે કે દેહબુદ્ધિ બળે નહિ ને પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા દંડ કરવી. તે જ નિરૂપણ કરવાનો હવે સમય છે, તેથી શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાના આત્માની અપરાધતા દંડ કરવી, અને તે માટે વૃત્તિનો અભ્યાસ કરું છું; જેથી દેહબુદ્ધિ સમૂળી જશે અને પોતાને-પોતાની આત્મતા દંડ થશે. બીજામાં આત્મતા સૂચવતી નથી અને આત્મામાં પરાધતા આવતી નથી. તે જ અભ્યાસ હવે કરું છું.

વૃત્તિનો અભ્યાસ

અભ્યાસ એટલે મગ્નુ-નિર્મુખ ઉપાસના, કેવળ વિચારથી અપરાધ આત્માને બાળે અને લયસાક્ષીને બાળ્યા પછી એકરૂપ નિઃસંશય અદ્વૈત પરમાત્માને પામે એવા અધિકારી થાય. માટે મંદ બુદ્ધિવાળા

સાધકે વિચારથી અને અભ્યાસથી લયસાક્ષીને બાળવો અને તે દંડ કરવા માટે વૃત્તિને બાળવી. (વારંવાર આવૃત્તિ કરવાની ટેવ પાડવી-તાલીમ આપવી.) એનું નામ જ ઉપાસના. સ્વિકૃત, બા, તું એ ઉપાસના કર, એમ પહેલાં તને ઉપાસના-અભ્યાસ કહેલ છે. ઉપાસના અને અભ્યાસ, એ બંને પણ એકરૂપ છે. માટે સાધકે અભ્યાસરૂપી ઉપાસના, આ નિરૂપણ સાંભળીને દંડ કરવી.

શ્રદ્ધાલુર્વ્રજ્ઞતાંસ્વસ્ય ચિત્તચેત્ વુદ્ધિવૃત્તિભિઃ ॥

વાક્યવૃત્ત્યાયથાશરયા જ્ઞાત્વાત્મવ્યસ્યતાં સદા । ૧૬

શ્રદ્ધાળુ સાધકે પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા અલગ કરેલી છે અને લયસાક્ષીની તેને પ્રતીતિ થયેલી છે. તે જ પ્રતીતિનું બુદ્ધિ-વૃત્તિ દ્વારા સ્મરણ કરવું તેને જ વાક્યવૃત્તિ કહે છે. આ વાક્યવૃત્તિથી યથાશક્તિ અનુક્રમે બાળીને અભ્યાસ કરવો.

શ્રદ્ધાલુર્વ્રજ્ઞતાંસ્વસ્ય ॥

પોતાની પ્રજ્ઞાત્મતા જો કે અપરાધ બાળી છે, પણ તે દંડ અપરાધતા થઈ નથી. કારણકે, સંશય સમૂળો ગયો નથી, તેથી વૃત્તિ ક્ષણભર પ્રજ્ઞાતા સ્મરે, ક્ષણભર અહંપ્રજ્ઞ લયસાક્ષીનો અનુભવ યાદ કરે અને ક્ષણમાં ‘હું દેહ’ એમ સ્મરણ કરે છે. તેમ જ સ્ફુર્તિથી લઈને દેહ પર્યાંત મિથ્યા જ્ઞાસ બત્રીસ તત્ત્વોનું વિવેચન કરેલું છે, છતાં પણ તે નામરૂપમાં પુનઃ સત્યતાનો ભાવ કરી બેસે છે.

શિષ્ય-અનાત્મા સમજીને જેનો ત્યાગ કર્યો તેને ‘હું’ માનીને અહુલુ કરે શી રીતે? અને વિચારથી મિથ્યા સમજીને જે છોડ્યાં, તેમાં સત્યતા આવે કઈ રીતે?

ગુરુ-દેહનો વ્યાપાર થયો ત્યારે બુદ્ધિવૃત્તિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષય અહુલુ કરશે, તે વખતે ત્યાં કંઈક દેહમાં અહંતા ઉત્પન્ન થશે, ને તેથી સર્વમાં સત્યતા આવશે. જરા પુરુષકાર્ય થશે તો સહજ લાગશે કે, આ મેં સારું કામ કર્યું. અને કંઈક પાપાત્મક કાર્ય થશે તો સહજ એમ લાગશે કે, આ મેં ખરાબ કામ કર્યું. બસ, એ જ પોતાની પ્રજ્ઞતા બેરીને દેહબુદ્ધિ

લીધી. એ વાત તો જવા દો, પણ એને વૃત્તિનો અભ્યાસ છે, તેને પણ એમ શુભપણે ઉત્થાન થાય છે. નવો-સવો અભ્યાસી હોય, તેને તો વિશેષ ઉત્થાન થાય છે; તેથી દેહના વ્યાપાર દરમ્યાન તે પાપપુરુષનો કર્તા હું જ છું એમ માને છે, અને જે કયું તે મારે જરૂર ભોગવવું પડ્યો, તેમાં છુટકો જ નથી; એવો કર્તા ભોજતા-પણનો જે સંશય છે તે જરૂર જન્મમરણમાં નાખશે. પ્રકૃતિ જાણ્યા પછી પણ અજ્ઞાનનો પાશ સહજમાં તૂટતો નથી. જે શુભપણથી અહંતા લેશે, તેને પણ તે અહંતા જન્મ-મરણમાં નાખશે. આ પ્રમાણે શુભ અથવા પ્રગટ અહંતા ઉત્પન્ન થઈ, તો તે પ્રકૃતિ જાણ્યા છતાં પણ મિથ્યા પદાર્થમાં સત્યતા લાવીને નામરૂપનો ભેદ ઉત્પન્ન કરશે. વૃત્તિનો અભ્યાસ નહિ થવાને લીધે એ પ્રમાણે વિદોષતા ઘા પડે છે, માટે સાધકે, અંતે કહીએ તેવો અભ્યાસ કરવો ભેધનો.

ચિંતયેત્ વુદ્ધિવૃત્તિમિ ॥

લયચાક્રીની દુષ્ટિરૂપી અજ્ઞાતભતા, જે સર્વ સવિકલ્પથી વિલક્ષણ છે, તેનું જ, ભૂલ્યા વિના, એકતાન શુદ્ધિવૃત્તિથી ચિંતન કરવું.

વૃત્તિની અથવા મનશુદ્ધિરૂપ ઉપાધિની ગમે તે અવસ્થા હોય, પરંતુ પોતાની અજ્ઞાતભતા કદી પણ ભૂલવી નહિ. મનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય, ને એકલી નિર્વિકલ્પ વૃત્તિ હોઈ, ત્યારે, 'તે વૃત્તિને જાણનારો હું આત્મા છું', અને વૃત્તિ મિથ્યા છે' એવું સ્મરણ કરવું. મનશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે અંતરમાં મનરૂપ સ્વપ્ન ઉત્પન્ન થશે. તે સ્વપ્ન સાચું હોય કે ખરાબ હોય પણ હું આત્મા છું, એ સ્મરણ ભૂલવું નહિ. હું સાક્ષી અજ્ઞાતભા ખરો છું; મારાથી લુપ્ત મન-શુદ્ધિ, સત્ત્વિવૃત્તિ તથા આભાસ (અવ) દેખાય છે, પરંતુ તે સ્વપ્ન-સર્વ પ્રમાણે મિથ્યા છે. પ્રારબ્ધના ભોગ પ્રમાણે મનશુદ્ધિ ઊઠીને દન્તિયો દ્વારા વિષય શ્રદ્ધા કરે ત્યારે જે શુભ-અશુભ અને તે મનમાં ન લાવતાં પોતાનું સ્મરણ રાખવું.

વૃત્તિ, મન-શુદ્ધિ, પ્રાણ, દન્તિયો અને ગોસક સહિત સ્પૃશ દેહ, તથા રાષ્ટ્ર-સ્પર્શાદિ વિષય, એ સર્વ નામરૂપની, અધિષ્ઠાનથી અલગ સત્તા

નથી; મારે જે છે તે, અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય-રૂપથી એકલો અજ્ઞ જ છે. ગમે તે થાય, પણ એ પોતાનું અત્યંત ભૂલવું જ નહિ. ખટું ભોતાં પ્રથમ નામરૂપ થયાં જ નથી; છતાં તે અત્યારે ભાસ્યાં, તેથી તે છે, એમ માનવું નહિ. મન-શુદ્ધિ દન્તિ-યાદિની જાગૃત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિ અથવા બાહ્ય વ્યાપારરૂપ પ્રવૃત્તિ અને અંતર્મુખતારૂપ નિવૃત્તિ ઇત્યાદિ ગમે તે અવસ્થા હો, પરંતુ તે મિથ્યા અને મારી અજ્ઞાતભતા સત્ય છે, એ કદી પણ ભૂલવું નહિ.

દેહ અતિ મુખથી મુખી હો કે અતિ દુઃખથી દુઃખી હો, અથવા એવો મરણ લાલે થાય, પણ પોતાનું વિસ્મરણ પડવા દેવું નહિ. ક્ષણવાર જો વિસ્મરણ થાય તો બળાકારથી પોતાનું સ્મરણ કરવું, અને ક્ષણભર વિસ્મરણ થતાં ચિત્તમાં એમ લાગે કે, અરે! આ કેવડો મોટો ઘાત થયો! વૃત્તિએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે, જો મને અર્ધ-નિમિષ પણ વિસ્મરણ થશે તો શુરની હત્યા કરવા સમાન પાપ લાગશે! તેમજ અનેક અજ્ઞાહત્યા કરવા જેવું થશે! માટે શુરની પ્રાર્થના કરીને કહેવું કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે આપની ટૂંકાથી સિદ્ધ થાઓ. અર્ધનિમિષ વિસ્મરણ થશે તો શુરહત્યાનું પાપ લાગવાનું છે, એટલા માટે ભયભીત થઈને પ્રાર્થના કરી, પોતાને સ્મરતા જ રહેવું. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને આત્મસ્મૃતિ ગમે તે અવસ્થામાં એકતાનતા રાખવી. સવારમાં જાગ્યા ત્યાંથી તે રાતના ગાઠ નિદ્રા લાગે ત્યાં સુધી પોતાની વિસ્મૃતિ થવા દેવી નહિ. જાગૃતમાં કે સ્વપ્નમાં અવિસ્મર-અખંડ સ્વરૂપસ્મૃતિ હશે તો સુષુપ્તિમાં પણ તે જ સ્મરણ રહેશે. એ અખંડ સ્મૃતિનું ફળ છે.

શુશ્રુષિમાં સામાન્ય એકરૂપ નિર્વિકલ્પ વિના બીજો ભાવ નથી. કલિપત અજ્ઞાન હટું તે સ્મૃતિના અભ્યાસથી નટ થઈ ગયું.

એ પ્રમાણે જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, સમાધિ, મૃત્યુ, મૂર્છા, કે ગમે તે આધિ-વ્યાધિ હો, પરંતુ એ સર્વ અવસ્થામાં કદી પણ અજ્ઞાતભાની વિસ્મૃતિ

પડવા દેવી નહિ. એવા આત્માના અનુસંધાનનું સંતમહાત્માએએ ઉપાસના નામ દર્શાવ્યું છે. જે ઉપાસનામાં ઉપાસ્ય ઉપાસક એવો ભેદ કદાપિ નથી, એવી ઉપાસના સગુણ અને નિર્ગુણ, એમ બે પ્રકારની છે. વાક્યવૃત્તિથી જ્ઞાનસ્વરૂપ લય-સાક્ષીને પૂર્ણ રીતે જાણવો. અને કાયમ યથાશક્તિ તે જ સ્મરણરૂપ અનુસંધાનનો અભ્યાસ કરવો. ‘યથાશક્તિ’ કહેવાથી ટાઈ એમ માનશે કે, જેટલું સમર્થ તેટલું જ જાણીને સ્વસ્થ રહેવું. પણ તેનો એવો અર્થ નથી યથાર્થ જાણ્યા વિના સમાધાન થતું નથી, માટે અભ્યાસથી અને વિચારથી પૂરેપૂરું જાણવું જોઈએ. ‘યથા’ એટલે જેવો હોય તેવો સાક્ષી જાણવો જોઈએ. અને ‘શક્તિ’ એટલે સામર્થ્ય. તે સામર્થ્યથી અભ્યાસમાં જે અસાધ્ય હોય તે પણ સાધવું. એ લયસાક્ષી જ્ઞાન, સામર્થ્ય-રહિત મામૂલી સાધકના અનુભવમાં આવતું નથી જેની તીવ્ર બુદ્ધિ હશે તે જ વિચારથી લયસાક્ષીને જાણશે પહેલાં મંદ બુદ્ધિ હોય, પણ તે અભ્યાસ કરે ત્યારે બુદ્ધિ તીવ્ર થવાથી, તે બુદ્ધિના સામર્થ્ય વડે લયસાક્ષીને જાણશે માટે એવા બુદ્ધિના સામર્થ્યથી લયસાક્ષી, જેવો છે તેવો પૂર્ણ રીતે જાણીને પછી અભ્યાસ વધારવો, દૃઢતા કરવી. હવે જેને વાક્યવૃત્તિ કહે છે, તે વાક્યવૃત્તિ, પહેલેથી થયેલા નિરૂપણના સારાંશનો વિચાર કરીને આવી છે તેનો થોડોક અનુભવ ફરીથી કહું છું.

વાક્યવૃત્તિનો અનુભવ.

વેદાન્તનો મુખ્ય વિષય અદ્વિતીય પ્રત્યગાત્મા પ્રજ્ઞા છે. આર વેદનાં આર મહાવાક્યો એ જ અર્થ, નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે સામવેદનું મહાવાક્ય, શ્રી ગુરુ શિષ્યને કહે છે કે, તે તું છે, એ સાધકે શ્રવણ-મનનથી અનુભવમાં લાવવાનું છે. ત્રણ અવસ્થા અને બત્રીસ તરવોને જાણનારી જે ચેતનજ્યોત્સના, તે જ પ્રજ્ઞાન-પ્રજ્ઞા, એમ ઋગ્વેદનું મહાવાક્ય કહે છે. અહંકાર આદિ બત્રીસનો નિષેધ કરીને પછી જે રહે તે, પોતે પ્રજ્ઞા છે એવો અનુભવ લેવો, એમ યજુર્વેદનું મહાવાક્ય કહે છે. વિચારથી અને અભ્યાસથી વૃત્તિનો લય કરીને સ્વપ્રકાશ અપ-ચેક્ષ સાક્ષીનો અનુભવ લેવો, એમ અથર્વવેદનું ‘અયમ્ આત્મા’ એ મહાવાક્ય કહે છે.

એવાં આર મહાવાક્યો, પરમાર્થના મુખ્ય વિષયરૂપ, વેદાન્તપ્રતિપાદિત એક પ્રજ્ઞાને જ દેખાડનારાં છે. તે સિવાય પુષ્કળ નિરૂપણ થયા તે, આ અર્થ સાધવાનાં સાહિત્યો છે. આ વિષય ખરો છે, એમ બતાવવા માટે અનેક યુક્તિ-દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં. માટે ગુરુ અને શાસ્ત્રના વિચારથી શ્રવણ-મનનયુક્ત અર્થને દૃઢ અનુભવ કરવો. સાધકે યથારીતે અભ્યાસથી ગમે તે અવસ્થામાં બુદ્ધિની શક્તિથી એકતાન અનુભવ લેવો. સાધક, સ્ફૂર્તિથી લઈને તૃણ પર્યંત નામરૂપાદિ સર્વ સ-વિકલ્પનો ત્યાગ કરે, અને કેવળ નિર્વિકલ્પ એક સચ્ચિદાનંદ અહંપ્રજ્ઞારૂપનું સ્મરણ કરે. સામાન્ય-વૃત્તિથી એ જ અહંબુદ્ધિ કરે સ્મૃતિથી સચ્ચિદાનંદનો સ્વીકાર કરે. અથવા બુદ્ધિથી દૃઢ નિશ્ચયમાં લાવીને વિશેષરૂપે સ્મરણ કરે અંત કરણમાં એકતાન સ્મરણ રાખવું એ તો યોગ્ય જ છે, પરંતુ વાણીથી પણ ‘અહં પ્રજ્ઞારિમ્’ એમ ઉચ્ચાર કરવો. વાક્યવૃત્તિ-વાણીમાં, બુદ્ધિમાં અને સામાન્ય વૃત્તિ-માં કાયમ વાક્યાર્થનું યત (પ્રતિજ્ઞા) હોય તેને વાક્યવૃત્તિ માનવી. સાધકે વાક્યવૃત્તિનું આવર્તન, સામાન્ય કે વિશેષ વૃત્તિથી અને વાણીના ઉચ્ચારથી કરવું. હે રવિદત્ત ! તું ભલે કેદાધિપુર રીતે સ્મરણ કર, પરંતુ ‘અહંપ્રજ્ઞારિમ્’ એ ભૂલ નહિ અને સર્વ પૂર્વવત્ હોય છતાં પણ નામરૂપ ઉત્પન્ન થવા દેવાં નહિ. તેને ધ્યાસ કહે છે. અને એ જ નિજ ધ્યાસ સમજવો. આ નિજ ધ્યાસરૂપ અભ્યાસ સાધકે કાયમ રાખવો. વધારે શું કહું ! માધકે વાણીથી પણ એ જ બજન કરવું. હે રવિદત્ત ! એ જ સગુણ-નિર્ગુણ બે પ્રકારની ઉપાસના છે. તેમાં અને જ્ઞાનમાં થોડો પણ ફરક નથી.

અભેદભક્તિ-સાધકને ‘અહંપ્રજ્ઞારિમ્’નું અનુસંધાન એકતાન હોવું જોઈએ. ‘એ અમુક’ એવો ભેદ હોય નહિ એ જ અભેદભક્તિ.

નિર્ગુણ ઉપાસના-નામરૂપ ઉદ્ભવ ન થતાં, સર્વ છે કે નથી એ ન સ્મરતાં, સચ્ચિદાનંદનાકાર એકરૂપતા એ જ નિર્ગુણ ઉપાસના.

સગુણ ઉપાસના-બત્રીસ તરવો મિથ્યા છે એવું સ્મરણ, અને જરા પણ ભૂટ્યા વિના બત્રીસમાં

અસ્થિત ધન છે એવી સ્મૃતિ એ ન સચુણ ઉપાસના. વ્યતિદેશી દેતાની બ્રાન્તિને મૂળમાંથી કાઢીને લયસાક્ષીનો અનુભવ લેવો, એ સાધક માટે નિર્ણય-ઉપાસના છે. સહજ સર્વમાં અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય છે. ત્યાં નામરૂપ આદિ બીજું કશું નથી. એવું સ્મરણ કરવું એ સચુણ ઉપાસના. સર્વપણનો શુણ હયાવીને જે રહ્યું તે અનિર્વાચ્ય પ્રશ્ન; માટે તેને નિર્ણય પ્રશ્ન કહે છે. એ નિર્ણય પ્રશ્નનું સ્મરણ તે નિર્ણય ઉપાસના. શુણ અને રૂપાદિ, સર્વ હોવા છતાં તેને 'આ શુણરૂપ' એવું સ્મરણ નથી, પણ એક સ્થિત ધન છે એવો અનુભવ રહે છે, એ સચુણ ઉપાસના.

શુણ સહિત પ્રશ્નનું સ્મરણ કરવું તેને સચુણ ઉપાસના કહે છે. શુણનો ત્યાગ કરીને કેવળ પ્રશ્નાત્માનો ધ્યાસ રહે એ નિર્ણય ઉપાસના. સચુણ અને નિર્ણય, એ ઉપાસનાના એ પ્રકાર અમરતા માન્યા છે. ખરું જોતાં એ એક જ ઉપાસના છે. કારણ કે તેમાં એકરૂપ અલેહ અદ્વિતીય પ્રશ્નભાવ દેહ થાય છે.

ઉપાસના-કદી પણ પ્રશ્નનું વિસ્મરણ પડે નહિ, માટે તેને ઉપાસના કહે છે. ઉપાસનામાં દેવ અને ભક્ત, એવી ભિન્નતા કદી પણ પ્રાપ્ત થવી ન જોઈએ. મિથ્યા શુણે અને તત્ત્વો ઉત્પન્ન જ થયાં નથી, તો પછી સચુણ રી રીતે કહીએ? અને એ સર્વ ન હોવાને લીધે નિર્ણય શબ્દ પણ મુગજલ પ્રમાણે નિષ્ફળ થયો. મુગજલ પશુ ત્યારે જ તે નથી, તો લોપાયા પછી નથી એમાં તો કહેવું જ શું? આ જગત ઉત્પન્ન થાયો કે નાશ પામો, પણ પ્રશ્ન તો એકરૂપ જેમનો તેમ જ છે. એ સર્વ નિરૂપણ પાછળ સવિસ્તર કરેલું છે. તે સાધકે યથાથ શબ્દ કરવું જોઈએ. મિથ્યા બનીસ તત્ત્વોમાં જરા પણ સત્ય આવે નહિ. અને પોતાની પ્રશ્નાત્મામાં કદી પણ મિથ્યા આવે નહિ. પ્રશ્નાત્મામાં ભેદ લાગે નહિ. દેહાદિમાં હુંપણું આવે નહિ. એટલો વૃત્તિનો સ્મરણરૂપ અભ્યાસ દેહ રહેવો જોઈએ. એ જ સ્મરણરૂપ સચુણ-નિર્ણય બે પ્રકારની ઉપાસના છે. આ ઉપાસનાથી વિસ્મરણ વિના સ્થિતધનનું ધ્યાન

કરવું. આ ઉપાસનામાં નથી દ્યેય કે નથી ધ્યાતા. નથી સાધ્ય કે નથી સાધકતા. અને નથી ઉપાસ્ય કે નથી ઉપાસક. કોઈ પણ ભેદ-લક્ષણ ન હોવાથી એકલા પ્રશ્નમાં પ્રશ્ન વિવક્ષે છે. સતરંગ અથવા નિસ્તરંગ સમુદ્ર તો એકરૂપ જ છે. બાન્ને સ્થિતિમાં એક જ પ્રકાર; સમુદ્ર સમુદ્રમાં જ વિલસિત છે. પ્રશ્નાથી લઈને તુણ પર્યંત આ સર્વ જગત સ્થિતિદાનંદ સાગરમાં તરંગવત્ છે. તે ઉત્પન્ન થાયો કે લય પામો; પણ સ્થિત સાગર તો અખંડ એકરૂપ વિવક્ષે છે.

પ્રશ્નાથી કીડી પર્યંત જંગમ અને આકાશથી તુણ પર્યંત સ્થાવર, એ પ્રશ્નાત્મામાં, જેમ સોનામાં અલંકાર રહે છે તેમ રહે છે. જે પ્રશ્ન, તે જ આ કુટસ્થ આત્મા. અને કુટસ્થ આત્મા જ શબ્દ-પરમાત્મા છે. જડ ચંચળ નામરૂપાદિ અનાત્મા મૂળથી જ નથી. કીડા પણ હું પ્રશ્નાત્મા છું, અને વિષ્ણુ પણ હું પ્રશ્નાત્મા. અધિક શું કહેવું? હું પ્રશ્નાત્માથી એક તણખડું પણ જુડું નથી. તણખડું પણ પ્રશ્નાત્મા જ છે. પોતાનો દેહ, વિષ્ણુ, કીડા, આકાશ, તણખડું આદિ સર્વ એકસમાન પ્રશ્નાત્મા જ છે. બીજો ભાવ જ નથી. એવો એકરૂપ, પોતે-પોતામાં-પોતાનાપણાથી પરિપૂર્ણ, ઉપાસ્ય ઉપાસક વિનાનો ઉપાસિત છે. એ ગાદ અલેહ લક્ષિતરૂપ ઉપાસના છે. એવી અલેહ લક્ષિતની ઉપાસના જે જ્ઞાનસંપન્ન સાધકમાં હોય, તેને એ ઉપાસનારૂપ સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એમાં તો કહેવું જ શું? તે પ્રથમથી જ સર્વપણ સાથે ખુદ પ્રશ્ન યઈને વિચરે છે, માટે તેને બાંધ-મોક્ષ જેવું કશું જ રહ્યું નહિ અને તેથી તેને સાધક પણ કહેવાય નહિ. તે સર્વાત્મા એકરૂપ અદ્રવ્ય છે. તે જો સાધકરૂપે સ્મરણ કરતો હોય તો પણ તેને ધ્યાતા કે જ્ઞાતા પણ માનવો નહિ. આ અલેહ ઉપાસના જેવી બીજી કોઈ પણ ઉપાસના નથી, કે જે પૂર્ણ કેવલ્ય પદને પ્રાપ્ત કરાવે. સર્વ પરિપૂર્ણ પ્રશ્નાત્માને નહિ જાણવા જ્ઞાન વિનાનું સાકાર ધ્યાન કરવું એ ઉપાસના કેવળ નામમાત્ર છે. તેનાથી કેવલ્યસુક્ષ્મ પ્રાપ્ત થતી નથી. અમરુ'

વધારે શું કામ કરું? એ તો સાધકે સુપરીધી બાણી લેવું. સાકાર ધ્યાનાદિ ઉપાસના એકદેશી છે, માટે તે અદ્ય છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

જે સર્વાત્મ ભાવથી અદૃગ્નિમ અદૈતની ઉપાસના કરે છે તેને, આંખ બંધ કરીને સ્થિર બેસવાની જરૂર નથી. તેને એકાંતની અને આસન-વિધિની જરૂર નથી. પ્રાણાયામ અને સમાધિની જરૂર નથી. ગળામાં માળાની જરૂર નથી. પુસ્તકની જરૂર નથી. પૂર્વ-ઉત્તર પ્રાણી મુહૂર્તની જરૂર નથી. કાશી આદિ પવિત્ર દેશની જરૂર નથી. સનાનાદિ બહુ ઉપકરણોની જરૂર નથી. કર્મકંપણ, ઉપોપગ, તાંબુલ વર્તન અને પ્રતનિધમની કે જપની જરૂર નથી. હવન, તર્પણ અને પુરસ્કારણની જરૂર નથી. વાણીના મૌનની, મનની એકાગ્રતાની અને વૃત્તિના નિરોધની પણ જરૂર નથી. કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન નથી. માત્ર ચાલતાં બોલતાં, ભાષણ કે લોજનાદિ ક્રિયા કરતી વખતે, જોવા-સાંભળવા અને ઊંઘવા વખતે પણ હું બ્રહ્મ છું એવું સ્મરણ અચૂક રહેવું જોઈએ.

શિષ્ય-આપે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવા મારશે ત્યારે વિસ્મરણ થશે જ.

ગુરુ-એવું કદી પણ બનવાનું નહિ. સંસ્કારથી સાધારણ સ્મરણ હેતુ જ, તેના પર અભ્યાસથી બેવડું સ્મરણ થાય છે. તથાપિ અર્થનિમિષ બે વિસ્મૃતિ થાય તો, તેથી ચોટો દોષ લાગતો નથી. કેમકે એ કોઈ જીવન્મુક્તિનું પ્રત નથી. જીવન્મુક્તિનું પ્રત ભંગ થશે તો કળનો નાશ થશે, એવું આ પ્રત નથી. અર્થ નિમિષ વિસ્મૃતિ ધવાથી દેહની અહંતા આવતી નથી. દેહાભિમાન આવે એટલો વચમાં અવકાશ જ જવા દેતો નથી. તુરત તે વખતે સાધકે ‘અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ’નું સ્મરણ કરે છે. દેહયુદ્ધિ લીધી ન હોય તો એકલું વિસ્મરણ બંધનકર્તા નથી. દેહ-યુદ્ધિ લીધી હોય તો માત્ર તે બંધન કરે છે. દેહ-યુદ્ધિ આવે ત્યાં સુધી તે સાધક વચમાં અવકાશ જવા દેતો નથી ચાલવા-બોલવા અને સર્વ વ્યવહાર કરવા વખતે નામરૂપ છોડીને કાયમ પ્રજ્ઞાભાનું સ્મરણ કરવું. એથી મન-યુદ્ધિ પર બળાત્કાર કરવો

પડતો નથી, પણ તેને વારંવાર ઉદ્ભાસ થાય છે. જેમ કોઈ બહુઈ બેલ જોવા વખતે શ્રમ લાગતો નથી, તેમ મન-યુદ્ધિને આ સ્મરણમાં ત્રાસ લાગતો નથી. સ્મરવા વખતે બાલકના આનંદમાં જેમ વૃદ્ધિ જ થાય છે, તેમ વૃત્તિને સ્મરણથી અધિકાધિક સુખ જ લાગે છે. સ્મરણ કરવા માટે નિરોધ કરવાની જરૂર પડી હોત તો વૃત્તિને ત્રાસ આવ્યો હોત; પરંતુ આ સ્મરણમાં નિરોધ કરવો પડતો નથી તેથી વૃત્તિને ત્રાસ ન લાગતાં બેલકું તેનું લાઠ વધે છે અને સુખનો સ્વાદ લાગે છે. ક્યારેક એકતાન તદાકાર થવું, ક્યારેક મનનરૂપ ચિંતન કરવું અને ક્યારેક તે સુખનું પરસ્પર સંભાષણ કરવું.

તત્ત્વિતનં તત્કથનમન્યોન્યં તત્ત્વવોષનં ॥

પ્રત્તદેક પરત્વં ચ વદ્મામ્વાસં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૭॥
તેનું જ સ્મરણરૂપ ચિંતન થાય, અધિકારી પણ સાધક-ને એ જ વાત કહે અથવા જ્ઞાનીઓ સાથે પરસ્પર એ જ વાતનું સંભાષણ કરે, કે જેનાથી જ્ઞાન વધે અને એ જ એકપરત્વ સમાધાન છે. સવિકલ્પ કે નિર્વિકલ્પ સમયે જેમાં જરાપણ ઉત્થાન નથી, એવો આ એક જ અભ્યાસ, પૂર્ણ જ્ઞાની બાણ છે. મનના ત્મક ચિંતન સાધકને કેવી રીતે કરવાનું છે, તે હવે કહું છું. શ્રવણ કરીને તે રીતે જ મનનરૂપ અભ્યાસ સાધકે કરવો જોઈએ.

તત્ત્વિતનં ॥

તત્ત્વ એટલે તે જ લયસાદી પરબ્રહ્મ, કે જે, વૃત્તિનો તથા શૂન્યનો ભ્રમ છોડીને અભ્યાસથી અપરોક્ષરૂપે અનુભવેલ છે, તે જ પુનઃ સ્ફુર્તિ બિંદુ ત્યારે નામરૂપ છોડીને માયાથી માંડીને તુલ્ય પર્યંત સર્વની અંદર પરિપૂર્ણ દેજો અને તે જ અનુભૂત બ્રહ્મ સુદ પોતે ત્રિવિધ પ્રતીતિથી છે એ વાતનું સ્મરણ-ચિંતન સદા પ્રીતિપૂર્વક કરતો રહે.

શિષ્ય-(સંશુકની પ્રાર્થના કરીને) અહો, હે સદ્-ગુરુનાથ! અમારા મોક્ષધન, ચિદ્ગાનમાં બંધ અંડે એવડો વધી ગયો છે. જેમાં જરા પણ અનર્થ રહ્યો નથી. ધન્ય ધન્ય, હું પરમાર્થમાં લાગ્યો ને વેદાન્તનો અર્થ પામ્યો. અમને માયાદિનો કિંચિત્ સંબંધ

રહી નથી, માટે મને ધન્ય અહા! શું વેદાન્ત શાસ્ત્ર! જેણે અજ્ઞાન સહિત સંશયનો નાશ કર્યો! અને સર્વનો આત્મા એ હું અનંત, તેને હું ભૂલી ગયો હતા તે એકાએક ભેટયો! એને મન-સુધિ લાવી શકતાં નથી અને એ હૃદય ન હોવાથી હું પ્રજ્ઞાત્મા અને લાણી શકતાં નથી. અહા, હું કેવલ અને કેટલો પરિપૂર્ણ છું! હું સર્વજ્ઞ છું. તમામ વૃત્તિઓ સહિત સર્વને અત્રિમપણે હું લાતું છું, અને વૃત્તાદિકનો શુન્ધપ લય પણ મારા પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. તે જ હું સ્વયંપ્રકાશ અપેક્ષા, ન લાણી સતો પ્રત્યક્ષ લાતું છું. એવા હું પ્રજ્ઞાત્માને બંધ નથી, તો મોક્ષ ક્યાં છે?

અનંત કંચો વીત્યા, પણ મને દૈતની વાર્તાએ સ્પર્શ કર્યો નથી. નિઃરૂપના અજ્ઞાનને લીધે મેં દેહ-ભિમાન વ્યર્થ માથે લીધું હતું. સદ્ગુણાદિ મારું નિઃરૂપ અને બતાવીને બ્રાન્તિનો નાશ કર્યો. હવે હું મારા પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપને લાતું છું તેથી અજ્ઞાન મૂળમાંથી ગયું! અચાર આખું પ્રજ્ઞાંક શોધીએ તો પણ અજ્ઞાન મગવાનું નહિ. અરે, એ હતું જ નહિ તે ગયું કઈ રીતે? એ વિષે બોલવું જ વ્યર્થ છે. અજ્ઞાન તો છે જ નહિ, તેમ આ પ્રજ્ઞાંકમાં હું એક પ્રજ્ઞાત્મા વિના નામરૂપાદિ બીજું કશું જ નથી. જેમાં બેપણાને લેશ પણ નથી, એવો હું પ્રજ્ઞાત્મા સ્વયં પ્રગટ જ છું, અને જ્ઞાતપ્રાત સંપૂર્ણ અનુભવરૂપ છું. હું પરિપૂર્ણ પ્રગટ છું, છતાં મને કોઈ લાણી નથી. નથી લાણી તેથી કોઈએ મને દૂર કરી દીધો એવું પણ નથી. માટે નથી હું લોખંડો કે નથી પ્રગટ થયો. પણ આદિથી અંત સુધી પરિપૂર્ણ જેવો ને તેવો જ વ્યાપ્તો છું. ત્રણે કાળમાં અનંતરૂપથી અનંતપણમાં એકરૂપે ભરેલો છું.

ત્રિધા પરિચ્છેદ

દેશ પરિચ્છેદ-મેરૂ પર્વત કે જંબુદીપમાં છે અથવા કાશી આદિ તીર્થોમાં છે અને બીજા દીપમાં કે કુઆમમાં નથી, એવો દેશ પરિચ્છેદ મારામાં નથી.

કાલ પરિચ્છેદ-સત્યયુગમાં અથવા શીતકાળમાં કે પર્વણીના દિવસે પ્રગટેલો દેખાય અને કલિયુગમાં

ખરાબ દિવસ નષ્ટ થાય એવો કાલ પરિચ્છેદ મારે વિષે નથી.

વસ્તુ પરિચ્છેદ-ઉત્તમ પદાર્થમાં કે શંકરાદિના શરીરમાં કાયમ ભેડેલો રહે અને ખરાબ પદાર્થમાં કે કીટા આદિ પ્રાણીના શરીરમાં ન રહે, એવો વસ્તુપરિચ્છેદ પણ મારામાં નથી.

હું અનંત, સર્વ દેશસહિત પિંડ પ્રજ્ઞાંકમાં વ્યાપી રહ્યો છું. નાનામોટા પદાર્થમાં અને કોઈપણ કાળમાં હું વ્યાપક છું. અનુક્રમે પદાર્થ મારા વિનાનો ખાલી છે, એમ શોધીને જોવા જતાં એક અપૂરેણું પણ ખાલી નથી. મારા વિના કોઈપણ દેશ ખાલી નથી. મારી સત્તા વિના કાળની એક ક્ષણ પણ વીતી શકતી નથી. એવો હું ત્રણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી સહિત, પરિપૂર્ણ, અનંત, એક ચેતનધન છું. મારા જેવો બીજો સંવિચ્છાનંદ છે જ નહિ.

ત્રિવિધ ભેદ

સજ્જતીય ભેદ-જીવ અને ઈશ્વર ચેતનપણાને લીધે મારા જેવા દેખાય છે, પરંતુ એ તો મારાં પ્રતિબિંબ છે, તે મારા સમાન શી રીતે થાય? માટે મારા પર સજ્જતીય ભેદનો આરોપ થતો નથી.

વિજ્જતીય ભેદ-હું એકલો જ એકપણે સચરાચરના આદિ અંત અને મધ્યમાં છું. મારાથી બુદ્ધાન્ક-ચચળ, બાન્ને પદાર્થ સાચા નથી. માટે મારા પર વિજ્જતીય ભેદનો આરોપ નથી.

સ્વગત ભેદ-મયાથી લઈને તુણ પર્થત સર્વ મારાં જ અંગ છે. જગતરૂપે અનેક મારા પોશાક (શરીરો) દેખાય છે, પણ તે સ્વભૂત સર્વત્વ ધર્મા જ નથી! માટે મારા પર સ્વગત ભેદનો આરોપ ઘટતો નથી.

જીવ-ઈશ્વર મિથ્યા છે, માટે સજ્જતીય ભેદ, જડ-અચળ સાચાં નથી માટે વિજ્જતીય ભેદ અને આધારિ હેતુમત્ત થયાં જ નથી, માટે સ્વગત ભેદ પણ મારામાં નથી. હું ત્રણે ભેદથી સહિત આદિ-અંત અને મધ્યમાં ત્રણ પરિચ્છેદ વિના જ્ઞાતપ્રાત છું. કોઈને પણ મારો અંત લાગતો નથી, એવો હું પરિપૂર્ણ અનંત છું. હું વ્યાપ્ય વિના વ્યાપક છું. હૃદય વિના દ્રષ્ટા છું, અને સાક્ષ્ય વિના સાક્ષી

છું. હું અમુક પ્રકારનો છું એમ કોઈ ગતાવી શકતું નથી. મને પદોક્ષ-અપદોક્ષ શબ્દ પણ લાગતો નથી; એવો હું અનિર્વાચ્ય છું.

માયાદિ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાઓ કે લય પામે; તેનો મારી સાથે સંબંધ નથી હું આદિ, અંત અને મધ્યમાં પૂર્ણ છું. હું સચ્ચિદાનંદ સાગર છું. જળ ઉપર જેમ તરંગ ભાસે, તેમ માયાદિ સર્વપદાર્થ મારા પર ભાસે છે તેના ઉદ્ભવ અને લય સાથે મારો ઉદ્ભવ કે લય થતો નથી. મારા પર માયારૂપી મેઘ, જગતરૂપી પાણીની વર્ષા કરે છે. તેની આત્મવૃદ્ધિથી કે અનાવૃદ્ધિથી મને કંઈપણ હાનિ-લાભ થતો નથી. માટે આ જગત ઉત્પન્ન થાઓ કે નાશ પામે; અથવા ભડેને, તેનું ગમે તેમ થાય, પણ હું પ્રજ્ઞાત્મા, અખંડ, જેવો ને તેવો જ મોજૂદ છું. હું એકરૂપ પોતે પોતામાં વિલસી રહ્યો છું. માટે સ્મરણ થાય ત્યારે અથવા સ્મરણ ન થાય ત્યારે, ગમે તે અવસ્થામાં અને ગમે તે પ્રસંગમાં હું છું ને છું જ. આંખ બંધ હોય કે ખુલ્લી હોય ત્યારે અંદર-બહાર જે પૂર્ણ ભરેલો છે તે હું, શબ્દ સાંભળતી વખતે અને ન સાંભળવા ટાલે પણ મારામાં હું વિલસી રહ્યો છું. ઘરા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા થાય ત્યારે અને ન થાય ત્યારે પણ હું મારામાં જ વિલસું છું. ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા ન થાય ત્યારે તો પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞમાં સહજ જ છે પરંતુ ક્રિયા થાય ત્યારે પણ પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞમાં છે.

મન-બુદ્ધિ આદિ સર્વ ન્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પ્રજ્ઞરૂપે હું ઠોલું છું. નવાલા સહિત અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થાય છે ત્યારે જેમ નવાલા અને અગ્નિ, એકરૂપ હોય છે, તેમ મનબુદ્ધિ ઊપજે છે ત્યારે અસેદરૂપમાં પ્રજ્ઞ જ છે અને મનબુદ્ધિનો લોપ થાય છે ત્યારે પણ તે જ નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ છે. જેવો નવાલા સહિત ગર્હાપ્ત્ય અગ્નિ, તેવો સ્વયં-ન્યોતિ હું પ્રજ્ઞ, પોતામાં પોતે એકલો છું. વૃત્તિ ભડીને પસરો કે નષ્ટ થાઓ, પણ ત્રણે કાળમાં મારી એકાત્મતા છે. એ પ્રમાણે વૃત્તિ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણાદિ સમુદાય ઉત્પન્ન થઈને પોતપોતાનો વેપાર કરે છે ત્યારે પણ પ્રજ્ઞને દ્વૈતભાવ સ્પર્શ કરતો નથી.

વૃત્ત્યાદિ સમુદાય ન્યારે ન્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તે મિથ્યા ભૂત છે. નામરૂપ છે જ નહિ. માત્ર હું જ એક પૂર્ણ પ્રજ્ઞ છું. પછી સહજ જ તેનો ઉદ્ભવ અને લય સરખો. અર્થાત્ ઉદ્ભવકાળે અને લયકાળે હું જ એકલો છું. દ્વૈત છે જ નહિ. હું પ્રજ્ઞ એટલો ઘન-ડાઢ છું કે, મારામાં પ્રવેશ કરવા સારુ એક અણું માત્ર દ્વૈતને માટે માર્ગ નથી. નામરૂપ સર્વ કેવળ મારા પર મિથ્યા ભાસે છે. હું આદિ, મધ્ય, અંતમાં પરિપૂર્ણ હોવા છતાં મારા પર અજ્ઞાનના એવા ઘા પડ્યા કે, જેથી હું શુભ થયા જેવો હતો તે સફરુડની કૃપાથી હું મને મળ્યો! હવે હું કેવડો અને કેટલો વ્યાપક છું, તે મને મારો અંત માલુમ પડતો નથી. અહો, આ કેવું આશ્ચર્ય! હું એટલો અનત હોવા છતાં ચરીર જેવડો થઈને બેઠો હતો! એ અજ્ઞાનને હું ગળા નીચે ઉતારી ગયો, ને એકલો થઈને રહ્યો છું. આ પ્રમાણે પહેલાંની સંકુચિતતા સંભારીને અત્યારે થયેલા જ્ઞાનથી હું યોલું છું. ભેદના સંતાપથી હું સુકાઈ ગયો હતો, તેથી નિર્વજ્જ થઈને લાંબા સાદે રડતો હતો, હવે હું મારા અનંત સ્વરૂપમાં પૂર્ણ છું એમ લાગુવાથી મને હમણું આવે છે. અહો, હું સફરુડની કૃપાથી ધન્ય થયો. ભવસિન્ધુને એક થપ્પડ મારીને ઉઠાવી દીધો! હવે માયા સહિત સર્વ પ્રજ્ઞાંડનો મારી વૃત્તિગ્રાંથી લોપ થઈ ગયો! વિદ્યા-અવિદ્યાને હું ગળે ઉતારીને બેઠો, તેથી તેમા પડેલાં પ્રતિબિંબ મારામાં મળી ગયાં! વિદ્યા-અવિદ્યા છવ અને ઈધિર, તથા તે સિવાય રહેલાં સર્વ તત્ત્વો નિઃસ્તત્ત્વ છે. તે ભલે ઉત્પન્ન થાઓ કે લય પામે, પણ દ્વૈતરહિત હું એકલો સર્વમાં સર્વનો આત્મા એકરૂપ છું. એવા સર્વરૂપ મને, મારા નમસ્કાર છે. ધન્ય છે શાસ્ત્ર, ધન્ય વિચાર, ધન્ય હું, ધન્ય સફરુડ, ધન્ય ધન્ય નિશ્ચય અને ધન્ય સમાધાન. અહો, કેવું હતું, ને કેવું થઈ ગયું! જે કદી ભેટું કે સાંભળ્યું ન હતું તે મારા સફરુડએ એકાએક કંઈનું કંઈ કરી દીધું! દેવપણુ ભેવા માટે ગયો, ત્યાં હું જ દેવનો દેવ થઈને બેઠો! પછી દેવપણુનો ત્યાગ કરીને હું અનિર્વાચ્ય સહજ રહેલો છું. બીજા લોકો

દેવ-દેવ કરતા અમઘા દુઃખી થાય છે, અને દેવ વૈકુંઠમાં હશે કે કૈલાસમાં હશે એમ માનીને તેને મળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ તે દેવ એકદેશી નથી. માયાનો આ મિથ્યા સ્વભાવ, લોકોને ઠગે છે. એવો અજ્ઞાની બ્રમિત ધયા છે, તેને કહી જ્ઞાનો લેશ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. અરે, બીજાને ઉપદેશ કરવાની મને શી ગરજ છે? મને મારા સહ્યુરુએ યથાર્થ જે શુભ હતું તે દીધું છે.

હું મારામાં પૂર્ણ છું. હવે મને દ્વેત ક્યાંય મરવું નથી. હું ત્રણે કાળમાં અધિક-એછે ન થતાં જેમના તેમ સહજ છું. અનંત પ્રજાંડ મારા પૈટમાં છે. મારામાં સર્વની સ્થિતિ છે. અને સર્વમાં નિર્વિકાર રૂપથી હું જ ભરેલો છું. આ પ્રમાણે હું અદ્વૈતપણથી એકલો, સમગ્તિરૂપે સર્વભા, પોતે પોતાને ન અનુભવતાં અનુભાવ્યરૂપે રહેલો છું. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારથી જે જે પ્રસંગે જેમ જેમ યાદ આવે તેમ તેમ ભૂલ્યા વિના ચિંતન કરવું. એકધર્મ કદી પણ ભંગ ન થાય અને નામરૂપનો ભેદ ભોલો ન ભેઈએ. પછી જેમ યાદ આવે તેમ પોતાની પ્રજ્ઞતા દૃઢ કરવા માટે ચિંતન કરવું. જ્ઞાનીઓને એવો પ્રકાર સહજ હોય છે. એ જ સહજ સ્થિતિ છે. પરંતુ સાધકને આ કહેલી પ્રજ્ઞ-ચિન્તનિકા બગાડારે કરવી ભેઈએ. અહીં પ્રજ્ઞ-ચિન્તનિકા ટૂંકામાં કહી છે. સાધકે એ પ્રજ્ઞચિન્તનિકા અવશ્ય કરવી ભેઈએ.

તત્ત્વકથન

શિષ્ય-એ પ્રજ્ઞચિન્તનિકા તો વિના મોલ્યે બની શકે એમ છે. બોલીને તો બની શકે નહિ.

ગુરુ-પ્રસંગ પર અનેક પ્રકારનો વ્યાપાર થતો હોય ત્યારેકોઈ સાથે બોલવું પડે તો ત્યાં ઉપર કહેલું ચિંતન શી રીતે કરવું તે કહ્યું છે. આપણને બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રજ્ઞચિંતનમાંની વાત કહેવી. દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન ન થાય અને પ્રજ્ઞાભા ન ભુલાય એ રીતે સ્મરણ રાખવું. અનેક પ્રકારનાં દધાન્ત યુક્તિ અને ધૃતિના સમર્થનથી પ્રજ્ઞા અને આત્મા એક જ છે, એ જ સાધકને કહેવું; અને સાધુજનોને પ્રજ્ઞાનુભવનો સંતોષ થાય એવા પ્રકારથી દધાન્તની

યોજના તથા યુતિ-અનુભવની યોગ્ય રચના કરવી. ક્યાંચેય અને કોઈ પણ પ્રકારે દ્વૈત ઉત્પન્ન થાય નહિ અને પ્રજ્ઞાભાની દૃઢતા વધે એવી રીતે દધાન્ત-યુક્ત બોલવું અને અન્ય દ્વેગટ બોલવાનો ત્યાગ કરવો. દધાન્ત માટે પ્રજ્ઞાંડ યોગ્ય. વજ્રતાના સાહિત્યનો કોઈ પણ રીતે ભંગ ન થાય અને બોલવામાં વિરોધ પણ આવવો ન ભેઈએ, પહેલાં એક બોલેલ અને પછી બીજે વખતે તે બોલવાનો નિષેધ કરવો; એવી રીતે બોલવું નહિ. નિરૂપણની પૂર્વાપર એક રૂપતા રાખવી. જે નિરૂપણથી સાધકને અધિકાધિક સમાધાન થાય અને પૂર્ણ જ્ઞાનીને સંતોષ થાય એવી રીતે યથાર્થ બોલવું ભેઈએ.

શિષ્ય-સાધક અથવા જ્ઞાની પાસે બોલવાનું થાય ત્યારે તો પ્રજ્ઞાનુભવ કહેવો; પણ અજ્ઞાની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે દેવી રીતે બોલવું?

ગુરુ-અજ્ઞાની સાથે બોલવાનો પ્રસંગ પડે ત્યારે પ્રાસ્તાવિક કથન કરવું અથવા તારાંશથી પ્રજ્ઞજ્ઞાન કહીએ તો ચાલે. તેનાથી એ બોલેલું શ્રદ્ધા થવાનું નહિ. તેથી કહેલું નિરૂપણ બ્યર્થ જ્યો, પરંતુ બોલવાથી આપણું પોતાનું સમાધાન ભેવડું થયે. અજ્ઞાની સાથે બોલવું પડે તો રૂપકથી વર્ણન કરીને બોલવું પણ પ્રજ્ઞાની યથાર્થ સ્થિતિ વિષે બોલવું નહિ. તેને કશું સમજતું નથી ને આપણો અનુભવ ભાગ્યે છે. માટે સુખ્ય એટલું જ કરવું કે ગમે તે પ્રસંગમાં આપણું એકધર્મ અભંગ રહે અજ્ઞાની સાથે ખાસ વેદાન્તના નિરૂપણ વિષે સંવાદ કરવો જ નહિ. તેના પૂરતું તેટલું જ બોલીને માત્ર રૂપ રહેલું. સુખ્ય જ્ઞાનીને અથવા સાધકને યથાર્થ સ્વાનુભવ કહેવો. મુશ્કેલીને પ્રબોધ-શક્તિના બળથી ઉપદેશ કરવો. સુખ્ય અનુભવનો સંત મળે તો તો સૌથી ઘોડી એકાંત છે. તેની સાથે નિશંકપણથી, શુભ રાખવા જેવું હોય તે પણ બોલવું અન્યોન્ય તત્ત્વવ્યવસ્થા ॥ અથવા તેનું નિરૂપણ સાંભળવું, જેથી સમાધાન વધારે દૃઢ થાય એવું પરસ્પર પ્રબોધન કરવું. પ્રબોધન એટલે આપણો જે બોધ, તે પૂર્ણરીતે બેલકાવો ભેઈએ. અને તે બેલકાવે એવો જ બંને પક્ષનો સંવાદ થવો ભેઈએ. આપણા કરતાં

તેમાં અપૂર્ણતા હોય તો યોધથી પૂર્ણતા કરી દેવી. બન્નેની સમાનતા હોય તો પરસ્પર તે પ્રમાણે ઘોલવું. તેનું સમાધાન આપણે શ્રદ્ધા કરવું અને આપણું સમાધાન તેને કહેવું. તેની અપૂર્ણતા આપણે રહેવા દેવી નહિ અને આપણી અપૂર્ણતા તેના વડે રહેવા દેવી નહિ. જેમ બે દીવા સામસામા હોય તો નીચે રહેલા અંધારાને હટાવે છે, તેમ પરસ્પર એકમેકનાં શુભ ઉત્થાન નષ્ટ થાય છે.

જે આપણા કરતાં અધિક જ્ઞાની હોય, જેનું કદી પણ નિશ્ચયથી ઉત્થાન થતું ન હોય તેના સેવક થઈને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. આ પ્રમાણે પરસ્પર પ્રબોધનો સંવાદ રાતદિવસ થવાથી સુખ થાય છે અને ત્રણ કાળમાં પણ અખંડ એકરસથી ઉત્થાન ન થતાં વૃદ્ધિ જ થાય છે. આ પ્રમાણે એકલા હોઈએ ત્યારે ચિંતન કરવું, બીજાને મળે ત્યારે કથન કરવું અને જ્ઞાની કે સાધક મળે ત્યારે પ્રબોધનો પરસ્પર સંવાદ કરવો.

પતદેકપરત્વં ચ વ્રજ્યાભ્યાસંવિદુર્ધુષા ॥

આ પ્રમાણે નિશ્ચયાત્મક ચિન્તનરૂપ કથન થાય, તેને જ્ઞાની એકપરત્વ અભ્યાસ બોલે છે. સુમુક્ત અથવા સાધકને માટે સદા શ્રવણ-મનન અને એકરૂપ ચિંતનના અનુસંધાનથી અધિક બીજું કોઈ સાધન નથી. માટે એ જ સાધન, એ જ અભ્યાસ, એ જ યોગ, અને એ જ ધ્યાનનું બુદ્ધિને કદી પણ વિસ્મરણ થાય નહિ, એ જ એક પરત્વ છે.

સાધક બ્યારે એવો અભ્યાસ કરશે ત્યારે જ તે સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે. પૂર્ણજ્ઞાની આ અભ્યાસને માને છે. તે કહે છે કે, વાહ-વાહ, આ સાધકે બ્રહ્માભ્યાસનો આરંભ કર્યો છે, અને તે અપરોક્ષ ભાણીને તત્ સ્થિતાદિ કરે છે, એ બહુ જ ઉત્તમ છે. સાધકને માટે એ સિવાય બીજું સાધન નથી. એના વડે જ તે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે. આ અભ્યાસ સિવાય નિરોધ કરવો વગેરે અનેક અભ્યાસ કષ્ટકારક છે એમ જ્ઞાની માને છે. માટે તેવો અભ્યાસ કરવા વિષે જ્ઞાની સંમત થતો નથી, ને અનુમોદન આપતો નથી. સ્મરણ-અભ્યાસની પ્રવૃત્તિને જ જ્ઞાની અને સાધક

એકપરત્વ અભ્યાસ કહે છે. જ્ઞાની અને સાધક સિવાય કર્મ કરનારને, ઉપાસકને તથા હઠયોગીને આ અભ્યાસ પ્રિય નથી; પરંતુ જે બ્રહ્માત્મસંયોગી જ્ઞાની છે તેને આ અભ્યાસ પ્રિય છે. સ્નાન, સંધ્યા અને યાગ ન થાય તો કર્મઠને સર્વ કરવું વ્યર્થ લાગે છે. ભજનપૂજન અને મૂર્તિનું ધ્યાન ન થવાથી ઉપાસકને આ અભ્યાસ અપ્રિય લાગે છે. મુદ્રાદિ સાધનો, પ્રાણાયામ, મૂળબંધ, ધારણા અને બુદ્ધિનો નિરોધ ન થાય તો, આ સ્મરણાભ્યાસ પરમ યોગ હોવા છતાં પણ હઠયોગીને પ્રિય લાગતો નથી. જ્ઞાનીને પ્રિય છે માટે તે સર્વ કર્મનો, ભજન, પૂજનનો અને મનબુદ્ધિના નિરોધની તમામ ખટપટનો ત્યાગ કરીને શ્રવણ-ચિંતન કરે છે. શ્રવણ, ચિંતન, કથન, ધ્યાન અને સદા એકરૂપ અનુસંધાનનો પૂર્ણ બ્રહ્માભ્યાસ જે સાધક કરે છે તે, જ્ઞાનીને પ્રિય લાગે છે.

હુ ગવિદત્ત ! એવા અભ્યાસ સમક્ષ દેહબુદ્ધિ શી રીતે ટકી શકે ? પ્રબલિત અગ્નિમાં જેમ કાપુસ-કાપુસ-પણ્થી રહી શકતું નથી, તેમ આ અભ્યાસથી દેહ-બુદ્ધિ રહી શકતી નથી. તે સમૂળી નાશ છે અને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. દેહબુદ્ધિ કાઢવા માટે જગતમાં આ બ્રહ્મચિન્તનિકો જેવી સમર્થ બીજી કોઈ નિષા જ નથી. ત્રણ પ્રકારના અભિમાન સહિત મૂલાજ્ઞાનને આ બ્રહ્મચિન્તનિકો ખાઈ નાશ છે, પછી સર્વ હોય તોપણ ઉત્થાન રહિત સમાધાન પ્રાપ્ત થાય છે. અજ્ઞાનીઓમાં જેવી દેહબુદ્ધિ દંઢ છે, તેવી જ્ઞાનીમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ દંઢ થશે એ જ જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે.

દેહાત્મચિવત્ વ્રજાત્મચિ દાદયે કૃતકૃત્યતા ॥

यदा तदायं त्रियतां मुक्तो नास्त्यत्र संशयः ॥૧૮॥

‘દેહ જ હું છું.’ એવી સર્વને દંઢ દેહબુદ્ધિ થઈ છે, તેવી જ બ્રહ્માત્મ બુદ્ધિ બ્યારે દંઢ થશે ત્યારે જ કૃતકૃત્યતા થઈ એમ સમજવું. ઉત્થાન રહિત કૃતકૃત્યતા થયા પછી શરીરને બ્યારે મરવું હોય ત્યારે બહે મરે, પણ તે પૂર્ણ જ્ઞાની જન્મમરણની સંસૃતિથી

અનુસંધાન, સદા એકતાન જાગે ત્યાંથી તે રાત્રે ઊઘમાં પડે ત્યાં સુધી અથવા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી સાધકે રાખવું જોઈએ. ક્યારેક મનન-રૂપ ચિંતન કરવું, ક્યારેક વાણીથી કથન થાય. એ સર્વમાં મુખ્ય હેતુ એ જ કે લય સાક્ષીનું વિસ્મરણ પડે નહિ. કેવળ ધ્યાયકાર વૃત્તિ કરવી. તે તદાકાર રૂપે જ ઊડીને પુનઃ લીન થાય અને જ્યારે યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને બ્રહ્માત્માની યાદ આપવી. એવો સદૃશ છંદ લાગે છે ત્યારે પ્રથમના અધ્યાસ સહિત દેહયુદ્ધિ, કયાંય પણ ન રહેતાં રુમળી બન્ય છે, અને બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થાય છે. જેમ જેમ બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થાય છે, તેમ તેમ દેહ-યુદ્ધિ હટે છે. પૂર્ણ જ્ઞાનીની દેહયુદ્ધિ નિર્મૂળ થવાથી તેને સ્ફુલ્ગ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સાધકે તો સ્મરણનો અભ્યાસ જ કરવો જોઈએ. દેહાદિક હું નથી તો તેવું વર્તન હું શા માટે માથે લઉં? ગમે તે અવસ્થામાં તેવું ગમે તેવું વર્તન ભલેને થાય! તેમાં મારું શું બન્ય છે? એવો નિશ્ચય એકસરખો કરતા રહેવું. તેમજ બ્રહ્મભ્યાસ પણ કાયમ એકસરખો જ કરતા રહેવું. બગીસ તત્ત્વોના સમુદાય સ્ફુરે તો તુરત બળપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરવો. આ પ્રમાણે સ્મરણરૂપ અભ્યાસથી ત્રણ પ્રકારનું હું-પણું આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. પછી જેવી દેહયુદ્ધિ દૃઢ થઈ હતી તેવી જ બ્રહ્મ-યુદ્ધિ દૃઢ થાય છે એ બધું એકદમ સાધી શકાતું નથી. ધીરે ધીરે સાધવું. પછી પોતાનો પૂર્વ સ્વભાવ છોડીને વિશ્વ, તેજસ, પ્રાણ નાશ પામે છે અને બ્રહ્માત્મા એકલો એક બાકી રહે છે. માટે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ ન છોડતાં તત્ત્વચિંતનાદિ એકપરત્વ અભ્યાસ કરવો. તેથી ત્રણ અભિમાન જશે ને બ્રહ્માત્મા શેષ રહેશે, એ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું; પણ કાયમ અનુસંધાન એક-તાન કરવું જોઈએ; તે સિવાય ઉપર કહેલી વાત બની શકે તેમ નથી. અને દેહયુદ્ધિ ગયા વિના પારમાર્થિક સંપત્તિ મળતી નથી; માટે જેને ખરેખર તરવું હોય તેણે એવું અનુ-

સંધાન રાખવું. પછી દેહયુદ્ધિ જશે, બ્રહ્મયુદ્ધિ દૃઢ થશે અને ત્રણ અભિમાન ગળી જશે.

ત્રણે અભિમાનના નિરોપનાશની અવધિ

‘હું અને મારું’ એવા બે પ્રકારના અભિમાનોના ક્ષય, બ્રહ્માત્માના સ્મરણરૂપ અભ્યાસથી થાય છે. વિચારથી લયસાક્ષીનું જ્ઞાન થયું, તો પણ ‘હું અને મારું’ એકાએક નિર્મૂળ થતું નથી, અને હું બ્રહ્મ છું એમ સમજાયું તો પણ યુદ્ધવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને દેહનું ‘હું-પણું’ લીધા વિના રહેતી નથી. વિક્ષેપ અને આવરણ ગયું તો પણ તેને આ ગુપ્ત અથવા પ્રગટ હુંપણું ઉત્પન્ન થાય છે. હું દેહ, એમ માન્યું કે તુરત આપોઆપ મારા-પણું આવશે.

પ્રગટ હુંપણું—હું અમુક કુળનો, અમુક આશ્રમી, અમુક વર્ણનો અને અમુક ગામમાં રહેનારો છું એવા ઉદ્ગાર યુદ્ધિમાંથી જ્યારે નીકળે ત્યારે તે પ્રગટ હુંપણું સમજવું.

ગુપ્ત હુંપણું—પ્રગટપણે નહિ પણ અંતઃકરણમાં સહજ દેહ-ધન્દ્રિયાદિનું સુદરપણું—સારાપણું લાગે તેને ગુપ્ત હુંપણું સમજવું.

ગુપ્ત કે પ્રગટ હુંપણું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બ્રહ્મયુદ્ધિનો નાશ થાય છે. પછી જે પહેલેથી બેળું કયું હોય તેને મારું માને છે. મારાપણાના પણ ગુપ્ત અને પ્રગટ, એવા બે પ્રકાર છે.

પ્રગટ મારાપણું—‘અમુક મારાં છે’ એવો પ્રગટ ઉદ્ગાર નીકળે તે પ્રગટ મારાપણું.

ગુપ્ત મારાપણું—કંઈ નુકસાન થતાં ગુપ્ત રીતે અંતઃકરણમાં અરેરાટી-કકળાટ-કંઈ થાય તે ગુપ્ત મારાપણું છે.

વિશ્વાભિમાન ગયાની નિરાની

ગુપ્ત અને પ્રગટ, હુંપણું તથા મારાપણું, લાંબા વખતના અભ્યાસથી નાશ પામે છે. એક બ્રહ્મ સિવાય બીજા તમામ પદાર્થ મિથ્યા છે, એમ વિવેચન

ધ્યેયં હોવાથી તે સર્વ પદાર્થો મિથ્યા નિષ્ક્રમ છે એવું સ્મરણમાં રાખવાથી મારાપણું જાય છે. વિદ્યે-પથી મારાપણાનું સ્કુરણ થાય ત્યારે 'મિથ્યા' એમ જો પાડે કે તે, તુરત તે જાય પામે છે, અને દ્રી ઉત્પન્ન થાય છે! પરંતુ તે મારાપણું દ્રીથી ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં તેના મિથ્યાપણાનું સ્મરણ કરવું. એ રીતે મારાપણું મૂળમાંથી જાય ત્યાં સુધી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો.

મારાપણું મૂળમાંથી ગયાની નિશાની

અમૂલ્ય વસ્તુનો નાશ થાય તોપણ અંતઃકરણ કંકળું નથી. આંત દુઃખરૂપ હતું તે નાશ પામ્યું અને અતિ સુખદેનાર ઇન્દ્રપદ પ્રાપ્ત થયું પણ ગુસ્સે રીતે હર્ષ નહિ થતાં જેવું પહેલાં અંતઃકરણ હતું તેવું નિર્વિકાર છે. અતિ સુખ દેનારો પદાર્થ નાશ પામે ને અતિ દુઃખ દેનારો પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગુસ્સે રીતે પણ અંતરમાં ખેદ ઉત્પન્ન થતો નથી. જેવી રીતે રસ્તે જતો મુસાફર કોઈ પરાયાને ઘેર રોકાય ને ઘરવાળાનું ધન ચોરલોકો ચોરી જાય અથવા તેની સુંદર સ્ત્રી મરી જાય, તે બધું પોતાની નજરે જુએ છં છતા તે માટે જેમ તે મુસાફરને ખેદ જેવું ન લાગતાં તેનું મન સ્વસ્થ રહે છે, તેમ પોતાનાં ધન અથવા કુટુંબની હાનિ થાય ત્યારે ન કંકળતાં મન સ્વસ્થ રહેવું જોઈએ. અથવા મુસાફર જેને ઘેર રોકાયો હોય તે ઘરવાળાને મોટો લાભ થાય છે તે મુસાફર પોતે જુએ છે. પણ તેને હર્ષ જેવું લાગતું નથી. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રની સંપત્તિ આપણને પ્રાપ્ત થાય તોપણ ચિત્તમાં હર્ષ થાય નહિ. એ રીતે પોતાના પદાર્થોમાં પરાયાપણાનો સંબંધ સંખીએ તો પછી હર્ષ-ખેદ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? વધારે શું કહેવું? નાલીના અદના મૂળમાં કંઈકારક પીક થાય છે તે થવા દેવી નહિ. (જ્યારે મોટું નુકસાન થાય છે ત્યારે કાળ પડે છે—કંઈકા પડે છે અને મોટો લાભ થાય ત્યારે સાડું લાગે છે. એ બંને પ્રકારની અસર નાલી નીચે પરાવાળીના સ્થાનમાં થાય છે.) તે પીક નહિ થાય તો મોટો લાભ કે હાનિ થવા છતાં અંતઃકરણમાં હર્ષ-ખેદ ઉત્પન્ન થવાનો નહિ. બીજાના દેહનો નાશ થાય ત્યારે જેમ ખરાબ લાગતું નથી, તેમ પોતાના દેહનો

નાશ થાય ત્યારે ખરાબ લાગે નહિ, એવી ખરી દૃઢતા થઈ જાય ત્યારે જ મારાપણાની ભૂલ, મૂળમાંથી ગઈએમ સમજવું. અર્થાત્ એ પ્રમાણે પોતે પોતાના અંતરમાં અનુભવ કરીને જોઈ લેવું. દૃઢ સમાધાનને લીધે અંતઃકરણ જો કંકળે નહિ-કંઈ પામે નહિ, તો મારાપણું ગયું એમ સમજવું. કોઈ ઉપર-ઉપરથી 'મારું કાંઈ નથી' એમ જોલે છે અને પ્રિય વસ્તુની હાનિ થાય ત્યારે અંતઃકરણમાં કંકળે છે, તેને આત્મધાતી સમજવો. સાધકે એવા આત્મધાતી થવું નહિ પણ હાનિ કે લાભથી પોતાનું અંતઃકરણ હર્ષ-શોકનો વિકાર પામે છે કે કેમ, એ જોવું; અને તેમાં ગુસ્સે રીતે પણ હર્ષ-શોક થાય નહિ એવો અભ્યાસ કરવો. હર્ષ-શોક જ્યારે મૂળમાંથી જાય ત્યારે જ શાન્ત થવું. આ, 'મારાપણું' ગયાની અવધે કહી; પરંતુ જ્યારે દેહનું હું પાણું જશે ત્યારે જ મારાપણાનો નાશ થશે. જ્યાં સુધી ગુસ્સે રીતે પણ દેહનું હું પાણું રહે ત્યાં સુધી મારાપણું નબ્ત થવું નથી. જાણવાને માટે જ પહેલાં મારાપણાની અવધ-નું લક્ષણ કહ્યું છે; ખરી રીતે તો પહેલાં હું પાણું જાય ત્યારે જ મારાપણું સહેજે જાય છે. હું પાણું કાઢવા સારુ 'હું સ્વયં બ્રહ્મ છું.' એવો સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો. સ્ફુર્તિવૃત્તિથી લય સાક્ષી પદ જોવું. બુદ્ધિથી તેનો નિશ્ચય કરવો. મનથી તેનું જ મનન કરવું અને વાણીથી તેનો જ ઉચ્ચાર કરવો. સ્ફુર્તિથી દેહ પદ્ધતિનો સમુદાય હું નથી, પણ હું આત્મા છું, એવું એકતાન સ્મરણ રાખવું. જો પૂર્વાધ્યાસથી દેહનું ગુસ્સે કે પ્રગટ હું પાણું ઊઠવા લાગે, તો તુરત વિચાર કરીને 'અહ બ્રહ્માદિમન'ના સ્મરણદ્વારા, તે દેહના હું પાણાને હરાવી દેવું. 'અહ'—બ્રહ્માદિમનું વિસ્મરણ, એક ક્ષણભર મુદ્ધામાં પડવા દેવું નહિ. જો વિસ્મરણ ન પડે, તો પછી દેહનું હું પાણું ઊઠવાનો અવકાશ ન રહેવાનો નહિ. 'હું બ્રહ્મ' એવો નિશ્ચય વધે છે ત્યારે 'હું દેહ' એ લાવ દબાવ છે. માટે સાધકે 'અહ બ્રહ્મા'ના સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો, ને મિથ્યા દેહભાવને મારો નાખવો.

હું પાણું મૂળમાંથી ગયાનું લક્ષણ

હું પાણું નિઃશ્વેય ગયા પછી કોઈપણ અવસ્થામાં 'હું દેહ છું' એવું સ્પષ્ટ થતું નથી. જાગૃતમાં વ્યવહાર થાય ત્યારે, હું અમુક વર્ણનો, અમુક આશ્રમી, અમુક નામનો અથવા સુખી કે દુઃખી હું એવું જો કે વર્તન થાય છે, પણ તેમાં 'હું પાણું' સ્ફુરતું નથી. એવી જાગૃતમાં દંડતા થાય, ત્યારે તેને સ્વપ્નમાં પણ 'હું પાણું' સ્ફુરતું નથી; પરંતુ સ્વપ્નદેહમાં 'અહં-બ્રહ્માસ્મિ' નો અનુભવ આવે છે. અધિક શું કહેવું? ગાઠ સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન રહિત લય સાક્ષી રહે છે ત્યારે, કોઈ 'રખિદત્ત' કહીને પોકાર કરે, તો તેમાંથી ઊઠીને બોલે છે, પરંતુ 'હું' નામરૂપ આકારવાળો નથી, પાણું 'હું' તો અવિકારી બ્રહ્મ છું.' આ અનુભવ યાદ કરીને પછી વ્યવહાર કરે છે, આ પ્રમાણે કોઈપણ અવસ્થામાં અથવા ગમે તે વ્યાપારમાં દેહ ક્રિયા કરતો હોય ત્યારે તેને અનુસરે છે પરંતુ 'હું દેહ' એવું અંતરમાં ગુપ્ત રીતે પાણુ સ્મરણ કરતો નથી. સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના અંતમાં જો સ્ફુર્તિ, દેહાદિષ્ટનું સ્મરણ કરતી નથી તો પછી જાગૃતમાં તો જ્ઞાનની વિપુલતા છે, તેથી ત્યાં 'હું પાણું' સ્ફુરવાનો અવકાશ જ ક્યાં મળવાનો છે? ત્યારે દેહબુદ્ધિ સમૂળી જાય, ત્યારે અંતરમાં દેહબુદ્ધિનો લય થયો, એમ પોતે પોતાની મેળાએ જોવું. (અનુભવવું.) દેહ પહેલાંની જેમ વ્યવહાર કરે તો પણ જો 'હું પાણું' જસ્ય ઊઠે નહિ તો સમજવું કે મારાપણું સહિત હું પાણું ગયું.

જો દેહનું હું પાણું સ્ફુરતું નથી, તો મારાપણું પણ સ્ફુરવાનું નહિ. એ રીતે 'હું અને મારું' એ જ પ્રકારનો વિશ્વાસિમાન ગયો, એમ અંતરમાં અનુભવ પૂર્વક જોવું. તેના ગયાની પૂર્ણ ખાત્રી થયા પછી વાણીથી 'હું' અને 'મારું' કહેવામાં કશો બાધ નથી. ઉપર-ઉપરનું હું અને મારાપણું હશે તો ચાલશે. પરંતુ અંતરમાં દેહબુદ્ધિનો અકુર પેદા થાય નહિ, એવો સમૂળો 'હું' અને મારાપણુંનો ભાવ નીકળી જવો જોઈએ. એમ હું અને મારાપણું જાય ત્યારે સાધકે સમજવું કે, વિશ્વાસિમાનના નાશની પરાકાષ્ઠા થઈ. અંતરમાંથી વિશ્વાસિમાન નહિ જતાં ખાલી

ઉપરઉપરથી માત્ર હું અને મારું નો વાણીથી ઉચ્ચાર કરે નહિ અને અંતરમાં 'હું' સુખી થાઉં' એવો જો ભાવ રાખે તો તે નિરસિમાની છે એમ સમજવું નહિ. સાધકે જો ખરેખર તરવું હોય તો 'હું અને મારાપણું' અંતઃકરણમાંથી સમૃદ્ધ કાઢી નાખવું. અથવા તેમ થવા માટે ઉપર કદા પ્રમાણે વિશ્વાસિમાન સમૂળો નાશ પામે ત્યાં સુધી અભ્યાસ કરવો. હું પાણું ઊઠવાનું ણિલકુલ બંધ થયું, એવો તેનો ખરો અનુભવ આવે ત્યારે સમજવું કે વિશ્વાસિમાનનું નિક્ષેપ નીકળી ગયું! 'અહંબ્રહ્મ' અભ્યાસથી જ્યારે વિશ્વાસિમાન સમૂળો નાશ પામે, ત્યારે સ્પૃશ્ય દેહનું ઉલ્લંઘન કર્યું; અર્થાત્ અન્નમય કોશમાંથી છૂટ્યા એમ સમજવું. વિશ્વાસિમાન ગયો, પણ તેજસ અભિમાન રહ્યો છે, તે પ્રાન્તિથી 'હું કર્તા-લોકતા' એમ ગુપ્ત અથવા પ્રગટ પણ સ્ફુરે છે. શી રીતે સ્ફુરે છે, તે હવે કહું છું.

તેજસ્ અભિમાન સમૂળું ગયાનું લક્ષણ

દેહનિદ્રયાના સમુદાય વડે સર્વ પ્રકારનું વર્તન થયા વિના રહેતું નથી. તેમજ અંતઃકરણ અત્યથ ચિંતન કર્યાં વિના પણ ખાલી રહેતું નથી. એ બધું સહજ સ્વાભાવિક થાય છે. પરંતુ સાધક મનમાં સક્રિય પાત્રીને કહે છે કે મેં બંધ થતું નથી, તેથી તે કરેલું કર્મ સર્વ મારે પોતાને લોગવવું પડશે. જે કયું તે લોગવ્યા વિના છૂટકો થવાનો નથી, એમ અનેક શાસ્ત્રો કહે છે, તેથી તે મારે પોતાને લોગવવું જ જોઈશે, માટે સર્વની ક્રિયા બંધ રાખવી, એટલે પછી આપણને કાંઈ જ લોગવવું પડશે નહિ.

પ્રગટ તેજસ્-પુણ્યત્મક થાય તો ઉત્તમ ગતિ મળશે. અને પાપાત્મક થાય તો અધમ ગતિ મળશે, એવું જ્યારે અંતરમાં સ્ફુરે છે ત્યારે તે પ્રગટ તેજસ છે એમ સમજવું.

બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી, લય સાક્ષી સર્વથી નોખો છે એમ જાણી લીધું તો પણ પૂર્વાધ્યાસને લીધે જે શુભાશુભ થશે તે માથે લેશે. પાપાત્મક ઊઠીને પુણ્યાત્મક થવા લાગે ત્યારે ઉલ્લાસથી ચિત્તમાં હર્ષ થશે. આ પ્રગટ તેજ

ગુપ્ત કે પ્રગટ હુઈએ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય ? સર્વ વ્યાપારમાં વર્તવા છતાં કર્તાપણુનો ભાવ ઊઠે નહિ, અને ગુપ્તપણે ઊઠતા હુઈશોકને આશ્રય મળે નહિ, તો ગુપ્ત હુઈએ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કર્તાપણું બ્યારે મૂળમાંથી જાય છે ત્યારે લોકતાપણું સહેજે નષ્ટ થાય છે. કર્તા-લોકતાપણુનો નાશ થાય ત્યારે પ્રત્યક્ષ વિદ્યત ગણું એમ સમજવું અને હાલ જે લોગ મળે છે તે માયિક છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને લોકતા, એમ બે પ્રકારથી વૃક્ષપ કરનારા તૈજસ અભિમાન નિર્મૂળ થયો. પછી ગમે તે વ્યાપાર કરવા છતાં તૈજસ અહંસ્કૃતિ સ્ફુરે નહિ તો તૈજસ અભિમાની નિરોપ ગયો, એમ પોતે પોતાના અંતરમાં અનુભવથી જાણી લેવું.

૧૨૫-વ્યાપાર થાય ત્યારે અહંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને જે વખતે વ્યાપાર થતો ન હોય ત્યારે તેનો રોધ કરાય તો ?

ગુરુ-હે રવિદત્ત ! તારી ચંકા નિર્ધક છે. કારણ કે બ્યારે વ્યાપાર ન હોય ત્યારે દેહાભિમાન ઉત્પન્ન થતું નથી એમ છે, છતાં જો રોધ કરીશ તો, નિર્વ્યાપારરૂપી સમાધિ વિસર્જન થયા પછી બ્યારે દેહબુદ્ધિ ઊઠશે ત્યારે, 'હું દેહ' એવું અભિમાન લેશે. માટે નિર્વ્યાપારમાં અહંસ્કૃતિનો નિરોધ કરવો નહિ. બુદ્ધિથી લઈને દેહ પર્યંત જે વ્યાપાર થતો હોય તે ભલે થાય, પરંતુ ત્રણે અવસ્થામાં ગુપ્તરૂપથી પણ અહંસ્કૃતિ ઊઠે નહિ. અહંસ્કૃતિ જરા પણ ઊઠતી નથી એમ પોતાને પોતાની મેળાએ સમજાય ત્યારે તૈજસના ઉત્થાનનો ક્ષય થયો એમ જાણવું. કોઈ અધ્યાસ વિના અંતરમાં અહંસ્કૃતિ ઊઠે છે ત્યારે ખાલી અમરતું અકર્તાપણું બતાવે છે; તે અકર્તાપણું બતાવનાર મનુષ્ય મુક્ત નથી એમ સમજવું.

તૈજસ ખરેખર નાશ પામ્યો એમ પોતાને અંતરમાં અનુભવ થયો જોઈએ. ગમે તે વ્યાપારમાં પણ તેનું શુભ રૂપથી ઊઠવું નષ્ટ થાય ત્યાં સુધી અધ્યાસ કદી પણ છોડવો નહિ. અધ્યાસ છોડવામાં નહિ આવે તો નિઃશંકય તૈજ નો ક્ષય થશે. જો તેના વાસ્તવિક

ક્ષયનો અનુભવ આવશે તો, તે સાધ્યરૂપ થયો એમ સમજવું. સર્વ વ્યાપાર થયા કરે છતાં તેનો વિદ્વેષ સ્ફુરે નહિ, એવો સમૂગો તેજસ્ મરે, ત્યારે સમજવું કે, સાધકે સ્વપ્ન સહિત સદૃશ દેહરૂં ઉલ્લંઘન કર્યું. તજ્જ નાશ પામે છે ત્યારે પ્રાણ અભિમાન રહે છે તેનું લક્ષણ કહું છું.

પ્રાણ અભિમાન નિર્મૂળ થયાનું લક્ષણ

બ્યારે વાસ્તવિક અકર્તાપણું થાય છે ત્યારે તૈજસનું સ્ફુરણ લોપાય છે અને સહજ સ્થિતિથી વર્તવા લાગે છે, એ સહજ સમાધિ. સદા વૃત્તિ એકતાન પ્રજ્ઞાકાર, બીજો કિચિત્ ઉદ્ગાર પણ સ્ફુરતો નથી, અને આ જગત અથવા આ હું, એવા ઉચ્ચાર પણ થતો નથી; પણ જોતજોત એક પ્રજ્ઞ-આત્મા રહે છે એવી સહજ સમાધિમાં બીજી કોઈ પ્રકારની સ્કૃતિ નથી; પરંતુ ત્યાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન એ ત્રિપુટી રૂપે સહજ મૂલાજ્ઞાન રહે છે. એ મૂલાજ્ઞાન શું છે તે કહું છું.

મૂલાજ્ઞાન

'હું અકર્તાપણાથી અખંડ એકરસમાં સમાધાન પામ્યો.' એમ સમાધાનરૂપ અનુભવનું હુંપણું સ્ફુરે છે, તે પ્રજ્ઞ-આત્મા નથી પણ પ્રત્યક્ષ દેહાદિકનો અધ્યાસ લીધેલો છે. પોતે ખુદ અનુભવાવ્યરૂપ હોવા છતાં જુદાપણુથી અનુભવ કરનારો થયો એ જ પોતાના અક્ષરસ્વરૂપનું વિરમરણ સમજવું. એ જ મૂલાજ્ઞાન છે. મૂલાજ્ઞાન સિવાય પ્રજ્ઞાત્મા માયાથી ઉત્પન્ન થયો અને તે અનુભવરૂપ સમાધાન પામ્યો, એ સહસા બની શકતું નથી. પણ તેણે બીજાનો અધ્યાસ લીધો અને હું જાહામુખ પામ્યો, એવું હુંપણું લીધું. એ જ વિરમરણરૂપ સિન્નપણું થયું. અને તેને જ કારણ-દેહનો અભિમાની પ્રાણ કહે છે. આ પ્રાણ પણ ગુપ્ત અને પ્રગટ એમ બે પ્રકારથી ઉત્થાન પામે છે.

પ્રગટ પ્રાણ-હું સુખી' એવું વૃત્તિને જે ભાન, એ પ્રગટ પ્રાણ. તેમજ હું ધન્ય છું, કે સર્વ સંધને છોડીને મુક્ત થયો. હું જ અભિન્નતા પામ્યો; માટે ધન્યતા માને છે તેને પ્રગટ પ્રાણ સમજવો.

ગુપ્ત પ્રાણ-વિશેષ વૃત્તિ નહિ, પણ સામાન્ય વૃત્તિ

લઘુવાક્યવૃત્તિ :

પ્રજ્ઞાસુખને અનુકૂળ થઈને માત્ર સમાધાનની તમિલે છે; આ ગુપ્ત રૂપે પ્રાણ સમજવો.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારનો પ્રાણ હોવાને લીધે જે અભિન્નતા થાય છે તે પૂર્ણ અભિન્નતા છે એમ સમજવું નહિ. શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કેવળ અભિન્નતા થવાની બાકી છે. બીજરૂપ આ મૂલાજ્ઞાન જ ઉત્પત્તિનું કારણ છે. પ્રાણ અભિમાનમાંથી વિશ્વ-તૈજસની ઉત્પત્તિ થાય છે.

ઉત્પત્તિનું મૂળ બીજ પ્રાણ જેમનો તેમ રહેવાથી વિશ્વ તૈજસ ગયા હોય તો પણ એમ સમજવું કે, તે પહેલાંની જેમ ફરીથી ઉત્પત્તિ થશે! માટે મૂલાજ્ઞાન સહિત, બીજરૂપ પ્રાણ અભિમાનનો અંત આવશે ત્યારે જ સાધક, સાધકપણું છાતી સાધ્યને-જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરશે. માટે એ મૂલાજ્ઞાન કાઢવું જોઈએ. તેને કાઢવાને માટે સાધ્યની અભિન્નતા થવી જોઈએ. અને તે થવા માટે અહ્યપ્રકારિભોગ ચિરકાળ અભ્યાસ થવો જોઈએ. પ્રકારનો અનુભવ લેનાર જે સહજ મુખાકારતા પામશે, તે પ્રજ્ઞા હું નથી, પણ તે સિવાયનો હું કેવળ નિર્વિકાર લય સાક્ષી છું અને ધ્યાતા જે મુખથી મુખાકાર થાય છે, તે પ્રજ્ઞા-ત્મા હું છું; એવા મને મારો અનુભવ થાનો? મુખ અને મુખી એ બે નામ પણ શાનાં રહે? મને એમાંનું કંઈ જ નથી, તેથી દેહાધ્યાસરૂપ આ સર્વ સમુદાય માયિક છે એમ સમજવું.

પહેલાં સમાધિયોગ કારણ પ્રકારનો અનુભવ લેવો, લય સાક્ષીને જ્ઞાનથી ઝાળાવવો, એ આભાસનાં લક્ષણો છે. પ્રજ્ઞના મુખે મુખી થયો. જ્ઞાતા જ્ઞાન વડે મુક્ત થયો. તે આ જીવ પોતે પ્રજ્ઞથી નોખો નથી પણ ઐક્યપણાથી પ્રજ્ઞમાં અભિન્ન છે. માટે ઉપર કહેલાં લક્ષણો આભાસનાં છે. તે આભાસ, કેવળ સચ્ચિદાનંદ પ્રજ્ઞ નથી. પોતે સચ્ચિત્ નિર્વિકલ્પ છે એમ જોઈ બાહ્યું ને અનુભવ્યું તે હું છું, એમ કહી પણ સ્ફુરતું ન જોઈએ; પણ તેનાથી બુદ્ધો અનુભાવ્યરૂપ જે રૂપ, પરિપૂર્ણ છે તે જ હું પોતે છું એવો નિશ્ચય કરવો. સમાધિસુખ, પ્રજ્ઞાનુભવ, નિયમપૂર્વક ધ્યાન, પ્રજ્ઞચિન્તનિકા, અને સદાય વૃત્તિથી સ્મરણરૂપ અભ્યાસ કરવો; પરંતુ બાહ્યનારો, ધ્યાન કરનારો,

સ્મરણ-ચિંતન કરનારો અને અનુભવ કરનારો જે આભાસ છે તે હું નથી, પણ હું પ્રજ્ઞાત્મા તેનાથી બુદ્ધો છું એવો નિશ્ચય રાખવો. પ્રજ્ઞાનુભવ કાયમ લેવો પણ અનુભવનારો હું છું એમ માનવું નહિ. એ જ સમાધાનનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. આ સર્વ આભાસનું કાર્ય છે; તે કાર્ય હું કેમ થાઉં? મુખ્ય આભાસ જ ખોટો છે તો તેના ધર્મો ખરા કયાંથી હોય? અનુભવ લેનારો હું નથી, હું ખુદ પ્રજ્ઞા છું; એ, ન જુલતાં કાયમ યાદ રાખવું. આ અભ્યાસ કાયમ રહેશે તો દ્રવ નષ્ટ થશે અને પ્રાણ સહિત મૂલાજ્ઞાન સમૃદ્ધિ જશે.

મૂલાજ્ઞાન સહિત પ્રાણ ગયાની અવધિ

પ્રજ્ઞાનુભવ વખતે ‘હું’ અનુભવ લેનારો છું’ એમ લાગે નહિ. દર્પણમાં દેખતી વખતે, એ દર્પણમાં દેખાતો આભાસ હું છું’ એમ કોઈ કદી પણ કહે છે કે? નથી કહેતો. તેવી જ રીતે પ્રજ્ઞચિંતન કરતી વખતે, ચિંતન કરનારો હું નથી એમ સ્મરણ રાખવું. કોઈપણ વખતે, જુલકી પણ ‘હું’ અનુભવનારો છું’ એમ સ્ફુરતું ન જોઈએ. હું’ અનુભાવ્યરૂપ પ્રજ્ઞા છું એવી ઉત્થાન સહિત દૃઢતા સદા એકરૂપ થાય ત્યારે સમજવું કે, પ્રાણ અભિમાનનો નાશ થયો. આ પ્રાણના નાશનો અનુભવ જેને આવે, તેણે તે સ્વતઃ ઝાળાળીને બેવડું. જ્યારે પ્રાણ નિર્મૂળ થયો ત્યારે નક્કી પોતે શુદ્ધ સ્વરૂપ થયો એમ સમજવું. જેનો પ્રાણ અભિમાની સમૂળો ગયો, તેણે કારણદેહનું ઉલ્લંઘન કર્યું એમ સમજવું. પછી તે સાધકને સાધક માનવો નહિ. કારણ કે તે નિશંસય સાધ્ય જ થયો છે.

સુસુષુ, સાધક અને સિદ્ધપણાની અવધિ

પૂર્વાંગ સુસુષુ—વિચારપૂર્વક જ્યાં સુધી અનાદિ સાક્ષીની અનાદિ ઝાળાળાણ થાય નહિ ત્યાં સુધી શ્રવણ-મનનાદિ કરનારને પૂર્વાંગ સુસુષુ કહે છે.

ઉત્તરાંગ સુસુષુ—અભ્યાસથી જોઈ હું’ અને માનુંના વિશ્વાભિમાનીને કાઢ્યો તેનું સુસુષુપણું પૂરું થયું; પછી તેને ઉત્તરાંગ સુસુષુ કહે છે.

પૂર્વાંગ સાધક—કર્તા-ભોક્તા તૈજસ અભિ-

માન નય ત્યાં સુધી અભ્યાસરૂપ સાધન કરનારા સાધકને પૂર્વાંગ સાધક કહે છે.

ઉત્તરંગ સાધક—પ્રાણ નાશ પામે ત્યાં સુધી સાધન કરનાર સાધકને ઉત્તરંગ સાધક કહે છે.

ન્યારે પ્રાણ સમૂળો નાય છે અને મૂલાગ્નિનો નાશ થાય છે ત્યારે તે સાધકપણથી છૂટે છે અને સાધ્યરૂપ થાય છે. ત્રિપુટી ક્ષીણ થાય ત્યાં સુધી તે પોતાને સાધક મનાવે છે, પણ મૂલાગ્નિ સાથે પ્રાણનો ઘાત થયા પછી તે જ સાધક પોતે સાધ્ય પ્રજ્ઞ થાય છે. 'પ્રજ્ઞાવિદ્ સ્વતાઃ પ્રજ્ઞ.' પરંતુ તે પ્રજ્ઞાવેના નહિ એમ જ્ઞાતિ કહે છે. તેથી તે સિદ્ધરૂપે કેવળ પ્રજ્ઞ જ બિરાજે છે. ત્રણે દેહકુંડ ઉદ્દસંધન કરીને, ત્રણે અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને અને ત્રણે અભિમાનનો વધ કરીને સ્વયં પ્રજ્ઞ થયો અભ્યાસથી એટલું બધું દહ થયું કે, દેહાદિક ફાવે તે અવસ્થામાં વ્યવહાર કરે પરંતુ તે દેહ-ભાવથી રહિત પોતે વ્યાપક પ્રજ્ઞ છે એમ જાણે છે. સમાધિમાં કે જાગૃતમાં, સ્વપ્નમાં કે સુષુપ્તિમાં પણ તે પ્રજ્ઞને ભૂલીને આ દેહાદિ સમુદાયને 'હું' એમ માનતો નથી. જેવો દેહ જ આત્મા, એ નિશ્ચય દહ થયો હતો તેવો જ પ્રજ્ઞાત્મ નિશ્ચય દહ થયો. જેમ કોઈપણ અવસ્થામાં દેહભાવ હટતો નથી, તેમ કોઈપણ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞભાવ હટતો નથી. જેવી દેહાત્મ બુદ્ધિ, તેવી જ પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ દહ કરી લીધી. જેને જે દેહ પ્રાપ્ત થાય, તેને તે હું માનીને બેસે છે, તે તેનો હુંપણનો ભાવ, કોઈપણ અવસ્થામાં બદલાતો નથી.

ગર્ભમાં, બાળપણમાં, જુવાનીમાં, વૃદ્ધાવસ્થામાં, મરણના સમયમાં અને શ્રીમંત કે દરિદ્રી થાય ત્યારે જરા પણ હુંપણ છેડતો નથી જાગૃતના પાંચ વ્યાપારમાં, સ્મરણ કરે ત્યારે અને ન કરે ત્યારે દેહકુંડ હુંપણ અજાણિત હોય છે તે ભૂલથી પણ છેડતો નથી. એ જાગૃતની વાત રહેવા દો, પરંતુ સ્વપ્નમાંય હુંપણ મૂકતો નથી અને સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાનનું અભિમાન છેડતો નથી. સમુદાયમાં હોય કે એકલો હોય અથવા મહિરાપાનથી પ્રભિત થયો હોય, પણ તે બીજા કોઈને 'હું' કહેતો નથી. એટલું બધું 'હું'

દહ થયું છે. સર્વ લોકોને પોતાને જ્ઞાન થયા પહેલાં જેવી દેહાત્મ બુદ્ધિ દહ છે, તેવી, જ્ઞાન થયા પછી 'હું પ્રજ્ઞ છું' એ બુદ્ધિ દહ કરવાની છે.

જાગૃતના દસ પ્રકારના વ્યાપાર થાય, તે પરાયાના દેહ જેવો પોતાના દેહનો વ્યાપાર સમજવો. પરાયાનું હુંપણ, જેમ અણ માત્ર સ્ફુરતું નથી, તેમ હું સ્વયં પ્રજ્ઞ છું એમ જ જાણું. એ યદ્ જાગૃતની વાત. હવે સ્વપ્નમાં સ્વપ્નભાસના દેહને 'હું' એમ કહેતો નથી. કારણકે, સર્વથી પર જે લયસાક્ષી છે, તે હું છું એવો નિશ્ચય થયેલો છે. સુષુપ્તિમાં દેહની વિસ્મૃતિ છે પરંતુ નિશ્ચયથી અજ્ઞાનને બાંધે છે. સમાધિ વેખતે સુષુપ્તો અનુભવ લેનારો હું છું એમ સ્ફુરતું નથી. દેહના ગમે તે સારા-નરસા વ્યાપાર થાય ત્યારે હું કર્તા, અથવા હું અમુક એવું શું સ્ફુરણ પણ થતું નથી. વૃત્તિને ખલવાથી 'હું પ્રજ્ઞ છું'નો એવો અતિદહ નિશ્ચય થયો છે કે જેવો અજ્ઞાનીને દેહના હુંપણનો નિશ્ચય, બુદ્ધિમાં વિશેષ રૂપે ગેઠેલો છે. જેને દેહાત્મ નિશ્ચય છે તે કદીપણ બીજાને 'હું' કહેતો નથી, તેમ જેને પ્રજ્ઞાત્માનો નિશ્ચય થાય છે તે દેહાદિકને યાદ કરતો નથી. એવી દેહાત્મ બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ ખરી થવી જોઈએ. પછી ગમે તે વ્યાપારમાં પણ દેહાત્મ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી. એવી જે દેહતા, તે જ સંકળતા છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે યથાર્થ કૃતકૃત્યતા યદ્ પ્રાપ્ત કરવાનું હતું તે પ્રાપ્ત થયું. સમાધાનની પરાકાષ્ઠા યદ્ ભૂત-ભવિષ્યના જ્ઞાનીઓની ચરમ સ્થિતિ સહજ જ પ્રાપ્ત થઈ. નહોતું તે જન્મ-મરણ છૂટ્યું. નિશ્ચય બંધપાશ ગયો. મૃગજલવત્ ભવભય નાહો! સ્થાણુ પુરુષ મર્યો! અજન્મનો જન્મ છૂટ્યો! અમરનું મરણ ગયું! નિઃકર્મનાં આરબ્ધ, સંચિત, ક્રિયમાણ, એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ તૂટ્યાં! અજ્ઞાન માયારૂપ પ્રાન્તિ નષ્ટ થઈ, અને તે પ્રાન્તિની સંતતિ, વિદ્યા-અવિદ્યા પણ નષ્ટ થઈ ગઈ. જીવ-ઈશ્વર નામનાં બે પ્રતિબિંબો પશુનદ થયાં; અર્થાત્ પ્રજ્ઞનાં પ્રતિબિંબ પ્રજ્ઞમા મળી ગયાં. સર્વ સૃષ્ટિના કર્તા-લોકતા મરણ પામ્યા! હવે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ શાની? જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી અસંગને અસંગ કયો! અભંગને અભંગ કયો! જ્ઞાનની માત્રા મળતાંની

સાથે જ આરોગ્યનો જોગ ગયો! અજ્ઞાનરૂપી અધ-
કારમાં અર્થાત્ દેવતામાં અદ્રશ આત્મારૂપી સૂર્ય પડ્યો
હતો. તેને નિઃ પ્રકાશનો અનુભવ બતાવીને બહાર
કાઢ્યો. પછી તે પોતાના સ્થાને ગયો. એવી કૃત-
કૃત્યતા ખરી થઈ. પ્રાપ્ત કરવાની હતી તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત
થઈ. પછી આગળ દેહની જે ક્રિયા થતી રહે તે
ઉપનુક્રમ દશા સમજવી.

ઉપનુક્રમની સ્થિતિ

ઉપનુક્રમ થયેલાનો દેહ, કાલે તેમ વર્તે. તેને
અનુક્ર કરવું એવો વિધિ કે અનુક્ર ન કરવું એવો
નિષેધાદિ કશું નથી. તે જે કરે તે જ તેનો વિધિ,
અને ન કરે તે જ તેનો નિષેધ. એવા જ્ઞાની પર
વિધિ-નિષેધ લગાડવા માટે વેદ પણ સમર્થ નથી.
તેને કોઈપણ નિયમ લાગી શકતો નથી. તે ઈશ્વરની
પ્રેરણામાં મગતો નથી. અધિક શું કહીએ? તે કાળને
પણ ગણકારતો નથી, અને કાળનું તેના પર કાંઈ
આલુતું નથી. 'પ્રજ્ઞાત્માને કાળ કેવો? તે જુદા કાળનો
મહાકાળ છે. તેના કલ્પિત દેહનો ક્ષય કરવા માટે
કાળનું કામ નથી. તેનો દેહ પ્રારબ્ધથી ક્ષય પામ્યો.
તે પ્રારબ્ધ કર્મ ખતમ થયા પછી ક્ષય પામે તેમાં
પ્રજ્ઞાત્માને કાંઈ પણ સંકટ નથી.

યદાતવાયં ત્રિયતાં ॥

પૂર્ણ જ્ઞાનીનો દેહ કર્મવશથી કંઈપર પર્ચિત રહે,
અથવા કર્મદાશથી આવે જ મરણ પામે, તે સાથે
જ્ઞાનીને કશો સંબંધ નથી. ધારણકે તે સ્વતઃ પ્રજ્ઞ
છે. મૃગજલ નષ્ટ થાય કે તેમાં ભસ્તી આવે તે સાથે
જેમ આકાશના સૂર્યને કશો સંબંધ નથી, તેમ
દેહાદિકની સ્થિતિનો સંબંધ જ્ઞાનીને નથી. દેહનાં
પ્રારબ્ધકર્મ ગમે ત્યારે પૂરાં થાય, તે ગમે ત્યારે પ્રાણ-
વિયોગથી મરે અથવા કર્માધારથી લાંબો વખત
વ્યવહાર કરે કે છેવટે મહાકલ્પમાં ભસ્મીભૂત થાય,
તે બદલ પૂર્ણ જ્ઞાનીને કાંઈપણ લાગતું નથી.
જે સર્વ અજ્ઞાનમાંથી પેદા થયેલા પોશાક છે.
તેમાં જ્ઞાનીને કાંઈ સ્પર્શ થતો નથી. દેહ કેવળ
પ્રારબ્ધને આધીન છે તેના કર્મ છે ત્યાં મુખી વતન
છે. કર્મ પૂરાં થતાં તે મરે છે. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે.
તેમાં જ્ઞાન થયા પછી સંચિત અને ક્રિયામાણ એવા

બે પ્રકારનાં કર્મ નષ્ટ થાય છે. ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ
પ્રારબ્ધ. એ દેહ છે ત્યાં મુખી છે. તેનો લોગ થઈ
રહ્યા પછી તે પાણ તાથ પામે છે. ત્યારે અપરોક્ષ
જ્ઞાન થયું ત્યારે જ સંચિત બળી ગયાં. જેમ બગૃત
થતાં જ શુભાશુભ સ્વપ્ન દેખાતું બંધ થઈ બંધ તેમ.

તે કર્તાપણું જ કલ્પન થતું નથી, તો ક્રિયામાણમાં
સતઃત્વ ક્યાંથી આવે? ત્યારે તેમાં સત્યત્વ આવે
નહિ ત્યારે જે શુભાશુભ થાય તેના ભાગીદાર બે
જણ બને છે. પ્રારબ્ધના બગાડારથી જ્ઞાનીના હાથે
જે શુભાશુભ થાય તેનું, તે અર્કાં હાવાથી સંચિત
થતું નથી; તેનું કર્મ બે જણ લોગવે છે. જે જ્ઞાની-
ની નિંદા કરે છે; દુઃખ દે છે, વ્યર્થ દુરાચકૃથી
ચવગણના કરે છે તે પાપના ભાગીદાર થાય છે.
અને જે એકલાવધી સ્તુતિ કરે છે, પૂજન કરે છે,
સદા તેની સેવા કરે છે તેને જ્ઞાનીનું સર્વ પુણ્ય
મળે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં પાપપુણ્યના ભાગી-
દારની શ્રુતિએ જ યોજના કરી છે. જ્ઞાનીને ક્રિયા-
માણનો સંબંધ નથી. જ્ઞાનીનાં સંચિત અને ક્રિયા-
માણ, બન્ને કર્મો એ રીતે ગયાં; પ્રારબ્ધકર્મ આગ
દેહના લોગ માટે રહેલ છે. ખરું જોતાં જ્ઞાનીને
ત્રીજા પ્રકારના કર્મ સાથે પણ સંબંધ નથી, પરંતુ
અજ્ઞાનીને બાધ થાય તે માટે બે પ્રકારનાં કર્મોની
વ્યવસ્થા કહીને ત્રીજું લોગને માટે રહ્યું છે એમ
શ્રુતિ કહે છે. વાસ્તવિક જ્ઞાની કાંઈ દેહાદિક
નથી. તે ખુદ કેવળ પ્રજ્ઞ છે. તેમાં પ્રારબ્ધનો
કુતર્ક કેવી રીતે લાગુ થાય? જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો
બળી ગયાં છે. પણ દેહ રહેલો છે તેથી જ પ્રારબ્ધ
લોગ માટે રહ્યો છે એમ માન્યું. પ્રારબ્ધને લીધે
જ્ઞાનીનો દેહ રહ્યો છે તેથી સુસુપ્તના ભાગ્યનો ઉદય
થઈ આવ્યો એમ સમજવું. તે જ્ઞાનીનો દેહ ન
રહેત, તો સુસુપ્તને ઉપદેશ કોણ કરત? ઉપદેશ કરવા
માટે જ જ્ઞાનીનો દેહ રહેલો છે, એમ કહીએ તો
ચલે. જ્ઞાનીના દેહને બે મુખ-દુઃખ થાય તો
તેથી જ્ઞાનીનું શું આશ્ચં થાય છે? મુખ-દુઃખ
સ્વતઃ આવીને, લોગ ઈતે પોતે જ નાશ પામે
છે. પછી દેહ રહેવામાં કઈ બાધ છે? પ્રારબ્ધ,
દેહને લોગ દે છે. તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ કરી
શકતો નથી.

શિષ્ય-જ્ઞાન વડે પ્રારબ્ધનો નાશ કેમ નથી થતો ?

ગુરુ-જ્ઞાન પ્રારબ્ધકર્મનું વિરોધી નથી. માટે તેનાથી પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી. પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી માટે તે લોગ દીધા વિના ખતમ થતાં નથી. એ રીતે જ્ઞાન અને પ્રારબ્ધ કર્મનો પરસ્પર વિરોધ નથી. એવો 'જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય છે; માટે ભૂત-ભવિષ્યને બાબુનારા પૂર્વના અને આગળ થનારા જ્ઞાનીઓ પ્રારબ્ધનો નાશ કરતા નથી. અને પ્રારબ્ધ લોગબ્યા વિના પૂરાં થતાં નથી. એમ વિચારથી બાહ્યને આગ્રહ છોડી સુપ્રીથી પ્રારબ્ધાનુસાર વર્તે છે. અને એમજ વર્તવું જોઈએ. પરંતુ કોઈ અવિચારી પ્રારબ્ધનો નાશ થાય એવી ઇચ્છા કરે છે. તે ઇચ્છા કરનાર શું અત્યારે શાણા થયા અને પાછળ જે જ્ઞાની થયા તે શું પાગલ હતા? ના; પાગલ ન હતા પણ શાણાજ હતા, ને તેથી જ પ્રારબ્ધના નાશનો આગ્રહ ધરતા ન હતા. માટે સાધકે આગ્રહ ન ધરતાં સુખથી લોકોમાં વર્તવું. સર્વ પાપ-પુણ્ય ખતમ થયા પછી દેહ મરણ પામશે ત્યારે વિદેહ કેવલ્ય મળશે.

શિષ્ય-પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકાર છે. ઇચ્છા પ્રારબ્ધ, અનિચ્છા પ્રારબ્ધ અને પરેચ્છા પ્રારબ્ધ. તેમાં જે બાધક નથી, પણ ઇચ્છા કરીને લોગવળું એ પ્રકાર બાધક છે.

ગુરુ-ઇચ્છીને લોગવે એ પણ બાધક નથી; કારણ કે જ્ઞાની સર્વ લોભ્ય જાતને સત્ય માનતો નથી અને પોતાને ભોક્તા પણ માનતો નથી; પછી તેને ઇચ્છા પ્રારબ્ધ બંધનકર્તા શી રીતે થશે? ભોગ્ય જાતને સત્ય માને અને ભોક્તા પણ ખરે જ એમ માને તો જ ઇચ્છા પ્રારબ્ધ બાધક છે. જ્યારે ચિત્ત જડ અથિ તૂટી, ત્યારે જ ભોક્તાપણું ગયું, અને સર્વ ભોગ્ય જાત મિથ્યા છે એવી દૃષ્ટતા થઈ. તેમાં હવે કયાંતે પણ સત્યતા આવનાર નથી. મુગમાં ભોક્તા જ ઉત્પન્ન થતો નથી અને ભોગ્ય જાતમાં સત્યતા સંભવતી નથી પછી કરોડો ઇચ્છા કરે તો પણ તેથી શું થવાડું છે? વાસ્તવિક તે તેની ઇચ્છા જ નથી.

પ્રારબ્ધના ત્રણ પ્રકારના યોગથી દેહને બહેને લોગ થાય! તે સાથે જ્ઞાનીને સંબંધ નથી. તેના દેહનું મૃત્યુ સુષેત્રમાં, કુઆમમાં કે ગંદી ગટરમાં; ગમે તે સ્થળે થાય, તે એકલો હોય કે બહુ લોકોમાં હોય ત્યારે, રાત્રીમાં કે દિવસમાં તેના દેહનું મૃત્યુ આવે, તેના જ્ઞાનીને કાંઈપણ બાધ નથી અજ્ઞાનીઓનું એવું માનવું છે કે, પોતાનો દેહ કશી જવા સારા ક્ષેત્રમાં પડે દેહ પડે ત્યારે ઉત્તરાયણ શુકલપક્ષમાં તે પ્રાણી સ્મરણ કરતો સમુદાયમાં મરે. જુઓ, લોકો કેવા આંધળા અને મૂર્ખ છે! તે એમ કહે છે કે જો કાગડો પિંડને અડે છે, તો જ ઉત્તમ ગતિ મળે છે! તે ન અડે તો અધમ ગતિ જ પ્રાપ્ત થશે! જવા દો, એવા મૂર્ખ જનોનો અનુભવ ન કહેતાં સાધકનો સંશય નય તે માટે જ્ઞાનીનો અનુભવ કહું છું.

જેને સ્વર્ગલોકમાં જવું હોય તેણે ઉત્તરાયણના શુકલ પક્ષના દિવસની મૃત્યુકાળે ઇચ્છા કરવી. જ્ઞાની તો સ્વસ્વરૂપ જ છે, પછી તેને ઉત્તરાયણાદિકની ઇચ્છા શા માટે થાય? ઉપાસક સાલોક્ય સુદિત ઇચ્છે છે, તેથી જ તે મરણ સમયે દેવનું સ્મરણ કરે છે. જ્ઞાની પોતે જ દેવોનો દેવ છે, પછી તેણે અંતમાં કેવું સ્મરણ કરવું?

યોગી સત્યલોકના વાસની ઇચ્છા કરીને બ્રહ્મરંધ્ર ભેદીને નય છે. જ્ઞાની પોતે પૂર્ણ બ્રહ્મ હોવાથી તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. મરણ આવે તો કાશી આદિ ક્ષેત્રમાં આવવું જોઈએ, એવો લોકોનો અનેક પ્રકારનો ખાલી જામ છે. તે જ્ઞાનીને લાગુ પડતો નથી. જ્ઞાનીનો દેહ કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ કારણથી અને કોઈપણ સમયે પ્રારબ્ધની ગતિ પ્રમાણે પડે તો પણ તે સુખ જ છે, એ બાળતમાં સંશય નથી. તેના દેહનું શ્રવે તે રીતે મૃત્યુ થાય તો પણ તે સુખ છે. અને તેની વર્તણૂક શુભ કે અશુભ હોય તોપણ તેના વિષે કોઈએ મનમાં વહેમ લાવવેા નહિ. જ્ઞાનીનો સદાચાર કે દુરાચાર, કોઈપણ બેવું નહિ. કેમકે કોઈપણ પ્રકારનો તેના વિહાર થાય તોપણ તે સુખ છે, એ બાળતમાં આજુમાત્ર સંશય નથી. જેનો ખરો અધિભેદ થયો છે, જે અધ્યાસથી અભિન્ન પરમાત્મામાં સમરસ થયો છે, જેને કોઈપણ અવસ્થામાં 'હું પણ' સ્ફુરતું પણ

નથી, જેને પોતાનો દેહ પરાયા જેવો થયો છે અને જેની દેહાત્મ બુદ્ધિ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ ખરી થઈ છે, તેની જો યથેચ્છ ક્રિયા હોય તોપણ તે સુક્રા છે, તેમાં જરાય સંશય નથી.

જ્ઞાનીએ યથેચ્છ વર્તે તોપણ તે પ્રારબ્ધને છોડીને વર્તતા નથી; પછી તેનું વર્તન સદાચારનું હોય કે દુરાચારનું હોય; ક્યારે તેનું વર્તન કેમ ના હોય? પરંતુ તે સુક્રા જ છે એમ સાધકે શંકા રહિત થઈને જોજાણવું. જ્ઞાનીને પોતાને સંશય નહોવાને લીધે તે કોઈનું પણ આગરણ જોતો નથી, તો પછી જે અભ્યાસથી અર્જુન જ્ઞાન પામ્યો હોય તેનું આચરણ શા માટે જુએ? સાધક કદીપણ સંશય ન કરે તે માટે તેને કહ્યું છે કે, જેની દેહાત્મવત્ પ્રજ્ઞાત્મ બુદ્ધિ થઈ છે તેનું શુભ કે અશુભ ગમે તેનું આચરણ હોય તો પણ તે સુક્રા જ છે. તે જાણતો શંકા કરવી નહિ તેનું આચરણ જોઈને જો કોઈ સાધક અપૂર્ણતા માનશે તો તેને નુકસાન થશે અને તે એ, કે સાધુમાં દોષ-દષ્ટિ કરવાથી તેને દૃઢ અપેક્ષાતા પ્રાપ્ત થવાની નહિ. એવું નુકસાન ન થાય અને તે નિઃશંક થાય તે માટે આ કથન કર્યું છે. જેનો અધિભેદ થયો હોય તે સુક્રા જ થાય છે. તે સિવાય જે અજ્ઞાની પ્રાન્ત છે, કાયમ દેહબુદ્ધિ લઈને બેઠા છે તેને માટે અમે એ કથન કર્યું નથી. કેમકે તેને એ વાત કહેવાથી તે વિસ્વાસ ન રાખતાં બિઠરી નિંદા જ કરશે, ને અમારું કહેવું વ્યર્થ જશે. તે, જ્ઞાનીનું શુભ આચરણ દેખે ત્યારે વાહવાહ કરે છે અને અશુભ દેખે ત્યારે નાક મરડે છે પણ પોતે શું કરે છે તે વિચાર કરીને દેખતા નથી પોતે ગમે તેવું વર્તન કરશે તો ચાલશે પરંતુ જ્ઞાની અથવા અન્ય કોઈ ગમેતેમ વર્તે તો તેનાં નામ પાડે છે. શાસ્ત્ર વાંચનાર કોઈ શાસ્ત્રી હોય તો તે પણ સાધુનાં આચરણ જુએ છે. એવા પ્રાન્ત અજ્ઞાની લોકને આંતરિક વિવેકની વાત કયાંથી સમજાય? તેઓ દેહની જ શુભાશુભ વર્તણૂક જોઈને પૂર્ણ જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે. સાધક તથા સુસુક્ષ્મો અનાદર કરે છે અને કહે છે કે, એ પાપી પૃથ્વી પર જન્મેલા છે તેની શી ગતિ થશે? કોણ જાણે? એવો તેના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનીઓ વિષે દ્રોહ જ હોય છે. તેથી

ભગતેભગવી કલ્પના કરીને તેઓ જ્ઞાનીને દુઃખ દે છે. તેના ને દા આડો હાથ કોણ દે? ચાકો, એવા લોકની અમને કશી ગરજ નથી. જે દ્રોહ કરશે તેની ઉત્તમ ગતિનો લય થશે. સાધકની ઉત્તમ ગતિનો લય ન થાય તે માટે તેને, આ નિરૂપણ કહે છે કે, જ્ઞાની સર્વદા સુક્રા જ છે.

આકાશની વચમાં એક મોટું વૃક્ષ છે. તેના પર કોઈ એક ગૃહસ્થ બેઠેલો છે. પછી બીજા ગૃહસ્થે તે વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખારી નાખ્યું ત્યારે તે વૃક્ષ પૃથ્વી પર જ પડ્યો. પૃથ્વી વિના તેને પડવાનું બીજું કંઈકાણું જ નથી. વૃક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા પછી, તે વૃક્ષ પર બેઠેલો ગૃહસ્થ હવે આકાશમાં અદ્ધર રહ્યો એમ તો બોલવું જ કેમ સંભવે?

ઉપરના દૃષ્ટાંતનો વિચાર કરીને જુઓ; અને આ દૃષ્ટાંતમાં વૃક્ષ કોણ અને તેના પર બેઠેલા પુરુષ કોણ, તે જોજાણી દ્યો.

માયાદ્રેત શન્યરૂપ આકાશ વચ્ચે-જેને કચો આધાર નથી એવું દેહરૂપી વૃક્ષ, મોટું વિસ્તૃત વધ્યું. તે વૃક્ષ માટે અજ્ઞાનનો કચારો કયો છે, ને તેમાં કલ્પનારૂપી પાણી ભરી રાખીને પછી કર્મવાસનાનાં બીજ રોપ્યાં ત્યારે, દેહરૂપી વૃક્ષ, મોટા વિસ્તારપૂર્વક વધ્યું. તે વૃક્ષની પરિપક્વતા એ જ સમજવી કે, સફળરૂપે અને સત્ શાસ્ત્રના ચોળથી ગ્રાસની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એ જ તેની પૂર્ણતાનો માર્ગ હોવાથી તેનું આયુષ્ય પૂરું થયું એમ સમજવું. કારણ કે સફળરૂપે સત્ શાસ્ત્રરૂપી કુહાડો હાથમાં લઈને, તેમાં સુસુક્ષ્મતાનો હાથો બેસાડીને, વિવેચનરૂપી ધ્યાન ચોળને તેના પર એવો ધા માર્યો કે, દેહરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી બિખરી ગયું! તેના અજ્ઞાનરૂપી કચારા ફૂટી ગયા! વાસનારૂપી બીજ પણ સમૂળમાં બિખરી ગયાં! હું પચાંનાં બગ્યાં ચુંચાયલાં ફૂતાં તેને અભ્યાસથી તોડી-ફાડી નાખ્યાં ત્યારે દેહવૃક્ષ નિરાધાર થયું. પછી તે વૃક્ષ માયારૂપી આકાશમાં સ્થિર ન રહેતાં, નીચે પ્રદક્ષરૂપી ભૂમિ પર પડી ગયું; તો પછી તે વૃક્ષ પર બેઠેલો જીવરૂપી ગૃહસ્થ દ્રેતરૂપી આકાશમાં નિરાધાર કેમ રહે? આધાર નહોવાથી તે પ્રદક્ષમારૂપી નિરઝ કેવલ્ય ભૂમિ પર સંકેતે આવી પડશે! પછી તેના દેહની જે ક્રિયા થાય તે જ ખરી

જીવ-સુકૃત દશા છે. દેહરૂપી વૃદ્ધને કેવલ્ય ધામ મળ્યું, તો પછી તેના પર બેઠેલા જીવરૂપી યુગ્મને કેવલ્ય ધામ વિના બીજી કઈ ગતિ પ્રાપ્ત થવાની હતી? તેને કેવલ્ય ધામ જ મળવાનું.

વૃક્ષ તટવાથી જેમ વૃક્ષ સંહિત સુરૂપ આકાશમા સ્થિર નહિ રહેતાં ભૂમિ પર પડે છે, તેમ જ્ઞાની; અલેદ લક્ષિતથી સુદ્ધિતને વરે છે. વૃક્ષ તટીને ભૂમિ પર પડવાનું નથી એમ કોઈ પણ કહેવાનું નથી, તો જેને અલિપ્ત જ્ઞાન છે તે કેવલ્ય સુદ્ધિત પામનાર નથી એમ કોણ કહી શકે? એ બાબતમાં તો સંશય કરવો જ નહિ. જ્ઞાનથી સુદ્ધિપદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ્ઞાનીનો દેહ કાચે તેમ લલેને વર્તે! એતો પ્રારબ્ધ-કર્માનુસાર વર્તવાનો જ. દેહાત્મભુદિ પ્રમાણે જ પ્રજ્ઞાત્મભુદિ દેહ પૂર્ણ થાય તેને જ, હે તાત! નિશંસય દેહ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. હે રવિદત્ત! કોઈ તીવ્ર બુદ્ધિવાળો સૂક્ષ્મ વિચારથી અને મંદ બુદ્ધિવાળો અભ્યાસથી ત્યારે અપરોક્ષ નિર્વિકારને પામે છે ત્યારે તેમાં કાંઈ પણ ભેદ રહેતો નથી. તીવ્ર બુદ્ધિવાળો અલિપ્તતાને પહેલાં પામ્યો અને મંદ બુદ્ધિવાળો અભ્યાસથી અલિપ્તતામાં પછીથી આવ્યો એવો કિંચિત્ પણ ભેદ રહેતો નથી. કારણ કે બન્નેની સુકૃત સ્થિતિ એક જ છે.

હે રવિદત્ત! તારી સમક્ષ વિવેચન થયેલું છે, અને લયસાદી જ્ઞાન પણ ઠસાઈ્યું છે, તેનો અભ્યાસથી કેવી રીતે ખલ કરવો, એ કહેલું છે. વિશ્વ-તૈજસના ઊપરી જવાની અવધિ પણ તને કહેલી છે, માટે ઊઠ, અને ત્યાં સુધીનો અભ્યાસ કરી અપરોક્ષની દેહતા સંપાદન કર તું અભ્યાસ છોડીને દેહની વર્તણૂક તરફ નજર કરીશ નહિ એ રીતે અમારા ઉપદેશ અનુસાર અમલ કરવાથી સહજ સ્થિતિ પામીને તું અમારા આશીર્વાદથી પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કરીશ ” એટલું કહીને સ્વામીએ અંતરમાં અચ્છ રહ્યા અને રવિદત્ત, અભ્યાસ સંહિત અનુક્રમે સર્વ નિરૂપણનો વિચાર કર્યો પછી આનંદથી તાળી પડીને સ્વામીજીની આજ્ઞા મસ્તક પર ચડાવીને-વારંવાર પ્રદક્ષિણા કરીને સાંકળોં નમસ્કાર કરી એમનાં ચરણોમાં મસ્તક સખી દીધું!

ત્યાર પછી તેની આંખોમાં આનંદનાં આંસુ આવ્યાં, અને બહુ પ્રકારે સ્વામીજીની સ્તુતિ કરીને તે પાછો વળ્યો. દેહ પ્રારબ્ધાનુસાર વર્તે છે પણ તેને લયસાદી વિના બીજું કાંઈ સમરણ થતું નથી કોઈ પણ અવસ્થામાં તે નામરૂપને જરૂર પણ ઊઠવા દેતો ન હતો. એવા પ્રકારથી લાંબો વખત અભ્યાસ કરીને રવિદત્તે ત્રણે અભિમાનોના નાશ કર્યો અને પૂર્ણ સમાધાન પામ્યો. એ જ જ્ઞાનીની ચરમ સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે મંદ અધિકારી રવિદત્ત, અભ્યાસથી સુકૃત થયો. હવે તે ભૂત-લવિષ્યના જ્ઞાની જનોની જેમ સહજ સ્થિતિથી વર્તે છે.

વાક્યવૃત્તિનું નિરૂપણ આચાર્ય શુરુ પાસેથી વિચાર અને અભ્યાસથી સમજીને રવિદત્ત જેવા અનેક લોક પાવન થાય છે. ઓતા, સાધક અને સુસુકૃત; તીવ્ર બુદ્ધિવાળો હોય કે મંદ બુદ્ધિવાળો હોય પણ તેમાં જેને તરવાની ખરી પ્રીતિ હશે તે અભ્યાસથી અથવા વિચારથી અને વિશ્વાસથી જરૂર તરશે.

આ અંકમાં જે રવિદત્ત શિષ્ય કહેલો છે, તે કોઈ એક ગૃહસ્થ હતો અને તે આચાર્યની કૃપાથી અપરોક્ષ સમાધાન પામ્યો એમ માનવું નહિ; પણ જેને ખરો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો છે તે હું ચોતે જ રવિદત્ત છું, એમ માનીને પોતાના ઉપદેશક જે શુરુ, તે જ શંકરાચાર્ય સ્વામી છે એમ સમજવું, અને પોતાના શુરુનો જે ઉપદેશ, તે જ વેદાંતસાર વાક્યવૃત્તિ સમજવી. આ વાક્યવૃત્તિનો અભ્યાસ, સમજપૂર્વક કરવો, અને વૃત્તિથી તેનો ખલ કરવો પછી યથાર્થ વિચાર કરવો અને અભ્યાસથી સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ સાધી લેવું. વિચારથી લયસાદીને બાણી લેવો. પછી દેહબુદ્ધિનો ક્ષય કરવા માટે અભ્યાસથી વૃત્તિનો ખલ કરીને ત્રણે અભિમાનોનો નાશ કરીને સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી.

એ રીતે અનુક્રમે સાધીને જે સુસુકૃત તે પ્રમાણે કરવાનું મન પર લઈને કરવા માંડશે તે નિઃસંશય સુકૃત થશે. આ કહેલી વાક્યવૃત્તિ, વેદાંતસાર કેવી રીતે છે તે કહ્યું છે. સર્વ સારાંશરૂપ ચાર વેદનાં ચાર મહોં-વાદ્યો આત્મા-પરમત્માની એકતા જ બતાવે છે. ચાર-

યનો અર્થ એક જ છે, અને તે જ અર્થ અઢાર શ્લોકથી વિચાર અને અભ્યાસ, એવા બે પ્રકારથી કહ્યો. આ વેદાંત રહસ્યનો અર્થ, આજ પર્યંત લુપ્ત થવાને લીધે મિથ્યા ગરબડ થઈ હતી, અને તેથી અનેક મતો વધેલા હતા, તે શંકરે ભેદને મનુષ્ય રૂપે અવતાર ધારણ કર્યો. પછી સર્વ મતોનું ખંડન કરીને વેદાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. આચાર્યે શારીરિક લાખ્ય, ગીતાલાખ્ય અને ગુપ્ય સાર ઉપનિષદ લાખ્ય, એવા ત્રણ પ્રકારથી વાક્યાર્થનું રહસ્ય કાઢ્યું, પરંતુ તે અંથ સાગર સમાન મોટો છે. તેના અર્થ મંદબુદ્ધિ સમજ શકે તેમ નથી. ૧૮૦ આચાર્યશ્રીએ ‘સદાચાર’ આદિ મુલ્લ અંધો કર્યા. તે ‘સદાચાર’ આદિ અંધો નાના છે, માટે તેનો અર્થ પણ તેવો જ હશે એમ માનવું નહિ. કારણકે ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યોના અર્થનું તે સર્વમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. સદાચાર આદિ નાના અંધોમાંની જ આ લેણવાક્યવૃત્તિ છે. તેમાં ચાર મહાવાક્યોનો અનુભવ, વિચારથી અને અભ્યાસથી સ્પષ્ટ કરેલો છે. બીજા ‘સદાચાર’ અને આત્મભોધાદિ અંધો, ઉત્તમ અધિકારીની જ્ઞાનસિદ્ધિ માટે છે પરંતુ તેમાં મંદ અધિકારીની બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, માટે આ અતિસુલભ વાક્યવૃત્તિ

મંદ અધિકારીઓ માટે કરેલી છે. આ તેને અલખ્ય લાભ છે. કારણકે આ અંધની સહાયતાથી તે અભ્યાસદ્વારા સ્વયં બ્રહ્મ ધરે અટાર શ્લોકનો સાર ભાવાર્થ સહિત મહાવાક્યાર્થ દ્વારા દર્શાવેલ છે, તે પણ જે મંદ અધિકારીના સમજવામાં ન આવે તેને માટે, તે જ વાક્યવૃત્તિનો વિસ્તાર પ્રાકૃતમાં કરેલો છે.

વડતું બીજનાનું હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમ મોટો થાય છે, તેમ અઢાર શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રાકૃતમાં વધેલો છે. ભે મૂળ વાક્યવૃત્તિનો અર્થ પ્રાકૃતમાં આવ્યો છે, તે તે અંથ, મૂળ વાક્યવૃત્તિ કરતાં ઓછા અર્થનો છે એમ સમજવું નહિ. સોનાના દાગીના ઘડીને તેના ઉપર શેભા માટે સિંહ કે વાઘ ચીતરે તો તેથી કાંઈ સોનું ઓછું થઈ જતું નથી, એમ પરીક્ષા કરનાર બાણ છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃતનો અર્થ પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત કર્યો તેથી તે ઓછો નથી થઈ જતો એમ જ્ઞાની કહે છે. બીજાનો ભાવ ગમે તેવો હોય, પણ આ ગદ્યાત્મક પ્રાકૃત ભાષારૂપ સુવર્ણના અલંકાર ઉપર અઢાર શ્લોકરૂપી રત્નો બેઠેલાં છે, તે રત્નગડિત અલંકાર, શંકરાચાર્ય સ્વામીના પ્રસાદથી ગુરુપુત્રોને સુશોભિત કરે; એમ હ સસ્વરૂપ હંસરાજ સ્વામી કહે છે.

ઈતિ વાક્યવૃત્તિ સમાપ્તા:

દૈત નિવૃત્તિનો માર્ગ.

“અહંકારથી માંડીને સર્વ દૈત પ્રપંચ, હે મનુષ્ય! તારી વૃત્તિમાં રહેલો છે; અને તે વૃત્તિ તારા અખંડ, અવિનાશી ચૈતન્યસ્વરૂપનું સ્ફુરણ માત્ર છે. એ રીતે સર્વત્ર તું જ છે. એવા સર્વત્ર વ્યાપક તારા સ્વરૂપમાં તું ચુપ થઈ જા, ને દૈતભાવ છોડ.”

શુરનો ઉપદેશ સાંભળીને શિષ્યનું ચિત્ત વૃત્તિ-રહિત નિર્લેપ થઈ ગયું ને એજ શબ્દમાં સ્વયંપ્રકાશ, અનંત આત્માનો નિરાવરણ સાક્ષાત્કાર થયો! એમ યુધિષ્ઠી નેત્રમાં અવિદ્યાકૃત આવરણથી જે ચૈતન્ય ને પ્રકાશ રોકાઈ ગયો હતો, તે પ્રકાશ, આવરણભંગ થવાથી પ્રગટ થયો ત્યારે બાણ્ય કે સંપૂર્ણ દૈત બ્રાહ્મિતનું અધિષ્ઠાન હું આત્મા જ છું! ચૈતન્ય આત્માથી બુદ્ધે કોઈ દૃશ્ય પ્રપંચ છે જ નહિ. સર્વ સમયમાં, સર્વસ્થાનમાં, સર્વરૂપથી હું જ છું. હું એકલો જ અનેકરૂપે નૃત્ય કરી રહ્યો છું. આવો અનુભવ ત્યારે થાય છે ત્યારે દૈતભાવ નષ્ટ થાય છે અને ભય પણ નથી રહેતો.

સર્વાત્મરૂઢિ પ્રાપ્ત કરવાની રીત.

હું જ આકાશ છું. હું જ દિશા છું. હું જ સૂર્ય છું. ઉપરનીયે હું જ છું. દેવતા, દૈત્ય હું જ છું. અંધકાર, પ્રકાશ, મેઘ, પર્વત હું જ છું. પૃથ્વી, પવન, સમુદ્ર, પૂલો, અગ્નિ હું જ છું. સ્થાવર-જંગમ જગત્ હું જ છું. હું અનંત આત્મા છું. સર્વ જગત્ આત્મા જ છે. (એવા નિશ્ચય લેતા હૃદયમાં હોય છે, તેને સર્વ જગત્ આત્મારૂપ જ લાગે છે.)

જેને જ્ઞાન ઉપજે છે તે એવી રીતે બલે છે કે હું નથી મરતો કે નથી જન્મતો. સર્વનો પ્રકાશક અજર-અમર આત્મા હું છું. એવી જ્ઞાનકલા પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાની ફરીથી મોહ નથી પામતો. જેમ દૂધનું દહીં થયા પછી ફરીથી દૂધ નથી થતું, તેમ જ્ઞાન થયા પછી ફરી મોહ પ્રાપ્ત નથી થતો. પુરૂષપ્રથન એ જ છે કે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું ને બીજા ઉપાસના ત્યાગ કરવો જે મનુષ્યને આત્માની ભાવના થઈ, તે સંસારસાગરથી પાર થઈ જાય છે.

ચિત્તની પૂર્ણશુદ્ધિ એ જ મોક્ષ છે. અનાત્મા સાથે પોતે મળી જવું ને તેમાં અભિમાન કરવું એ મોહ છે; અને તેનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ આત્મામાં ચિત્તને લગાવવું તેવું નામ મોક્ષ છે. વિધિને પોતાનું

સ્વરૂપ બલે. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્ય જ છે; તેમ સમજો કે સર્વ હું જ છું. અથવા એમ બલે કે: જડ શરીર હું નથી. ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિદાભાસ (જગ) પણ હું નથી. એ સર્વ અનાત્મા બ્રાહ્મિથી ભાસે છે. હું તો કેવળ શાન્ત સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું. હે મનુષ્ય! અનાત્મા પ્રત્યે અહં પ્રીતિનો ત્યાગ કર તું દેહધી રહિત નિરાકાર છે. તારામાં જન્મ-મૃત્યુઆદિ કોઈપણ વિકાર નથી. એમ સમજ કે: હું કદી ઉપજ્યો નથી ને મરતો પણ નથી. હું તો નિર્લેપકાર અજર-અમર સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું. હું જોભથી રહિત અનુભવરૂપ છું. જે મનુષ્યે એવા આત્માને બાણ્યો નથી ને તેને છુપાવ્યો છે તે મહા મૂર્ખ છે. આત્મહત્યાયો છે! અને જેને આત્મામાં અહંપ્રતીતિ થઈ છે, તેને માનસિક દુઃખો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી; પરંતુ દેહાભિમાની સદા દુઃખી રહે છે, જે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરીને દેહસાથે પોતાને મળેલા માને છે તે શું કરે છે? જેમ કોઈ ચિન્તામણીનો ત્યાગ કરીને રાખ ચઢણ કરે, તેમ શુદ્ધચૈતન આત્માનો ત્યાગ કરીને જડ દેહમાં આત્માભિમાન કરે છે!

ત્યારે મનુષ્ય અનાત્મામાં આત્માભિમાન કરે છે, ત્યારે પોતાને વિકારવાન બલે છે અને જન્મ-મરતો પોતાને માને છે; પરંતુ ત્યારે દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને પોતાને આત્મા માને છે ત્યારે નથી જન્મતો કે નથી મરતો; નથી શસ્ત્રથી કપાતો કે નથી અગ્નિથી બળતો; નથી પાણીથી ડુગતો કે નથી પવનથી સુકાતો; આત્માને જન્મ-મૃત્યુ કદી છે જ નહિ. શરીરને કાપવાથી આત્મા કપાતો નથી શરીરના બળવાથી આત્મા બળતો નથી. આખું જગત્ ભસ્મ થઈ જાય તો પણ આત્મા ભસ્મ નથી થતો! જેને આત્મપદમાં સ્થિતિ થઈ છે, તેને દુઃખ કદી પણ સ્પર્શ નથી કરતું. પ્રલયકાળનો પવન આવે, પુષ્કળ મેઘની વર્ષા થાય, વડલાગિન લાગે અને બાર સૂર્ય તપે, તો પણ તે ચલાયમાન નથી થતો! કારણ કે સર્વ બ્રહ્મરૂપ બલે છે. દુઃખ ત્યારે થાય કે ત્યારે બ્રહ્માત્મા વિના બીજું કંઈ લાગે; પરંતુ પૂજ્યાત્માને તો આત્મા વિના બીજું કંઈ લાગતું જ નથી!

ન્યોતિદેવી.

પાના ૧૭ કોલમ ૨. લીટી ૨. 'અને ધનસુમિ-
નો જે આનંદ તે આનંદમય કોશનો આત્મા.' એમ
વાંચો.

પાના ૧૮ કોલમ ૨. 'આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિયોનો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો દસ પ્રકારનો થનારો
જે આપાર, તેને ગમત અવસ્થા કહે છે.' એમ
વધારીને વાંચો.

પાના ૭૧ કોલમ ૨. 'મૃતનો દેહાધ્યાસ લઈને'
એમ વાંચો. 'મુક્તનો દેહાધ્યાસ' ખોટું છે.

પાના ૭૫ કોલમ ૨. લીટી ૫. 'સમર્પિત આનું'
કારણ છે' એમ નહિ પણ 'આ સમર્પિતનું' કારણ
છે' એ રીતે સુધારીને વાંચો. તે કોલમમાં છેત્રી
લીટી. 'તેના આદિ અંત અને મધ્યમાં એક સમિત્ય
આત્મા જ છે.' એમ વાંચો.

પાના ૮૮ કોલમ ૨. 'વિકલ્પનો પ્રવાહ અવિરામ
જાડતો હોવાથી સામાન્ય ચેતન દેખાતું નથી.'
એમ વાંચો.

પાના ૮૯ કોલમ ૧. લીટી ૭. મોતી દટાવવાથી
જેમ સૂત્ર દેખાય છે, તેમ વિકલ્પ રોધવાથી ચિદ્રૂપ
દેખારો.' એમ વાંચો. તે જ કોલમમાં. 'અર્થાત્ શુદ્ધિ-
મયી વિકલ્પ જોઈ છે.' એમ વાંચો

પાના ૯૦ કોલમ ૧. લીટી ૪. "આત્માઓને"
નહિ પણ "આત્માને" એમ વાંચો. તે જ કોલમની
છેલ્લી લીટી. "સાધકને શ્રાન્તિ પછી કે જનોસ તત્ત્વનો
જે હું" એમ વાંચો.

પાના ૯૧ કોલમ ૧. છેલ્લે ખાજી લીટી. "ત્યાથી
વિકલ્પ દોડશે" એમ વાંચો "વ્યાક દોડશે" એ ખોટું છે.

પાના ૯૫ કોલમ ૨. લીટી ૧થી ૪. "તે મુખ્ય
સર્જનો પ્રકાશ છે, પ્રતિનિબ્ધો નથી, તેમ જીવ અને
શુદ્ધિના બે વિકલ્પોની મધ્ય સધિ વચ્ચે જે પ્રકાશ
છે તે મુખ્ય આત્માનો છે, જીવનો નહિ" એમ
સુધારીને વાંચો

પાના ૯૭ કોલમ ૨. લીટી ૧. "પનગિયુ જેમ
ચમકોને તુરત પુનઃ થાય છે તેમ જીવ ધડાતું જ્ઞાન
કરીને તુરત હુત થાય છે" એમ વધારીને વાંચો.

પાના ૧૦૩ કોલમ ૧ લીટી ૨૧. "કારણ એ જ

કે જ્ઞતિ વ્યાપતાં બાકી રહેલું ચેતન અનુભવમાં આવતું
નથી. વિદેશ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જેમ સ્ફુટિ જણાતી
નથી તેમ સ્ફુટિ ઉત્પન્ન થતાંની સાથે સ્વરૂપ-ચેતન
આકાશ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે તેટલું જણાતું
નથી." એ રીતે મેળવીને વાંચો.

પાના ૧૦૮ કોલમ ૩. "અહઃબ્રહ્મારિમ" સ્ફુર્તિ-
રૂપ માયાની અનુભવી ઉત્પત્તિ થઈ." એમ વાંચો

પાના ૧૦૯ કોલમ ૧. 'માટે જ્ઞેનારાની જ્ઞાનનો
ત્યાજ કરવા અને ચોક્કસનું જડપણ હોતી દેવુ."
એમ વાંચો.

પાના ૧૧૦ કોલમ ૨. 'શૂન્ય અજ્ઞાન કહેયેલું'
હતું તેનો વિચારથી નિર્વેધ કયો' એમ વાંચો.

પાના ૧૧૧ કોલમ ૧. લીટી ૪. "અને દેહ-
શુદ્ધિથી હું જન્મું છું, હું મરું છું. એવી જ્ઞતિની
નિર્યા ભાવના થઈ." એમ વાંચો. એ જ કોલમમાં,
'અને અભિમાન ધરે તો સમાધિમાં વિગ્ન ઉત્પન્ન થાય
છે.' એમ વાંચવું. 'શૂન્યપણ' થાય છે' એ ખોટું.
એ જ કોલમમાં નીચેથી ઉપર જતાં ૭ મી લીટી:

"જતિ હુત થયા પછી લાગણી જ જોઈ છે અને મુનઃ
ચિદ્ગુણમાં વ્યાપીને લય પામે છે. તેનો લય થયા
પછી જ્યાં સુધી બીજી જ્ઞતિ જોઈ નહિ ત્યાં સુધી તે
સધિમાં કેવળ સામાન્ય ચેતન આત્મા હોય છે."
એમ સુધારી-વધારીને વાંચો. એ જ પાનાના કોલમ ૨.
લીટી ૬. "પણ જે જન્મડું, તે કાયમ રહું 'આ હું'
ચેતન આકાશ એકરસ અપરોક્ષ છું 'એવું' જ્ઞતિને જ્ઞાન
થયુ ને અજ્ઞાન થયું." (૧૪૮ થયું.) એમ વધારીને વાંચો.

પાના ૧૧૨ કોલમ ૧. "માટે જન્મને સ્ફુરણરૂપ
જીવ જોઈએ." એમ સુધારીને વાંચો. તે પછી લીટી
૭ થી ૧૨. "તે જીવ તત્ત્વ જોયા માટે એક જ્ઞતિ જ
પૂતી છે. જીવ પોતે પ્રકાશધન છે, તેને લીધે ચિત્ત-
જ્ઞતિ પ્રકાશમાન હોય છે. માટે જીવ સ્ફુરણની ગતિ
નથી. એક જ્ઞતિ માત્ર જોઈએ, તે જ્ઞતિ પણ અજ્ઞાન
છે ત્યાં સુધી જોઈએ અજ્ઞાન ગયા પછી તુરત તે આત્મ-
સ્વરૂપમાં લય ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે" એમ મેળવી-
સુધારીને વાંચો એ જ પાનાનું બીજું કોલમ. 'તેમ
જ્ઞતિને લીધે જીવ થયો છે તે જીવ પ્રકાશમાં ચોપાઈ
ગય છે." એમ સુધારીને વાંચો

પાના ૧૧૦ કોલમ ૨. "સમાધિ યોગનાં
મિય" એમ વાંચો "યોગનાં મિયઃ" ખોટું છે